

સર્વોદયની જીવનકળા

[રચનાત્મક નાગરિકધર્મ]

(આચાર્ય એલ. પી. જૈક્ષ કૃત 'Constructive Citizenship')

અનુવાદક

ગોપાલદાસ જીવાભાઈ પટેલ



ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

અમદાવાદ - ૨૪

આચાર્ય એલ. પી. જૅક્સ

[૧૮૯૦-૧૯૫૫]

ઇંગ્લંડ દેશના નોટિંગ્હામમાં જન્મ. લંડન, ગોટિંગન અને હાર્વર્ડમાં અભ્યાસ. ૧૯૦૨માં 'હિબર્ટ જર્નલ' સ્થપાતાં તેના પ્રથમ તંત્રી બન્યા. પછીને વર્ષે ઓક્સફર્ડમાં માંચેસ્ટર કોલેજમાં ફિલસૂફીના અધ્યાપક નિમાયા. ૧૯૧૫થી ૧૯૩૧ સુધી તે કોલેજના આચાર્યપદે કામ કર્યું.

હિબર્ટ જર્નલના તંત્રી તરીકે કામ કરતાં તેમણે તે પત્રને તે જમાનાની ગંભીર ઔદ્ધિક પ્રવૃત્તિનું ક્ષેત્ર બનાવ્યું; અને એ રીતે પોતાના 'જમાનાની અસરકારક સમર્થ વ્યક્તિ' તરીકેની ખ્યાતિ મેળવી. અમેરિકામાં તે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં રહેલા, તે ઉપરાંત પછી વ્યાખ્યાતા તરીકે અનેક વાર ગયેલા. એમ અમેરિકામાં પણ તે સારી પેઠે જાણીતા બન્યા હતા.

૧૭મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૫ને દિને, ૬૫ વર્ષની ઉંમરે, તેમના દીર્ઘ ઉદ્યોગી જીવનનો અંત આવ્યો.

શ્રી પૂજભાઈ જૈન ગ્રંથમાળા

[મળી શકતા મણ્કાઓ]

૧. સુતનિપાત (પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ ગ્રંથ)	૧-૦-૦
૨. ભગવાન યુદ્ધના ૫૦ ધર્મસંવાદ	૩-૦-૦
૩. ભગવાન મહાવીરની ધર્મકથાઓ	૨-૮-૦
૪. ભગવાન મહાવીરના દશ ઉપાસકો	૧-૮-૦
૬. સન્મતિ પ્રકરણ	૪-૦-૦
૭. જિનાગમકથાસંગ્રહ	૧-૪-૦
૮-૯. શ્રી રાજચંદ્ર	૩-૮-૦
૧૦. મહાવીરસ્વામીનો સંયમધર્મ	૧-૮-૦
૧૧. મહાવીરસ્વામીનો આચારધર્મ	૧-૧૨-૦
૧૨. યુદ્ધચારત	૩-૦-૦
૧૩. મહાવીરસ્વામીનો અંતિમ ઉપદેશ	૩-૦-૦
૧૫. યોગશાસ્ત્ર (શ્રી હેમાચાર્ય કૃત)	૨-૮-૦
૧૭. જગતનો આવતી કાલનો પુરુષ (શ્રી રાધાકૃષ્ણન કૃત)	૧-૪-૦
૧૬. તત્વાર્થસૂત્ર	૪-૮-૦
૨૧. શ્રી મહાવીરકથા	૫-૦-૦
૨૩. સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ	૧૦-૦-૦

પ્રાપ્તિસ્થાન
નવજીવન કાર્યાલય
અમદાવાદ-૧૪ અને શાખાઓ

श्री पूंललार्ध जैन अंथभाणा — २२

सर्वोदयनी जवनकुणल

[रथनलरुडक नलगरलकधरुड]

(आरुथलरुथ अेल. डी. जेकसकुत 'Constructive Citizenship')

अनुवलरुडक

गुडललरुडलस जवलललरुड डरुेल



गुडललरुडल वलरुडलडुड

अडरुडलवलरुड-१ॡ

પ્રકાશક
મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ
મહામાત્ર, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ
મુદ્રક
જીવજીત ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૧૪

પહેલી આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૪૨
બીજી આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૫૫

સર્વ હક ગૂજરાત વિદ્યાપીઠને સ્વાધીન છે.

ત્રણ રૂપિયા

ડિસેમ્બર, ૧૯૫૫

પ્રકાશકનું નિવેદન

આર વર્ષ અગાઉ આ પુસ્તક શ્રી જૈન સાહિત્ય પ્રકાશન સમિતિએ શ્રી પૂંજભાઈ જૈન ગ્રંથમાળામાં પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. આ તેની બીજી આવૃત્તિ છે, તે એ જ માળાના પુસ્તક તરીકે વિદ્યાપીઠ તરફથી હવે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

આ આર વર્ષ દરમ્યાન દેશમાં ઘણા મોટા ફેરફારો થઈ ગયા છે. સૌથી મોટા તે આઝાદીનો. એ રાજકીય ફેરફારને કારણે આપણા દેશના સર્વતોમુખી ઘડતરનું કામ હવે આપણા ઉપર આવી ગયું છે; અને વેપાર, ઉદ્યોગ, રાજનીતિ, કેળવણી વગેરે અનેક બાબતોમાં રાષ્ટ્રીય ઘડતરનું કામ આરંભાયું છે. બીજાં ક્ષેત્રોની જેમ કેળવણીના ક્ષેત્રે પણ એમાં પોતાનો મુખ્ય અને કદાચ સૌથી વધુ અગત્યનો ફાળો આપવાનો હશે. કારણ કે તેના હાથમાં તે દેશનો નાગરિક ઘડવાનું મૂળ કામ જ છે. તે વખતે ‘રચનાત્મક નાગરિકધર્મ’ની ઊંડી અને ગંભીર ચર્ચા કરતું આ પુસ્તક ઘણું ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે. નાગરિકને લગતી ઉદ્યોગ, કુરસદ, સહકાર વગેરે અગત્યની બાબતોની તેમાં ચર્ચા છે એટલા માટે જ નહીં, પણ નાગરિક ધર્મની આખી વિચારણા માટે તેમાં એવી નવી તથા ઊંડી દષ્ટિ રજૂ કરવામાં આવી છે કે, આવા પુસ્તકના મનન વિના દેશના નાગરિકની તાલીમ અધૂરી ગણાય, એમ કહેવાનું મન થઈ જાય.

આ પુસ્તકની નવી આવૃત્તિ વખતે તેના મૂળ લેખક આચાર્ય જૈકસના થયેલા મૃત્યુની નોંધ લેવી જોઈએ. ૯૫ વર્ષનું દીર્ઘ અને ઉપકારક જીવન પૂરું કરી તે ૧૭-૨-૧૫ તારીખે વિદેહ થયા છે. એમના આ મનનીય પુસ્તક દ્વારા ગુજરાતી વાંચકોમાં તે અમર રહો.

અનુક્રમણિકા

પ્રકાશકનું નિવેદન	૩
અનુવાદકનું નિવેદન	૫
કર્મયોગનું સામાજિક ભાષ્ય [શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ]	૮
૧. પ્રારંભિક	૩
૨. સામાજિક જાળનોમાં કાળ-ભાવના	૯
૩. સામાજિક રોગમીમાંસા	૨૩
૪. નાગરિકકર્મનું ત્રિમુખી ધ્યેય	૩૮
૫. સામાજિક વીરતા	૫૫
૬. શબ્દોના સાચા અર્થ	૬૫
૭. કુશળતા	૮૧
૮. વધારેમાં વધારે લોકોની વધારેમાં વધારે કુશળતા	૯૦
૯. મનુરૂનો અણગમો	૧૦૩
૧૦. કુરસદનો ઉપયોગ	૧૧૭
૧૧. નીતિકર્મનું ઔદ્યોગિક સ્વરૂપ	૧૩૧
૧૨. દ્રુષ્ટીપણું	૧૪૭
૧૩. હકો અને ફરજો	૧૫૬
૧૪. ઉદ્યોગોનો વહીવટ	૧૮૧
૧૫. ગુણવિકાસ	૧૯૦
૧૬. આધ્યાત્મિક અને ભૌતિક	૨૧૧
૧૭. સહકાર	૨૨૬
૧૮. સામાજિક ખેંચાતાણ	૨૩૭
ટિપ્પણી	૨૫૯
સૂચિ	૩૦૦

અનુવાદકનું નિવેદન

પ્રિં જૈકસના આ પુસ્તકનો શ્રી પૂંજભાઈ જૈન ગ્રંથમાળા માટે અનુવાદ કરવાનું કામ મને શ્રી જૈન સાહિત્ય પ્રકાશન સમિતિના પ્રમુખશ્રીએ સોંપ્યું, ત્યારે મને ખેવડો આનંદ થયો. એ પુસ્તક વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ્યારે વાંચેલું, ત્યારે તેણે મારા વિચાર-તંત્ર ઉપર કેટલાક ન ભૂંસી શકાય તેવા માર્ગો પાડી દીધા હતા, અને તે માર્ગો મને કેટલાય પ્રશ્નોનો વિચાર કરતી વખતે હંમેશાં એટલા બધા ઉપયોગી થઈ પડતા હતા કે, એ પુસ્તકનો અનુવાદ કરી, તેને ગુજરાતી વાચકવર્ગ આગળ રજૂ કરવાનું મન ઘણી વાર થયા કરતું હતું. ખીજું, એ પુસ્તક આ જૈનમાળામાં પ્રગટ થાય એ વિચાર પણ મને ઘણી રીતે આકર્ષક લાગ્યો. કારણ, સમાજવ્યાપક અહિંસા જેવું સર્વોદયનું ખીજું સાધન વિચારી શકાતું નથી; અને આ પુસ્તક સર્વોદયની જીવનકળાનું પુસ્તક હોઈ, અહિંસાને પોષક સર્વ આખતો સંઘરવા ઇચ્છતી આ માળા માટે સર્વથા ઉચિત ગણાય.

અનુવાદનું કામ પૂરું થયા બાદ, બધા ભાગ ફરી વાંચી જોતી વેળા, એક વિચાર મને ફરી ફરીને આવવા લાગ્યો. પ્રિં જૈકસ જેવા બહુશ્રુત પરદેશી વિદ્વાનોનાં પુસ્તકો શબ્દશઃ ગુજરાતીમાં ઉતારવાં લાભદાયક થાય, કે ગુજરાતી વાચકવર્ગની જરૂરિયાત વિચારીને, લેખકના મુખ્ય વક્તવ્યવાળો ભાગ જ સળંગ ઉતારવો? ઘણી વાર એમ અને છે કે, આવા વિદ્વાન લેખકો પોતાનું મુખ્ય મંતવ્ય રજૂ કરતાં કરતાં વચ્ચે વચ્ચે પોતાના વિપુલ જ્ઞાન-ભંડારમાંથી એવી કેટલીય આનુષંગિક આખતો કે ટુચકાઓ સહજ રીતે નાખતા જાય છે, કે જે રસપ્રદ તો હોય, પરંતુ અંગ્રેજી સાહિત્યની કાંઈ પણ પીઠભૂમિકા

વિનાના ગુજરાતી વાચકને તો સમજવામાં કે મુખ્ય દલીલ સાથે આગળ વધવામાં મુશ્કેલી જ ઊભી કરે. પાનાની નીચે કે પુસ્તક યા પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણો આપીને એ બધું વિગતથી સમજાવીએ, તો જરૂર સમજાવી શકાય; પરંતુ એ રીતે એવી આપતો પાછળ સ્થળ અને સમય ન રોકીએ, તો ગુજરાતી વાચકને પુસ્તકનું મુખ્ય વક્તવ્ય વાંચવું-સમજવું વધુ સહેલું ન બને?

અલબત્ત, તેની સાથે જ સામો પ્રશ્ન ઊઠે કે ગુજરાતી વાચક-વર્ગની શક્તિ-મર્યાદા આંકનારા-સમજનારા આપણે કેાણ? વળી એમ દરેક લેખક પોતાની કલ્પના પ્રમાણે મૂળ પુસ્તકની વસ્તુઓ છોડતો જાય, તો ગુજરાતી વાચકવર્ગ સરવાળે કેટલો દરિદ્ર રહી જાય?

મારી આ ગૂંચવણની ચર્ચા મેં મારા એક બે વડીલો તથા મિત્રો સાથે કરી લીધી, તથા છેવટે અમુક નિર્ણય ઉપર આવીને મેં આખો અનુવાદ ફરી લખવા માંડ્યો, અને તેમાંથી અમુક અનાનુષંગિક લાગતા ભાગો હિંમતપૂર્વક છોડવા માંડ્યા. ક્યાંક ક્યાંક વધારેપડતો કે અિનજરૂરી કાપ મુકાઈ જવાનો સંભવ હતો જ; તેથી એ રીતે તૈયાર થયેલો આખો ભાગ શ્રી મગનભાઈ દેસાઈને મેં જોઈ જવા વિનંતી કરી. તેમણે સારી પેઠે મહેનત લઈ આખો અનુવાદ સાતત્ય તેમ જ ભાષાની દૃષ્ટિએ કાળજીથી તપાસી આપ્યો તથા ન્યાં કાંઈક ત્રુટક કે રહી જતું લાગ્યું, ત્યાં કેટલાક ભાગો પાછા ઉમેરી લીધા, અને અનુવાદની ભાષા પણ ખૂબ કાળજીથી ઘસી ઘસીને સારી પેઠે ઓપાવી. ત્યાર બાદ આખો ભાગ હું ફરી વાંચી ગયો, અને હવે મને સંતોષ છે કે, પુસ્તકના સળંગ મુખ્ય વક્તવ્યમાંથી કશું પણ આ અનુવાદમાં ખાતલ રહી જતું નથી.

આ ખીતાનું નિવેદન મેં કાંઈક વિસ્તારથી અહીં કર્યું છે, એનું એક કારણ એ છે કે, આવી જાતનાં વિદેશી પુસ્તકોના અનુવાદની આ પદ્ધતિ આખત ખીજા વિદ્વાનો તથા વિવેચકોના અભિપ્રાયનો પણ લાભ મળે, તથા અન્ય અનુવાદકોના ધ્યાન ઉપર પણ એ વાત આવે.

આ અર્થુ પૂરું થઈ રહ્યા બાદ, મેં પ્રિં જોક્સને સંસ્થા રૂઢ અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કરવાની પરવાનગી આપવા પત્ર લખ્યો. પ્રિં જોક્સે ઝડપી પત્રવ્યવહારને આધક આ સમયમાં પણ અનતી ત્વરાએ પોતાની તથા મૂળ અંગ્રેજી પુસ્તકના પ્રકાશકની (હોડર એન્ડ સ્ટાઉટન લિં, લંડન) પરવાનગી રવાના કરી આપી, તથા અનુવાદને હાર્દિક સક્ષણતા ધર્યી. એ બદલ સંસ્થા તરફથી તે અંનેનો હું હાર્દિક આભાર માનું છું. મૂળ પુસ્તકની ખીજી આવૃત્તિ વેળા તેનું મૂનું નામ ‘The Constructive Citizenship’ બદલીને ‘The Art of Living Together’ રાખવામાં આવ્યું છે; પણ તેના વસ્તુમાં જરા પણ ફેરફાર કરવામાં નથી આવ્યો. એટલે તે આખત આ અનુવાદ પૂરતું કશું ખાસ કહેવાપણું પ્રાપ્ત થતું નથી.

અનુવાદમાં જ્યાં જ્યાં જરૂરી લાગ્યું ત્યાં આવશ્યક ટિપ્પણો તૈયાર કરી પુસ્તકને અતે આખ્યાં છે; તથા પુસ્તકના મુખ્ય વિષયોની સૂચિ પણ સાથે જોડી છે. આશા છે કે તે અંને વસ્તુઓ વાચક-વર્ગને ઉપયોગી થઈ પડશે.

એપ્રિલ, ૧૯૪૨

— આ અનુવાદની ખીજી આવૃત્તિ થાય છે, તે વેળા તેને ફરી જોઈ જવાની જે તક મળી, તેનો શક્ય એટલો લાભ મેં ઉડાવ્યો છે. આજના રાષ્ટ્રીય ઘડતરના અગત્યના સમયે આ પુસ્તક ખીજી આવૃત્તિ દ્વારા આપણા જિજ્ઞાસુ નાગરિકોને ઉપલબ્ધ થાય છે, એથી આનંદ થાય છે.

૨૯-૧૧-૪૫

કર્મયોગનું સામાજિક ભાષ્ય

ઈ. સ. ૧૯૧૭-૮માં કોલેજમાં જતાંવેંત, જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં જે અનેકવિધ સાધનો સાંપડ્યાં, તેમાં પ્રિન્સિપાલ એલ. પી. જેક્સનું 'હીપ્ટ' જર્નલ' ત્રૈમાસિક એક ઉમદા અને વિરલ સાધન હતું. આ સદીની શરૂઆતથી ચાલુ થયેલા એ માસિકના શ્રી. જેક્સ એક સંસ્થાપક છે, અને શરૂથી આજ સુધી, એટલે કે લગભગ દોઢ પેઢીથી, તે પત્રના તંત્રીનું કામ કરે છે.

એ પત્રનાં પાનાં ફેરવતાં જ હું જોઈ શક્યો કે, આ દ્વારા વિલાયતના ધાર્મિક, સામાજિક તથા સમગ્ર જીવન-વિષયક વિચારોનાં વહેણુ — એટલે કે તેના જીવનને ઘડનારી સૂક્ષ્મ તાકાત, ઠીક જોવા મળે. અને એ રીતે એ પત્રના સમર્થ તંત્રીનો જે પરિચય કોલેજનાં વર્ષોમાં મળ્યો, તેની છાપ આજ સુધી વધુ ને વધુ ઊઘડતી ગઈ છે. એ છાપ તે પ્રિં જેક્સ એક મહાન વિચારક છે એ. તે વખતે એમનું એકે પુસ્તક તો મારા જોવામાં આવ્યું નહોતું. પ્રથમ જે જોવા મળ્યું તે ઈ. સ. ૧૯૨૭-૮માં 'The Constructive Citizenship' — પુસ્તક હતું, જેનો આ ગુજરાતી અનુવાદ છે. એ ચોપડી તે જ અરસામાં છપાઈ હતી. તે વાંચતાં મને લાગ્યું કે, એ એક મહાન ગ્રંથ છે, અને એનું આપણી ભાષામાં વર્ણન કરવું હોય તો, તેને 'કર્મયોગનું સામાજિક ભાષ્ય' કહેવું જોઈએ. ત્યાર પછી તે ચોપડી ફરી આ અનુવાદરૂપે વાંચી; મારો તે વખતનો એને વિષેનો ખ્યાલ વધારે દઢ થયો. વાચક જોશે કે, પુસ્તકના કેટલાય વિચારોના સમર્થનમાં કે સરખામણીમાં તે ગીતાના શ્લોકો ટાંકી શકે છે. મારી ભલામણ છે કે, વાચક ગીતાના કર્મયોગ સાથે આ વ્યાખ્યાનોનું મંતવ્ય સરખાવે. તો તેને મારી જેમ લાગ્યા વગર નહિ રહે કે, પ્રિં જેક્સ કર્મયોગનું જાણે સામાજિક ભાષ્ય જ ન કરતા હોય !

અનેક દષ્ટિએ ગીતાના ભિન્ન ભિન્ન અર્થો કરી બતાવવામાં આવ્યા છે. પરંતુ તે બધામાં એક સમાનતા રહેલી છે. તે એ કે, તે અર્થો જીવની સર્વતોમુખી ઉન્નતિનો અર્થ મુખ્ય સમજીને ચાલ્યા છે. તેમાં સમાજ કે લોકસંગ્રહનો ખ્યાલ છે; પરંતુ પ્રધાનપદે સમાજનો વિચાર કરીએ તો તેને માટે કર્મયોગ કે ભક્તિયોગ યા જ્ઞાનયોગ શો હોય, એ પ્રશ્ન કોઈ ભાષ્યકારે યા ટીકાકારે વિચાર્યો હોય, તો મારી જાણમાં નથી. ક્યાંક ક્યાંક કેટલાક શ્લોકો દ્વારા સામાજિક દષ્ટિઓ કે વાદોનું સમર્થન શોધાયું મળે; પરંતુ એક સળંગ દષ્ટિએ સામાજિક સાધના કે યોગ એટલે શું, તે પ્રકારનો અર્થ ભાગ્યે જ ગીતાના કોઈ ટીકાકારે ચર્ચ્યો હોય. પ્રિં જૈકસનાં આ વ્યાખ્યાનોમાં એની મીમાંસા સાંપડે છે, એમ હું માનું છું. વ્યક્તિ જો સાધક અને તો તેનો સમાજ પણ સુધરે, સુવ્યવસ્થિત થાય, કૃતકૃત્ય થાય, એમ ગીતામાંથી ફલિત થયું બતાવી શકાય. પરંતુ સમાજને પ્રધાનતઃ લક્ષમાં લઈ તેને માટે યોગ વિચારવો, અને તે વિચારમાં વ્યક્તિનું પણ આત્મતિક કલ્યાણ અનુસ્થિત સમજી લઈને, — એ આ પુસ્તકની અદ્વિતીયતા છે. અને એથી હું એને ‘કર્મયોગનું સામાજિક ભાષ્ય’ અથવા ટૂંકમાં કહેવું હોય તો ‘સમાજ-યોગ’ કહું.

પશ્ચિમની આધુનિક ફિલસૂફીની એક ખાસિયત ગણાએ તો એ ગણાય કે, તેણે ‘સમાજ’ એ વસ્તુનો સારી પેઠે વિચાર કર્યો છે. સમાજનું સ્વરૂપ તેણે નક્કી કર્યું છે. તે બાબતમાં અનેક આચાર્યો થયા છે. કોકે સમાજ = સરકાર કહ્યું; કોકે સમાજ = રાષ્ટ્ર કહ્યું; કોકે આ કહ્યું ને કોકે તે કહ્યું. મારે એમાંથી એટલું જ સૂચવવાનું છે કે, જેમ ‘કિમિદમ્’નો આત્મિક વિચાર આપણે (વૈયક્તિક જીવનધારણે) અનેક વાદો મારફત કર્યો, એમ જ યુરોપમાં સમાજ માટે થયું છે; અને એ સમાજ-દર્શનો યુરોપના વ્યક્તિ-જીવનને પણ ધડનારાં જીવંત પ્રેરક બળો બન્યાં છે. ત્યાંનાં યુદ્ધો, ત્યાંની જીવન-કલહ-દષ્ટિ, ત્યાંનું એકલપેટા જીવન-ધોરણ ને તેને માટેની લૂંટાલૂંટ ને પડાપડી, ધત્યાદિ

અનેક આવિષ્કારો આ ત્યાંનાં લિન્ન લિન્ન સમાજ-દર્શનોનું ફળ છે, એમ અતાવી શકાય. એ દર્શનોમાં એકવાક્યતા નથી; એ દર્શનો પ્રમાણે દેશે દેશે જુદા જુદા પ્રયોગો આજે ચાલે છે; એ અધામાં ખૂબ અરાજક પ્રવર્તે છે; અને એને લઈને તે તે દેશની સંસ્કૃતિ તૂટે છે કે જૂટે છે.

ત્રિં જૅક્સ આ જ યુરોપી પરંપરામાં એક સમાજ-દર્શનકાર છે; પણ તેમનું સ્થાન અધાથી નોખું - નિરાળું છે. પૂર્વના આચાર્યોની જેમ, વ્યક્તિ તથા સમાજના જીવનને એક અખંડ સમજી તે પોતાનું દર્શન નિરૂપે છે. માત્ર, સમાજને તે પોતાના વિચારના પાયા તરીકે લે છે એટલું જ. આ એમની વિશેષતા એક બાજુથી એમને પશ્ચિમની પોતાની પરંપરાથી જુદા પાડે છે, તો બીજી બાજુ પૂર્વની દૃષ્ટિ સાથે એમને વિરલ જોડાણુ અર્પે છે. વાચક જ્નેશે કે, આ સમાજ-દર્શન વાંચતાં પૂર્વના વિચાર સાથે એને વિચ્છેદ નહિ જળાય; પરંતુ મેં ઉપર કહ્યું એમ, પૂર્વના કેટલાય વિચારોનું સામાજિક વિવરણુ, અથવા સમાજ માટેના યોગનું સામાજિક ભાષ્ય એને જોવા મળશે.

આથી જ, પશ્ચિમના અન્ય સામાજિક ફિલસૂફોમાં એક જે ચીડ ચડે એવી ગોરાઓના ગુરુભારની છીછરી અસ્મિતા અને તજજન્ય સંકુચિત સ્વાર્થ અને તુમાખી જોવા મળે છે, તે જૅક્સના આ સમાજ-દર્શનમાં નથી. જેમ ગીતાકાર પોતાનો યોગ નિરૂપતાં ઈશ્વરની આ ચરાચર સૃષ્ટિના કશાનું કલ્યાણુ નથી ઉવેખતા કે ભૂલતા, અને જીવને માટે એક સળંગ અને સર્વગ્રાહી જીવનક્રમ ઘડી આપે છે, અને તેને જ એ યોગ કહે છે, તેમ જ જૅક્સ એમના આ સમાજ-ક્રમમાં જીવની સાધનાથી માંડી સર્વ દેશ, જાતિ, પ્રજાઓને આવરી લે છે; કેમ કે એમણે જે સમાજયોગ સૂચવ્યો છે, તે એવો મૂલગત ને તલસ્પર્શી છે. માત્ર આ વિચાર તેમણે સમાજ-ખિંદુથી વિકસાવ્યો છે એટલું જ.

આપણે ત્યાં બર્ટોન્ડ રસેલ, ડીન ઇજ, શૉ, જોડ, હક્સલી, ધત્યાદિ અર્વાચીનો કાંઈક વધારેપડતા આગળ આવ્યા છે. એમના

વિચારો અંગ્રેજી ભણેલા લોકો બહુ વાંચે છે. જેક્સ એ રીતે નથી બાલુમાં આગ્યા એ સારું નથી, એમ હું માનું છું. જેક્સમાં જેવું સર્વતોભદ્ર ઊંડાણ અને માનવ્યની તથા સમાજની સૂક્ષ્મ અધ્યાત્મદષ્ટિ છે, તેવું ઉપરના અર્વાચીનોમાં નથી. જેક્સની સરખામણીમાં તેઓ રહસ્યની આત્મતામાં ઊણા લાગે છે. એક જ વાત આ ચોપડીમાંથી ટાંકું. રસેલે સુખને જીવનનું એક મહા મૂલ્ય માની તે ઉપર 'સુખની સાધના' (The Conquest of Happiness) ગ્રંથ લખ્યો. એમ જ યુરોપના કેટલાય લેખકો સુખ, કુરસદ, નવરાશ, વધુ આરામ ઇ. શબ્દો દ્વારા પોતાની સામાજિક વિચારણા ઘડે છે. વસ્તુતાએ જોતાં આ ઉપરછલી નજર ગણાય, અને તે જેક્સની નથી. તે વસ્તુના આત્માને પકડી વિચાર કરે છે. તેથી કરીને સુખ વિષે ટૂંકમાં જ તે આમ પતવી દે છે : "સારી સમાજવ્યવસ્થા આપણને સુરક્ષિતતા નજર આપે છે; પરંતુ તે જે લાવી આપે છે તે આપણું 'સુખ' છે કે કેમ, એ આત્મતામાં મને મોટી શંકા છે. 'સુખ'ની આત્મતામાં આપણને સંતોષ આપવો મુશ્કેલ છે. અને આપણે તેની 'સરખી વહેંચણી'ની ખૂબો ભલે પાડ્યા કરીએ, પરંતુ તે સરખી રીતે વહેંચાયું કે નહિ, એ કોઈ માણસ કદી કહી શકવાનો નથી. સુખને જ ધ્યેય બનાવવામાં રહેલી અનેક મુશ્કેલીઓમાંથી એ એક છે. કારણ કે, સુખના ખીજાઓએ નિયત કરેલા પ્રકારો આપણને ભાગ્યે જ આકર્ષી શકે. આપણે જે સુખ ભોગવીએ, તેમાં હંમેશ આપણું વ્યક્તિત્વ થોડે ઘણું અંશે આપણે દાખવવા ઇચ્છીએ છીએ. પરંતુ સમાજવ્યવસ્થા જ જો આપણું સુખ પૂરું પાડતી હોય, તો તો તે અમુક ઢાળેલાં ચોક્કસ ખીખાંમાં જ આપણને પૂરું પાડી શકે. . . .'

(પૃ. ૧૬૫.) અહીં હું ગીતાના આ વાક્યનું સામાજિક ભાષ્ય નિહાળવા સૂચવું છું : 'સુખદુઃખે સમે કૃત્વા...'

અર્વાચીન કેટલાક વાદોમાં 'પરિસ્થિતિ' એક બડી પ્રખળ દેવી જેવી શક્તિ લેખાય છે. અને કેટલાય જીવાનો, 'તે દેવીનું આપર

અમારા ઉપર છે એટલે શું કરીએ ? આફ્રી અમે તો જાપરા માણસો છીએ, — એમ દલીલ કરી પોતાની નવજુવાનીને લગવે છે અને બુદ્ધિને હીણી કરે છે. તેવાને માટે જોકસનો નીચેનો વિચાર હું એ સારુ ઉતારું છું કે, તે પરથી મારે એ વિચારકનું જે ઊંડાણભર્યું નિરાણાપણું કહેવું છે, તે કાંઈક વાયકને અવગત થાય. આ વિચાર આ પુસ્તકમાં પા. ૨૦૦ થી શરૂ થઈ તે પ્રકરણના અંત સુધી ચર્ચાયો છે. તે અધું તો અહીં ન ઉતારું. એક જ વસ્તુ તરફ ધ્યાન ખેંચું અને તે એ કે, જ્યાં જોકસ માણસને પરિસ્થિતિનું પરિણામ તેમ જ તેનો ઉત્પાદક બેઉ તરફ જણાવે છે. (પા. ૨૦૩.) તે સમન્વયકાર છે. પરિસ્થિતિના સિદ્ધાંતને તે ઇન્કારતા નથી; પરંતુ તેની એકાંગિતા અને અકર્મણ્યત્વ કાઠી નાંખે છે. જે વિચારીએ તો જાણીશો કે, વૈજ્ઞાનિક વિકાસવાદ-જન્ય આધુનિક પરિસ્થિતિવાદ આપણા પ્રાચીન દૈવવાદનો જ પુનર્જન્મ છે; નવે અવતારે નવું નામ તો પડે એટલું જ. જોકસ ત્યાં પુરુષાર્થવાદ અનુચિત રહેલો બતાવે છે અને કહે છે, “ માણસ તેની પરિસ્થિતિથી ઘડાય છે, ” એ સામાન્ય સિદ્ધાન્ત, આ અધી વિચારણાઓને કારણે નબળો પડતો નથી; પરંતુ તેને એક નવું જ સ્વરૂપ જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે. તે સ્વરૂપ ડાર્વિનના ચેલાઓ કે માક્સના ચેલાઓની વ્યાખ્યામાં તેને નથી જ મળતું.” (પા. ૨૦૪.)

જોકસની વિચારપદ્ધતિનો એક વધારે દાખલો ટાંકું : અર્વાચીન સામાજિક દ્વિસૂક્ષ્ણની વિચારણામાં, અનેકવિધ તપાસ ને પરીક્ષણ બાદ, સમાજની અવદશાના કારણરૂપે નિદાન બતાવવામાં આવે છે, અને એ વિશ્વાસથી કે, તે દ્વારા આજની સામાજિક અવ્યવસ્થાનો જાણે સાચો તાગ મળી રહે છે. જોકસ પરિસ્થિતિવાદને જુદી જ રીતે માંડીને જેમ એક નવી સમન્વિત દષ્ટિ આપે છે, તેમ આ આખતમાં પણ કરે છે. તે આ પુસ્તકના ૧૬મા પ્રકરણનો વિષય છે. હું એમાંથી થોડુંક જ અહીં વાનગી ખાતર આપું : “ ભૌતિકવાદ, પરિગ્રહીપણું, હરીફાઈ — આજની ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિ સામે વારંવાર કરવામાં આવતા આ ત્રણ

આક્ષેપોનો અર્થ લગભગ સરખો જ થાય છે....તે આક્ષેપો પાછળ કંઈક મહત્વનો અર્થ જરૂર છે. પરંતુ તે કયો?...તે ત્રણે આક્ષેપો કદ અથવા જથાને ઉદ્દેશીને છે; અર્થાત્, ભૌતિક તત્ત્વના મોટા જથા સામે, મિલકતના મોટા જથા સામે, અને ધનના મોટા જથા સામે છે....કાળ અને ગુણ પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરી, સ્થળ અને જથાની જ ઉપાસના કરતા જમાનાના એ ત્રણે દુર્ગુણો છે. પરંતુ ભૌતિક તત્ત્વ પ્રત્યે આદર અને ભયની લાગણીવાળો ભૌતિકવાદ, અર્થાત્ ઉઘમ વડે તે તત્ત્વમાંથી ‘સૌન્દર્યભરી અને આનંદભરી’ યાંત્રે બનાવવા ઇચ્છતો, તથા ‘ભૌતિક તત્ત્વ આપણા ઉઘમનો વળતો જવાબ આપશે, તથા આપણે તેને જેટલા વધાદાર રહીશું, તેટલું તે પણ આપણને વધાદાર રહેશે,’ એવી શ્રદ્ધાવાળો ‘ભૌતિકવાદ’ તો જેટલો વધારે હોય તેટલો સારો; કારણ કે, તે તો માનવ જીવનને ગૌરવ આપનાર સર્વ આપતોનું ખાસ મૂળ છે. તે જ પ્રમાણે, વાસ્તવિક મૂલ્યોની ભૂખવાળું તથા તેવાં મૂલ્યો ઉત્પન્ન કરીને પોતાનાં બનાવવા ઇચ્છતું પરિગ્રહીપણું પણ આવકારદાયક જ છે....તેમ જ જે હરીદાર્ઠ, કોણ વધુ મેળવી જાય છે એ મુદ્દાને બદલે, કોણ વધુ સારું કરે છે એ મુદ્દાની આસપાસ ચાલે, તે હરીદાર્ઠ વડે તો આખી પૃથ્વી છવાઈ જાય, એમ જ હું કહું....સ્થળભાવનાની દુનિયામાં જે ભૌતિકવાદ, પરિગ્રહીપણું, અને હરીદાર્ઠ અનિષ્ટરૂપ છે, તે કાળ-ભાવનાની દુનિયામાં ગુણરૂપ બની જાય છે.” (પા. ૨૧૮-૯.)

આ છેલ્લા વાક્યમાં જેકસની એક વિચારક તરીકેની વિશેષતા સંતાયેલી છે, અને તેને એ પોતે પણ ઓળખે છે. તેથી જ આ વ્યાખ્યાનોની શરૂઆત તે પોતાની નિરાળી વિચારપદ્ધતિની વિશેષતા સમજાવવાથી કરે છે. તે વિશેષતા એ છે કે, દેશ-કાલમાં રમતા આ વિશ્વમાં જે વિચાર કરવો હોય, તો સ્થળવાચક સ્થિરતાથી નહિ પણ કાળવાચક ‘સંસારિતા’નાં ચરમાંથી કરવો જોઈએ. સ્વર્ગ, નરક, આદર્શ સમાજ, નવી દુનિયાનાં સ્વપ્નો, ઇત્યાદિ સ્થળ-વિષયક કલ્પનાઓ છે. અમુક સ્થિતિ સુખદ, સર્વોત્તમ છે; તે વર્ણવી તે પ્રત્યે લોકરુચિ

જગવવી; તેને પહોંચવા માટે પછી કાર્યક્રમ બનાવવો; — આ પદ્ધતિ સમાજના કે માનવના કાર્યની સ્થળ-ભાવનાથી કરેલી કલ્પના છે. અને એવી કલ્પના બધા દેશોમાં બધા યુગોમાં ઓછીવત્તી જોવા મળે. પુરાણોનાં સ્વર્ગ-નરક અને અર્વાચીનોનાં ‘યુટોપિયા’ — સુખાવતીઓમાં, આ દષ્ટિએ જોતાં, કશો ફરક નથી. પુરાણકાર કે માકર્સ — લેનીન આદિ તે બાબતમાં સરખા સ્થળવાચકો છે. જેકસ આ પદ્ધતિને સાચા સમાજ-પરીક્ષણને માટે દોષિત અને બ્રામક કહે છે. સમાજમાં લય અને લાલચથી કામ લેવા કરતાં, તે સાફ કહે છે કે, સંસ્કૃતિ નિપજન-વવી એ સાહસ-કર્મ છે; તેને માટે છેવટ સુધી કઠોર પરિશ્રમ અને બીપણ સંગ્રામ કરવો પડશે. (પા. ૪.) ‘સ્થળ-પદ્ધતિવાળો એક અંતિમ સ્થાન અથવા પહોંચવાનું બિંદુ દર્શાવે છે; કાળપદ્ધતિવાળો ગતિની દિશા જાણવા માગે છે.’ તે માને છે કે, સાધ્યની ચિંતા સાધનના પ્રકારની ચિંતાથી જ કરી શકાય, અને બીજી રીતે નહિ. તેથી આ બાબતમાં એ ગાંધીજી જેડે એટલા બધા મળતા આવે છે કે, આ પુસ્તકમાં જે વિચારણા તે કરે છે તેમાં લગભગ ગાંધી-દર્ષિ છે, એમ મને લાગ્યું છે. આનું કારણ એ કે, ગાંધીજીની જેમ જેકસ માનવને તથા તેના સમાજને સ્થળ કે દેશમાં સ્થિરરૂપે નહિ, પણ કાળમાં સદા પ્રયાણ કરતો — પ્રગતિ કરતો જુએ છે. તેથી તે તેની રચનાત્મક બાજુ પર જ મુસ્તાક રહે છે. અને જેકસ એમાં રસેલ, ડીન ઇન્જ, ટોની, ઇત્યાદિ અનેક વિચારકોથી પોતાની જુદાઈ ભાળે છે. અને તે યથાર્થ છે. અન્ય લોકો સમાજને રોગ લાગ્યાની પરિભાષાથી વાત કરે છે; કોઈ તેને યંત્રની પરિભાષામાં વર્ણવે છે. જેકસ કહે છે, માનવ સમાજ એ કાંઈ ગોઠવેલી રચના નથી, પણ જીવંત શરીર છે. “એટલે આપણે તો ...સમાજશરીરમાં રહેલી શક્તિનાં મૂળ, શક્ય હોય તો, ખોળી કાઢવાનો અને પોતાનાથી અને તેટલા તમામ ઉપાયો વડે તેમને દબ કરવાનો માર્ગ લેવો, એ જ હકાપણભરેલું છે. આપણું મુખ્ય પ્રયોજન હવે સમાજશરીરમાં ન્યાં આરોગ્યનાં ચિહ્નો દેખાતાં હોય, તે સ્થળોને પુષ્ટ

કરવાનું હશે.....જો સમાજશરીરની સામાન્ય શક્તિ વધારવામાં સફળતા મળે, તો સમાજ પોતે જ.....રોગમીમાંસકોએ દર્શાવેલા રોગોમાંથી ધણીને ફેફસી દર્દી શકશે.” (પા. ૩૮.) ગાંધીજીની રચનાત્મક કાર્યક્રમની ફિલસૂફી અહીં યાદ કરાવવી ખસ થશે.

આ દષ્ટિએ વિચારીએ તો માણસ અને તેના ધર્મનું સ્વરૂપ કેવું હોય? આનું નિરૂપણ એ જોકસની એક ખીજ મહત્વની વાત છે. ‘માનવીના હક’ એ વસ્તુ પશ્ચિમમાં અપાર ભાવના અને અભિદાનનું કેન્દ્ર બની છે. જોકસ એ જ શબ્દો લઈને પોતાનું મંતવ્ય રજૂ કરે છે. પહેલું તો તે સાફ જણાવે છે કે, ‘હકો અને ફરજો’ એ બંને શબ્દોનો નર્થો રાજકીય અર્થ કરવાની ભૂલમાંથી અચલું જોઈએ. એટલું જ નહિ, તે કહે છે કે, રાજકારણ પર સમાજ જીવતો નથી; તે જીવે છે ઉદ્યોગ ઉપર. તેથી નાગરિકની કલ્પના રાજકારણી નહિ, પણ ઔદ્યોગિક હોવી જોઈએ. ‘નાગરિક મુખ્યત્વે એક કામદાર છે.’ પરંતુ આજ “તેનાં અધાં કર્તવ્યોની ઇતિ મત આપવામાં અથવા મત મેળવવામાં આવી રહે છે; અને સમાજનું કામકાજ કરનાર કામદાર કે સેવક તરીકેની તથા જેને માટે કામકાજ કરવામાં આવે છે એવા સેવ્ય તરીકે તેની કલ્પના કાં તો ખોચરે પાડી દેવામાં કે વિસારી દેવામાં આવે છે.” (પા. ૧૦૬.) પરંતુ ખરું જોતાં નાગરિક એકીસાથે કામ કે સેવા કરનાર તથા ખીજાઓનું કામ કે સેવા લેનાર વ્યક્તિ છે. તે પ્રથમ ‘ઔદ્યોગિક વ્યક્તિ’ છે અને પછી ‘રાજકીય વ્યક્તિ’ તો બને છે. એટલે તેના હક કે ફરજોનો વિચાર મનુષ્યની આ મૂળ સામાજિક વ્યાખ્યાને નજર સામે રાખીને કરવો જોઈએ. તે કહે છે કે, ‘નાગરિક થવું એનો અર્થ જ એ કે સક્રિય રીતે જવાબદાર માણસ બનવું.’ “કોઈ પણ વસ્તુનું કાર્ય શું છે તે સમજ્યા સિવાય તે વસ્તુ કેવી છે તે સમજવાનું ખીજનું કાંઈ જ સાધન નથી...તમે કોઈ માણસને ‘એપ્યુ’ પ્રાણી’ કહીને વર્ણવો છો ત્યારે તે કેવી રીતે ચાલે છે તે બતાવો છો; અર્થાત્ તે શી ક્રિયા કરે છે તે વિષે કાંઈક કહો

છો. કોઈ પણ કૃતિ દ્વારા અંતે શું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે, તે જાણ્યા વિના, તેનું સ્વરૂપ સમજવું મુશ્કેલ છે. તેમાંય માણસ જેવી સજીવ કૃતિનું સ્વરૂપ તો કદી ન સમજાય. એ દૃષ્ટિએ નાગરિક જવાબદારી હોવાવાની અને તેને પાર પાડવાની ક્રિયા કરે છે, એમ જરૂર કહી શકાય.” (પા. ૧૬૦.) સર્વોદય કે ઉન્નતિના સમાજશાસ્ત્ર અનુસાર માણસ એટલે નાગરિક, અને નાગરિક એટલે જવાબદાર વ્યક્તિ. “ ‘સારી કામદારી’ જ સારી નાગરિકતાનો પાયો છે, તથા તેના સર્વ સદ્ગુણોનું મૂળ છે...સારી નાગરિકતાનો અર્થ ખીજો ગમે તે થતો હોય, પરંતુ તેના પાયામાં સારો-કામદાર-હોવાપણું હોવું જ જોઈએ. નાગરિકની કેળવણીએ એ વસ્તુ કદી ભૂલવી ન જોઈએ.” (પા. ૧૪૭-૮.)

અને આમ જણાવી તે નાગરિકની કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પણ કેટલાંક મૌલિક વિધાનો કરે છે. “ મારી કલ્પના પ્રમાણે, તેના ધડતરમાં ત્રણ મૂળતત્ત્વો એકત્રિત થયાં હોય છે. તે ત્રણમાંનું દરેક ખીજાં બેની અંદર વ્યાપેલું હોય છે, તથા તે જ પ્રમાણે આકાશનાં બે પણ તેની અંદર વ્યાપેલાં હોય છે. તે ત્રણ તત્ત્વો આ છે: નૈતિક બાબુએ ટ્રસ્ટીપણું, વૈજ્ઞાનિક બાબુએ કામ કરવાની સારામાં સારી રીતની આવડત, અને વ્યાવહારિક બાબુએ કુશળતા.* ” (પા. ૧૪૯.)

ટ્રસ્ટીપણાની આ વસ્તુથી ગાંધીજીની તે આપતની શીખ વાચકને યાદ આવશે જ. જેકસ ટ્રસ્ટીનો અર્થ જ નાગરિક કરે છે. “ માણસ સ્વભાવથી જ જવાબદાર વ્યક્તિ છે, અથવા ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, તે જન્મથી જ ટ્રસ્ટી છે. . . . ટ્રસ્ટી એટલે મારા અર્થ પ્રમાણે એવો માણસ કે જેને અમુક જવાબદારીઓ સોંપવામાં આવતી વખતે ખીજાઓને તેના ઉપર અચૂક વિશ્વાસ હોય કે, તે પોતાનું કામ કાયદેસર બજાવશે એટલું જ નહીં, પરંતુ પોતાને શોભારૂપદ થઈ પડે તેવી રીતે બજાવશે. તેનાથી ઊલટો તે દગાખાજ — વિશ્વાસઘાતી

* વાચકને અહીં ‘ યોગ: કર્મસુ કૌશલમ્ ’ એ ગીતાસૂત્ર યાદ કરવા સૂચવું છું.

માણસ; અને સૌથી ખરાબ દગાબાજી તો એ કહેવાય કે, કાયદાની દૃષ્ટિએ તો પોતાના ટ્રસ્ટી-ધર્મનું ખરાબર પાલન કરવું, પરંતુ શબ્દોના વિતંડાબાજી-ભરેલા અર્થો કરી તત્ત્વની દૃષ્ટિએ તેનો ભંગ કરવો. ટ્રસ્ટીના ધર્મો કાયદામાં ગમે તે રીતે વર્ણવવામાં આવ્યા હોય, પરંતુ તે અધા પાછળ એક એવું ભરોસાનું તત્ત્વ રહેલું હોય છે કે, બહારના કોઈ પણ પ્રકારના દબાણ વિના, માત્ર પોતાની માણસાઈના ખ્યાલથી તે અમુક રીતે જ વર્તશે.” (પા. ૧૫૯, ૧૫૦.)

આ વ્યાખ્યાના નાગરિકનો સ્વાભાવસિદ્ધ હક ત્યારે એ હોય કે, કામદાર તરીકે તેને એવો ધંધો મેળવવાનો હક છે કે જે તેને ઉત્તમતા દાખવવાની અને તે રીતે તેને પોતાના જમાનામાં તથા પોતાને સ્થાને ઉપયોગી બનવાની તક આપતો હોય. તેને કુશલતાનો હક સૌથી પ્રથમ હોવો જોઈએ. તે પોતે સમાજના સેવક તરીકે આ હક માગી શકે. પરંતુ તે વિષે મજૂરપક્ષના દિમાયતીઓ એપરવા રહ્યા છે; અને “ ઔદ્યોગિક સંપત્તિના પાયા તરીકે વૈયક્તિક કુશળતાને અદલે યંત્રની પરિપૂર્ણતાને સ્વીકારવામાં આવી, ત્યારથી મજૂરવર્ગને જે અન્યાય થયો છે, તેના જેવો મોટો અન્યાય હજુ સુધી મજૂરોને કદી પણ કરવામાં આવ્યો નથી. અરે, સમસ્ત માનવજાતિ ઉપર તેનાથી મોટી આફત અત્યાર સુધીમાં કદી ઊતરી નથી.” (પા. ૯૦.)

અને નાગરિક સમાજનો સેવ્ય પણ છે : સમાજ તેની સેવા કરે છે. તે તરીકે ‘તેને એ હક છે કે, તે પૈસા આપીને જે કાંઈ વસ્તુ ખરીદે, તે પૂરતી કાળજી અને કુશળતાથી બનાવેલી હોય; અર્થાત્ તેના પૈસાના અદલામાં તેને પૂરતું વળતર મળવું જોઈએ. અને જ્યારે તેમ નથી થતું ત્યારે તેને ચોક્કસ અન્યાય થાય છે.’ (પા. ૧૫૩.)

આજની ફિલસૂફીમાં આ હક ખતાવ્યા વગર કુરસદનો હક આગળ ને આગળ કર્યા કરવામાં આવે છે. અને આમ મળતી કુરસદ એવી બેજવાબદાર રીતે લોક વાપરે છે કે, કુરસદનું પણ અર્થશાસ્ત્ર ભૂલું કરવું પડે છે. લોક કુરસદ ભોગવતાં પાર વગરનો ખર્ચ, એટલે

કે લોકની મજૂરી ખાઈ જાય છે. જેકસ ‘કુરસદનો હક’ પણ કબૂલ કરે છે. ‘પરંતુ હંમેશાં એ શરતે કે, તેને કારણે તે બીજા માણસોને પોતાના ગુલામ ન બનાવે; અને સામેથી તેને એવો જ હક છે કે, બીજાઓ તેને પોતાનો ગુલામ ન બનાવે. એ આખતમાં જેમ એ તેમનો ટ્રસ્ટી છે, તેમ તેઓ પણ એ અધી આખતમાં તેના ટ્રસ્ટી છે.’ (પા. ૧૫૩.)

આ પ્રકારનો સમાજ ત્યારે કેવો હોય? આવા ઔદ્યોગિક સમાજનો આદર્શ શો? તરત સમજાય છે કે, ‘એ આદર્શ જગદવ્યાપી અને જગત જેટલા ઊંડા એક એવા સમાજનો આદર્શ છે કે, જે અરસપરસ ટ્રસ્ટીપણાના સંબંધથી અંધાયેલા અને રોજના કામકાજમાં અન્યોન્ય પ્રત્યેની વફાદારીથી પ્રાણુવાન બનેલા માણસોનો બનેલો છે. રાષ્ટ્ર-સંઘની વ્યાખ્યા પણ આ પરિભાષામાં આપી શકાય!’ (પા. ૧૫૩.)

આવા સમાજમાં સહકારતત્ત્વ તો આવી જ ગયું. પરંતુ સહકાર અને સંગઠન વચ્ચે ભેદ છે. સહકારની વ્યાખ્યા યાંત્રિક નથી. જેકસના શબ્દોમાં જ જોઈએ: “સહકાર એટલે માનવ પ્રયોજનો સિદ્ધ કરવામાં શક્તિનો અચાવ કરવાની પદ્ધતિ — એવો ઘણી વાર અર્થ કરવામાં આવે છે. અને અવ્યવસ્થિત પ્રયત્નની સરખામણીમાં તેનાથી શક્તિનો અચાવ થાય છે પણ ખરો. પરંતુ તેની આ જાતની વ્યાખ્યાનો જ્યારે એવો અર્થ કરવામાં આવે છે કે, જેમ જેમ સહકાર વ્યાપક બનતો જાય, તેમ તેમ માનવજીવન નૈતિક દષ્ટિએ સહેલું બનતું જાય, ત્યારે તેને જરૂર ખોટો કહેવો જોઈએ. સહકાર સિદ્ધ કર્યો એટલે સંકલ્પ-શક્તિને કામ કરવામાંથી મુક્ત મળી ગઈ, એવું હરગિજ નથી બનતું. ઊલટું, ત્યાર પછી તો મનુષ્યની સંકલ્પશક્તિને વધુ ઉચ્ચ તથા મુરકેલ ભૂમિકાએ નવું કામ કરવાનું આવે છે.....સહકાર એટલે માણસની સંકલ્પશક્તિને કડાકૂટમાંથી, ઓળમાંથી, જોખમમાંથી કે જવાબદારી-માંથી મુક્ત કરી, તેને પોતાની વૃત્તિ કે સ્ફૂર્તિ અનુસાર મરજી મુજબ જીવવાનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપનાર વસ્તુ, એવો એનો અર્થ કરવો

એ તદ્દન વિપરીત અર્થ જ થયો. અલબત્ત, સહકારથી મનુષ્યજાતિને ઘણા લાભો થાય છે; તેનાથી ઘણો કલહ ઓછો થઈ જાય છે, અને અધા વચ્ચે સુમેળ સ્થપાય છે; તેનાથી શક્તિનો ઘણો નિરર્થક વ્યય થતો અચે છે; તેનાથી પદાર્થોની ઉત્પત્તિનું પ્રમાણ વધે છે, તેમ જ તેમની વહેંચણી પણ વધુ ન્યાયી થાય છે. એ અધાની હું ના નથી પાડતો. પરંતુ એટલાથી જ અટકી જવું, અને તેથી આગળનું સત્ય ન જોવું કે, સહકાર કરનારાઓની સંકલ્પશક્તિ કોઈ ઉદાત્ત ધ્યેયો ઉપર કેન્દ્રિત થાય, અને તે ધ્યેયોને પીરતાપૂર્વક અનુસર્યા કરે, તો જ તે લોકોમાં સહકાર જામી શકે કે કાયમ રહી શકે, તો એ ભારે જોખમકારક વસ્તુ છે. આળસુ, હલકટ, કાયર, આરામી, અને અણુધંડ લોકોમાં સહકાર ઊભો થવો જ અશક્ય છે.” (પા. ૨૩૪-૫.) સમાજ-ધારણ એ પીરતાભર્યું સાહસ છે; તેને આરામ કે ઉપભોગ યા સુખનું સાધન માનવા-મનાવવાની દ્વિલસૂઝી માણસાઈ તથા સમાજની સરખી ધાતક છે. “ આરામ અને સુખની ખીણ ગમે તે કિંમત હોય, પણ તેઓ મનુષ્યજીવનમાં સંગઠન કે, એકરાગ સ્થાપનારી વસ્તુઓ તો નથી જ..... ખરું જોતાં આખી સંસ્કૃતિને સંગઠિત કે એકરાગ કરનાર વસ્તુ જોઈતી હોય, તો તો સમાનપણે સુખ ભોગવવા કરતાં સમાનપણે દુઃખ ભોગવવું, એ આપણા હૈતુને વધુ સિદ્ધ કરનાર નીવડે. કારણ કે સુખ તો મનુષ્યસ્વભાવમાં જે કાંઈ નિર્બંધ અને અસ્થિર અંશો છે, તેમને ઉત્તેજનાર વસ્તુ છે. . . . (પા. ૬૨.) એટલે જેકસ તો એટલે સુધી કહેવા પહોંચે છે કે, માણસના અનેક હકોમાં સુખના ત્યાગનો હક પણ એક વિરલ હક છે. “ હું તો એને માણસના અધા હકોમાં સૌથી વધારે કીમતી હક ગણું. તે હક એટલે તેની દરજ્જા બળવવાનો હક — દુઃખ ભોગવવાનો હક. તેના ખીન્ન જે કોઈ હક હોય, તે અધાની પ્રથમ શરતરૂપ તે હક છે. ” (પા. ૧૬૪.)

ગાંધીજી હંમેશ માનવ હકોની વ્યાખ્યા તેની દરજ્જે મારફતે કરે છે, તે વાચકને યાદ હશે જ. હકો દરજ્જાના પાલનમાંથી આપોઆપ

ફળે છે; તેને માટે લડવાનું નથી હોતું. ફરજ બળવો તો હક માટેની લડત તેનાથી જ સર્વોત્તમ રીતે અને સૌ ટકા સરળતાથી લડાઈ જાય છે. આ આખતમાં પણ જેકસનું મંતવ્ય ખરાખર એક બને છે: ઉપરનું જો ખરાખર સમજાય તો “આપણને જણાશે કે, તેની ફરજોનું ખીણું પાસું વર્ણવવામાં તેના હકો આવી જાય છે.” હક અને ફરજ એક જ સાચી નાગરિકતાનાં બે પાસાં જ છે. માત્ર હક માટે લડાલડી કરી યુરોપે, પેટ્રી ઢાલની બે આબૂતી વાતમાં વર્ણવેલી મૂર્ખતા વહોરી છે, એટલો ધશારો અહીં બસ થશે. એનું કારણ એના સમાજશાસ્ત્રમાં હોવી જોઈતી મૌલિક માનવતાની અખંડતાની આધ્યાત્મિકતાનો અભાવ છે. જેકસ આ આખતમાં સુધારો કરે છે, અને કહે છે કે, મારી વ્યાખ્યા પ્રમાણે ‘માણસ સમગ્ર વિશ્વનો નાગરિક હોઈ, ભૌતિક તત્ત્વનો એટલે કે આ પાર્થિવ સાધનસામગ્રીનો ટ્રસ્ટી છે અને તેથી કરીને આધ્યાત્મિક પ્રાણી છે.’ માણસ ભૌતિક જથ્થો ઊસરડયા કરનાર વેદિયો નથી; તે તો ગુણવિકાસ સાધનાર સાધક છે. “કદ કે જથ્થો એ મુખ્યત્વે સ્થળને લગતી વસ્તુ છે; ત્યારે ગુણ એ કાળને લગતી વસ્તુ છે. સ્થળભાવનાવાળો વસ્તુઓના જથ્થા તરફ જ નજર રાખે છે; ત્યારે કાળભાવનાવાળો તે વસ્તુઓના ગુણ તરફ જથ્થો આળે બળરતો ધૃષ્ટ દેવ થઈ પડ્યો છે....પરંતુ ગુણ એ તો વસ્તુનો ‘આત્મા’ છે. જેઓ તેની પૂજા કરવા ધરે છે, તેઓએ તે પૂજા ખરા જીવરથી અને સત્યતાપૂર્વક કરવી જોઈએ. ગુણપૂજા ધર્મનું સાદામાં સાદું તથા સૌથી વધુ સમજી શકાય તેવું સ્વરૂપ છે....અને ‘નીતિ’ એ નામ માણસોના ‘ગુણ’ માટે વપરાતાં અનેક નામોમાંનું જ એક છે.” (પા. ૧૬૦.) ગાંધીજીના શબ્દો ટાંકું તો, ‘મારા પ્રયોગોમાં તો આધ્યાત્મિક એટલે નૈતિક; ધર્મ એટલે નીતિ; આત્માની દૃષ્ટિએ પાણેલી નીતિ તે ધર્મ.’ (‘આત્મકથા’ની પ્રસ્તાવનામાંથી)

આ પ્રકારે વિચાર કરતાં કરતાં જેકસ એવી કક્ષાએ પહોંચે છે કે જ્યાં સમાજ- કે લોક- સંગ્રહ અને વ્યક્તિની જીવનસાધના એક

ખને છે. સમાજ માટે વિચારતાં, જથો જરૂરી છે; સમાજના ધારણુ માટે અમુક જથો જોઈએ તે જોઈએ જ. જેકસ આ વસ્તુ ઝરોઝર સમજે છે. પણ તે કહે છે કે, જથો જોઈએ તે સારો જોઈએ, કસ-દાર જોઈએ, કામમાં આવે એવો જોઈએ, — એટલે કે ગુણવાળો જોઈએ. “જથો એ કંઈ ગુણની વિરોધી વસ્તુ નથી; જેમ ભૌતિક એ આધ્યાત્મિકનું વિરોધી નથી તેમ * ... જથા અને ગુણ વચ્ચે એક આંતરિક સંબંધ છે; અને અમુક સ્થળે તો તે બહુ ગાઢ બની જાય છે. સૌથી મોટામાં મોટા ગુણ કે જેમને સત્ય, શિવ કે શુભ અને સૌંદર્ય કહેવામાં આવે છે, તેમનો સ્વભાવ જ વૃદ્ધિંગત થયા કરવાનો છે. ‘ગુણ તરફ પ્રથમ નજર રાખો, એટલે પૂરતો જથો તમને આપોઆપ મળી રહેશે’, ‘ઉત્તમ તરફ નજર રાખો એટલે વધારે તો આપોઆપ આવી રહેશે.’.....ઈશ્વરી આદેશને અનુસરી પ્રથમ ગુણ શોધો એટલે આફીનું એની મેળે આવી મળશે.” (પા. ૧૯૩-૪.) ઈશુના આદેશનો આ ઔદ્યોગિક પર્યાય તો સ્પષ્ટ છે. ગીતાકારના પેલા કોલને વાચક અહીં યાદ કરે — ‘સ્વકર્મણા તમમ્યર્ચ્ય સિદ્ધિ વિંદતિ માનવ:’ અને જેકસ ઝરોઝર એ સૂત્રનું લાખ્ય કરે છે :—

“વસ્તુઓમાં ઉત્તમતા આણવાના અધા પ્રયત્નોનો હેતુ અંતે માનવ પ્રાણીઓને ઉત્તમ બનાવવાનો જ હોઈ શકે....કામકાજમાં દાખવવામાં આવેલી ઉત્તમતાથી કામદાર પોતે ઉત્તમ ન થાય, તો તે નિરર્થક છે....તેના કામકાજમાં ઉત્તમતા સાધતાં ને પોતે વધુ કીમતી બને છે કે નહીં? ... સારું કામકાજ તે કામદારને પોતાને વધુ કીમતી બનાવે છે કે નહીં? જગતની કુલ કિંમતમાં તેના વ્યક્તિત્વથી સ્પષ્ટ ઉમેરો થાય છે કે નહીં? જગતમાંથી તેને દૂર કરવામાં આવે તો તેના માનવઅંધુઓને ખોટ તેમ જ નુકસાન જાય કે નહીં” (પા. ૧૯૫-૬.)

* વાચક નીચેનો ઉપનિષદ-મંત્ર યાદ કરે —

અનિત્યૈર્દ્રવ્યૈઃ પ્રાપ્તવાનસ્મિ નિત્યમ્ । કઠ૦ ૧, ૨, ૧૦ ॥

અહીં આગળ કેટલાક દલીલ કરે છે કે, માણસ કાંઈ દેવ નથી. તે તો છે તેવો છે; જગતની પરિસ્થિતિમાં તે ખીજી રીતે વર્તી ન શકે. અહીં આગળ જોકેસ આ નસીબવાદી પરિસ્થિતિનો ઘડો ફેડીને કહે છે કે, પરિસ્થિતિમાં માણસો પણ આવી જાય છે. “ દરેક માણસની પરિસ્થિતિમાં સૌથી સક્રિય તથા અસરકારક તત્ત્વ તેના માનવબંધુઓ છે...જો તેની આબુઆબુના માનવબંધુઓની જાત અર્થાત્ તેમના ગુણ ખરાબ હશે, તો તેની આક્રીની પરિસ્થિતિ પણ ખરાબ જ રહેશે... જો મારા પડોશીઓની મારા અસ્તિત્વ ઉપર અસર પડતી હોય, તો મારી અસર પણ તેમના ઉપર પડે છે. તેથી જ્યારે પરિસ્થિતિ સુધારવાનો પ્રશ્ન આવે, ત્યારે મને પરિસ્થિતિનો ઉત્પાદક ગણવો કે પરિસ્થિતિના પરિણામરૂપ ગણવો, એ પ્રશ્ન માત્ર દષ્ટિઅંદુનો જ સવાલ નથી બની જતો? હું પરિસ્થિતિનું પરિણામ તેમ જ તેનો ઉત્પાદક બેઉ છું. આ આખોમાં અન્યોન્યાશ્રયત્વ રહેલું છે. ” (પા. ૨૦૩.)

અને એ પણ જાણવું જોઈએ કે, માણસ સારો હશે પણ તેનું કામ જો બિતરતું હશે, તોપણ નહિ ચાલે. “ માણસોને કરવાનાં કામોની જાત જો બિતરતી જશે, તો માણસોની જાત સુધારવાની આપણી કલ્પનાઓ કદી ફળીભૂત થવાની નથી. ” (પા. ૧૯૯.) “ જગતનું સામાન્ય કામ-કાજ માનવજાતની આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિના મૂળરૂપ તેમ જ તેને બિગવાની ભૂમિરૂપ છે, એવું માનનારાઓમાં હું એક છું.... હું પોતે તો સમજી જ શકતો નથી કે, ભૌતિક પ્રાણી તરીકે માણસ પોતાની આજીવિકા જે પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ચલાવે છે, તે પ્રવૃત્તિઓ ખાતલ રાખવામાં આવે, તો ખીજે કયે માર્ગે માણસના આત્માનો વિકાસ સાધી શકાય.... ભૌતિકતત્ત્વ આત્મતત્ત્વના સાક્ષાત્કારની પ્રથમ ભૂમિકા છે; આધ્યાત્મિક અનુભવનો માર્ગ ભૌતિક વસ્તુઓમાં થઈને જ જાય છે. તેમને વટાવીને નહીં. ... ભૌતિક વસ્તુઓને જ જ્યારે કુશળ કારીગરીથી, ‘ હૃદયેશને માટે સૌંદર્યભરી અને આનંદભરી ’ યાજ્ઞેરૂપ બનાવી દેવામાં આવે છે, ત્યારે તે આધ્યાત્મિક વસ્તુઓરૂપ જ બની જાય છે; અને

ન્યારે તેવી વસ્તુઓનું સૌંદર્ય અનુભવીને તમે આનંદિત થાઓ છો, ત્યારે તમે પોતે આધ્યાત્મિક બની જાઓ છો.” (પા. ૨૧૪.)

આમ એક બાબુથી જેકસની આ સામાજિક ફિલસૂફી પિંડ પરત્વે શુદ્ધ છે, તેમ જ ખીજી બાબુ બ્રહ્માંડ પરત્વે પણ શુદ્ધ છે. આજની પાશ્ચાત્ય સામાજિક ફિલસૂફીની મોટી ખોડ તેની સ્થળવાચક અલગ વાડામંથી છે. નાતજાત, રંગ, રાષ્ટ્ર, કોમ, ધર્મ ઇત્યાદિ અનેક એવાં તત્ત્વો તેણે બનાવી દીધાં છે, જે વિશ્વની અને માનવયોાનિની અખંડ એકસૂત્ર એકતાને તોડી ફેડી નાંખે છે. જેકસ કહે છે કે, “જે કોઈ આ આત્મોમાં લાંબી તથા ઊંડી નજર કરી જોશે, તેને શંકા નહિ રહે કે, એક કામદાર કે સમાજના સેવક તરીકે તથા ખીજી બાબુ સમાજની સેવા લેનાર વ્યક્તિ તરીકે જ માણસ અંતે વિશ્વનો નાગરિક થવાનો દાવો, અથવા હુસેનઅલીના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘અતિ મહાન પરમેશ્વરના નમ્ર સેવક થવાનો’ દાવો પુરવાર કરી શકે...હું સમજું છું તે પ્રમાણે, નાગરિકતાના હકો અને ફરજોની ત્રણ મુખ્ય બાબુઓ છે : રાજકીય, ઔદ્યોગિક અને સાર્વલૌકિક કે વિશ્વવ્યાપી. આપણાંમાંનો દરેક જણ પ્રથમ તો જે દેશમાં પોતે જન્મ્યો છે તે દેશનો નાગરિક છે. ખીજું, તે આ કામગીરા પૃથ્વી-ગ્રહનો (‘ધર્મક્ષેત્ર — કુરુક્ષેત્ર’ — નો) નાગરિક છે; અને ત્રીજું, તે સમગ્ર વિશ્વનો નાગરિક છે. મતદાર તરીકે તે પોતાના દેશનો છે; કામદાર તરીકે તે માનવજાતનો છે; અને મનુષ્ય તરીકે તે આખા વિશ્વનો છે. તે દરેક ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ તેને જેમ જુદાં જુદાં હકો અને ફરજો છે, તેમ જ તે ત્રણે ક્ષેત્રનાં ભેગાં એવાં હકો અને ફરજો પણ તેને છે. આ ત્રણે પ્રકારની નાગરિકતા એકબીજા સાથે ગાઠ સંકળાયેલી છે તથા એકબીજાને આધારે રહેલી છે. જ્યાં સુધી આપણે બીજાં એ ક્ષેત્રોમાંનું આપણું સ્થાન ધ્યાનમાં નહીં રાખીએ, ત્યાં સુધી આપણે એ ત્રણમાંથી એક પણ ક્ષેત્રના નાગરિક તરીકે આપણી ફરજો (કે જેમાં આપણા હકોનો સમાવેશ થઈ જાય છે,) સમજી શકવાના નથી. . . . આખા વિશ્વની ભૂમિકા વિના આપણી

રાજકીય નાગરિકતા અને આપણી ઔદ્યોગિક નાગરિકતા અગમ્ય અથવા તો અર્થહીન જ રહે.” (પા. ૧૬૯-૧૭૦.) “ આ વિશ્વમાં માનવજાતિને ઠીક રીતે વર્તવાની શરતે જ નભાવી લેવામાં આવે છે. . . . આપણે માનવો તરીકે યાદીના વિશ્વ સામે ઊભો કરેલો જાતિમદ્દ સારી વસ્તુ નથી; એ બહુ ભયંકર વસ્તુ છે. આ વાત જો આપણે લક્ષમાં નહિ રાખીએ, તો નાગરિકતા હકો અને ફરજો વિષેનો આપણો અભ્યાસ કાંઈ જ કામનો નથી.” (પા. ૧૭૦.)

જોકસના આવા વ્યાપક સમાજ-દર્શનનો કાંઈક ખ્યાલ આપવા માટે મેં સારી પેઠે લાંબું લખ્યું ગણાય. તેને ન્યાય આપવા એટલા લંબાણુ વગર છૂટકો નહોતો. અને છતાં, મને લાગે છે કે, પાર વિનાની ખીજ મહત્ત્વની વાતો મેં છોડી છે. જેમ કે, આજના યુદ્ધ-કાળમાં જરૂર પૂજવામાં આવે કે, યુદ્ધ માટે જોકસ શું કહે છે. ઉપરની ફિલસૂફી રજૂ કરી, તે સીધો યુદ્ધપ્રશ્નનો વિચાર નથી કરતા. યુદ્ધ અનિષ્ટ છે, ત્યાજ્ય છે, એ તો કોણુ નથી માનતું? પ્રશ્ન એ છે કે તેને કેમ પહોંચી વળવું? આજ લગભગ સૌ એમ માને છે કે, યુદ્ધનો ત્યાગ એ તો આદર્શ છે; પણ યુદ્ધ આવે ત્યારે તેની જંગલી રીતે જ તે લડવું જોઈએ. અને તે દષ્ટિ પોતાને શાંતિવાદી કે યુદ્ધનિષેધક મનાવનારા લોકની પણ બની ગઈ છે. જોકસ કહે છે, સમાજનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ અથવા નાગરિકધર્મ યુદ્ધને અશક્ય કરે એમ થવું જોઈએ. સર્વોદયની જીવનકળા જો કુશળતાથી સમાજમાં ચાલે, તે જો તેનો જીવંત પુરુષાર્થ અને, તો યુદ્ધ અટકે. તેને માટે તે વીમા-પદ્ધતિનો અખતરો સૂચવે છે. તેના ગુણાગુણ ચર્ચવાની અહીં જરૂર નથી. એ અહીં કહીને મારે એટલું જ બતાવવું છે કે, યુદ્ધ આવે ત્યાં સુધી સમાજ સૂતો રહે એ અરોઅર નથી; તેણે જો ઉપરની અખંડ સમાજયોગ-સાધના શરૂ કરી હોય, તો યુદ્ધ આપોઆપ વિલીન થઈ જાય. આ સાધનામાં સમાજનો યા નાગરિકનો પ્રમાદ જ યુદ્ધજનક છે.

આવું ઉત્તમ સામાજિક યોગદર્શન ગુજરાતીમાં ઉતારવાને માટે સંપાદક તથા પ્રકાશક-સંસ્થાને ધન્યવાદ ઘટે છે. આવા પુસ્તકથી આપણી ભાષા પણ શક્તિ પામે છે. પુસ્તક સરળ પ્રવાહી ભાષામાં અનેક નવીન વિચારને ગુજરાતીમાં રજૂ કરે છે. અને ભાષા એ પ્રકારનાં નવાં ખેડાણથી વધે છે. આપણી કોલેજોમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે આવા ગ્રંથને સ્થાન હોવું ઘટે. રખે કોઈ વાંધો ખતાવે કે આ તો અનુવાદ છે. ભાષાની શક્તિ ખીલવવા કેટલીક આખતમાં મૂળ કરતાં અનુવાદ-લખાણ વધુ મદદ કરી શકે; જે દશામાં આપણું સાહિત્ય છે તેને માટે તો આ ખાસ લાગુ પડે છે. સામાન્ય વાચકને માટે આ પુસ્તક એક અભ્યાસ અને મનનનો વિષય ખનશે. સંપાદકે જરૂરી સૂચિ વગેરે આપી ગ્રંથની ઉપયોગિતા વધારી છે. ગુજરાતી વાચકવર્ગ આ ગ્રંથને વધાવી લેશે, એમ માનું છું.

૧૦-૫-૪૨

મગનભાઈ દેસાઈ

સૂચના

[પુસ્તકમાં ઠેર ઠેર કેટલાક શબ્દો ઉપર ચાની * ફૂદડી મૂકેલી છે. તે એમ સૂચવે છે કે, પુસ્તકને અતે તે શબ્દો ઉપર ટિપ્પણ છે. કેટલાક શબ્દો ઉપર ફૂદડી મૂકવાની બાબતમાં ફેરફાર કરી લેવાનો છે, તે અહીં બતાવ્યો છે. વાચકને તે પ્રમાણે ફૂદડી કરી લેવા વિનંતી છે.]

પાન	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૮	૨	એરિસ્ટોટલ બારપૂર્વક	એરિસ્ટોટલ * બારપૂર્વક
૬૦	૨૬	વિકાસવાદના	વિકાસવાદના *
૯૭	૧૨	લોકોમાં	લોકોમાંથી
૧૨૭	૨૮	પ્રકરણમાં	પ્રકરણમાં પા. ૭૧ ઉપર
૨૦૧	૧૫	ફોસ	ફોસ *
૨૦૪	૨૩	ડાર્વિનના	ડાર્વિનના *
૨૦૭	૨૮	પ્રમાણિ છે, એક વા	પ્રમાણિક છે, એવા
૨૦૭	૨૮	સ્કૂર્તિ	સ્કૂર્તિ

સર્વોદયની જીવનકળા

[રચનાત્મક નાગરિકધર્મ]

પ્રાસ્તાવિક

‘રચનાત્મક નાગરિકધર્મ’— એ જાતના આ વ્યાખ્યાનો-
ના નામ ઉપરથી, પહેલી નજરે એમ લાગવાનો સંભવ છે
કે, આજે ફૂટી નીકળેલા અનેક નવી દુનિયા રચનારાઓની
પેઠે હું પણ સમાજવ્યવસ્થાની કેઈ નવી યોજના લઈને
આવ્યો છું. પોતાની મેજે સૃષ્ટિકર્તાની પદવી પચાવી પાડનારા
આ જાતના નવી દુનિયા રચનારાઓનો ધંધો એટલો ભરચક
થઈ ગયો છે કે, તેમાં નવો આવનારો ઊનજરૂરી ઘુસણિયો
મનાય, અને તેનો ‘ઘંટના રોડા’થી સત્કાર થાય તો નવાઈ
નહીં. એટલે મેં મારાં વ્યાખ્યાનોનું મથાળું પસંદ કરવામાં
સાહસ કર્યું છે, એમાં શંકા નથી. પરંતુ મને એવી આશા
છે કે, જ્યારે તમે મારા આ પ્રયત્નનું સાચું સ્વરૂપ જાણશો,
ત્યારે જે ઉત્પાત મેં મારી ઉપર નોતરી લીધો છે, તે તદ્દન
દૂર નહીં થાય, તોપણ હળવો તો થશે જ.

કારણ કે, હું અહીં જે રજૂ કરવા માગું છું, તે એક
કાર્યક્રમ નથી, પણ પદ્ધતિ છે; તે કેઈ નવી સામાજિક
વ્યવસ્થા નથી, પણ ભાવના છે; તેમાં વિજયની ખાતરી નથી,
પણ પ્રયત્નશીલ થવાનું પ્રયોજન છે. મારું ચાલે તો હું તમને
સર્વ પ્રકારના સામાજિક ‘કાર્યક્રમો’, ‘વ્યવસ્થાઓ’ કે
‘ખાતરીઓ’ તરફથી થોડાક આબુએ વાળી, તેમના કરતાં જે
વસ્તુઓને હું વધુ અગત્યની માનું છું, તે તરફ લક્ષ આપવાને
સમજાવું.

કારણ કે, આજે રજૂ કરવામાં આવતા ‘કાર્યક્રમો’ને તો, આપણે બધા જાણીએ છીએ કે, અમલમાં ન મુકાવાની જ ખાસિયત હોય છે. પ્લેટોથી* માંડીને મિ. એચ. જી. વેલ્સ* સુધીમાં વીતેલા લાંબા જમાનાઓ તપાસતાં પણ તેથી ઊલટો એકેય દાખલો હું યાદ લાવી શકતો નથી. અને ‘નવી સામાજિક વ્યવસ્થા’ની વાત કરું તો, જીવતા મનુષ્ય-શરીર માટે નવું હાડપિંજર રચવાની જેમ, કે રુધિરાભિસરણની નવી પદ્ધતિ ઊભી કરવાની જેમ, નવી સમાજવ્યવસ્થા રચી કાઢવાને માટે પણ હું મારી જાતને અસમર્થ માનું છું. તથા ‘ખાતરીઓ’ની વાત કરીએ તો, એ તો દરેક ભાષણિયાની એકમાત્ર મૂડી છે. એનું કામ એક બાબુ પોતે પૂરી પાડી ન શકે તેવી ખાતરીઓ આપવી, અને બીજા બાબુ પોતે પોતાના મતદાર-વિભાગમાં છેલ્લું વ્યાખ્યાન આપતી વખતે જે ખાતરીઓ આપી હોય, તે પૂરી ન પાડી શકવા માટે પોતાના પ્રતિપક્ષીને ગાળો ભાંડવી, એ એ વચ્ચે જ વહેંચાયેલું રહે છે.

આ વ્યાખ્યાનોમાં આપણે તો આપણી સંસ્કૃતિને સતત ચાલતું એવું એક જોખમભર્યું સાહસ ગણવાના છીએ, કે જેનું ક્ષણ અનિશ્ચિત છે. તે સાહસને તેમાં ભાગ લેનારા નાગરિકોએ વ્યક્તિશઃ તેમ જ સામુદાયિક રીતે પોતાની કુશળતા અને વીરતા અનુસાર પાર પાડવાનું છે. તેમાં એક જ વાતની નિશ્ચિત રીતે ‘ખાતરી’ આપી શકાય તેમ છે; અને તે છેવટ સુધી કઠોર પરિશ્રમ અને ભીષણ સંગ્રામ

* પુસ્તકમાં કૂદકીવાળા શબ્દો છે તે બધા ઉપર પુસ્તકને અતિ નોંધ છે, જેમ સમજવું. જે પાનમાં એ શબ્દ હોય, તે પાનની સંખ્યા અતિ નોંધના પાનને મથાળે પણ બતાવી છે.

કરવો પડશે તેની. અલબત્ત, તે સંગ્રામ હિંસક શસ્ત્રો વડે લડવાનો નહીં હોય.

તેનો અંત શો આવશે એ કહેવાની હિંમત કોઈ ન કરે. એમ પણ બને કે, અંતિમ લક્ષ્ય, અથવા મનુષ્યજાત માટે વિશ્વે સંઘરી રાખેલો અંતિમ હક, ‘માનભરી રીતે મરવા’ કરતાં કંઈ વધારે ન હોય કે કંઈ ઓછો ન હોય. ચંદ્રમા પણ આપણને એ ચેતવણી આપવા જ આકાશમાં નથી ઝગડળી રહ્યો કે, આપણી ગર્વિષ્ઠ સંસ્કૃતિ પણ સર્વ-વ્યાપી મૃત્યુના મુખમાં જ સપડાયેલી છે? એટલું તો વિજ્ઞાનેય ભાષી શકે છે. પરંતુ, એ ‘મરવાની રીત’ કોઈ વિજ્ઞાન ભાષી ન શકે. મનુષ્યજાત જરૂર નાશ પામશે; પરંતુ કૂતરાંને મોતે જ નાશ પામશે, એવું આવશ્યક નથી. તે ‘માનભરી રીતે’ પણ મરી શકે. અને વીર પુરુષને તો એટલામાં જ અપાર ધન્યતા લાગે છે; જોકે દરેકના હૃદયમાં જે એટી આરામી જીવડો છુપાયે હોય છે, તેને એ વાત પસંદ નહીં પડે.

અહીંથી આગળ વધતા પહેલાં, વિચાર કરવાની — નાગરિકધર્મ વિષે વિચાર કરવાની — જે પદ્ધતિ અખત્યાર કરવાની હું તમને ભલામણ કરવાનો છું, તેનું આહીં બની શકે તેટલું વર્ણન કરી લઉં.

તેને નવી રીત કહેવી એ તો સત્યથી વેગળા ગયા જેવું થશે. પોતાની જાતને વિચારની પદ્ધતિ કહેવરાવનાર કોઈ પણ પદ્ધતિ ‘નવી’ તો હોઈ જ શકતી નથી. જેઓએ પોતાની ખુદ્ધિ બ્રહ્મ થવા નથી દીધી, તે બધા જ તેનો ઉપયોગ કરે છે. બાળકો, કે જેમના નિષ્ણૈયો કેટલીક બાબતોમાં ઈશ્વરી નિષ્ણૈયોના પડઘાડૂપ મનાય છે, તેઓ પણ ભાગ્યે જ ખીજી પદ્ધતિ વાપરે છે. તેને હું ‘કાળ-ભાવનાથી વિચાર કરવાની પદ્ધતિ’ અથવા ટૂંકમાં ‘કાળ-પદ્ધતિ’ એવું નામ આપવા

માણું છું. એ નામ આ સંબંધમાં પરિચિત તો નથી જ; તેમ છતાં તે છેક નવીન પણ નથી. માનવ જીવનને લગતી તમામ બાબતો માટે સૌથી વધુ યોગ્ય પદ્ધતિ તરીકે એનો ઉપયોગ કરવાની હું તમને ભલામણ કરવાનો છું.

એ કાળ-પદ્ધતિથી વિરુદ્ધ જ જનારી નહિ, પણ તેનાથી નોખી તરી આવે એવી પદ્ધતિ, તે 'દેશ- કે સ્થળ- ભાવનાથી વિચાર કરવાની પદ્ધતિ' છે. આ સ્થળ-પદ્ધતિ, જ્યાં જ્યાં માનવજીવનનું સામાજિક કે ધીન્નું કોઈ પણ રહસ્ય વિચારવાનું હોય છે, ત્યાં અપૂર્ણ નીવડે છે. કારણ કે, માનવ જીવન ભલે સ્થળમાં ફેલાયેલા એક 'દૃશ્ય' જેવું દેખાય; પરંતુ વસ્તુતાએ તો તે 'ચેતન અનુભવ' તરીકે કાળમાં ગુજરતું હોય છે. પરંતુ જેને આપણા જમાનાના સામાજિક સાહિત્યનો પરિચય હશે, તે દરેક જાણતો જ હશે કે, વિચાર કરવાની સ્થળ-પદ્ધતિ અંતે ગમે તેટલી અપૂર્ણ નીવડતી હશે, તોપણ આ ક્ષેત્રમાં આજે તો તે જ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે.

પરંતુ માનવજીવનને લગતી બાબતોમાં સ્થળ-ભાવનાને અનુસરવી, એને હું પદ્ધતિનો એક ગંભીર દોષ માનું છું. બેકે, એ દોષ વર્તમાનયુગના મહાન ગુણોની જ સાથે લાગેલો હોય, એમ બને. આપણે આગળ વધીશું, તેમ તેનાં પરિણામો આપણને વધુ સ્પષ્ટ થતાં જશે. મોટે ભાગે એ દોષ, આજકાલ યંત્રવિજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરેલા અસાધારણ પ્રભુત્વમાંથી જ ઉદ્ભવેલો છે. છેલ્લાં ત્રણ સૈકાંથી યંત્રવિજ્ઞાન આગળ આવવા લાગ્યું છે; અને હવે તેણે આપણા કાર્યક્ષેત્રને તો છાઈ દીધું છે જ, પરંતુ આપણા વિચારક્ષેત્ર ઉપર પણ તેણે પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરી લીધું છે. કાર્યના ક્ષેત્રમાં અસુક બાબતોમાં પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરવાનો તેનો હક સ્વીકારીએ પણ ખરા; પરંતુ વિચારક્ષેત્રમાં તો તેણે ખરી રીતે સેવક બનવાનું હોય, નહિ કે સ્વામી. એટલે,

મનુષ્યજીવન ઉપર યંત્રવિજ્ઞાને કરેલા મહાન ઉપકારોની જમા બાબુ સામે, તેણે કરેલા કંઈક મહત્વના નુકસાન તરીકે આટલું ઉધારણું બેઠાં એ કે, તેણે મનુષ્યજીવન વિષેના જ આપણા વિચારોને ગૂંચવી નાખ્યા છે, તથા અવળે માર્ગે ચડાવી દીધા છે. તેની કૃત્રિમતાઓનું તેમના ઉચિત ક્ષેત્રમાં અતિશય મૂલ્ય છે; પરંતુ તેણે તો પોતાને અસ્તિત્વમાં લાવનાર ચિત્ત ઉપર જ તેમને લાદી દીધી છે; અને એ રીતે મનને પોતાના હથિયારનું જ શુભામ બનાવી દીધું છે.

સ્થળ-લાવનાથી વિચાર કરવાની પદ્ધતિના પ્રાધાન્યનું તેથી પણ ઊંડું કારણ બતાવી શકાય તેમ છે. યંત્રવિજ્ઞાને એ કારણનેા અતિશય લાભ ઉઠાવ્યો છે, તથા તેને વધારે પડતું મહત્ત્વ આપ્યું છે. એ કારણ તે ખીજું કાંઈ નહિ, પણ આપણી બધી ઈંદ્રિયોમાં આંખ જ આગેવાનીભર્યો ભાગ લગવે છે એ ખીના છે. આ વસ્તુસ્થિતિને કારણે જ સર્વ જમાનાઓમાં મનુષ્યના ચિત્તે આંખની આગેવાની હેઠળ જ વિચાર કરવાનું વલણ બતાવ્યું છે. તેથી અતિ સૂક્ષ્મ ગગનવિહાર વખતે પણ વિચારની ભાષા દૃશ્ય જગતમાંથી ઊઠીનાં લીધેલાં રૂપકો ઉપર જ મુખ્યત્વે રચાઈ હોય છે. આને લીધે એવા ભ્રમો અને વિપરીતતાઓ ઉત્પન્ન થાય છે કે, તેમને માત્ર ઊંડું વિવેક-જ્ઞાન જ પકડી શકે તથા સુધારી શકે.

હવે, આંખ તો સ્થળમાં વિસ્તરેલા જગતમાં કામ કરનારી ઈન્દ્રિય છે. પરંતુ તે જ જગતમાં ખીજી બાબુ મનુષ્યનું ચેતન-જીવન તો કાળમાં ગુજરતું હોય છે. આંખને મળેલી પ્રાધાન્યતાનું ઉદાહરણ એ છે કે, ફિલસૂફી પણ મન સમક્ષ એક વિસ્તૃત પડદા ઉપર દર્શાવવામાં આવેલા દૃશ્ય તરીકે રજૂ કરાય છે. અને તેથી આપણે તેને માટે પરિચિત એવો 'દર્શન' શબ્દ વાપરીએ છીએ અને ફિલસૂફીને આ કે તે

‘દૃષ્ટિચિંદુ’ વાળા કહીએ છીએ. શ્રવણ, દ્રાણ, રસના અને સ્પર્શની ઇન્દ્રિયો જોકે સ્થળ સાથે છેક જ અસંબંધ તો નથી જ; તોપણ તેઓ કાળ સાથે વધુ નિકટ સંબંધ ધરાવે છે. શું ‘ચાલી રહ્યું છે’ એ વિષે તેઓ આપણને વધુ માહિતી આપે છે. ખાસ કરીને દ્રાણેન્દ્રિય, કે જે કદાચ મનુષ્યની બધી ઇન્દ્રિયો કરતાં વધુ ઠીંગળાઈ ગઈ છે, તે એક વખત મુખ્યત્વે કાળ સંબંધી ઇન્દ્રિય હતી, એવાં લક્ષણો દેખાઈ આવે છે. ભૂતકાળની સ્મૃતિ જાગ્રત કરવાની તેની શક્તિ વિષે તો દરેક જણ માહિતગાર હશે. જર્મનીમાં એવા તર્કો પણ થવા લાગ્યા છે કે, જગતમાંથી પોતાનો રસ્તો શોધવામાં નાક કરતાં આંખ ઉપર આધાર રાખીને મનુષ્યના ચિત્તે ઘણી રસિક માહિતી ગુમાવી છે. એમ કહેવાય છે કે, કૂતરો કાળ-ભાવનાથી વિચાર કરનારું પ્રાણી છે. અને જે કૂતરો ખરેખર વિચાર કરી જ શકતો હોય, તો તે ખીજી રીતે કરી જ ન શકે. વિચારશક્તિના પીઠબળવાળાં તેમનાં નાક તેમને ભારે જખરા ઇતિહાસજ્ઞો અને જોખમકારક ભવિષ્યજ્ઞો બનાવી શકે તેમ છે. હાલ છે તે પ્રમાણે પણ તેઓ ઇતિહાસની અને ભવિષ્ય ભાષવાની શક્તિથી વંચિત જ હોય એમ નથી દેખાતું. મારો પોતાનો કૂતરો એ બંને ખાબતોમાં ભારે પાવરધો છે. કોઈ અજાણ્યા સાથે એક વાર તેનો પરિચય કરાવ્યો હોય, તો પછી લાંબે ગાળે હું તે માણસને ભૂલી ગયો હોઉં, ત્યારે તે તેને મોટા ટોળામાંથી પણ પકડી કાઢે છે; તથા હું જ્યારે પરગામ જવાનો હોઉં છું, ત્યારે તે દિવસો પહેલેથી રડવાનું શરૂ કરે છે.

સામાજિક ખાખતોમાં કાળ-ભાવના

પોતાનો અનુભવ તપાસવાની તકલીફ લેનાર દરેક જણ જાણે છે કે, જીવનમાં દરેક વસ્તુની કિંમત તેના ‘ટકાઉપણા’ સાથે ગાઠ રીતે સંકળાયેલી હોય છે. દુનિયાનું સર્વોત્તમ શ્રેય માણસને પ્રાપ્ત થાય; પણ તે આવે તે જ ક્ષણે ચાલ્યું જાય, દેખા દે તે જ ક્ષણે નાશ પામે—સ્મૃતિમાંથી પણ લુપ્ત થઈ જાય, તો તેની કશી જ કિંમત નથી. અને જેની કશી જ કિંમત નથી, તે વાસ્તવિક પણ નથી. તેનામાં કોઈ પણ પ્રકારનું ટકાઉપણું, કાયમ-રહેવા-પણું હોવું જ જોઈએ; કાંઈ નહીં તો કેન્ડેએ* કરેલા ક્ષણિક ઈશ્વરદર્શનની પેઠે તે માત્ર સ્મૃતિમાં જ ભડે ટકી રહે; પરંતુ તેટલા વિના તો તે ન હોવા બરાબર જ છે. જે જવા માટે જ આવે છે, તે ન આવ્યા બરાબર છે. તેનું ‘આવવું’ એ ખરી રીતે ‘જવું’ છે; તથા તે આવતુંય નથી કે જતુંય નથી એમ જ કહેવું, એ તેથી પણ વધુ સાચું છે. જે સત્ વસ્તુ ટકી રહેતી નથી—એક ક્ષણ પણ, સ્મૃતિમાં પણ ટકી રહેતી નથી, તે આડકતરી રીતે અસત્—શૂન્ય છે એમ કહેવા બરાબર છે. સર્વોત્તમ શ્રેય પણ જે આવ્યા બાદ એટલું જલદી ચાલ્યું જાય કે, આપણે તેને સર્વોત્તમ તરીકે પિછાની શકીએ કે ભોગવી શકીએ તેટલો વખત જ ન મળે, તો તે એક મશ્કરીરૂપ, એક નિરાશારૂપ કે અનિષ્ટરૂપ જ ન કહેવાય?

આ હકીકત આપણા ચેતન જીવનનું સૌથી ગહન સત્ય છે, અને દરેકને તે જાણીતું છે. પરંતુ એ સત્ય એવું છે કે,

વિચારણાની સ્થળ-પદ્ધતિ તેને લેખામાં નથી લેતી, ને કાળ-પદ્ધતિ જ એકલી એને ગ્રહણ કરી શકે છે. આપણા સામાજિક પ્રશ્નોના અભ્યાસમાં તેની અગત્ય ઘણી છે તથા સર્વવ્યાપક છે. આપણે જો સ્થળ-ભાવના એકલીના જ દોરવાયા દોરવાઈએ, તો તો આપણને એમ લાગવા સંભવ છે કે, આપણે એકાદ સામાજિક યોજના, તંત્રરચના, કે આકૃતિ, કે જેમાં મનુષ્યો અને બળો એકબીજાના યોગ્ય સંબંધમાં યથોચિત ગોઠવાઈ ગયાં હોય, તે યોજ કાઢીએ, તો આપણું કામ પૂરું થાય. પરંતુ કાળ-ભાવના તરત જ પૂછશે કે, તમે આ માણસોને અને બળોને જ્યાં ગોઠવ્યાં છે, ત્યાં તેઓ કેટલો વખત સ્થિર રહેશે? તેમને એ સંબંધ ક્યાં સુધી કામ્ય રહેશે?

સ્થળ-પદ્ધતિ તમને એક ચિત્ર દેખાડે છે. તે ચિત્ર કદાચ આદર્શ સ્થિતિનું હશે. કેઈ સુખી ક્ષણે વ્યવહરતાં મનુષ્યોની દશા આંખ વડે જોતાં જેવી દેખાય તેવી તેમાં દેખાતી હશે. અર્થાત્ સ્થળ-પદ્ધતિથી વિચારનારને જે સામાજિક સ્થિતિ સૌથી ઇષ્ટ લાગતી હોય, તેનો ફાટો જ એ ચિત્રમાં હશે. પણ તે જોઈને કાળ-ભાવનાથી વિચાર કરનારો તરત પૂછશે કે, ‘આ લોકો તેને ક્યાં સુધી જાળવી રાખશે? એક વર્ષ બાદ તેઓ શું કરતા હશે?’ તાજેતરમાં થયેલી એક ચર્ચામાં એક સ્થળ-પદ્ધતિવાળાએ એવો મત રજૂ કર્યો કે, ‘કાર્લ માર્ક્સ* યોજેલું સમાજ-તંત્ર અતિ વ્યવહારુ છે.’ તેના જવાબમાં કાળ-પદ્ધતિવાળાએ કહ્યું કે, ‘એ વાત ખરોખર છે. પણ તે બહુમાં બહુ તો એક જ દહાડો ટકશે.’ સ્થળ-પદ્ધતિવાળો એક અંતિમ સ્થાન અથવા પહોંચવાનું બિંદુ દર્શાવે છે; કાળ પદ્ધતિ-વાળો ગતિની દિશા જાણવા માગે છે.

આ બાબતનું ઉદાહરણ આપું: સુખાવતી નગરીના બધા કલ્પકોએ તથા સામાન્ય રીતે બધા સુધારકોએ તે લક્ષમાં

રાખવા જેવું છે. તે એ છે કે, હજી સુધી કોઈ માણસ સ્વર્ગનું એવું વર્ણન નથી આપી શક્યો કે જેથી શાશ્વત આનંદના ધામ તરીકે તેનો દાવો પુરવાર થઈ શકે. સ્થળ-ભાવનાવાળો પોતાના સ્વર્ગ અથવા સુખાવતીનું ચિત્ર ગમે તેટલું વિસ્તૃત બનાવે, તેમાં તે ગમે તેવા ભલકભર્યા રંગો પૂરે, તેમ જ આત્માને અનુભવવાની કે ચિંતવવાની ક્ષણિક ઘટના તરીકે એ દેખાવ ગમે તેટલો આકર્ષક લાગે; તોપણ સંત કે અસંત, મુમુક્ષુ કે ભોગી તે ચિત્રની વસ્તુને કાયમને માટે ભોગવ્યા કરવાનો વિચાર સરખો સહન નહીં કરી શકે. માનવસુખનાં આ માનસચિત્રોને કાળ-પદ્ધતિથી તપાસવા જઈએ છીએ કે તરત તે ઝાંખાં થઈ ભડી જવા લાગે છે: ભલે પછી તે સુખ પુણ્યના ફળરૂપે પરલોકમાં ભોગવવાનું હોય કે આ લોકમાં પ્રાપ્ત કરવાની 'સામાજિક સામ્યાવસ્થા'નું પરિણામ હોય. અને એ રીતે તે આપણને ચેતવે પણ છે કે, "સામાજિક કાયડાનો ઉકેલ" એ માર્ગે નથી શોધવાનો.

એક વખત હું ફ્રાંસે જેલિકોએ* દોરેલું એક ચિત્ર જોતો હતો. તે ચિત્રમાં સ્વર્ગના ક્રિસ્તાઓનું રમણીય દશ્ય હતું. તે ચિત્ર તેણે ભક્તિભાવે ઘૂંટણિયે પડીને દોર્યું હતું એમ કહેવાય છે. તે વખતે મારી સાથે નવ કે દશ વર્ષના એક છોકરો હતો. તે પહેલી જ વાર ચિત્રોના પ્રદર્શનની મુલાકાતે આવ્યો હતો. પેલા ક્રિસ્તાઓની પ્રાર્થના કરતી તેજસ્વી મૂર્તિઓનું નિરીક્ષણ કરવામાં મને મારી સાથેના છોકરાનો ખ્યાલ જ ન રહ્યો. પરંતુ એટલામાં તેણે ઓચિંતો જ એક અણધાર્યો પ્રશ્ન પૂછીને મને મારી વિચારનિદ્રામાંથી જગાડ્યો. તેણે પૂછ્યું, 'આ ક્રિસ્તાઓ કયાં સુધી પ્રાર્થના કર્યા કરશે?'

મેં કહ્યું, 'વાહ, બહુ લાંબા વખત સુધી. જો ને, તેમને તેમાં કેવી મજા પડે છે?'

‘પણ તેમના ઢીંચણ દુઃખશે નહીં?’

મેં જરા ડહાપણ વાપર્યા વિના જવાબ આપ્યો, ‘તેમના ઢીંચણ દુઃખશે ત્યારે તેઓ ઊભા થઈ જશે અને ચિત્રમાં પાછળ જે સુંદર ખગીચો તને દેખાય છે, તેમાં જરા ટહેલશે.’

‘તેઓ ટહેલી રહેશે પછી શું કરશે?’

એ પ્રશ્નનો મારો જવાબ ખરેખર કમનસીબ નીવડ્યો. મેં કહ્યું, ‘પછી તેઓ કદાચ અત્યારે છે ત્યાં પાછા આવશે, અને તેમની પ્રાર્થનાઓ ફરી શરૂ કરશે.’

આ સાંભળી તે બાળકની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. તે ડસકાં ખાતો બોલ્યો, ‘તો તો મારે ફિરસ્તો નથી થવું.’^૧

આ બાળક બાલ-સુલભ કાળ-ભાવનાથી વિચાર કરતો હતો; અને તે રીત જ મનુષ્યને સ્વાભાવિક છે. પરંતુ હવે યંત્ર-શાસ્ત્રે આપણા આધુનિક માનસ ઉપર ઠોકી બેસાડેલી સ્થળ-ભાવનાથી વિચાર કરવાની કૃત્રિમ રીતને કારણે તે બહુ દુર્બલ ગઈ છે. એ પ્રદર્શનવાળા પ્રસંગ બાદ જ્યારે જ્યારે હું આજકાલ થોડાં ધ લખાતાં સુખાવતીનાં શબ્દચિત્રો, અર્થાત્ સ્વર્ગસુખના ફોટોગ્રાફોનો અભ્યાસ કરવા બેઠો છું, ત્યારે ત્યારે મારા તાત્વિક ચિંતનમાં ખલેલ પહોંચી છે. મને તરત જ પ્રશ્ન ઊઠ્યો હોય છે કે આ ફિરસ્તાઓ પછી શું કરશે? તેઓ કયાં સુધી એ દશા કાયમ રાખી શકશે? અલબત્ત, આ બધી યોજનાઓ વ્યવહારુ હોય છે; પણ કાર્લ માર્ક્સની યોજના બાબત પેલા કાળ-પદ્ધતિવાળાએ કહ્યું હતું તેમ, તે

૧. ખ્રિસ્તી દેશોમાં માખાપ બાળકને શુભેચ્છા દર્શાવતાં કહે છે કે “તું ફિરસ્તો થશે, ફિરસ્તા જશે થશે.”

અધી એક દિવસથી વધુ કાયમ રહી શકશે? આ બધા હસતા, આનંદી અને હાથ મિલાવતા સુખાવતી-વાસીઓ પોતે પ્રાપ્ત કરેલી દશાને, તેથી વધુ ઉચ્ચ સ્થિતિ તરફ ઊંચે ને ઊંચે આગલ્લ લઈ જવા વહે કાયમ રાખવા જેટલો પુરુષાર્થ દાખવી શકશે? (કારણ કે, આ જગતમાં કોઈ પણ સારી વસ્તુ કાયમ રાખવાનો એ સિવાય ખીજો કોઈ માર્ગ જ નથી.) કે પછી તેઓ સુખના અવડ ભૂગર્ભમાં એવા તો ઊંડા ભરાઈ પેઠા છે કે, હવાફેર માટે પણ તેઓ કદી બહાર આવી શકે તેમ નથી? આવા આવા પ્રશ્નો ઊભા થતાં જ પેલું અળહળતું કલ્પનાચિત્ર અંધું પડી જાય છે; અને કાળ-ભાવનાથી વિચાર કરનારનું દિલ પણ ભારે બની જાય છે.

આપણી નવી દુનિયા રચનારાઓ ન્યાયી સમાજ-તંત્ર ઘડવા પાછળ પડ્યા છે. અર્થાત્ એવું તંત્ર કે જ્યાં દરેક જણ પોતાને ઉચિત સ્થાને અને ઉચિત સંબંધોમાં ગોઠવાયો હોય, એ આ આખતની સ્થળ-બાબુ થઈ. પરંતુ ખીજી વસ્તુ તો આપણા ધ્યાન પર લાવવામાં આવતી જ નથી કે, ન્યાયી સમાજ-તંત્ર તો તે જ કહેવાય કે જેને નાગરિકોએ વળી વધુ ન્યાયી બનાવતા રહીને 'પોતાને માટે રોજ નવું જ જીવવાનું' હોય.' તેનું ન્યાયીપણું બધા ભોકો ક્યે સ્થાને કયા સંબંધોમાં ગોઠવાયા છે તે ખીનામાં નથી રહ્યું; પરંતુ, તેઓ તે સંબંધોથી બેડાઈને પછી શું કરે છે, એ ખીનામાં રહ્યું છે. એ ખીના આ પ્રશ્નની કાળ-બાબુ થઈ.

એક જ દિવસ કાયમ રહી શકનારી સમાજવ્યવસ્થાઓ રચવી, અને આજકાલ બહાર યોજનાઓ હેઠળ અને બહાર પૈસા વડે મોટી સંખ્યામાં ઊભાં કરવામાં આવતાં તકલાદી મકાનો રચવાં — કે જેઓ ઉમદા કારીગરીને લગવનારાં તથા એક જ પેઢીમાં બહાર બની જનારાં હોય છે, — એ બંને

ક્રિયાઓનું મૂળ એક જ છે, એમ મારું માનવું છે. સ્થળ-ભાવનાથી જ વિચાર કરવાની શક્તિનો હદ બહાર વિકાસ, અને કાળ-ભાવનાનું અતિશય ઠીંગળાઈ જવું અથવા તેા જીર્ણ થઈ જવું, તેની જ એ બંને ક્રિયાઓ ઉદાહરણરૂપ છે; તથા તેમાંથી ઉદ્ભવેલી પણ છે. બંને ક્રિયાઓ ‘રચનાત્મકતા’નો દેખાવ કરે છે, તથા ‘રચનાત્મકતા’ની ભાષા વાપરે છે; પરંતુ, રચનાત્મક નાગરિકધર્મ એ બેમાંથી એકે વડે ચરિતાર્થ ન થઈ શકે.

આપણા તકલાદી બાંધકામ કરનારાઓ પણ સ્થળની દૃષ્ટિએ પોતાના કામકાજનો વિચાર કરવામાં પાવરધા હોય છે: ઘર આટલાં મોટાં હોવાં જોઈએ, તેમની સંખ્યા આટલી હોવી જોઈએ, તેમની કિંમત આટલી પડવી જોઈએ, તેમનો ‘પ્લાન’ આવો આવો હોવો જોઈએ, — એવાં બધાં સ્થળ-પદ્ધતિનાં લેખાં તે માંડશે. પરંતુ એ બાબતમાં કાળની રીતે જે વિચાર કરવો જોઈએ, કે એ બાંધકામનો ગુણ કેવો હશે, તે વિષે આપણે ભાષ્યે જ કશું સાંભળવા પામીએ છીએ. મેં ‘રહેઠાણોના પ્રશ્ન’ને લગતી કમિટીઓ તથા જાહેરસભાઓમાં હાજરી આપી છે; પરંતુ કયાંય એ વિષયનો બહુ ઉલ્લેખ કરાયેલો મને યાદ નથી. અને જ્યારે જ્યારે બાંધકામનો ગુણ એ પ્રથમ વિચારવા જેવી વસ્તુ છે એવી મેં વકીલાત કરી છે, ત્યારે એમ જ માની લેવામાં આવ્યું છે કે, હું કોઈક નવું શ્લેષ — ‘ફેડ’ આગળ ધરું છું. અને એમ બને તેમાં નવાઈ નથી. કારણ કે, પાર્લમેન્ટની આમની સભા, મજૂર-મહાજનો, ભાષણિયાઓ, મતદારો કે મત ઉઘરાવનાર એ બધા જ મોટે ભાગે સ્થળ-ભાવનાથી જ વિચાર કરનારા હોય છે; એટલે, તેમને એ પ્રશ્નની આ બાબતમાં રસ જ હોતો નથી. મેં જ્યારે આ કમિટીઓને કાર્લાઈલના* શબ્દો ટાંકીને જણાવ્યું છે કે,

તેમનાં મકાનો એવાં બંધાવાં જોઈએ કે જેથી તેઓ 'કયા-મતના દિવસ સુધી ટકી રહે,' (અને કયામતના દિવસ સુધી એટલે હંમેશ), ત્યારે તેઓએ એમ જ માન્યું છે કે, હું એક હજીવી મશ્કરી જ કરી રહ્યો છું.

આ તબક્કે હવે હું કાળ-ભાવનાથી વિચાર કરવાની પદ્ધતિ વિષે કાંઈ વિશેષ નહીં કહું; નહાં તો મારે મારા વિષયની બહાર જઈને દાર્શનિક ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવો પડે. જેમ જેમ આપણે આગળ વધતા જઈશું, તેમ તેમ અસંખ્ય દાખલાઓ ઉપરથી તેનું સ્વરૂપ તમને વધુ ને વધુ સમજાતું જશે. પરંતુ જ્યારે આપણી પદ્ધતિ સામી મળે, ત્યારે તમે તેને પિછાની શકો, તે માટે હું અહીં તેનાં એક યા બે લક્ષણો જણાવતો જાઉં. તેમના વડે તમે તેને તેનાથી ભિન્ન એવી સ્થળ-ભાવનાથી વિચાર કરવાની પદ્ધતિથી અચૂક જુદી પાડી શકશો.

કોઈ વિચારક પોતાના વિચાર રજૂ કરવામાં કઈ જાતનાં રૂપકો વાપરે છે, તે ઉપરથી તમે સ્થળ-ભાવનાના ક્ષેત્રમાં છે કે કાળ-ભાવનાના, તે નક્કી કરી શકશો. એટલે પ્રથમ તો તેણે ચક્ષુરિન્દ્રિય પાસેથી ઊઠીનાં લીધેલાં રૂપકો તરફ નજર કરો. એ રીતે, ફિલસૂફીનું એક પુસ્તક ઉઘાડતાં, મનુષ્યની સમજશક્તિ બાબત તેમાંથી નીચેની વ્યાખ્યા મળી : 'વસ્તુને સમજવી એટલે તે આવશ્યક છે એમ જોવું.' પરંતુ 'જોવું' શા માટે? અલબત્ત, એ ભાષાનું રૂપક છે; પરંતુ ચક્ષુરિન્દ્રિયનું જ રૂપક શા માટે પસંદ કર્યું? વસ્તુને સમજવી એટલે તે આવશ્યક છે તેમ 'સાંભળવું' શા માટે નહીં? 'ચાખવું' શા માટે નહીં? કે 'સૂંઘવું' શા માટે નહીં?

'આવશ્યક' શબ્દને ઉપયોગ પણ સ્થળ-ભાવનાથી વિચાર કરનારો સામે આવે ત્યારે તેને ઓળખી કાઢવાનું

ખીજું, તથા લગભગ અમોઘ સાધન છે. સ્થળ-ભાવનાથી વિચાર કરવાની પદ્ધતિ આપણને એક જ નિર્ણય ઉપર અચૂક લઈ જાય છે કે, આ જગત એક યંત્ર છે, તથા તેનો દરેક ભાગ આવશ્યકતાથી નિયંત્રિત છે. એટલે સ્થળ-ભાવનાથી વિચાર કરનારો જ્યારે એમ કહે કે, ‘વસ્તુને સમજવી એટલે તે આવશ્યક છે એમ જોવું,’ ત્યારે તે તેના દૃષ્ટિબિંદુથી તદ્દન સાચો છે. અને તેનું કારણ પણ ઉઘાડું જ છે. તમે તે વસ્તુને ખીજી કોઈ રીતે જોઈ જ ન શકો; કારણ કે, તે આવશ્યક છે એમ ન જોવું એનો અર્થ એ જ થાય કે, તે ત્યાં નથી એમ જોવું. ચક્ષુરિન્દ્રિય આવશ્યકતાની જ ખાસ ઇન્દ્રિય છે; કારણ કે, તે સ્થળને લગતી ઇન્દ્રિય છે. તેથી, જે કોઈ માણસ જન્મથી જ સ્થળ-ભાવનાથી વિચાર કરવાને ટેવાયો હોય, અથવા આ જમાનામાં જન્મવારૂપી અકસ્માતથી તેવો બન્યો હોય, તો તે અચૂક નિયતિવાદી જ બનવાનો; અર્થાત, કોઈ વસ્તુ આવશ્યક છે એમ જોવાથી જ તેને સમજનારો બનવાનો. પરંતુ, જે તે કાળ-ભાવનાથી વિચાર કરનાર હોય, તો તે વસ્તુને જુદી જ રીતે સમજે. કારણ કે, કાળ-ભાવનાથી વિચાર કરનાર તો વસ્તુને માત્ર જોતો જ નથી; પણ સાંભળે છે, ચાખે છે, સૂંઘે છે, પકડે છે, તથા તેનો સ્વભાવ નક્કી કરતાં પહેલાં તેની અનેક રીતે ખાતરી કરી જુએ છે— પેલા ભક્તિગીત^૧ રચનારની જેમ, કે જે આપણને ‘ઈશ્વર સારો છે એવું આખીને જુઓ’ એમ કહે છે; તથા જોવાની પહેલાં ચાખવાને મૂકે છે. આમ એક ઇન્દ્રિય ઉપરથી ખીજી ઉપર, જોવા ઉપરથી સાંભળવા ઉપર, અને સૂંઘવા ઉપરથી સ્પર્શ કરવા ઉપર જઈ જઈને, વસ્તુઓને તે તેમનાં વિવિધ પરિવર્તનોમાં અનુસરે છે; અથવા કહો કે, તે પરિવર્તનોની પીઠ ઉપર જ

૧. ભૂતા કરારમાં આપેલાં.

સવાર થાય છે, જેથી તેનું 'દૃષ્ટિબિંદુ' જગતની શાશ્વત ગતિની સાથે સાથે જ ગતિ કરે છે, અને તેથી તે માત્ર 'બિંદુ' નથી રહેતું. કાળ-ભાવનાથી વિચાર કરનારનું મન હંમેશાં ગતિમાન હોય છે. તે એક ઇન્દ્રિય ઉપરથી બીજી ઇન્દ્રિય ઉપર જઈ જઈને તથા અંતે ઇન્દ્રિયોની છક જ પાર નીકળી જઈને શોધી કાઢે છે કે, આવશ્યકતા એ કંઈ અંતિમ વસ્તુ નથી. વસ્તુઓને જોવામાં જે આવશ્યક હોય, તે તેમને સાંભળવામાં આવશ્યક નથી; સાંભળવામાં જે આવશ્યક હોય, તે સૂંઘવામાં નથી; અને એ પ્રમાણે બધી બાબતોમાં છે. તેથી તે કહે છે, 'વસ્તુને સમજવી એટલે તે આવશ્યક છે એમ જોવું.' એ નથી; પરંતુ તેના સ્વાતંત્ર્યમાં ભાગીદાર થવું, એ છે. બીજી રીતે કહીએ તો, ક્રિસ્તાઓ કે સેતાન વિષે તે માત્ર એટલ જ જાણવા માગતો નથી કે, તેઓ પ્રાર્થના કરતા હોય અથવા બીજી કોઈ સેતાની યુક્તિ-પ્રયુક્તિ કરતા હોય, તે વખતે તેમની ઉપર નજર પડે ત્યારે તેઓ શું કરતા દેખાય; પરંતુ તે તો એ પણ જાણવા માગે છે કે, 'તેઓ પછી શું કરવાના છે.' કાર્લ માર્ક્સ કે બીજા કોઈની સમાજ-વ્યવસ્થા સ્થપાશે તે દિવસે દુનિયા કેવી હશે, એના દર્શન-માત્રથી તેના મનને સંતોષ થતો નથી; પરંતુ તે તો ત્યાર પછીના દિવસ સુધી અને ત્યાર બાદ પણ અનંત દિવસો સુધી સતત આગળ જવા માગે છે. ગમે તેમ તોય, કાળ-ભાવનાથી વિચાર કરવો એ વિચારની સ્વાભાવિક પદ્ધતિ છે. કેટલાકે તેને 'ઐતિહાસિક વિચારપદ્ધતિ' એવું નામ આપ્યું છે. એ નામ સારું છે; પરંતુ એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, ઇતિહાસને માત્ર ભૂતકાળ સાથે જ લેવાદેવા નથી, પણ વર્તમાન સાથેય છે; અને તે 'વર્તમાન' એટલે પણ ભૂતકાળ જ્યાં ભવિષ્યમાં ઊગી નીકળે છે, તે બિંદુ.

સાહિત્યિક લોકોને ઉપયોગી થાય તેવું તે પદ્ધતિઓને ઓળખવાનું ખીલું ખાસ લક્ષણ, તે પદ્ધતિઓની શૈલી છે. સ્થળ-ભાવનાથી વિચાર કરનારો પોતાના સ્વાભાવિક વાહન તરીકે માટે ભાગે ગદ્યને પસંદ કરે છે; પરંતુ, કાળ-ભાવના-વાળો પદ્યને પસંદ કરે છે. સ્થળ-ભાવનાવાળો જો કોઈ વાર ડહાપણ છોડીને પદ્યનો સ્વીકાર કરે, તો તેની કડીઓ અચૂક રીતે લક્ષ્ડશી તથા જડ હોય છે. પરંતુ પદ્ય કરતાં નિકૃષ્ટ કોટીની એવી ગદ્યની છટાની ખાખતમાં તે જે શક્તિ ખતાવી શકે, તેને હદ જ નથી. કાળ-ભાવનાવાળાને તો ગદ્ય પ્રતિકૂળ વાહન જ લાગે છે; વસ્તુઓની ગતિ વ્યક્ત કરવા માટે તે તેને અધૂરું માલૂમ પડે છે. તે તેનો સ્વીકાર પણ ખચકાતો ખચકાતો કરે છે; અને પોતાનામાં ગાવાની શક્તિ ન હોવાથી તેને તેનો સ્વીકાર કરવો જ પડે, તો તે પોતાને કવિ ન બનાવવા સારું નસીબને દોષ દે છે. કાળ-ભાવનાથી વિચાર કરવાનું ઉચ્ચતમ કક્ષાએ પહોંચ્યું હોય છે, ત્યારે કવિતા પણ તેની અર્થવાહક થઈ શકતી નથી; એટલે તેવો સર્વોત્તમ કોટીનો વિચારક તો મૂંગો જ થઈ જાય છે. સિવાય કે તે વખતે ‘શબ્દ વિનાની કવિતા’—રૂપ સંગીત તેની મદદે આવે. સંગીત એ કાળ-ભાવનાથી વિચાર કરનારની કળા છે; તથા જે જગતને તે હવે આવશ્યક તરીકે જોતો નથી, પરંતુ સ્વતંત્ર તરીકે સાંમળે છે, તેનું રહસ્ય વ્યક્ત કરવાની તેની પોતાની અનોખી રીત છે.

આ બધાને સાર એ છે કે, વસ્તુઓ વિષેની બધી ‘દૃષ્ટિઓ’—બલે પછી તે જગત વિષે હોય, સમાજ વિષે હોય, મનુષ્યસ્વભાવ વિષે હોય, કે ખીલ જન્મે તે વિષે હોય,—પણ જ્યાં સુધી તે બધી માત્ર ‘દૃષ્ટિઓ’ જ છે, ત્યાં

સુધી, આપણે જે વસ્તુઓ ભેતા હોઈએ છીએ તેમનું સાચું સ્વરૂપ પ્રગટ કરવાને તે અસમર્થ નીવડે છે.

આપણે આગળ જઈશું તેમ આ વસ્તુની ભારે અગત્ય સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસીને સ્પષ્ટ થતી જશે એમ હું માનું છું. મનુષ્યનું શરીર સ્થળમાં વિસ્તરેલું છે; તેનું અસ્તિત્વ જ સ્થળમાં છે, એ વાત સાચી છે તેમ જ ભે સમાજ મનુષ્યશરીરોનો જ, અર્થાત્ યંત્રસંચાલિત શબોનો જ બનેલો હોત, તો તો સ્થળ-ભાવનાથી વિચાર કરવાની પદ્ધતિ આપણને માનવ સમાજ વિષે આવશ્યક એટલું બધું જ્ઞાન આપી શકત. પરંતુ દરેક જણનું અસ્તિત્વ ભલે સ્થળમાં હોય, પણ સ્થળમાં કોઈ જીવતું તો નથી જ. આપણે જેટલે અંશે ચેતન છીએ, તેટલે અંશે કાળમાં જ શ્રવીએ છીએ; અને સામાજિક યા વૈયક્તિક જીવનના સારરૂપ કાળ ઉપર 'દૃષ્ટિ' કદી કરી શકાય નહિ. પરિણામે સમાજવિદ્યાનો અભ્યાસ કરવાની જે પદ્ધતિ સમાજ વિષે સાચી 'દૃષ્ટિઓ' જ પ્રાપ્ત કરવાનું લક્ષ રાખશે, તે જે જે 'કોયડા' ઉકેલવાનું હાથમાં લેશે, તે દરેક પાછળની જીવનદૃષ્ટિ ભૂલી ખેસશે, અને છીછરાપણામાં જ પરિણમશે. છતાં આપણને એ જ ટેવ પડી છે. અભ્યાસના ખીજા કોઈ વિષયમાં આટલા મોટા જથામાં 'દૃષ્ટિઓ' નથી શોધાતી; તથા જડે ત્યારે આટલી બધી નિરુપયોગી નથી હોતી. કોઈ યંત્ર ઉપર પૂરતી 'દૃષ્ટિ' કરીએ, તો તેને સમજી શકાય; પણ માણસને માત્ર તેટલાથી ન સમજી શકાય; અને મનુષ્ય-સમાજને તો તેથી પણ ઓછો સમજી શકાય. અંતે તો આંખ આપણા પડોશી વિષે આપણને બહુ ઓછી માહિતી આપી શકે; અને આપણે પોતાને વિષે તો તેથી પણ ઓછી. નહિ તો, કોઈ માણસના ક્ષેત્રોગ્રાફથી તે માણસના પોતાના જેટલી જ ગરજ સરે. ખીજાઓ આપણને 'બુએ છે' તેટલા

જ આપણને પોતાને પણ આપણે માત્ર 'જોઈ' જ શક્તા હોત, તો આપણે કેવા આભાસરૂપ જ હોત! અને સ્થળમાં વિચાર કરવાની પદ્ધતિવાળા જ્યારે કાળ-લાવના પાસેથી કશી જ મદદ નથી લેતા, ત્યારે માત્ર આભાસો જ ઊભા કરી શકે છે. એ આભાસોને 'વસ્તુશૂન્ય વિકલ્પ' પણ કહી શકાય. પછીના પ્રકરણમાં હું એવા એક આભાસ અથવા 'દૃષ્ટિ' વિષે કંઈક કહેવાનો છું.

આ પ્રકરણ પૂરું કરતા પહેલાં, હું બધા સારા નાગરિકોનું ધ્યાન ખેંચતી એક વસ્તુ બાબત કાળ લાવનાથી વિચાર કરવાનો નમૂનો આપું છું. તે વસ્તુ તે રાષ્ટ્રસંઘ* છે. ગત મહાયુદ્ધમાંથી નીકળી આવેલી એ એકમાત્ર માનુષી યોજના છે.

આપણે રાષ્ટ્રસંઘ વિષે સ્થળમાં વ્યાપેલા એક સંગઠન તરીકે જ વિચાર કરીએ, તો આપણે તેનું સાચું તત્ત્વ ધરાર પામી શકવાના નથી. એ પ્રમાણે તો, નકશા ઉપર જુદા જુદા પ્રદેશોને આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાની હકૂમત હેઠળ લાવવા પૂરતા બેડી દર્જ એ, તો રાષ્ટ્રસંઘ સ્થપાઈ ગયો, એમ જ કહેવાય. જો એટલું જ કરવાનું હોત, તો તો એક સારી યોજના તૈયાર કરીને, કરારપત્ર ઉપર અત્યારની બધી સરકારો સહીઓ કરે, એટલે રાષ્ટ્રસંઘ માટેની લડત પૂરી થાય.

પરંતુ એ તો ઉવાડું છે કે એટલું બસ નથી. તરત જ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે, એ કરાર ક્યાં સુધી 'પાઠવામાં' આવશે? તે ક્યાં સુધી કાયમ રહેશે? તેનો જવાબ પણ સ્પષ્ટ જ છે: જ્યાં સુધી તે કરાર કરનાર પક્ષકારો અરસપરસ વફાદારીની લાવનાથી પ્રેરાયેલા રહેશે, ત્યાં સુધી જ તે કરાર કાયમ રહેશે. ધારો કે, તે કરાર અત્યારની બધી સરકારોએ ખરા દિલથી કબૂલ રાખ્યો છે, તથા તેમની પાછળ તેમની

પ્રજ્ઞ્યોના બહિરમતનું ખીઠબળ પણ છે. પરંતુ તે સરકારો બહલાઈને તેમની જગ્યાએ તેમનાથી બુદ્ધા અભિપ્રાયવાળા ખીજ માણસોની બનેલી નવી સરકારો સત્તા ઉપર આવે, તથા પ્રજ્ઞનો બહિરમત પણ વારંવાર બહલાયા કરે છે તેમ બહલાઈ જાય, તો પછી શું થાય? આ ફેરફારો પછી પણ તેમની અન્યોન્ય વફાદારી કાયમ રહે? અને જો ન રહે, તો રાષ્ટ્રસંઘ પણ, એક વખત ખરા દિલથી કબૂલ રાખેલ, પણ હવે ‘કાળનાં ચીંથરા’ રૂપ બનેલાં અનેક સુત્રેહનામાંની લાંબી યાત્રીમાં એક વધુ ઉમેરારૂપ જ ન બની જાય? રાષ્ટ્ર-સંઘના સભ્યોની અખંડ વફાદારી ઉપર, તથા તેમની વફાદારીથી આખા જગતમાં જે ચાલુ વિશ્વાસજનક વાતાવરણ પેદા થાય છે તેના ઉપર આપણે આધાર ન રાખી શકીએ, તો આપણા રાષ્ટ્રસંઘની કશી કિંમત નથી. માત્ર સ્થળમાં કરેલી ગોઠવણ તરીકે સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ તે ગમે તેટલો સંપૂર્ણ હોય; તથા બુદ્ધાં બુદ્ધાં રાષ્ટ્રોના વિરોધી સ્વાર્થો વચ્ચે ફાલુભર તે ગમે તેવું સામંજસ્ય ભલે સ્થાપતો હોય; પરંતુ આપણે ઊભી કરેલી વસ્તુના કાયમીપણા વિષે આપણને ખાતરી ન હોય, તો તેની કશી કિંમત નથી.

હવે આપણે રાષ્ટ્રસંઘ વિષે કાળ-ભાવનાની પદ્ધતિએ વિચાર કરીએ. તો તેનું પરિણામ એ આવે છે કે, આખી વસ્તુ યાત્રિક મટીને જીવંત બની જાય છે, અને એ પદ્ધતિ અચૂક એ પરિણામ લાવે પણ છે. આપણે તરત જોવા લાગીએ છીએ કે, રાષ્ટ્રસંઘની સફળતાનો આધાર, તેમાં અન્યોન્ય વફાદારી નામની માનવ ભાવનાના હોવા ન હોવા ઉપર છે. તેની સાથે જ એ રાષ્ટ્રસંઘનું કામકાજ તથા દોરવણી જે લોકોના હાથમાં સોંપવાનાં છે, તેમના પ્રકાર વિષેના આપણા ખ્યાલમાં પણ ફેરફાર થાય છે. સૌથી પ્રથમ તો તેઓ અખંડ

વિશ્વાસ ઊભો કરી શકે તેવા હોવા જોઈએ, તેઓ સ્થિર ચિત્તવાળા હોવા જોઈએ, વક્ષદાર હોવા જોઈએ, ચારિત્ર્યના પીકબગવાળા હોવા જોઈએ, તથા મનુષ્યનું ટૂંકું આયુષ્ય પહોંચે ત્યાં સુધીના કામમી માણસો હોવા જોઈએ. તેમના દેશમાં તેમનો પક્ષ સત્તા ઉપર રહે તેટલા ટૂંકા સમય માટેના તે ન હોવા જોઈએ; પરંતુ, આપણા ન્યાયાધીશોની જેમ તેઓ આજીવન કે લાંબા સમય માટે નિમાયેલા હોવા જોઈએ. તો જ તેમને રાષ્ટ્રસંઘ ઉપર ભૂંસી ન શકાય તેવી પરંપરાઓની છાપ પાડવા માટે જોઈતો સમય મળે. આપણા પાતાના દેશમાં જ કાયદાનું બળ, અંતે તો, ધારાપોથીમાં લખાયેલી બાબતોની સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણતા ઉપર નહીં, પરંતુ ન્યાયાધીશોના સંપૂર્ણ પ્રામાણિકપણા ઉપર આધાર નથી રાખતું? તો પછી રાષ્ટ્રસંઘની બાબતમાં એથી બુદ્ધ કેમ કરીને હોઈ શકે? તેનું કાયમીપણું, તેનું તત્ત્વ જે લોકો ચલાવવાના હોય તે લોકો ઉપર આધાર રાખે છે.

આમ કાળ-લાવનાથી વિચાર કરતાં જ આપણને જણાયું કે, કોઈ પણ સંસ્થા કે તંત્ર, સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ ગમે તેટલું સંપૂર્ણ હોય, પણ તેનું કામકાજ ચલાવવા માટે, તેની દોરવણી માટે, અને તેની વ્યવસ્થા માટે આપણે 'ટ્રસ્ટી' શબ્દથી ઓળખાતા માણસોની જાતના સંચાલકો ન મેળવી શકીએ, તો કાળના અકસ્માતો કે મનુષ્યની કામનાઓના ફેરફારોમાંથી તે બચી શકે નહીં. સ્થળમાં વિસ્તારની અને ગોઠવણીની દૃષ્ટિએ વિચારી કાઢેલી વસ્તુ તરીકે તમારું તંત્ર જેટલું વધારે સંપૂર્ણ હોય, તેટલું જ કાળ, શુણ અને મૂલ્યની દૃષ્ટિએ વિચારેલી વસ્તુ તરીકે તે તંત્રનો અમલ કરવાનું જેઓને સોંપો, તેમનું ટ્રસ્ટીપણું પણ શંકાથી પર હોવું

જોઈએ. રાષ્ટ્રસંઘનો કાળ-ભાવનાની દૃષ્ટિએ અર્થ કરીએ, તે તે જગતની ટૂંકીપણાની શક્તિની કસોટીરૂપ છે.

અને એ જ વસ્તુ, જે જે વ્યવસ્થા કે તંત્ર વિષે વિચાર કરીએ, તે દરેકની બાબતમાં તે તે પ્રમાણમાં સાચી છે. ભલે પછી તે સત્તાની વહેંચણી માટેની રાજકીય વ્યવસ્થાને લગતી વાત હોય, કે ધનની વહેંચણી માટેની આર્થિક વ્યવસ્થાને લગતી વાત હોય, કે સંસ્કારની વહેંચણી માટે કેળવણીની વ્યવસ્થાને લગતી વાત હોય: તેમની પાછળ જે ટૂંકીપણું નહીં હોય, તે તેઓ ટકી શકશે નહીં — સમય તે બધીનો નાશ કરી નાખશે.

૩

સામાજિક રોગમીમાંસા

નવું તંત્ર ચોલ કાઠવાનું કામ ભલે હંમેશાં રસપ્રદ અને કોઈ વાર ઉપયોગી પણ હોય; પરંતુ માનવ-વ્યવહારની દિશા નક્કી કરવામાં એ વસ્તુ, સ્થળ-ભાવનાવાળા માને છે તેના કરતાં બહુ ઓછો ભાગ ભજવે છે. અત્યાર અગાઉ આ અતિશય પુરાણી દુનિયામાં કેટલીય તંત્ર-વ્યવસ્થાઓ ચોલવામાં આવી છે; અને બીજી કેટલીય હજુ ચોલ્ય છે. તેમાંની ઘણીની માનવ આચાર ઉપર કંઈક અસર પણ પડી હશે; પરંતુ, હું જાણું છું ત્યાં સુધી, તેમાંની કોઈએ પૃથ્વી ઉપર મૂર્ત રૂપ ધારણ કર્યું નથી. માનવ સમાજ એ કંઈ ગોઠવેલી રચના નથી; પરંતુ જીવંત શરીર છે. અને તેથી જ તેને રચવાની કે ફરીથી નવેસર ગોઠવવાની આપણી શક્તિ મર્યાદિત છે. આપણે આપણો પોતાનો નાશ કરી શકીએ

એ અર્થમાં સમાજનો નાશ કરી શકાય, એ વસ્તુ કદાચ સાચી છે અને કેટલાક લોકો ‘સમગ્ર માનવ જાતિના આપઘાત’ની વાત કરે છે તેમને મતે આપણે આજકાલ એ જ કામ કરવા લાગી પણુ ગયા છીએ. પરંતુ સમાજનો જે એક વાર નાશ થાય જ, તે પછી તંત્રવ્યવસ્થાની કોઈ યોજના કે કાર્યક્રમ તેને ફરી જીવતો નહીં કરી શકે. કારણ, એ તો વળી વધુ સ્પષ્ટ છે કે, બાકીના આપણા બધાની સાથે જ તે તંત્રવ્યવસ્થાના યોજકો પણુ નાશ પામી ગયા હશે.

આપણી બધી તંત્રવ્યવસ્થાની યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો તેમની ભૂમિકા તરીકે જીવંત સમાજને જ સ્વીકારે છે. તેઓનો ઉદ્ભવ સમાજના જીવનમાંથી જ થયો હોય છે; તેમ જ તેમને અમલમાં મૂકવાને પણ સમાજની જ શક્તિની આવશ્યકતા હોય છે. તેથી, જેમ જેમ તે વ્યવસ્થાઓ અને કાર્યક્રમો વધુ સાહસભર્યો હોય, તેમ તેમ સમાજ પણ તે સુધારણાનાં સાહસો સ્વીકારવા જેટલો વધુ પ્રાણુવાન અને શક્તિશાળી હોવો જોઈએ. એનો અર્થ એ થયો કે, આપણે સમાજસુધારની શરૂઆત એવાં કૃત્યોથી તો ન જ કરવી જોઈએ કે જેથી સમાજની શક્તિ ઓછી થઈ જાય, તેને જોયો પોતાને વિષે ઉદાસીન અને ગમગીન બનાવી દે. તથા તેના ઉપર ખીમારીનું વાતાવરણ ફેલાવી દઈને તેને નૈતિક તથા ભૌતિક દૃષ્ટિએ નબળો પાડી દે. કારણ કે, તે રીતે તેની હિંમત તથા શક્તિ છેક જ ઓસરી જાય, ત્યારે તે આત્મ-સુધારનું કોઈ મહાન કૃત્ય કરી બેસે એવી આશા રાખવી ફાકટ છે. જે સમાજ એ રીતે નબળો પડી ગયો હોય, કે હિંમત હારી ગયો હોય, તેની પાસે પોતાની સુધારણા માટે જોઈતી શક્તિ નહીં હોય; એટલું જ નહીં, પણ તે તો સુધારણાની નબળી તથા ટૂંકી દૃષ્ટિવાળી રીતો સ્વીકારીને

પોતાની નબળાઈ જ વધુ પ્રગટ કરશે. ઉપરાંત એવી રીતોને કારણે લોકોમાં મતભેદ પડી જશે, અને એકત્રિત સામનો કરવામાં જે શક્તિ ભેઈએ, તે આંતરિક વિખવાદ અને માંહોમાંહે દોષારોપણ કરવામાં જ વેડકાઈ જશે.

આ વ્યાખ્યાનોમાં હું એથી ઊલટી જ પદ્ધતિની વક્રીલાત કરવાનો છું. અત્યાર અગાઉ તમારા લક્ષમાં આવી જ ગયું હશે કે, હું ‘રચનાત્મક’ શબ્દ નવો કાર્યક્રમ ચૂં કરવાના હેતુથી નથી વાપરતો; પરંતુ અમુક ભાવના — રચનાત્મકતાની ભાવના — સૂચવવાના બહુ નમ્ર હેતુથી વાપરું છું. તે શબ્દથી અમુક જાતનો જુસ્સો જ દર્શાવાય છે; તથા તે જુસ્સો પણ અમુક મરણિયા કે ખાસ કેળવાયેલી વ્યક્તિઓમાં જ વ્યાપેલો જુસ્સો નહીં, પણ આખા સમાજમાં સાર્વત્રિક ભાવનારૂપે બનેલો, અથવા તે તેમ બની શકે તેવો જુસ્સો. નાગરિકતાની રચનાત્મક ભાવના પાછળ એવો નિશ્ચય ધબકતો હોય છે કે, શ્રદ્ધા વડે, આત્મવિશ્વાસ વડે, સાહસ વડે, તથા માનવ સંસારના રોજિંદા ધંધા ઉદ્યોગમાં ઉત્તમતાની ઉપાસના વડે, અત્યારે જે કાંઈ વસ્તુસ્થિતિ છે, તેનો સારામાં સારો ઉપયોગ કરવો. વળી તેને રોજના અનુભવથી એવી પ્રેરણા મળતી હોય છે કે, આદર્શ ભાવનાઓથી પ્રેરાયેલ તથા હિસાબપૂર્વક યોજેલ સહકારી પ્રયત્નોથી, માનવ સમાજ, જગતમાંથી જે નક્કર તથા કાયમી શ્રેયો પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે, તેને અંત નથી.

જે કોઈ સામાજિક યોજના કે કાર્યક્રમનો ઉદ્દય સામાજિક હતાશામાંથી, સામાજિક કડવાશમાંથી, માણસોના એકબીજા પ્રત્યેના અવિશ્વાસમાંથી, કે માંદગી યા મારામારીના વાતાવરણમાંથી થયેલો છે, તેમાંથી કાંઈ ખાસ પરિણામની આશા રાખી શકાય એવું હું માની શકતો નથી. આજકાલ

જે સામાજિક યોજનાઓ કે કાર્યક્રમો રજૂ થાય છે, તેઓમાંનાં કેટલાંકને ઉદ્ય એ રીતે થયો હોય એવી મને ખીક છે. કેટલાંક તો એવી માન્યતા ઉપર જ રચાયાં હોય છે કે, માણસો એવાં તો અવિશ્વાસપાત્ર, મૂર્ખ, યા તો રોગીલાં પ્રાણીઓ છે કે, તેઓ પોતાના પાડોશીઓ સાથે ન્યાયી વ્યવહાર રાખે તે માટે તેમના ઉપર દબાણ લાવવાની, ચોક્કી-પહોરો ગોઠવવાની, કે તેમને ફેસલાવવાની યા તો ઉત્તેજક યાકૂતીઓ અને માત્રાઓથી ઉત્તેજિત કરવાની જરૂર છે. આ માન્યતાથી આગળ ચાલવા જતાં તેઓ તરત તેમની રચના-ત્મકતા કે પ્રગતિશીલતા ખેઈ ખેસે છે; અને અંતે જુલમી બહુમતીના હાથમાં હથિયારરૂપ બની જાય છે. ‘નાગરિક પોતાની સામાજિક ફરજ બજાવશે, એવો તેના ઉપર વિશ્વાસ ન મૂકી શકાય,’ એવી માન્યતા ઉપર રચવામાં આવેલી આવી બધી તંત્રયોજનાઓનો સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી મનુષ્યો સતત વિરોધ કરે છે; તથા જે કેઈ સમાજ એવી યોજનાઓને અમલમાં મૂકવા તત્પર થાય છે, તે સમાજમાં શક્તિનું દેવાળું નીકળ્યું છે, એવું જ સિદ્ધ થાય છે. પોતાનાં જ ફરમાનોનું પાલન કરાવવાની આંતરિક તાકાત તેઓ પાસે હોતી નથી; ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, તેઓ લાંબું ટકતી નથી.

નાગરિક પોતાની સામાજિક ફરજ બજાવે તે માટે તેના ઉપર બગજબરી કરવાની કે તેને ફેસલાવવાની યા લાલચ આપવાની રીતની સામે આજે યંત્રોદ્યોગી જમાનામાં એવી પરિસ્થિતિ આવીને ઊભી રહી છે કે, જેવી પહેલાં કદી નહીં આવી હોય પહેલાં જ્યારે યુદ્ધોદ્યોગી જમાનો હતો, ત્યારે સમાજનું અસ્તિત્વ નાગરિકોની તેને માટે લડવાની તત્પરતા ઉપર આધાર રાખતું હતું. તેથી તેવા લડાયક સમાજોની

સરકારે સશક્ત શરીરવાળા નાગરિકોને લશ્કરમાં ભરતી થવાની ફરજ પાડવા માટે એક યા ણીજા પ્રકારની સત્તાઓ અથૂક અખત્યાર કરતી. પરંતુ તે જમાને પૂરો થઈને નવા આવેલા યંત્રોદ્યોગી જમાનામાં તો, સમાજનું અસ્તિત્વ, તેના નાગરિકોની તેને માટે લડવાની તત્પરતા કરતાં તેને માટે કામ કરવાની તત્પરતા ઉપર વધારે આધાર રાખે છે. હવે તો નાગરિકોને અસરકારક રીતે મહેનતુ કેમ કરીને બનાવવા, એ પ્રશ્ન જ મુખ્ય બની ગયો છે. કારણ કે, તેના ઉપર જ યંત્રોદ્યોગી સમાજનું ભવિષ્ય આધાર રાખે છે.

આ જગાએ જ, નાગરિકોને લડવાની ફરજ પાડવામાં નવાઈભરી રીતે સફળ નીવડેલી કાયદાથી દેખાણુ લાવવાની પદ્ધતિ નિષ્ફળ નીવડતી દેખાય છે. કારણ કે, જે યંત્રોદ્યોગી રાષ્ટ્રના નાગરિકોને ધરાબર કામ કરતા કરવા માટે બળ-જબરીની જરૂર હોય, તેનો નાશ નિશ્ચિત છે. તેમ જ નાગરિકોને લાંચ આપીને ફેસલાવવાની પદ્ધતિ પણ આ જગાએ એટલી જ નિષ્ફળ નીવડે છે. કારણ કે, નાગરિકો વહેલા યા મોડા બાણી બાય છે કે, પોતાની લાંચના પૈસા અંતે તો કરવેરારૂપે પોતે જ આપતા હોય છે. કાયદો એવું ફરમાન જરૂર કાઢે કે, જે માણસ કામ નહીં કરે, તેને ખાવાનું નહીં મળે. પરંતુ ભૂખથી ઉત્તેજિત થયેલી મનુષ્યબુદ્ધિ એ કાયદાને પોકળ ધમકીરૂપ બનાવી મૂકવાના રસ્તા હાંમેશાં શોધવાની. દાખલા તરીકે, નામરજીવાળા દશ લાખ માણસોને એક-બે અડવાડિયાં કે મહિના સુધી નહીં, પરંતુ વરસોવરસ - આખી જિંદગી સુધી કોલસા ખોદવાની ફરજ પાડવી હોય, તો તે પ્રયત્નની નરી અસંભવિતતા આપણને તરત દેખાઈ આવશે. પરંતુ ભરતી કરેલો સૈનિક ગમે તેટલો નામરજીવાળો હોય, પણ તે જ્યારે જુએ કે શત્રુ તેની ઉપર બંદૂક ફેડવાની તૈયારીમાં છે, ત્યારે

તે પોતાની બંદૂક શત્રુ ઉપર અવશ્ય ફેડશે જ, એવો વિશ્વાસ લડાયક રાષ્ટ્ર હંમેશા રાખી શકે.

આજે દુનિયામાં કેટલીય યંત્રોદ્યોગી પ્રજાઓ છે કે જેમનું અસ્તિત્વ જ મજૂરી પર આધાર રાખે છે. પરંતુ સાથે સાથે સમાજશરીરના ધારણપોષણ માટે જોઈતી મજૂરી પૂરતા પ્રમાણમાં તથા જોઈતા પ્રકારની કાયમ મળ્યાં કરે તેવી વ્યવસ્થા કરવાનું કશું સાધન તેમની પાસે નથી. આ પરિસ્થિતિ જગતના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ છે; અને જેમ જેમ તે વધુ લક્ષમાં આવતી જાય છે, તેમ તેમ જગતની મૂંઝવણ પણ વધતી જાય છે.

કેટલાક વિચારકોએ ‘ફેસીઝમ’ સંહતિવાદ* નો ઉદય આ કારણે જ થયેલો જણાવ્યો છે. કારણ કે, સંહતિવાદ પોતે નવી જાતના સામૂહિક દબાણની જ હિલચાલ છે. ખીજા બાબુ તાજેતરમાં મેં એક વિખ્યાત જર્મન પ્રોફેસરને આખા જગતમાં મજૂરોની રાજકીય હિલચાલોની પ્રગતિને પણ એ જ કારણે થયેલી જણાવતા સાંભળ્યા છે. તેમને મતે એ હિલચાલો પાછળનો ખ્યાલ એ છે કે, જ્યારે મજૂરો ઉપર મજૂરો જ રાજ્ય ચલાવતા હોય, ત્યારે મજૂરો પોતાની મજૂરી હંમેશાં રાજીખુશીથી અને કાળજીથી કરે. એ કલ્પના અલગત્ત રોચક છે. પરંતુ તેના સિદ્ધાંત પ્રમાણે તેનો અમલ થશે કે કેમ, એ વસ્તુ ખીજા અનેક મિત્ર બાબતો ઉપર આધાર રાખે છે; જેમાંની ઘણી તો માનવસ્વભાવ સાથે સંકળાયેલી છે. અને માનવ સ્વભાવના વ્યવહાર વિષે કયો માણસ કશું પણ ભવિષ્ય ભાખી શકે? ઉપરાંત, ‘મજૂરો’ એ સમૂહ પણ અનેક લિન્ન લિન્ન વ્યાક્તઓનો બનેલો છે; અને તેઓ બધા એક જ અભિપ્રાયના હોય એવું કદી બની શકે?

ચંત્રોદ્યોગી સુધારા વિષે આગળ તો મારે ઘણુંય કહેવાનું છે; પરંતુ અહીં એટલું જણાવતો જાઉં કે, તેના અગાઉ થઈ ગયેલા ખીજ સુધારાઓમાં અને તેનામાં મુખ્ય ભેદ એ છે કે, ખીજ સુધારાઓ કરતાં તેનો આધાર બળજબરી ઉપર ઓછો છે, અને નાગરિકોની નેકનિયત ઉપર વધારે છે. અલબત્ત પોતાના નાગરિકોની થોડીઘણી નેકનિયત વિના તો કોઈ પણ સમાજ કૂલી-કાલી ન શકે. પરંતુ ચંત્રોદ્યોગી સમાજમાં તો તે તેના અસ્તિત્વની જ મૂળભૂત વસ્તુ બની રહે છે. કારણ કે, તે સમાજનો નિર્વાહ જ મજૂરી — ઉદ્યોગ દ્વારા સિદ્ધ થતો હોવાથી, બધા નાગરિકો કોઈ પણ બળજબરી વિના તે ઉદ્યોગમાં પોતાનો ફાળો નેકનિયતથી આપે, એ તેને માટે અતિ આવશ્યક છે. કાયદાનો બળવાન હાથ ઘણી વસ્તુઓ બળજબરીથી કરાવી શકે; પરંતુ નામરજીવાળા નાગરિક પાસે, તેને ફાળો આવતી મજૂરી, તેનાથી બને તેટલી સારી કરાવવાની ફરજ તે કદી ન પાડી શકે. તેનું એક કારણ એ તો છે જ કે, કોઈ માણસ પોતાનું કામ બળજબરી હેઠળ જ કરે, ત્યારે તે કામ તેનાથી 'બને તેટલું સારું' ન જ હોય. નેકનિયતવાળો માણસ જ પોતાનું કામ બને તેટલું સારું કરી શકે; એ વિનાનો ખીજો કોઈ જ નહિ. અને ચંત્રોદ્યોગી સમાજ પોતાના બધા નાગરિકો પાસે તેમનાથી બને તેટલા સારા — એથી સહેજે ઓછા નહીં — એવા કામની જ અપેક્ષા રાખતો હોય છે.

સમાજ વિષેની આપણી વિચારણામાં આપણે સામાજિક તંત્રરચના ઉપર જ જોઈએ તે કરતાં વધારે લક્ષ આપીએ છીએ; પરંતુ તે સમાજ જે જીવંત સ્નાયુઓનો બનેલો છે, તેમના ઉપર નહીં જેવું જ લક્ષ આપીએ છીએ. તંત્રવ્યવસ્થા એ એક પ્રકારની ગોઠવણી હોવાથી આપણને એમ લાગે છે કે, આપણે પણ તેને ગોઠવી શકીએ, જમીનકોસ્ત કરી

શકીએ, અને સામુદાયિક હિતની આપણી કલ્પના અનુસાર તેને ફરીથી નવેસર ગોઠવી શકીએ; તથા એક વાર તેને એ પ્રમાણે ગોઠવી દીધી, એટલે પછી સહેલાઈથી તેના ઉપર કાબૂ રાખી શકાય, તથા આપણે ઇચ્છેલાં પરિણામો તે લાવશે એવો તેના ઉપર આધાર પણ રાખી શકાય.

પરંતુ સમાજશરીરના કોઈ ભાગ કે બાબતને યાંત્રિક રચનાનો ખ્યાલ લાગુ કરવો એ ભારે ભ્રમજનક વસ્તુ છે. ખરું કહીએ તો સમાજજીવનના કોઈ અંશને શુદ્ધ યાંત્રિક પરિભાષામાં ઉતારી શકાય નહીં. સમાજવ્યવસ્થામાં કે તેના લોખિત અંધારણમાં તેનું જે ખોખું કે માળો લાક્ષિત થાય છે, તે પણ જીવંત વસ્તુ હોય છે; અને જ્યાં સુધી બાકીના શરીર સાથે તે પ્રાણયુક્ત રહે છે, ત્યાં સુધી જ સમાજશરીરના આધારભૂત હાડકાંના માળા રૂપે કામ આપે છે. ભલે તે હાડકાંનો માળો હોય; પણ તેને છૂટો પાડી શકાય નહીં, અને વિશારદો વડે નવા આકારમાં ફરીથી ગોઠવી શકાય નહીં. જે ખોખું અત્યારે છે, તેમાં નવી શક્તિ પૂરવા સિવાય સમાજશરીરના અંધારણમાં નવી સુધારણા વડે બીજું કંઈ ખાસ કરી શકાય નહીં. અને તે કામ જ ઘણું કરવા જેવું છે. અલગત, સમૂળગો પગ ન હોય, તેના કરતાં લાકડાનો પગ સારો; અને એવા વખત પણ આવે છે, જ્યારે આખા ને આખા સમાજને લડાઈ કે ક્રાંતિને કારણે અપંગ બની જવાથી એવાં કામચલાઉ સાધનો ઉપર જ નભતા બની જાય છે. પરંતુ તેવા ‘લાકડાના પગો’ ગમે તો સંરક્ષણાત્મક જકાતનું, મહાજનોના નિયંત્રણનું, બેકારી માટેની મદદનું, અને એવી એવી ચતુરાઈભરી યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓનું સ્વરૂપ ધારણ કરે; તો પણ અંતે તો તે બધું સમાજના સ્વાભાવિક અવયવોના કંગાળ અવેજ રૂપ છે. પછી ભલે યાંત્રિક રચનાની બાબતમાં તેઓ સ્વાભાવિક અવયવો કરતાં

ચડિયાતા દેખાય. આપણે અત્યારે આવાં આવાં સાધનોના જમાનામાં જીવીએ છીએ; તેને કૃત્રિમ અવયવોનો યુગ પણ કહી શકાય.

સમાજને એક ચંત્ર ગણવાને બદલે જીવંત શરીર ગણતા થઈએ તેની સાથે, આપણી આગળ બે રસ્તા આવીને ખડા થાય છે. તેમાંથી એક યા ખીબને સ્વીકારીએ, તે અનુસાર આપણી નાગરિકધર્મ વિષેની સમજમાં મોટો ભેદ પડી જાય છે.

પ્રથમ તો, સમાજને જીવંત શરીર ગણીએ, તેની સાથે, તેને જીવંત વસ્તુ તરીકે થઈ શકે તેવી ખીમારીઓ, વિકારો, ગર્ભસાવો, પીડાઓ અને વેદનાઓ પ્રત્યે જ આપણું લક્ષ્ય ખેંચાઈ જાય છે. આપણા ઘણા પ્રસિદ્ધ ફિલસૂફોની ખાબતમાં તેમ બન્યું છે. જો આપણે સ્વભાવ તેવા વલજીવાળો હોય — અને આ ખાબતમાં સ્વભાવને ખાસ લેવાદેવા છે — તો સમાજ આપણને મૂળે એક ખીમાર દરદી જેવો દેખાય; કે જેને સમાજ-રોગ-ચિકિત્સકના કે સમાજ-વિદ્યા-વિશારદના ઉપચારોની તાત્કાલિક જરૂર હોય. પછી નાગરિકની ‘ફરજો અને જવાબદારીઓ’ પણ એટલામાં જ સમાઈ જાય કે, તેણે યોગ્ય ઉપચારો શોધવા અને અજમાવવા. અર્થાત્ તેને વિશારદો તરફથી જે દવાઓ ખતાવવામાં આવે, તેના ધૂંટડા તેણે ઉતારી જવા. ખીજી બાજુ તેના હકો પણ એટલામાં જ આવી રહેવાના કે, ખીબ બધા સાથે પોતે જે સર્વસાધારણ રોગોથી પીડાતો ગણાય, તેમને તેણે ‘ઉપચાર’ કરાવવો. ભલે પછી તે ઉપચાર મફત મળવાનો હોય કે નહિ. આ દર્શિબંદુને ‘રોગ-મીમાંસક’ દર્શિબંદુ કહી શકાય. આપણા જમાનાની સામાજિક ચળવળો ઉપર આ દર્શિબંદુએ ભારે કાબૂ પ્રાપ્ત કર્યો છે, એ વસ્તુ નકારી શકાય તેમ નથી.

જે લેખકો આ દૃષ્ટિબિંદુવાળા હોય છે, તેઓ તેમનાં લખાણોમાં વારંવાર આવતા 'રોગ-નિદાન' શબ્દથી સામાન્ય રીતે ઓળખાઈ જાય છે. મિ. બર્ટ્રાન્ડ રસેલ* આ શબ્દના ખાસ શોખી છે. તેમને મતે તો સમાજમાં એવા અસાધ્ય અને અનેકમુખી રોગની દશા પ્રવર્તે છે કે, ઘણી વાર તેમને એવું ઇચ્છવાનું મન થઈ જાય છે કે, કોઈ પસાર થતા ધૂમકેતુના પૂછડા વડે આખી મનુષ્યજાત સાફ થઈ જાય તો કેવું સારું! મિ. રસેલ લખે છે: 'અત્યારે (આપણા સમાજ-જીવનનું) આર્થિક અંગ આપણે માટે વિચારણીય બની ગયું છે; કારણ કે તે રોગીકું બની ગયું છે.' અને એ રોગ પણ પગ લાગી જવાને મળતો છે; કારણ કે તે વાક્યને અંત આ પ્રમાણે આવે છે: 'જેમ કોઈ માણસને પગ લાગી જાય તો તે વખત પૂરતો તે અવયવ તેના શરીરને સૌથી અગત્યનો ભાગ બની જાય છે તેમ.'^૧ — કદાચ કૃત્રિમ પગ ચોટાડવાની જ દશા છે! તે ચોપડીના ખીજા ભાગોમાં તે રોગ અથવા રોગો જુદાં જુદાં નામે દેખા દે છે: મૂડીવાદ, વાણિજ્યવાદ, રાષ્ટ્રવાદ ઇત્યાદિ. તથા તે બધાની દવા પ્રજા એક — સમાજવાદ જ છે. મિ. આર. એચ. ટોની પણ તેમના 'પરિચ્છી સમાજની માંદગી'^૨ નામના નિબંધમાં એ જ મતના પક્ષકાર તરીકે દેખા દે છે. ડીન ઈન્જ* પણ તેવા જ સ્પષ્ટવક્તા છે. પરંતુ તેમને મત આપણા સમાજના રોગોમાં સૌથી ભયંકર રોગ 'વાડાબંધી' છે. વધુ ઊંડા ઊતરીને જોઈ એ તો મિ. રસેલ, મિ. ટોની, અને ડીન ઈન્જના એ બધા શબ્દો એક

૧. 'પ્રોસ્પેક્ટસ ઓફ ઇન્ટરિયુઅલ સિવિલિઝેશન;' પા. ૪૯.

૨. હવે એ નિબંધ 'પરિચ્છી સમાજ' Acquisitive Society એ સાદા નામથી પ્રસિદ્ધ કરેલા પુસ્તકમાં સમાવી લેવામાં આવ્યો છે. મિ. ટોનીએ પારખેલા રોગનું નામ 'પરિચ્છીપણું' તેમના લખાણ ઉપરથી તારવી શકાય છે.

જ રોગનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં નામો છે. ડીન ઈજને મતે વાડાખંધીની વૃત્તિ ઈગ્લંડમાં વિશેષ જોરમાં છે. તેને વિષે લખતાં તે જણાવે છે :

‘આપણા સમાજ-શરીરમાં ગંભીર રોગ પેઠેલો દેખાય છે, અને તે અસાધ્ય પણ નીવડે. જે લેખક અત્યારના સમયની ઈગ્લંડની સ્થિતિ અને તેનું ભવિષ્ય વર્ણવવાનું માથે લે, તેણે તે રોગ પારખવાની બાબતમાં પણ પોતાનો હાથ અજમાવવો જોઈ એ. . . . અને વૈજ્ઞાનિક ભાવના અનુસાર એ પ્રમાણે કરવા સારુ તેણે દરદીનાં લક્ષણો પ્રત્યે ધૃણાની તમામ લાગણી વેગળી મૂકવી જોઈ એ.’

આટલાંટિક મહાસાગરને પેલે પાર પણ એક ચોપડી લખાઈ છે; અને તે ખૂબ વંચાવા લાગી છે. તેનું નામ છે, ‘યુરોપનો રોગ.’ તેની અંદર યુરોપને રોગની છેલ્લી કક્ષાએ પહોંચેલું ચીતરવામાં આવ્યું છે. અને થોડા સમય પહેલાં મેં એક અગ્રગણ્ય અમેરિકન પત્રમાં ‘અમેરિકાનો રોગ’ નામનો લેખ જોયો હતો તથા લેખકે તે રોગનું નામ પણ વિચિત્ર લાગે તેવું આપ્યું હતું — ‘કંટાળો.’ આમ આટલાંટિકની એક બાબુ યુરોપ ખીમારીથી મરવા પડ્યું છે, અને ખીબુ બાબુ અમેરિકા કંટાળાથી મરવા પડ્યું છે. આ ચિત્ર કંઈ ગમે એવું તો નથી જ; તેમાંય પાછાં આપણે પડખે જ ઓસ્વલ્ડ સ્પેન્ગલર* પશ્ચિમનો સાર્વાત્રિક ‘અધઃપાત’ ભાખતો ઊભો છે. એટલે આધુનિક વિચારકોને રોગ-મીમાંસક દષ્ટિ-ખિંદુનો ભારે મોહ છે, એ ઉઘાડું છે.

પરંતુ, આ જગાએ એક વિચિત્ર વસ્તુ ધ્યાન ખેંચ્યા વિના નથી રહેતી. મેં ઉપર ટાંકેલા પહેલા એ લેખકોના તથા સામાન્ય રીતે રોગ-મીમાંસક દષ્ટિખિંદુવાળા ઘણાખરા

લેખકોના દાખલામાં જોવામાં આવ્યું છે કે, ‘સમાજને ગંભીર રોગ લાગુ પડ્યો છે’ એવું માનતા હોવા છતાં, ‘લોકો વડે, લોકો માટે ચલાવાતું, લોકોનું રાજ્ય’ એ જાતના પ્રજ્ઞસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિના સિદ્ધાંતમાંથી તેમની શ્રદ્ધા જરાય ઓછી નથી થઈ હોતી. પરંતુ પોતાનું ભાન ભૂલી ન બેઠો હોય એવો કેઈ પણ માણસ સ્વપ્ને પણ નહીં સૂચવે કે, દવાખાનાના દરદીઓએ પોતાના દાક્તરો જાતે ચૂંટવા જોઈ એ, અને પોતાના રોગના ઉપચાર પણ મતગણતરી કરી બહુમતીથી નક્કી કરવા જોઈ એ. રોગીલો સમાજ પોતાનું તંત્ર પોતે જ સંભાળવાને કેવી રીતે શક્તિમાન ગણી શકાય? કારણ કે, રોગીલો સમાજ એટલે રોગીલા નાગરિકોનો અનેલો સમાજ; અને જેટલા વધારે રોગીલા નાગરિકોને તમે મત આપવા જોલાવો, તેટલું તેનું તંત્ર વધારે રોગીલું થવાનું. તેમની પાસે જે સ્વતંત્રતા હોય જ, તે રોગીલા મતદારો તેનો સારામાં સારો એટલો જ ઉપયોગ કરી શકે કે, તેઓ પોતાની સ્વતંત્રતા પોતાના કરતાં વધુ નીરોગીઓના હાથમાં સોંપી દે. અને ઇટાલીના સંહિતવાદીઓ તો કહે છે જ કે, લોકોને જ્યારે લાગે કે તેમનાથી પોતાની સ્વતંત્રતા સંભાળી શકાતી નથી, ત્યારે તેઓ તેને પોતાનાથી ઉત્તમ લોકોના હાથમાં સોંપી દેવા જેટલી સ્વતંત્રતા ન દાખવે, તે જાણવું કે તેઓ સ્વતંત્ર જ નથી. મિ. રસેલ અથવા મિ. ટોનીને વસ્તુસ્થિતિની આ બાબતુ ખ્યાલમાં આવી હોય એમ લાગતું નથી. અલબત્ત, ડીન ઇજની વાત જુદી છે. તે પ્રજ્ઞસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિની બાબતમાં સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ ગમે તેમ માનતા હોય, પરંતુ અત્યારે ચાલે છે તેવી પ્રજ્ઞસત્તાક પદ્ધતિને તે તે લઘુમતીઓને લૂંટવા માટેનું વ્યવસ્થિત સંગઠન જ માને છે, અને તેનાં કારણો પણ આપે છે.

એટલે, પ્રજાસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિના સિદ્ધાંત સાથે રોગ-મીમાંસક દૃષ્ટિબિંદુના સિદ્ધાંતો બંધબેસતા કરી આપવા જોઈએ. અને ખીજ એક પ્રસિદ્ધ લેખક મિ. આલ્ફ્રેડ ઝીમર્ન^૧ એ વસ્તુ તાજેતરમાં એવી સ્તીધી ભાષામાં સાધવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે, તેને ભાગ્યે જ રૂપકની ભાષા કહી શકાય. તેમનું રોગ-નિદાન બહુ ભડકાવનારું નથી; પરંતુ રોગ-મીમાંસક દૃષ્ટિબિંદુના સ્વીકારમાં તે વધુ સ્પષ્ટવક્ત્રતાપણું બતાવે છે. તે કહે છે: ‘રાજકારણ એ એક પ્રકારનું વૈદ્યું જ છે; માત્ર તેનો વિષય મનુષ્યશરીરને બદલે સમાજશરીર છે. જેમ વૈદની કુશળતા દરદીના રોગની પારખ કરીને તેનો ઉપચાર કરવામાં રહેલી છે, તેમ રાજનીતિજ્ઞ પુરુષની કુશળતા સમાજશરીરના રોગો પારખીને તેમનો ઉપાય કરવામાં રહેલી છે.’^૧ પરંતુ હવે પ્રશ્ન એ ઊઠે છે કે, આ સ્વ-સત્તાક સમાજ પોતે પોતાનું જ વૈદ્યું કેવી રીતે કરી શકે. મિ. ઝીમર્ન આ વસ્તુ નાગરિકોની એવા પ્રકારની કેળવણીથી સિદ્ધ કરવા માગે છે, કે જેથી તેઓ સમાજશરીરનું વૈદ્યું શીખનારા વિદ્યાર્થીઓ જ બની જાય, અને એ રીતે એ બાબતમાં એટલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લે કે, પોતાને ‘વસ્તુતાએ શું જોઈએ છે,’ તે બાબત પોતાના વિશેષજ્ઞાને — અર્થાત્ રાજનીતિજ્ઞાને — દોરવણી આપી શકે. મિ. ઝીમર્ન લખે છે: ‘આમજનતામાં રોગ પારખવાની આ શક્તિના સાર્વાત્રિક પ્રચાર ઉપર, અને તેના ચૂંટાયેલા આગેવાનોમાં તે શક્તિના ખાસ વિકાસ ઉપર જ પ્રજાસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ નિર્ભર છે. . . સામાન્ય માણસ પોતાને વિશેષજ્ઞ પુરુષ પાસેથી શું જોઈએ છે તે જાણતો

1. ‘The Intellectual Foundation of International Co-operation’ P. 4.

હોવાથી જ તેના ઉપર કાબૂ ધરાવી શકે છે,' અને પછીના 'ઉપચારો' ઉપર પણ ડહાપણુભર્યો કાબૂ દાખવી શકે છે. અર્થાત, મિ. ઝીમર્નની કલ્પનાનો સમાજ માંદા સ્વતંત્ર માણસોનો સમાજ છે, જે પોતાના રોગની પરખ પણ પોતે જ કરે છે, અને તેનો ઉપચાર પણ પોતે જ કરે છે; અને એ અર્થમાં તે પોતાના ઉપર પોતે જ રાજ્ય કરતું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. આ રીતે પ્રજાસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિના સિદ્ધાંત સાથે રોગમીમાંસક દર્ષિબંદુનો મેળ બેસાડવામાં આવે છે. પરંતુ જ્યાં એક જ સમાજ દરદીને તેમ જ વૈદ્યનો ભેગો ભાગ ભજવતો હોય, ત્યાં દરદી કોણુ થાય અને વૈદ્ય કોણુ થાય એ ઝઘડો થવાનો મોટો સંભવ છે. ખાસ કરીને મોટા પદવીધારી સમાજવૈદ્યોમાં એ વાત ભૂલવાનું વલણ રહેવાનું જ કે, પ્રજાસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિના સિદ્ધાંતોની દૃષ્ટિએ તેઓએ પણ પોતાને દરદી જ ગણવા જોઈએ: 'રોગનું નિદાન કરવાની તેમની શક્તિ'ને કારણે તેમણે એ વાત પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરવું જોઈએ નહીં. જોકે એ પ્રકારનું વલણ એ વર્ગમાં ક્યારનું પ્રવર્તવા માંડેલું દેખાય છે.

ઉપર આપેલા દાખલાઓ ઉપરથી જણાશે કે, સમાજને દરદી ગણવાના દર્ષિબંદુએ અગ્રગણ્ય લોકો ઉપર કેટલો બધો કાબૂ પ્રાપ્ત કર્યો છે; અને એવા ખીન્ન પણ કેટલાય દાખલા આપી શકાય. પરંતુ વર્તમાન સમાજની બાબતમાં રોગ એ સંપૂર્ણ સત્ય નથી; અને કદાચ અગત્યનું સત્ય પણ નથી. અને તેને તેવું ગણવામાં જોખમો પણ છે. સૌથી પહેલું જોખમ તો એ છે કે, સમાજ પોતાના રોગની વાત સાંભળી સાંભળીને પોતા વિષે હતાશ થઈ જાય; અને તે સ્થિતિ દરદીને સબ્લ થવામાં મદદ કરનારી તો નથી જ. ખીન્નું જોખમ એ છે કે, સમાજની એવી હતાશ દશાને કારણે

સંશયાસ્પદ પેટનું દવાઓ વેચનારાઓનું તથા અનેક જાતના સામાજિક ઊંટવૈદાનું નકાબોર બજાર ઊભું થાય. અને તેમાંથી ત્રીજું જોખમ એ ઊભું થાય કે, જુદા જુદા દાકતરો વચ્ચે ચાલતા મતભેદોમાં જ આમજનતા એટલી અટવાઈ જાય કે, સાચા વૈદની સામે કોઈ નજર પણ ન કરે, અને ઊંટવૈદ જ વકરો કરીને ચાલતો થાય. ચોથું જોખમ એ છે કે, અમુક જાતના લેખકો સામાજિક રોગીલી દશાને આધુનિક જીવનના મુખ્ય લક્ષણ તરીકે પકડી લઈ, તેનો દુરુપયોગ અધોગામી 'વાસ્તવવાદ'નો* તથા સામાન્ય રોગીલા સાહિત્યનો પ્રચાર કરવામાં કરે. રોગમીમાંસક સ્વભાવનું અતિશય અનુશીલન કરવામાં એ કદાચ સૌથી મોટું જોખમ છે.

પરંતુ સદ્ભાગ્યે ખીજો વિકલ્પ પણ છે :

આપણા રોગમીમાંસકોએ પોતાના નિદાન વડે રોગની ભયંકર દશા ગમે તેવી બતાવી હોવા છતાં, આપણામાં આશા પૂરનારી એક વસ્તુ આપણને દેખાયાં જાય છે કે, સમાજ ગમે તેમ તોયે ટક્યે જાય છે. તેના રોગો ઉપર જેમ જેમ વધુ ભાર મૂકવામાં આવે છે, તથા તેમની યાદી જેમ જેમ વધુ ને વધુ લાંબી થતી જાય છે, તેમ તેમ આપણું આશ્ચર્ય પણ વધતું જાય છે કે, આવું રોગીલું, આવું લંગડું, આવું અપંગ તથા આવું ચેપીલું શરીર નભે છે કેમ કરીને !

તેનો જવાબ એક જ હોઈ શકે, અને તે એ કે, સમાજ-શરીરમાં ક્યાંક શક્તિનો અખૂટ સંચય પડેલો છે. સમાજના રોગમીમાંસકોએ કદાચ વધારેપડતું સિદ્ધ કરી નાખ્યું છે. તેઓ જણાવે છે તે જ જે ખરેખર સાચું હોત, તો સમાજનું ચાલુ જીવ્યા કરવું અગમ્ય થઈ જાત.

એટલે આપણે તો આ વિચારને આધારે સમાજશરીરમાં રહેલી શક્તિનાં મૂળ, શક્ય હોય તો, ખોળી કાઢવાનો અને

પોતાનાથી અને તેટલા તમામ ઉપાયો વડે તેમને દહ કરવાનો માર્ગ લેવો, એ જ હહાપણુભરેલું છે. આપણું મુખ્ય પ્રયોજન હવે સમાજશરીરમાં જ્યાં આરોગ્યનાં ચિહ્નો દેખાતાં હોય તે સ્થળોને પુષ્ટ કરવાનું હશે; રોગનાં સ્થળોનો ઉપચાર કરવાનું આપણે માટે ગૌણુ બની જશે. એટલું જ નહિ, આપણે તો એવી આશા પણુ રાખીએ કે, જો સમાજશરીરની સામાન્ય શક્તિ વધારવામાં સફળતા મળે, તો સમાજ પોતે જ દવાઓ, ઉત્તેજનાઓ કે કૃત્રિમ અવયવોની નહિ જેવી જ મદદથી — ભલે પછી તે બંધારણુપુરઃસર હોય કે ક્રાંતિમૂલક હોય — રોગમીમાંસકોએ દશવિલા રોગોમાંથી ઘણાને ફેંકી દઈ શકશે.

૪

નાગારિકધર્મનું ત્રિમુખી ધ્યેય

ડૉ. જોન્સન*ના વારાનો પેલો ગૃહસ્થ, કે જેની ફિલસૂફી થવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા તેના રમૂજી સ્વભાવને લીધે નિષ્ફળ ગઈ, તે આજના આપણા સમાજવિદ્યા-વિશારદોના ટોળામાં પણુ જરૂર ગભરાઈ મરે. કારણુ કે, તેઓની નાત પણુ ગમગીન લોકોની જ છે; અને ઓસ્વલ્ડ સ્પેન્ગ્લરની ‘પશ્ચિમનો અધઃપાત’ જેવી તેમની ભારેમાં ભારે ગમગીનીભરેલી કૃતિઓના બહોળા પ્રચાર ઉપરથી આપણે નિર્ણય બાંધીએ, તો તેમને જે કહેવાનું છે તે સાંભળવામાં લોકો પણુ ગમગીનીભર્યો આનંદ માણતા હોય એમ લાગે છે. નવલકથાઓની બાબતમાં પણુ તેવું જ છે. તેમના ઉપર પણુ આજની ગમગીન સામાજિક ફિલસૂફીનો ઘેરો રંગ ચઢેલો છે. ડીકન્સને* બધી ‘બિગડી’

સુધારનાર કુદરતમાં આનંદપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. અને જે જમાનામાં ઇંગ્લંડ દેશ કૂદકે ને ભૂસકે સમૃદ્ધ થતો જતો હતો, તે જમાનામાં તે સ્વાભાવિક પણ કહેવાય. તેથી તેણે પોતાની નવલકથાઓના વસ્તુમાં ‘અકસ્માતો’ એવી રીતે ગોઠવ્યા છે કે જેથી તેમાંની ઘણીખરીનો અંત સુખી આવે છે. પરંતુ ડીકન્સનો નંબર આજકાલ બહુ પાછળ પડી ગયો છે. પરંતુ મિ. હાર્ડી,* કે જેણે પોતાના ‘અકસ્માતો’ બધું અગાડવા માટે જ ગોઠવ્યા હોય છે, તેની નવલકથાઓ જ્યાં જ્યાં શિષ્ટ સાહિત્યની માગ હોય છે, ત્યાં ‘યુવાનોનો સાથી’ થઈ પડી છે. અને દાખલામાં ‘અકસ્માત’નો દોરીસંચાર લેખકની સર્જક કલ્પનાએ જ કરેલો છે; પરંતુ એક યા પીજ કારણથી — કે જેને માટે કદાચ આજના સમાજતત્ત્વજ્ઞો જ જવાબદાર છે — ડીકન્સે અપનાવેલા શુભલક્ષી અકસ્માતો કરતાં મિ. હાર્ડીના અશુભલક્ષી અકસ્માતો આપણી આજની પ્રકૃતિને વધુ રોચક થઈ પડે છે. મિ. હાર્ડીની નવલકથાઓ અને સ્પેન્ડરનું પુસ્તક ‘પશ્ચિમનો અધઃપાત’ એ અને નજીકમાં આવનારા વિનાશની કલ્પનાના વાતાવરણથી ઘેરાયેલાં છે: હાર્ડીની નવલકથાઓ ઝીણી વિગતોમાં ભિતરે છે, ત્યારે સ્પેન્ડરનું પુસ્તક વ્યાપક સિદ્ધાંતો તારવે છે. અનેમાં આપણે રોગચિકિત્સકને તેના ગમગીન કામે લાગેલો જોઈ શકીએ છીએ.

છતાં આ દિવસોમાં આપણે મંદ કે ઠંડા બની જઈએ એ પાલવે તેવું નથી. અને આપણામાંના કેટલાકની પેઠે માનસિક મોજ કે વાણીવિલાસના વિષય તરીકે આપણે નિરાશાનું અનુશીલન કરવા ખેતી જઈએ, તો આપણે ભારે જોષમ ખેડી રહ્યા છીએ, એમ કહેવું જોઈએ. કારણ કે, વિજ્ઞાને સારું યા ખોટું કરવાનાં જે કારમાં હથિયારો આપણા

હાથમાં મૂકવા માંડ્યાં છે, તેમનો યોગ્ય ઉપયોગ કેઈ ઉત્સાહપૂર્ણ, પુશમિબળ, આનંદી અને વીર પેઢી જ કરી શકે. સામાજિક રોગમીમાંસકોચે કરેલાં કથનોથી જે જમાનો ભીરુ તથા પોતાને વિષે ગાભરો બની ગયો છે, માનસ-શાસ્ત્રના ચોઠા હેડળ ચાલતા વિકૃત આત્મપૃથક્કરણથી જે જમાનો પોતાનો આત્મવિશ્વાસ હારી બેઠો છે, જીવનની કાળી બાબુનો ઉપયોગ કરી લેનારા (અને એ ધંધો હંમેશ નફાકારક હોય છે) સાહિત્યસર્જકોએ જે જમાનાને નજીક આવતા કલ્પત વિનાશમાં માન્યતાવાળો કરી મૂક્યો છે, અને તેથી જે એવું માનતો થઈ ગયો છે કે, રોજ સવારે ખિન્ન ચિત્તે ઊડવું અને રોજ રાતે નિરાશાયુક્ત ચિત્તે સૂવા જવું એ જ કેળવાયેલા માણસનું ‘ખરું કામ’ છે — આવા જમાનાના હાથમાં આ પ્રયત્ન બળો જઈ પડે, તો માનવજાત માટે કેવું ભવિષ્ય નિરમાયું છે, તેની કલ્પના કરતાં જ કમકમાં આવી જાય છે.

નાગરિકધર્મની આપણી વિચારણા, સમાજશરીરમાં જે કાંઈ આરોગ્યપ્રદ તત્ત્વો છે, તેમના ઉપર કેન્દ્રિત થવી જોઈએ; જે ભાગ રોગી થયો હોય તેના ઉપર નહિ. હંમેશ યાદ રાખવું જોઈએ કે, જેમ કેટલાંક અનિષ્ટ તત્ત્વોને દૂર કરવાનાં હોય છે, તેમ કેટલાંક સારાં તત્ત્વોનો વિકાસ પણ કરવાનો હોય છે. અને અનિષ્ટ તત્ત્વો ગમે તેટલાં વધારે તથા પ્રબળ હોય તોપણ, તેમને દૂર કરવાનો વધુમાં વધુ સંભવિત ભાગ એ છે કે, સારાં તત્ત્વોનો વિકાસ કરવો. આ બધું તમને ઠસાવવાનો હું પ્રયત્ન કરું છું; પરંતુ એ પદ્ધતિ આજકાલના સમાજસુધારકોમાં સંમાનિત નથી, એ હું જાણું છું. આજકાલની દ્રશ્ય એ છે કે, જે અનિષ્ટો અને ગેરવ્યવહારો સમાજજીવનને દૂષિત કરતા દેખાય, તેમની

બંધી કરવા વડે જ જગતની સુધારણા કરવી. જેમ કે, લડાઈ, હરીફાઈ, પરિગ્રહીપણું, (અમેરિકાની પેઠે) મધ્યપાન — એમ આનંદોની જે કોઈ અનંત હારમાળા નજરે પડે, તે તમામની બંધી કરી દેવી. મારા કેટલાય જીવાન તથા ઉત્સાહી મિત્રોને જ્યારે મેં જરા ઝીણવટથી પૂછ્યું છે, ત્યારે મને એ જ જણાયું છે કે, જે વસ્તુઓ આનંદપ્રદ છે, તેમની બંધી કરવાનો ખ્યાલ જ સુધારકો તરીકે તેમનામાં પ્રબળ હોય છે. તેઓ બધા પોતપોતાની ઢાંચે નિષેધવાદીઓ જ છે.

પરંતુ, જે સમાજ કે સંસ્કૃતિ વિષે તમે સૌથી સારું એટલું જ કહી શકો કે, તેનાં બધાં અનિષ્ટોની યોગ્ય બહુ-મતીથી કે તેવી બીજી રીતે ‘બંધી’ કરી દેવામાં આવી છે, તે બહુ સ્ફૂર્તિદાયક વસ્તુ નહિ હોય. આપણે બધા જ જાણીએ છીએ કે, નીતિભાવનાના વિકાસક્રમમાં (બાઈબલની) દશ આજ્ઞાઓના જમાનામાં ચોરી, હિંસા, અપહ્રસ્ત્ય, પરિગ્રહ અને અસત્ય જેવી બાબતોને ‘રોકવાના’ ઉપાય તરીકે તેવાં જોખમનાં સ્થળોએ ‘તારે આમ ન કરવું’ એવી બંધી કરી દેવી, એ જ નીતિશાસ્ત્રની રીત હતી. પરંતુ પછીની ભૂમિકાએ અને ઉચ્ચતર દોરવણી હેઠળ, એ બધાં ‘તારે આમ ન કરવું’નાં વિધાનોને બદલે ‘તારે આમ કરવું’ એવાં વિધાનો પ્રચારમાં આવ્યાં. તેની પેઠે હું પણ આપણા નાગરિકધર્મની ભાવનાની બાબતમાં નિષેધાત્મકને બદલે વિધાનાત્મક કલ્પના કરવાની તમને ભલામણ કરવા માગું છું. પ્રથમ તો સમાજનાં અનિષ્ટ તત્ત્વોની બંધી કરવાની વાતને બદલે. સમાજનાં ઉત્તમ તત્ત્વોને વેગ આપવાની વાતને તમારી કલ્પનામાં પ્રાધાન્ય આપો. કારણ કે, કશાને વેગ આપવો એ કાળ-ભાવનાવાળાની કામ કરવાની ખાસ રીત છે; અને કશાની બંધી કરવી એ સ્થળ-ભાવનાવાળાની રીત

છે. મને ખાતરી છે કે, સમાજનાં ઉત્તમ તત્ત્વોને યોગ્ય દિશામાં વેગ આપવામાં આવે, તો સમાજનાં જે અનિષ્ટોને દૂર કરવામાં નિષેધવાદી તેની 'બંધીઓ' વડે સફળ નથી થતો, તે અનિષ્ટો દૂર કરવામાં ઘણી સફળતા મળે. જે સમાજધર્મની હું સર્વ નાગરિકોને ભલામણ કરવા ઇચ્છું છું, તેની આ આંત વ્યાપક રૂપરેખા છે.

અલબત્ત, તેમાં એટલું મानी લેવામાં આવ્યું છે કે, વિકાસ કરી શકાય તેટલાં શ્રેષ્ઠ તત્ત્વો સમાજમાં મોજૂદ છે. અને એ કારણે આપણા સિદ્ધાંત ઉપર એવો કારમો આક્ષેપ થઈ શકે કે, તે 'આશાવાદી' છે. આ શબ્દ આજકાલ ગાળના અર્થમાં જ વાપરવામાં આવે છે. પરંતુ આશાવાદી એટલે કોણ? આશાવાદી એટલે દરેક મુશ્કેલીમાં પણ તક જોનાર. અને તે સાચું છે. અને નિરાશાવાદી એટલે દરેક તકમાં મુશ્કેલી જોનાર. અલબત્ત, આપણા માર્ગમાં જે મુશ્કેલીઓ છે તે બહુ ભારે છે, એ વાત છુપાવાય તેમ નથી; પરંતુ તે મુશ્કેલીઓને તકો ગણી લેવા માટે હું તમને આમંત્રણ આપું છું. અભ્યાસથી મારી જે સમજ ઘડાઈ છે તે પ્રમાણે, માણસનો સ્વભાવ સળંગ મોટી મુશ્કેલીઓ જીતવાને માટે જ સરળયો છે; અને માણસ જ્યારે મુશ્કેલીઓનો સામનો કરતો હોય છે, ત્યારે જ પાતાનું સ્વત્વ સૌથી વિશેષ દાખવતો હોય છે. યથાર્થ સમજીએ તો, જે કારણે સામાન્ય કુદરત ખાલીપણાને ધિક્કારે છે, તે જ કારણે માણસનો સ્વભાવ સહેલી ગિંદગીને ધિક્કારે છે. રચનાત્મક નાગરિકધર્મનાં કતવ્યો, મોટી મુશ્કેલીઓ જીતવાને જેનો સ્વભાવ સરળયો છે તેવા પ્રાણીને ખાસ અનુકૂળ છે.

પરંતુ હવે આપણે આપણા મૂળ પ્રશ્ન ઉપર આવીએ: સમાજની શાક્તિનું રહસ્ય શું છે? સમાજની આ અદ્ભુત

પ્રાણમયતાનાં મૂળ ક્યાં છે? આપણી સંસ્કૃતિને નબળી પાડનાર આટઆટલા શેગો હોવા છતાં, તેને રિખાવનાર આટઆટલી ધીમારીઓ છતાં, તથા તેને કચરી નાખનાર આટઆટલાં સામાજિક અનિષ્ટોનેા ઝોજ હોવા છતાં, નાગરિકોનાં આ ‘થોકબંધ’ ટોળાં સુખેદુઃખે સામાજિક પ્રાણીઓ તરીકે શી રીતે જીવતાં રહી શકે છે? સમાજજીવનની આ અખૂટ ગતિ, કે જે તેને આવાં મોટાં મોટાં વિધોની ઉપર થઈને તથા આવી કારમી આફતોમાં થઈને આગળ લઈ જાય છે, તે ગમે તેમ તોય એક નક્કર તથા અદ્ભુત વસ્તુ છે. તેનેા આપણી પાસે શો ખુલાસો છે?

તેનેા જવાબ ઉઘાડો છે; ભલે પછી આપણે તેને વારં-વાર ભૂલી જઈએ. માનવ-સમાજે ‘કાળમાં’ રહેલાં સંગઠનેા છે, અને તેથી તેઓ પોતાની અંદર સૈકાંઓનેા, કદાચ હજારો વર્ષોનેા એકઠો થયેલો વેગ ધારણ કરે છે. તેમની શક્તિનું માપ સ્થળમાં દેખાતા તેમના અળના વિસ્તારથી જ નથી માપવાનું; પરંતુ વધારે તો, કાળમાં રહેલા તેમના ઊંડાણથી માપવાનું છે. અર્થાત, માત્ર મતદારમંડળોના મતદારોની સંખ્યા ઉપરથી જ નહીં; પણ વધારે તો, તે મતદારોને ભૂતકાળમાંથી જે ટેવો અને પરંપરાઓ વારસામાં મળી હોય, તેમના ઉપરથી માપવાનું છે. ધીજ શબ્દોમાં કહીએ તો, આકાશમાં તેમણે ફેલાવેલી શાખાઓના વિસ્તાર ઉપરથી જ નહીં; પરંતુ વધારે તો, તેઓએ જમીનમાં નાખેલાં મૂળોની લંબાઈ તથા મજબૂતાઈ ઉપરથી માપવાનું છે. આપણે ઘણી વાર સ્થળ-ભાવનાની રીતે એવું માનીને દલીલ કરીએ છીએ કે, જાણે સમાજ અત્યારની ક્ષણે જીવંત એવી વ્યક્તિઓનેા બનેલો છે. પરંતુ તેમ જ હોત તો તો, મૂળમાંથી ઉખાડી નાખેલા અડની પેઠે, તે તરત જ નાશ પામી જાત; પછી

માણસની ખુદ્ધિ વિચારી શકે તેવી કોઈ સામાજિક વ્યવસ્થા તેને જીવંત રાખી શકત નહીં. અત્યારનો જીવંત વર્તમાનકાળ પાછલા ચાલુ ભૂતકાળ વિના શક્ય જ નથી; અને ચૂંટણી વખતે કદી જોવામાં ન આવેલી એવી મોટામાં મોટી બહુમતી પણ, તેના મૂળમાં રહીને તેને પોષનાર ભૂતકાળની મૃત પેઠીઓના સંકટપળળનો ઝરો ન હોય, તો અસહાય લઘુમતી જ બની જાય. ગમે તેવું જગદ્—‘વ્યાપી’ સંગઠન હોય, પણ તેની પાસે માત્ર જગતને વ્યાપવા જેટલો વિસ્તાર માત્ર જ હોય, તો તે ટકી ન શકે. તે જગત જેટલું ‘ઝુંઝું’ પણ હોવું જોઈએ. રાષ્ટ્રસંઘે એ વસ્તુ ખાસ વિચારવા જેવી છે.

આપણે આ એકઠા થયેલા અથવા એકઠા થતા વેગની — ભૂતકાળમાંથી આવતા અને વર્તમાનકાળના પ્રયત્નોથી સતત જોર પકડતા ધસારાની — વાત યાદ ન રાખીએ, તો સમાજને પીડતા આટલા બધા ‘રોગો’ સામે તેનું કાયમ ટકી રહેવું, એ ન સમજાય તેવી ઘટના બની જાય. પરંતુ એકઠા થતા વેગની વાત યાદ રાખીએ, તો એ ઘટના તથા ખીજી પણ ઘણી વસ્તુઓ આપણે સમજી શકીએ. સમાજસુધારનો આખો પ્રશ્ન સમજવા માટે સાથે દૃષ્ટિકોણ પ્રાપ્ત કરવામાં તે આપણને મદદગાર નીવડે. તેનાથી આપણે તરત જ સમજી જઈએ કે, સમાજસુધાર એટલે સમાજ નામના માત્ર સ્થળમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા કોઈ સ્થિર પદાર્થ ઉપર કરવાની ક્રિયા નથી; પરંતુ કાળમાં વ્યવહરતા, ચાલતા, પલટાતા શરીર ઉપરની ક્રિયા છે. સમાજ એ કાંઈ પાણી વિનાના સૂકા ડહામાં લાંગરેલું વહાણ નથી, કે જેને બુદ્ધા બુદ્ધા સિદ્ધાંતવાદીઓ પોતાની કુરસદે ખોલી નાખીને ફરી ગોઠવી શકે અથવા તો સમારી શકે. આપણે તો વરાળના પૂરા જોશથી અને જોખમકારક ભરદરિયામાં ધસતા વહાણ સાથે કામ લેવાનું છે.

વળી તેનાથી શક્યતાની કલ્પનામાં જ ઉઘાડો ફેર પડી જાય છે. સમાજ જ્યારે સઠ છોડી નાખી કિનારે ઊભી રાખેલી હોડી જેવી સાદી રચનાવાળો હોય, ત્યારે સુધારણાની જે રીતિઓ કે યાત્રિક ગોઠવણીઓ શક્ય હોય, તે બધી સમાજ જ્યારે તોફાન વચ્ચે થઈને કલાકના ત્રીસ નોટની^૧ ઝડપે દોડતી મહાસાગરની આગળોટનો વિસ્તાર અને મુશ્કેલીઓ ધારણ કરે, ત્યારે અજમાવવાની ન જ હોય. ગમે તેવો ખાંમાર ચંત્રશાસ્ત્રી ભલેને હોય, તોપણ એટલું તો તે કળૂલ કરે જ. વળી તેનાથી પેલા સુધારકને પણ ચેતવણી મળે છે કે, તે પોતે પણ તે વહાણ ઉપરનો મુસાફર છે, કિનારેથી ભેનાર પ્રેક્ષક નથી; તથા તેની પોતાની જિંદગીનો આધાર તે વહાણની આગળ ચાલવાની શક્તિ કાયમ રહે તેના ઉપર જ છે. વહાણને સુધારવા માટે તે જે કાંઈ કરે, તેમાં તેણે સાવચેત રહેવાનું છે; નહીં તો તે તથા તેનો કાર્યક્રમ ખાકીના બધાની સાથે તરત જ સમુદ્રને તળિયે જઈને બેસશે. અત્યારનાં અવર-જવરના કે સદેશા પહોંચાડવાનાં સાધનોમાં ગમે તેટલો સુધારો થયો હોય, છતાં અત્યારની દુનિયાને એક સૈકા પહેલાંની દુનિયા કરતાં સુધા-વાનું જરાયે સહેલું બન્યું નથી. ઊલટું, તેના અતિશય વધેલા તથા હમેશ વધતા જતા વેગને કારણે તેને સુધારવાનું વળી વધારે મુશ્કેલ બન્યું છે. અને તેથી તે કામ માટે ડાઘા તથા વધુ શક્તિશાળી માણસોની જરૂર છે.

સામાજિક રોગમીમાંસકો ગમે તેવા બિહામણા રોગો સમાજ-શરીરમાં દેખાડે છે, તેમ છતાં આપણી સંસ્કૃતિ કેમ કરીને જીવતી રહી શકે છે, એ પ્રશ્નનો, કાંગલાવનાથી વિચારતાં, તદ્દન સામાન્ય શબ્દોમાં આ પ્રમાણે જવાબ આપી શકાય: તે જીવી શકે છે તેનું કારણ તેની અંદર આગળ

૧. એક નોટ એટલે ૬,૦૦૦ ફીટ.

ધસવાની જે શક્તિ છે, તે છે; ઇતિહાસે તેને જે ધક્કો આપ્યો છે તે છે; અર્થાત્ યુગોન્મૂના ભૂતકાળનો એકઠો થયેલો આવેગ છે.

પરંતુ એ આવેગ અંધ પશુબળ જ છે એમ ગણવું? કે પછી તેનું પૃથક્કરણ કરીએ તો તેમાં માનવમૂલ્યોને લગતાં તત્ત્વો મળી શકે એમ છે? જો એમ થઈ શકે તો આપણને ખાતરી પડી શકે કે, જેની સાથે આપણે કામ લેવાનું છે, તે માત્ર અંધ પશુબળ નથી, પણ માનવબળ છે, — અર્થાત્ તેની ખુદ્દિનું, તેની સર્જકતાનું, તેની વફાદારીનું અને તેની નીતિભાવનાનું બળ છે. હું માનું છું કે તેમ કરી શકાય એમ છે.

ઇતિહાસ બતાવી આપે છે — અને આપણે માટે એથી ઊંડો ખીજો બોધ ઇતિહાસમાં નથી — કે, જે સંસ્થાઓ ટ્રસ્ટીપણાની ભાવના ઉપર રચાઈ હોય છે, જેઓ વિશ્વાસુ સેવાઓની પરંપરાઓને મૂર્તિમંત કરતી હોય છે, તથા જેઓ આબરૂદાર અને વફાદાર માણસોની સળંગ હારમાળાને પોતાને કામે ખેંચી શકે છે, તેવી સંસ્થાઓ જ વધુમાં વધુ ટકી શકે છે, તથા માનવ પ્રાણીઓને સૌથી વધુ કાંચમી અને ઉપયોગી અંધુતામાં બેડી શકે છે. દાખલા તરીકે, કેઈ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ધાર્મિક સંઘ, કેઈ વિદ્યાપીઠ, કેઈ વૈજ્ઞાનિક મંડળ, દાકતરી અને ન્યાયને લગતા ધંધાઓ, તથા આર્થિક ક્ષેત્રમાં ખેંકે અને વીમા-કંપની જેવી સંસ્થાઓ. આ સંસ્થાઓ જીર્ણ નથી જ થતી એમ ન કહી શકાય; પરંતુ તેઓ સૌથી વધુ ટકી રહે છે, તથા જેમ જેમ આગળ વધતી જાય છે, તેમ તેમ વધુ જોમ એકઠું કરતી જાય છે. વખતના વહેવા સાથે તે નબળી નથી પડતી, પણ ઊલટી વધુ દૃઢ અને વધુ ઉપયોગી થતી જાય છે. પરંતુ જીલમ અને બળાહાર ઉપર ઊભી થયેલી

સંસ્થાઓ, તેમને શરૂ કરવામાં આવે તે ક્ષણથી જ જીવન થવા લાગે છે. જે સંસ્થાના મૂળમાં વિશ્વાસપાત્ર સેવાઓ છે, તે સંસ્થા જ કાયમ કહી શકે છે.

એ સૂત્રનું અનુસરણ કરીને, હવે, માનવસમાજની ટકી રહેવાની શક્તિનાં મને જે ત્રણ મૂળતત્ત્વો દેખાય છે, તેમનું હું વિવરણ કરીશ.

પહેલું તત્ત્વ તે કુશલતા છે. સુધરેલા માણસે કુશળતા-પૂર્વક કામ કરવાની ભારે શક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે; તથા તે શક્તિ વંશપરંપરાથી તેના વારસોને મળતી ગઈ છે. આપણે તેને મનુષ્યની 'બુદ્ધિની શક્તિ' કહી શકીએ.

બીજું તત્ત્વ તે દ્રસ્ટીવણાની માવના છે. સમાજમાં મોટી સંખ્યાનાં સ્ત્રી-પુરુષોમાં અમુક શ્રેષ્ઠ ગુણો એવા રહેલા હોય છે, કે જેમને કારણે તેઓ સામુદાયિક હિતની બાબતમાં દ્રસ્ટીરૂપે વક્રાદારીથી વર્તે છે, તથા તેમની સેવાઓની આસપાસ તે પ્રકારની પરંપરાઓ જામતી જાય છે. આપણે તેને મનુષ્યની 'નૈતિક શક્તિ' કહી શકીએ.

ત્રીજું તત્ત્વ સંગઠન છે. તેને પરિણામે સમાજના વિરોધી સ્વાર્થોમાં મેળ સાધનાર, તથા પોતાની મેળે તો પરસ્પર ત્રિવાતક હોય એવા માનવ સંબંધોને પરસ્પર સહકારના સંબંધોમાં બદલી નાખનારી અમુક વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ સમાજમાં યોજાતી રહે છે, તથા તેઓમાં સતત સુધારણા થતી રહે છે. આપણે તેને મનુષ્યની 'સંગઠનની શક્તિ' કહી શકીએ.

કુશળતા, દ્રસ્ટીપણું, અને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ — આ ત્રણ જ આધુનિક સંસ્કૃતિની શક્તિનાં મુખ્ય મૂળ છે. એ ત્રણે અરસપરસ એકબીજા સાથે ગાઠપણે સંકળાયેલાં છે. તે ત્રણે મળીને એક એવો અમૂલ્ય વારસો બને છે કે જેની જડ

ભૂતકાળમાં છે, જે વતંમાન સંસ્કૃતિને ટકાવી રાખે છે, તથા ભવિષ્યમાં વધુ સારી સંસ્કૃતિ સિદ્ધ કરવાને અર્થે પ્રગતિ-માન થવામાં પ્રેરણા આપે છે.

કુશળતા, ટૂંકસ્ટીપણું અને વિજ્ઞાન, આ ત્રણ શબ્દોથી ત્રણ એવી એકલક્ષી બાબતો સૂચિત થાય છે કે જેમને આધારે રચનાત્મક નાગરિક ધર્મ પોતાનું કામ સાધી શકે તેમ છે. સમાજને ઉપયોગી એવા હરેક ધંધામાં કુશળતાનો વિકાસ થાય, સમાજમાં ટૂંકસ્ટીપણાની ભાવનાવાળી વ્યક્તિઓ કેળવાય અને સંખ્યામાં વધતી જાય, તથા સમાજના વિરોધી તથા જોખમકારક સ્વાર્થો વચ્ચે મેળ સ્થાપી વિરોધને સ્થાને સહકાર સિદ્ધ કરે એવી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ સંપૂર્ણતાએ પહોંચે, તે જ તેનું લક્ષ્ય હોઈ શકે.

આ ત્રણે ધ્યેયો વસ્તુતાએ એકબીજામાં યોગ્યપ્રોત સમાયેલાં છે. દાખલા તરીકે, સંગઠનની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ ભલે ઊભી કરવામાં આવે, પરંતુ તે પદ્ધતિઓનો અમલ કરનાર ટૂંકસ્ટીઓ જો સાથે સાથે ઊભા કરવામાં આવ્યા ન હોય, તો કશું પરિણામ ન નીપજે; કદાચ તેથી પણ ભૂડું પરિણામ નીપજે. કારણ કે, વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓનો અમલ ન્યારે બિન-ભરોસેદાર અથવા અકુશળ માણસોના હાથમાં જઈ પડે છે, ત્યારે તે સૌથી વધુ જોખમકારક બની જાય છે. વળી કાર્યકર્તાની પાસે કુશળતા હોય, પણ તેનો ઉપયોગ ન્યાં સુધી તે બહાર હિતના ટૂંકસ્ટીની ભાવનાથી ન કરે, ત્યાં સુધી તેની કશી કિંમત નથી. અને વિજ્ઞાનની બાબતમાં તો હમણાં હમણાં આપણને તેની પ્રગતિમાં રહેલાં જોખમોની, તથા હિતકર માર્ગે વાળી શકાય તેવી શોધો કેવી રીતે વિનાશનાં શસ્ત્રરૂપે વાપરી શકાય છે તેની વારંવાર ચેતવણી મળી છે. સનાતન-વિજ્ઞાનની બાબતમાં પણ તેમ જ છે. આપણે

આપણું સામાજિક સંગઠન વિજ્ઞાનશુદ્ધ રાજ્યવ્યવસ્થા રૂપે કે બીજા કોઈ તંત્રરૂપે જેમ જેમ વધુ સંપૂર્ણ બનાવીએ, તેમ તેમના નાગરિકોમાં ટ્રસ્ટીપણાની ભાવના પણ દૃઢભૂગ થાય, એ વસ્તુ વધુ ને વધુ મહત્ત્વની બનતી જાય છે. સામાજિક ટ્રસ્ટીઓ તૈયાર કરવા, અને તેમની સંખ્યામાં વધારો કરવો, એ વસ્તુ આપણી સામે પડેલા સારા કામના બીજા રૂપ છે.

અને એ વસ્તુ જરાય અશક્ય પણ નથી. તેને માટે પાંચે ક્યારનોય મોજૂદ છે. રાજકારણમાં, નાણાંવ્યવહારમાં, વેપારમાં, ઉદ્યોગમાં, કેળવણીના ક્ષેત્રમાં, એમ આપણા સામાજિક જીવનના બધા વિભાગોમાં, અત્યારે — આ ઘડીએ, ટ્રસ્ટીપણાની ભાવનાથી પ્રશંસાપાત્ર રીતે કામ કરી રહેલાં સ્ત્રીપુરુષોની ઠીક ઠીક સંખ્યા મોજૂદ છે. કેટલાક દ્રોહીઓ પણ છે; પરંતુ એ અપશુકનિયાળ અપવાદો તો પેલી સામાન્ય — વ્યાપક વક્ષાદારીની છાપને વધુ ગાઢ બનાવે છે. યંત્રોદ્યોગી સંસ્કૃતિમાં જે કાંઈ ઘટનાઓ જોવા મળે છે, તેમાં સૌથી વધુ અગત્યની અને સૌથી વધુ ઉત્સાહજનક ઘટના એ છે કે, દરેક ધંધામાં અને ઉદ્યોગના દરેક વિભાગમાં, હું અહીં નિદેશી રહ્યો છું તે પ્રકારના લોકો મળી આવે છે. એ લોકો એવા છે કે, મોટા તથા ગંભીર વિશ્વાસને પદે પણ, તેમના ઉપર કોઈ પ્રકારની નજર, બસૂસી કે બાપ્તો રાખ્યા વિના ભરોસો રાખી શકાય. આ જાતના નાગરિકોનો વર્ગ ઊભો કરવાની આ સંસ્કૃતિની શક્તિ, એ તેની તરફેણમાં કહી શકાય તેવી સર્વોત્તમ વસ્તુ છે. અને એ વર્ગની સંખ્યા આવશ્યકતા અનુસાર કોઈ પણ હદ સુધી જરૂર વધારી શકાય.

આ બધા ઉપરથી જણાશે કે, રચનાત્મક નાગરિકધર્મનેા ઝોક કેળવણીની પદ્ધતિએ તરફ છે. કારણ કે, કુશળતાનો વિકાસ, ટ્રસ્ટીઓની તાલીમ અને વૃદ્ધિ, તથા વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ

અને સંગઠનને સપૂર્ણ બનાવવાં, એ બધાં કેળવણીને લગતાં કામો છે. અલબત્ત, એ બાબતોને અંગે આપણે કેળવણીની નવી જ વ્યાજ્યા કરવી પડશે. તથા મનુષ્યના ઉદ્યોગ સાથે તેનો શો અને કેટલો સંબંધ છે, તેમ જ ઉદ્યોગ અને રમત-ગમત વચ્ચે, તથા ઉદ્યોગ અને આરામ વચ્ચે શો સંબંધ છે — વગેરે બાબતો પણ આપણે નવેસર વિચારવી પડશે.

આટલા ઉપરથી એ પણ તરી આવે છે કે, રચનાત્મક નાગરિકધર્મ નરી રાજકીય પદ્ધતિઓનો જ વિષય નથી. આજે પણ મોટે ભાગે આર્થિક એવી સંસ્થાઓનો એક એવો મોટો વર્ગ સમાજમાં હયાત છે, કે જેમનો યોગ્ય વહીવટ ધારાસભાના કાયદા ઉપર નિર્ભર નથી; પરંતુ, જેમને તે વહીવટ સોંપાયો છે તેમની વૈયક્તિક વક્ષાદારી અને વિશ્વાસ-પાત્રતા ઉપર છે. તેમનું તંત્ર વૈજ્ઞાનિક રીતે યોજવામાં આવ્યું હોય છે, તથા તેમનો વહીવટ પણ પૂરેપૂરો વેપારી પેઢી જેવો જ હોય છે; પરંતુ અંતે તેમનો આધાર કાયદા કરતાં વિશ્વાસ ઉપર વધારે હોય છે. તેવી સંસ્થાઓને આપણે ટ્રસ્ટીપણાથી ચાલતી સંસ્થાઓ કહી શકીએ.

જગતમાં સંગીન એકતા અને સહકાર વધારવાને માટે, રચનાત્મક નાગરિકધર્મ એ પ્રકારના ટ્રસ્ટીપણાની ભાવના પર મોટે ભાગે આધાર રાખે છે. ટ્રસ્ટીપણાની ભાવનાવાળી પદ્ધતિઓ જગતભરમાં વ્યાપે એ તેનો ઇરાદો છે; કારણ કે તે પદ્ધતિઓ જ જગત જેટલા ઊંડાણવાળી છે. રચનાત્મક નાગરિકધર્મે આ વસ્તુ હાલ હયાત એવી ટ્રસ્ટીભાવનાવાળી સંસ્થાઓ પરથી શોધી કાઢી છે. હવે તેને તે એવી રીતે વધારવા માગે છે કે જેથી, આજે પ્રખ્ત પ્રખ્ત વચ્ચે, વર્ગ વર્ગ વચ્ચે અને સ્વાર્થ સ્વાર્થ વચ્ચે હરીફાઈના ભાવથી જે ભયંકર તાણાવાણા પ્રવર્તે છે તેને તે આવરી લે. સારરૂપે જોતાં એનો

ઇરાદો આટલો જ છે: નાગરિકને કુશળતા અને વિશ્વાસ-પાત્રતાની યોગ્ય કેળવણી આપી, તેના આધાર ઉપર ટ્રસ્ટી-પણાની ભાવનાથી સંચાલિત એવું સંગઠન રચવું.

અહીં કેળવણીનો સૌથી મહત્વનો પ્રશ્ન આપણી પાસે ખાસ વિચાર માગી લે છે. આપણી કેળવણી કઈ જાતનો નાગરિક ઘડવા તાકે છે? રચનાત્મક નાગરિક ધર્મ એક જ શબ્દથી એનો ઉત્તર આપે છે — ટ્રસ્ટી. આપણી સંસ્કૃતિને એ જાતના નાગરિકની જરૂર છે, તથા તેના વિના તે ટકી રહી શકે તેમ પણ નથી. એ જાતનો નાગરિક એટલે એવો નાગરિક કે, સંભોગવશાત્ તેના ઉપર જે કોઈ કામકાજ આવી પડે, તેને તે પોતાને સાંપાચેલા ટ્રસ્ટની માફક સ્વીકારે; તથા જે કામ તેણે માથે લીધું હોય તેને, તે દાખલામાં શક્ય હોય તેટલી બધી જ કુશળતાથી અને વફાદારીથી, તે પાર પાડશે, એવો તેના ઉપર નિઃસંકોચ વિશ્વાસ મૂકી શકાય.

તેનાથી વિરુદ્ધ પ્રકારનો નાગરિક, એટલે એવો નાગરિક કે જેના ઉપર કોઈ પ્રકારનું દબાણ ન હોય, તો તે પોતાની ફરજ બજાવે જ નહીં; તથા સામાજિક અંકુશ કે કાયદાની શિક્ષાનો ડર ન હોય, તો તે પોતાની ફરજ પ્રત્યે બેદરકાર જ રહે. જ્યાં સુધી દરેક માણસ રાજસત્તાનો તાબેદાર ગણાતો હોય ત્યાં સુધી તો તેવો નાગરિક ચાલી પણ શકે; પરંતુ જવાબદાર વ્યક્તિઓના બનેલા સ્વતાંત્ર સમાજ માટે તે તદ્દન નિરુપયોગી છે; કારણ કે તે સમાજ તો દરેક વ્યક્તિની પોતાનાથી બનતું બધું કરી છૂટવાની તત્પરતા ઉપર જ નભતો હોય છે. આપણી સંસ્કૃતિને જે ટકી રહેવું હોય, તો તેણે બુદ્ધિ જ પ્રકારના માણસોનો વર્ગ પેદા કરવો જોઈએ તથા કેળવવો જોઈએ. પેલા નામરજીવાળા તાબેદારો, કે જેમના

ઉપર ચાલુ દબાણ લાવ્યા જ કરવું પડે, તેમનાથી તેનો નિર્વાહ નહિ થઈ શકે.

આપણામાંના ઘણાને એવા માણસનો પરિચય હશે, કે જેના હાથમાં આપણને આપણું હિત પૂરેપૂરું સુરક્ષિત લાગે, તથા જે આપણા વિશ્વાસને એવકા નીવડે કે તેનો ગેરલાભ લે એમ કદી અને જ નહીં. એવો માણસ રચનાત્મક નાગરિકધર્મનો આદર્શ છે. કેળવણીની તમામ પદ્ધતિઓએ તથા બધા પ્રકારની સમાજવ્યવસ્થાઓએ એવો માણસ તૈયાર કરવાનું જ લક્ષ્ય રાખવાનું છે. જે માણસ ઉપર તેનો પડોશી વિશ્વાસ ન મૂકી શકે, તેને 'શિક્ષિત' જ ન ગણવો જોઈએ. એ જાતના વિશ્વાસુ માણસો મોટા મોટા આધિકારના હોદ્દાઓ ઉપર જ જોઈએ એવું નથી; પણ ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિના દરેક પદ ઉપર તથા દરેક કક્ષાએ જોઈએ. જ્યાં જ્યાં કાંઈ માલ પેદા થાય છે તેવા દરેક કારખાનામાં. તથા જ્યાં જ્યાં કાંઈ સેવાઓની આપ-લે થાય છે તેવી દરેક ઓફિસમાં તેવા જ માણસોની જરૂર છે.

રચનાત્મક નાગરિકધર્મનું જે જાતનું સ્વરૂપ આ વ્યાખ્યાનોમાં હું રજૂ કરવા ઇચ્છું છું, તેનું ત્રિમુખી ધ્યેય હવે આપણી આગળ રજૂ થઈ ગયું છે: પ્રથમ તો, કુશળતાથી કામ કરવાની શક્તિ નાગરિકોમાં વિસ્તારવી; બીજું, તે કામ જે જે પરિસ્થિતિ હેઠળ કરવામાં આવતું હોય, તે બધે ઠેકાણે ટ્રસ્ટીપણાની ભાવનાથી કામ કરવાની પદ્ધતિનો ઉપયોગ વધારવો; અને ત્રીજું, સમાજના બધા વર્ગોમાં ટ્રસ્ટીપણાની ભાવના કેળવવી.

આ ત્રિમુખી ધ્યેયને અનુસરવા માટે, આપણે અત્યારે જે જાતની વસ્તુસ્થિતિ છે, જે જાતની સંસ્થાઓ છે, અને જે જાતનાં સ્ત્રી-પુરુષો છે, તેમનાથી જ શરૂઆત કરીને

આગળ ચાલવા માગીએ છીએ. આપણે જે ધ્યેયોની વાત કરીએ છીએ, તે કાંઈ નવી શોધો છે અને તેમને સ્વીકારવામાં આનાકાની કરતા સમાજ ઉપર તે ઠોકી ઊંસાડવાની છે, એમ નથી; કે જૂના અને જીર્ણ થઈ ગયેલા કપડા ઉપર ચોડવાનાં નવા ઠીંગડાં તે નથી. આ ધ્યેયો તો યંત્રોદ્યોગી સમાજે ક્યારનય સ્વીકાર્યા છે; તથા તે સમાજના લોકોએ તેમને સિદ્ધ કરવાની પોતાની શક્તિ પણ ખતાવી આપી છે. દુકાનો કારખાનાંઓ, ઓફિસો, ગેંકો, ખાણો, ડક્કાઓ, રેલવેઓ, વહાણો, વગેરે ધંધા-હુન્નર-ઉદ્યોગનાં અસંખ્ય સ્થળોએ તેમનો અમલ થતો આજે આપણે નજરે જોઈએ છીએ.

એ બધી પરિચિત પ્રવૃત્તિઓ ઉપર ઉપરથી દેખાય છે તો ધંધાદારી, પરંતુ તેમની પાછળ આપણે પરસ્પર-સેવા અને માનવોચિત સંબંધોની દિશામાં આગળ વધતી અમુક આદર્શ વૃત્તિ જોઈ શકીએ છીએ. આપણું કામ તે વૃત્તિને વધુ જાત્રત ને સમજપૂર્ણ બનાવીને, તથા તેના પ્રત્યક્ષ વ્યવહારોને, છે તે કરતાં ઓછા નહિ પણ વધુ ધંધાદારી બનાવીને, પ્રમળ બનાવવાનું છે.

હાલમાં ખીજ સંબંધમાં વારંવાર વપરાવા લાગેલો એક શબ્દ કદાચ આ વસ્તુને વધુ સ્પષ્ટ કરી શકશે. તે છે ‘સંશુદ્ધિ’ (sublimation). સંશુદ્ધિ એટલે હીન જાતિની વસ્તુને, તેની અંદર ગુપ્ત પડેલી શક્યતાઓને વિકસાવીને ઉચ્ચ જાતિની બનાવવી તે. આપણે એ સંશુદ્ધિની વસ્તુને સામાજિક ક્ષેત્રમાં લાગુ કરવાની છે. જ્યાં સામાજિક રોગમીમાંસકો રોગ અને સડો ખતાવે છે, તથા જ્યાં સ્થળ-લાવનાવાળો ‘એની બંધી કરો’ એટલું જ કહી શકે છે, ત્યાં આપણે સંશુદ્ધિની તકો જોવાની છે. ‘રચનાત્મકતા’નો અર્થ જ એ છે કે, અત્યારે પોતપોતાની ધીબ અપૂર્ણતાઓ સહિત જે વસ્તુઓ જેવી છે,

તેઓમાંથી જ નવું સર્જન કરવું; આસપાસના સામાજિક જીવન તરફ નજર કરતાં, તેમાં જે આશાપ્રદ તત્ત્વો દેખાય તેમને ઉપાડી લેવાં; અને નિરાશાપ્રદ તત્ત્વોને નિરાશાવાદીઓ રટયા કરે તે સારુ થોડી વાર પડતાં મૂકવાં. તે ક્ષિલસૂકી ટૂંકમાં આ વાક્યમાં સમાવી શકાય : ‘જે કંઈ વસ્તુસ્થિતિ મોજૂદ છે, તેનો સારામાં સારો ઉપયોગ કરી લેવો.’

રચનાત્મક નાગરિકધર્મ સમાજનાં દુઃખો દૂર કરવા એવો કોઈ રામબાણુ ઇલાજ રજૂ કરતો નથી કે જેને સમાજે સ્વીકારવો જોઈએ, નહિ તો નાશ પામવું જોઈએ. દુનિયાને સુધારી નાખવા માટે એની પાસે કોઈ યુરુમંત્ર નથી. દુનિયા સુધારવી એ રચનાત્મક નાગરિકધર્મનો ધંધો નથી. એ તો સુધારવા કરતાં રચવાનો ઇરાદો રાખે છે, અને તાકાતને વધારવા દ્વારા રોગ મટાડવા તાકે છે. એ તો, સમાજમાં જીવનપ્રદ સ્થાનો કયાં છે, કયાં આગળ દુરસ્ત જીવન તરવરતું દેખાય છે, એને ખંત અને ઉદ્યમપૂર્વક જોળે છે. એવાં સ્થાનોની તાકાત પોષવા એ મથે છે, અને એમના પર એની આશાઓ બંધાયેલી છે. કોઈ અસુક સામાજિક વાદમાં દુનિયાને ઝટ અને એકીસાથે વટલાવી નાંખવાનું તે નથી ઇચ્છતો; કેમ કે તેને ખબર છે કે, સમાજશરીરની સામાન્ય શક્તિ સારી પેઠે વધ્યા વગર, ખરેખર મહત્ત્વની કોઈ પણ બાબતમાં અસરકારક કશીય એકવાક્યતા આવી નહિ શકે. દુનિયાના સુધારા માટે એને વક્તૃત્વશક્તિનો બહુ ઓછો ખપ છે. એને વધારે જરૂર છે કુશળતાની, વિજ્ઞાનની, ઉચ્ચ ચારિત્ર્યની અને શાંત વીરતાની. એના પ્રયત્નો દેખાડા-ભરેલા નથી હોતા, અને એની આશાઓ હદ બહારની નથી. મનુષ્યજાત બહુમાં બહુ તો અસુક મર્યાદિત પ્રમાણનું જ સુખ મેળવી શકે તેમ છે, એવું તે ખુશીથી સ્વીકારી લે છે; અને માને છે કે, અપાર

સુખ ન મળવાનું હોય, છતાં, આ ગ્રહ ઉપર માનવ જીવનરૂપી સાહસ ખેડવા જેવું છે. સમાજ ધરમૂળથી સડી ગયો છે કે કેમ, એ પ્રશ્નનો જવાબ આપવા તે નથી ખેસતો; પરંતુ આશ્વાસક એવી એક સત્ય ખીના પ્રત્યે તે આંગળી ચીંધે છે કે, તકલીફભર્યાં હબરો વર્ષોના જીવન પછી પણ સમાજ જીવતો રહી શક્યો છે.

૫

સામાજિક વીરતા

આપણા જમાનાની સામાજિક વિચારણાઓમાં સમાજના રોગીલાપણાની કલ્પનાને પ્રાધાન્ય આપવાના વલણ તરફ મેં ગયાં વ્યાખ્યાનોમાં તમારું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. કેટલાક સર્વોત્તમ લેખકો તેને ઉત્તેજે છે અને હલકા લેખકો એનો અચૂક ગેરલાભ ઉઠાવે છે. હું એમ જણાવવા ચાહું છું કે, એ વસ્તુ વધારેપડતી કરવામાં આવી છે. ને તેની ખરાબ અસર એ થાય છે કે, તેનાથી સામાજિક વાતાવરણમાંનાં જોમ અને જુસ્સો મંદ પડી જાય છે, તથા આખું વાતાવરણ ખીમાર માણસના ઓરડા જેવું થઈ જાય છે. રાષ્ટ્રસંઘ જેવાં મોટાં તથા અગત્યનાં સાહસો આપણી સામે પડ્યાં હોય, ત્યારે એ જાતની મનોદશા સારી નથી.

એ જાતના નિરૂપણની જે ભૂલ હું બતાવવા ચાહું છું તે એ નથી કે નાગરિકની જવાબદારીઓ વિષે તે અતિશયોક્તિ કરે છે. તેનાથી તો એ જવાબદારીઓના સ્વરૂપ વિષે જ ખોટા ખ્યાલ બંધાય છે, તથા તેમના ક્ષેત્ર અને ઊંડાણનું વાસ્તવિક મૂલ્ય અંકાતું નથી. સમાજશાસ્ત્રના કાર્યપ્રદેશને રોગચિકિત્સા-

માત્રમાં જ મર્યાદિત કરી મૂકીને સમાજશાસ્ત્રના આખા સ્વરૂપને તે વિપરીત બનાવી દે છે. એ નિરૂપણ સ્વીકારીએ, તો તો નાગરિકધર્મનું કર્તાવ્ય માત્ર ‘સુધારવામાં’ કે ‘સમારવામાં’ જ આવી રહે; અને તેની સૌથી વધારે અગત્યની જે રચનાત્મક બાબત છે, તે તો ભુલાઈ જ જાય. એ તો, કોઈ શિલ્પશાસ્ત્રીને, તેનું કામ ખંડિત થયેલાં મકાનોને સમારવાનું જ છે એમ માની, તેટલા પૂરતી જ કેળવણી આપવા જેવું થાય.

વળી તે જાતના નિરૂપણથી, આપણે ખીબા લોકોમાં શો બગાડ પેઠો છે, તે ઉપર વધારેપડતું ધ્યાન આપતા થઈ જઈએ છીએ; અને આપણામાં શો બગાડ પેઠો છે, તેના ઉપર નહીં જેવું જ ધ્યાન આપીએ છીએ. નાગરિક કંઈ મુખ્યતઃ પોતાના પાકોશીઓની ખીમારીઓને દાકતર નથી. પોતાનાં કર્તાવ્યો, પોતાના હુકો, અને પોતાની ફરજો વિષેની જે કલ્પનાથી તે એવું માનવાને પ્રેરાય, તેના જેવી ખીલ કોઈ વધુ નિર્માલ્ય કલ્પના ન હોઈ શકે. અને છતાં, આજકાલના સમાજશાસ્ત્રીઓમાં આ જાતની કલ્પના જ વધુ પ્રચલિત છે; અને તેને પરિણામે, એક બાબત તેવા દાકતર થવા ઇચ્છનારાઓ, અને ખીલ બાબત દાકતરના વેશમાં ફરતા તે જાલીમોને હાથે દરદી તરીકે સારવાર પામવા કરતાં જેઓ છેક છેવટ સુધી લડી લેવાના મતના છે તે લોકો, — આ બે વચ્ચે ખુવારીભર્યાં કલહ અચૂક જન્મે, એ વાતની કોણ ના પાડી શકશે ?

એ પ્રકારે દાકતર થવા ઇચ્છનારાઓ અને ખીલ બાબત તેમના દરદી નહિ થવા માગનારાઓ વચ્ચેના ઝઘડામાં જે અગત્યનો મુદ્દો છે, તે જ ભુલાઈ જાય છે. આપણી સંસ્કૃતિ પ્રગતિ કરતી કરતી એવી જોખમભરી દશાએ આવી પહોંચી છે, કે જ્યારે તેના ટકી-ન-ટકી રહેવાનો આધાર બધી પ્રજાઓના

નાગરિક સમુદાયો એક મહાન સાહસના સાથીદારો તરીકે વક્ષાદારીથી એકત્રિત ઊભા રહેવાની તત્પરતા દાખવે એના ઉપર છે. જગદ્-વ્યાપી અને જગદ્-ધેરો સહકાર જ આજના જમાનાની મુખ્ય આવશ્યકતા છે; અને એ નાહ તો પછી, સંસ્કૃતિના સર્વતોમુખી અધઃપાત સિવાય તેનો ખીલો કોઈ જ વિકલ્પ નથી. ગમે તેવો મજબૂત ‘પક્ષ’ ભલે હો, કે ગમે તેવો ડાહ્યો ‘વાદ’ ભલે હો; પરંતુ, તેમાંનો કોઈ આજની દુનિયાનો કે તેમાંની કોઈ પણ મોટી પ્રબલો ભાર ઉચાડી શકે કે તેનું ભવિષ્ય દોરી શકે તેમ નથી. આ વસ્તુસ્થિતિનો મુકાબલો કરવા માટે કોઈ અમુક્તમુક્ત સમાજવિજ્ઞાન કે સમાજશરીરના રોગો પારખવાની અને તમનો ઉપચાર કરવાની શક્તિ કરતાં કંઈક વધારેની જરૂર છે. તેને માટે તો અતિશય મોટા પ્રમાણમાં વીરતાની જરૂર છે; અને તે વીરતા પણ અરસપરસ વક્ષાદારીની ગાંઠે બંધાઈ સંગઠિત સામનો કરવાને માટે સજ્જ થયેલી હોવી જોઈએ. એટલે કે, તે જગદ્-વ્યાપી તેમ જ જગદ્-ધેરી હોવી જોઈએ. સંસ્કૃતિની ‘પ્રગતિ’નો અર્થ, કેટલાક ઈચ્છે છે તેમ, સુરક્ષિતતા તરફ ધીરે ધીરે આગળ વધવું, એ નથી. તેનો અર્થ તો, જે સામાન્ય જોખમ બધા ઉઠાવી રહ્યા છીએ, તેની વધતી જતી સમજ, અને વધાઈ મેળા જ તેનો સામનો કરવાની વધતી જતી તૈયારી છે. સંસ્કૃતિની એકતા એટલે તે મહાન નિશ્ચયની એકતા.

જે સામાજિક સિદ્ધાંતો અને ધાર્મિક સિદ્ધાંતો — કારણ કે તેવા ધાર્મિક સિદ્ધાંતો પણ છે — વૈયક્તિક કે સામુદાયિક હિંમતની જરૂરને ઉતારી પાડતા હોય, તેમનાથી ચેતતા રહેવાની હું તમને સલાહ આપું છું. સામાજિક કે વૈયક્તિક, દરેક પ્રકારના શુભ જીવન સાથે જોખમનું મોટું પ્રમાણ અચૂક

સંકળાયેલું હોય છે જ. એરિસ્ટોટલ ભારપૂર્વક* કહેતો કે શુભ જીવન કઠોર જ હોય. આ કઠોરપણું ભારે પરિશ્રમ પૂરતું જ નહિ, પરંતુ તેથી ઊંડા અર્થમાં, એટલે કે, ભીષણ સંત્રામના અર્થમાં પણ સમજવાનું છે. અર્થાત્ તેમાં નિષ્કળતા કે હારનો સંભવ હંમેશાં મોજૂદ હોય છે. જેમને પોતાનું સુખ અથવા સહીસલામતી જ વહાલાં છે, તેમની દૃષ્ટિએ શુભ જીવન વ્યક્તિ માટે કે સમાજ માટે ‘સહીસલામત’ તો ન જ કહી શકાય. સ્વભાવથી જ તે જોખમભરેલું છે. અને એનો વિચાર કરું છું ત્યારે મને લાગે છે કે, જોખમ અને હિંમતનું મિલન-સ્થાન એ સામાજિક તેમ જ વૈયક્તિક ગુણોનું પણ ઊગમ-સ્થાન છે. આગળ વધેલી સંસ્કૃતિની દશા હંમેશ કટોકટીભરી હોય છે. અને એવી દશાને આપણે નજીક આવેલા વિનાશરૂપ નહિ પણ પડકારરૂપ માનતાં શીખવું જોઈએ; એટલે કે, તે અનિષ્ટ નથી પણ ઇષ્ટ છે, એમ લેખવું જોઈએ. કટોકટીનો દિવસ જ આપણા સદ્ગુણોનો જન્મદિવસ છે.

આ વસ્તુ કંઈ અકસ્માતરૂપ નથી. જગત જેટલાં જ ઊંડાં કારણોથી સંસ્કૃતિને હંમેશાં કટોકટીનો સામનો કરવો પડે જ છે; હંમેશાં તેણે તેમ કયું છે, અને હંમેશાં તેમ જ કરશે. એ બાબતમાં સંસ્કૃતિ ધર્મને મળતી આવે છે. ધર્મની પેઠે સંસ્કૃતિ પણ પોતાનાં મૂલ્યો ત્યાં સુધી જ કાયમ રાખી શકે, કે જ્યાં સુધી વિકસતી જતી દુનિયામાં નીપજતી જતી ખેંચાતાણોનો વીરતાપૂર્વક સામનો કરવામાં આવે; કારણ કે, જગતના ઘડતરમાં રહેલાં કીમતી ઋથે અને મનુષ્યહૃદયમાં રહેલી વીરતા વચ્ચે ઊંડો સંબંધ છે. સુધરેલો સમાજ સંપૂર્ણ સુરક્ષિતતાપૂર્વક નિરાંતે સોડ તાણી સૂઈ શકે, એવી દશા પ્રાપ્ત કરવા માટે કોઈ પણ જાતનો માર્ગ કલ્પી શકાતો નથી. ગમે તેવી સારી સ્થિતિમાં પણ બંધિયારપણે પડી

રહેવામાં આવે, તો મનુષ્યજાતિનું ખમીર અચૂક ગંધાવા લાગશે, અને તે અંધિયાર દશા જેટલી વધુ સુખદ હશે, તેટલી જલદીથી સમય તેને સડામાં ફેરવી નાખશે. જેમને ‘પૂર્વ તરફની અંધિયાર સંસ્કૃતિઓ’ કહેવામાં આવે છે, — અને તે બધી વસ્તુતાએ ઉપરથી દેખાય છે તેવી ‘અંધિયાર’ હોતી નથી, — તે પરથી પણ આથી વિરુદ્ધ કશું સિદ્ધ નથી થતું.

સહીસલામતી અને પ્રગતિ એ બે વચ્ચે મેળ જ બેસી શકે તેમ નથી. પ્રગતિમાન સમાજ પોતાની ‘સુખશાંતિ’ અથવા તો યોગક્ષેમનો વિરોધ કરનારાં બળોનો ધીમે ધીમે એવો ઘટાડો થતો જવાની આશા ન જ રાખી શકે, કે જેને પરિણામે જોખમકારક એવું કંઈ બાકી જ ન રહે. ઊલટું, સમાજ જે જે ‘સુખશાંતિ’ કે ‘યોગક્ષેમ’ પ્રાપ્ત કરે છે, તેના પ્રમાણમાં તેનાં વિરોધક બળોમાં પણ વધારો જ થતો જાય છે. વિકાસક્રમનો જે ‘નિયમ’ સર્વોત્તમને વધારે ઉચ્ચ ભૂમિકાઓએ લઈ આવ્યો હોય છે, તે જ નિયમ તેની પછીના બીજા નંબરના ઉત્તમ ઉપર પણ એ જ રીતે અમલ કરી રહ્યો હોય છે. અને એ બીજા નંબરનું ઉત્તમ જ હંમેશાં સર્વોત્તમનું સૌથી વધુ સક્રિય વિરોધી હોય છે. તેની સરખામણીમાં ‘સૌથી ખરાબ’નો વિરોધ તો નહીં જ કહી શકાય. તે ઉપરાંત, પ્રગતિમાન સમાજનું જીવન પ્રગતિને દરેક પગલે એવાં નવાં નવાં બળો સાથે સંપર્કમાં આવતું જાય છે, કે જે બળો મનુષ્યના કાબૂ હેઠળનાં હોતાં નથી. તેમનું મૂળ જગતનાં અગમ્ય ઊંડાણોમાં હોય છે. એ બળો ભલે કાબૂ હેઠળ ન હોય, પણ પોતાની વીરતાથી તે બળોને પોતાના પક્ષમાં કામ કરતાં બળોમાં તે જરૂર ફેરવી નાખી શકે તેમ હોય છે.

અને આ બધા ઉપરાંત, પોતાના પક્ષમાં જ દ્રોહીઓ ઊભા થવાનો ભય તો આ બધામાં ઓતપ્રોત રહેતો સદાનો સાથે કાયમ જ હોય છે. મનુષ્ય કશું કરવા-ન-કરવાને સ્વભાવથી જ સ્વતંત્ર હોય, તથા ઇતિહાસરૂપી નાટક મનુષ્ય-રૂપી સ્વતંત્ર નટ-નટીઓ દ્વારા જ ભજવવાનું હોય, તો એમ બનવું અનિવાર્ય છે. સમાજ જેમ જેમ ભૌતિક કે આધ્યાત્મિક બાબતોમાં સમૃદ્ધિમાન બનતો જાય, તેમ તેમ તેમની ‘ન્યાય્ય વહેંચણી’ બળવવી એ વધારે ને વધારે મુશ્કેલ બનતું જાય છે; તથા ચારને પણ, ‘એક વાર એ બધું મારા હાથમાં આવશે, એટલે પછી બધાને હું ન્યાયી રીતે વહેંચી આપીશ,’ એ બડાના હેઠળ તેમના ઉપર હાથ મારવાનું વધારે સહેલું બનતું જાય છે. આ રીતે મનુષ્યની ધાડપાડુપણાની વૃત્તિઓને પ્રલોભન વધતું જાય છે, તેની સાથે સાથે દલીલબાણની કળાનો પણ વિકાસ થતો જાય છે. એટલે પેલા ધાડપાડુનો અંતરાત્મા કે તેના અન્ય મનુષ્યબંધુઓ જ્યારે તેને રોકેટોકે, ત્યારે તે પોતાના હીન હેતુઓને નૈતિક પરિભાષાના ઝભ્ભા હેઠળ પોતાની કે ધીબની આગળ ઢાંકી શકે છે. આગળ વધેલી સંસ્કૃતિને સામનો કરવાં પડતાં જોખમોમાં આ જોખમને હું સૌથી કાતીલ ગણું છું. તેનો ઐતિહાસિક દાખલો ગત યુરોપીય મહાયુદ્ધ છે. તે યુદ્ધના ધાડપાડુઓની લૂંટનો વિસ્તાર, અને પોતાના હેતુઓને નૈતિક ઓપ આપવાની તેમની ચતુરાઈભરી વાગ્બળ, એ બંને એકબીજાને અનુરૂપ જ હતાં એ જોઈ, મને સેતાને* આપેલો પેલો જવાબ યાદ આવે છે: કોઈ કે — મને લાગે છે કે હર્બર્ટ* સ્પેન્સરના શિષ્યે — જ્યારે તેને સમજ પાડી કે, વિકાસવાદના કલ્યાણકારી અમલ હેઠળ થોડા વખતમાં જ સમાજમાં સામ્યાવસ્થા સ્થપાવાની થઈ હોવાથી સેતાનના પાપી અમલનો હવે અંત આવવાનો

થયો છે; ત્યારે સેતાને કહ્યું, ‘હું પણ વિકાસ પામ્યા કરું છું, એ વાત તું ભૂલતો લાગે છે.’

સેતાને જેવા વાંધાભરેલા સ્થળેથી કશો ધડો લેવામાં આપણામાંના ઘણા આનાકાની કરશે; પણ એ જવાબ એક એવા અગત્યના સત્યનું સૂચન કરે છે, કે જેને કેટલીક વાર, તેના કરતાં ઘણાય સંમાનિત એવા ક્ષિલસ્ફેશ પણ ભૂલી જાય છે. જેને આપણે ‘નૈતિક આદર્શની પ્રગતિ’ કહીએ છીએ, તેની સાથે સાથે જ તે આદર્શની સિદ્ધિનો વિરોધ કરનારાં અને તે સિદ્ધિ માંટે જૂઝનારાઓની વીરતાને પડકાર કરનારાં બળોની પણ પ્રગતિ જ થતી જાય છે. આ બળો અનિષ્ટ જ હોય છે એવું નથી. જે આદર્શોને આપણે પ્રસ્થાપિત કરવા ઇચ્છીએ છીએ, તેમની સામે થતાં જોઈને જે એમને આપણે અનિષ્ટ કહીએ, તો તો કહેવું જોઈએ કે, જે સંચામ આપણે લડવાનો છે તેનું સ્વરૂપ જ, ખરું જોતાં, આપણે નથી સમજતા. ઘણી વાર એવું હોય છે કે, સર્વોત્તમ આદર્શનો સામનો કરનારાં બળોની પાછળ દર્શન અને નીતિની જે માત્રા હોય છે, તે પેલા સર્વોત્તમ આદર્શ કરતાં પ્રમાણમાં બહુ ઊતરતી નથી હોતી. મેં ઉપર જેને ‘બીજા નંબરનું ઉત્તમ’ કહ્યું હતું, એ જાતનાં તે બળો હોય છે. પણ જેમ તેઓ ‘સર્વોત્તમ’ નો સામનો કરતાં હોય છે, તેમ ‘સર્વોત્તમ’ને તેમનો પણ સામનો કરવો પડે છે. અને આ રીતે લગભગ એક જ કક્ષાનાં શ્રેયો વચ્ચેના અઘડાને કારણે જે ખેંચાતાણા ઊભી થાય છે, તે આપણી સંસ્કૃતિએ વેઠવી પડતી સૌથી વધુ તીવ્ર ખેંચાતાણા હોય છે. નૈતિક સીડીમાં શ્રેષ્ઠથી માંડીને હીન સુધીના દરેક પગથિયે આ ખેંચાતાણા રહેલી છે : આખી સમાજગૃથણીમાં એ જાતની ખેંચાતાણા આતપ્રેત બધે પહોંચેલી હોય છે. અને એ બધીની ઝીક ઝીલવામાં દાખવવી

પડતી વીરતામાંથી જ સમાજનું નૈતિક જીવન પોતાની જીવન-શક્તિ મેળવે છે અને પોતાનું પોતાપણું દાખવે છે.

આ રીતે વિચારતાં એવું તો ન જ માની શકાય કે, એકવાર સંસ્કૃતિનું સંગઠન સાધી લીધું એટલે પછીથી માનવ જાતિની બાકીની યાત્રા સહેલી બની જશે, તથા ત્યાર પછીનો તેનો ઇતિહાસ શ્રમ અને સંગ્રામ તથા દુઃખ અને આફતમાંથી મુક્તિના એક સુખી તથા જગદ્વ્યાપી રબના દિવસની નોંધ જેવો જ બની જશે. વસ્તુતાએ તો એક-સંગઠિત બનેલી સંસ્કૃતિમાં આરામ તથા તેની સાથે આવતા મનાતા ‘સુખ’ માટેની શોધનો ત્યાગ કરી દેવામાં આવ્યો હશે. કારણ કે, આરામ અને સુખની ખીજી ગમે તે કિંમત હોય, પણ તેઓ મનુષ્ય-જીવનમાં સંગઠન કે એકરાગ સ્થાપનારી વસ્તુઓ તો નથી જ. કામનાના વિષય તરીકે તેઓ વિખવાદ ઊભો કરનારાં સતેજ કારણો છે. અને એમ માની શકાય કે, કોઈ નિર્બળ, હૃતવીર્ય સમાજ પોતાની રહીસહી શક્તિ એ જ સુખદ વસ્તુઓના ‘ઉત્પાદન’ પાછળ ખરચે; પરંતુ તેમની ‘વહેંચણી’નો પ્રશ્ન આવતાં જ તેમાં અચૂક વિખવાદ જાગવાનો. આપણી પાસે આપણા પોતાના કે આપણા પાડોશીના સુખનું ચોક્કસ મૂલ્ય આંકવાનાં કાંઈ સાધનો નથી; અને તેથી તેનો અને આપણે હિસ્સો પ્રમાણમાં ‘ખરાખર’ છે કે નહીં, તે નક્કી કરવાનું કાંઈ સાધન નથી.

ખરું જોતાં આખી સંસ્કૃતિને સંગઠિત કે એકરાગ કરનાર વસ્તુ જોઈતી હોય, તો તો સમાનપણે સુખ ભોગવવા કરતાં સમાનપણે દુઃખ ભોગવવું એ આપણા હેતુને વધુ સિદ્ધ કરનાર નીવડે. કારણ કે, સુખ તો મનુષ્યસ્વભાવમાં જે કાંઈ નિર્બળ અને અસ્થિર અંશો છે, તેમને ઉત્તેજનાર વસ્તુ છે; જ્યારે

દુઃખ તેના જે કંઈ સખળ અને અચળ અંશો છે, તેને ઉત્તેજે છે. વળી આપણે ખાતરીથી માનીએ કે, જ્યાં સુધી આ જીવનનો અંત નહીં આવે, કે તે દરમ્યાન તેમાંથી દુઃખ અને મૃત્યુ દૂર નહીં થાય, ત્યાં સુધી સમાનપણે દુઃખ વેઠવું — અર્થાત્ એકબીજાનો ખોજો ઉપાડી લેવો, એ વસ્તુ સામાજિક આદર્શમાં અગત્યનો અંશ રહેશે. માનવ પ્રગતિની ઊંચી કે નીચી — દરેક ભૂમિકાએ, જેઓ સૌ સાથે મળીને સફળ નીવડવા ઇચ્છે છે તેમને સારુ, સાથે મળીને દુઃખ વેઠી લેવાની તૈયારી એ તો અનિવાર્ય શરત હોવાની જ.

મૂર્ખતા-ભરેલો સુખવાદ, કે જે સામાન્ય માનસ પર પ્રભાવ લોગવે છે — જેને ફિલસૂફી પણ ત્યાંથી અળાવી શકતી નથી — તથા જે સુખવાદ એને વરનારાને નિર્વીર્ય કે દબલરૂપ બનાવી મૂકે છે, એ સુખવાદ આ બધી બાબતો પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરાવે છે. “મનુષ્યનું સામાજિક તંત્ર એવી રીતે ગોઠવી શકાવાનું છે કે જેથી પરિણામે ભવિષ્યમાં માણસને માટે સર્વત્ર ‘હળવું કામકાજ’ અને આપોઆપ સમાન રીતે વહેંચાતું આનુષંગિક સુખ નિર્માણ થવાનું છે,” — આવી કલ્પના રોગી આદર્શવાદની તમામ કલ્પનાઓમાં સૌથી વધુ ઘણાસ્પદ છે. જે ‘કામકાજ’ માણસજાત સામે તૈયાર ઊભું છે, તે તો બહુ કપરું છે; અને જેમ જેમ જમાનો આગળ વધતો જાય છે, તેમ તેમ ઉત્તરોત્તર તે વધુ વસતું બનતું જવાનું છે. સંસ્કૃતિ જો ક્યારેય પણ એકરાગ કે સંગઠિતતા પામી શકવાની હોય, તો તે સૌના સમાન કાર્યમાં આવતી મુશ્કેલીઓ અને આફતોના સ્પષ્ટ દર્શનમાંથી, અને તે બધીને પોતાની સમગ્ર ઉત્તમતા વડે પહોંચી વળવાના સર્વસામાન્ય નિશ્ચયમાંથી આવવાની છે.

આપણી પેઢીએ જે સત્યો શીખવાનાં છે, તેમાં આના જેવું જરૂરી બીજું કોઈ નથી. હું તો નાગરિકની કેળવણીમાં તેને પાયારૂપ વસ્તુ બનાવું. દરેક નાગરિકના દિલમાં પૂરેપૂરું વસવું જોઈએ કે, સમાજના સહિયારા દુઃખકષ્ટમાં ભાગ લેવાની જેટલી તત્પરતા તે બતાવે, તેટલો જ તેને સમાજના સહિયારા સુખમાં ભાગ મેળવવાનો હક પ્રાપ્ત થાય છે. આપણી કૃશિક્ષિત લોકશાહીઓના દિલમાં આ હજી નથી વસ્યું. પરંતુ બીજી કોઈ રીતે માનવ સહકાર શક્ય નથી. સુખ અને દુઃખના પ્રશ્નો ત્યારે જ પોતાની મર્યાદામાં ગોઠવાશે. જે વ્યવસ્થામાં દરેક જણને પોતાના પાડોશીઓના નફામાંથી હિસ્સો મેળવવાનો હક છે, પણ પાડોશીનાં નુકસાનો તો પાડોશીએ પોતાની અંગત શિક્ષા કે શિક્ષણરૂપે વેઠી લેવાનાં હોય છે; એટલે કે, જ્યાં સુખો સહિયારાં છે, પણ દુઃખો પોતીકાં છે, એ વ્યવસ્થાને સહકારમૂલક માનવસંઘની ભાવનાથી પ્રેરિત થયેલી ભાગ્યે જ કહી શકાય. છતાં દેખાય છે તો તે જ લોકમાન્ય. ભાષાણ્યો કહે છે: ‘મારી યોજના એવી છે કે, તેમાં તમને લાભ જ લાભ થશે, અને હાનિ થશે તો તે માત્ર તમારાં દુઃખોની જ. તમારા મતપત્રો મારી મતપેટીમાં નાખો. અને એ બધું થઈ જશે!’ બહુ આકર્ષક પ્રસ્તાવ છે, પણ નરી વાગ્જાળ છે. આ દાખલા મેં કંઈ કલ્પનામાંથી નથી ઉપજાવી કાઢ્યો; તેને એક તાજ રાજકીય ભાષણમાંથી જ ઉતાર્યો છે. પણ તેની સાથે નીચેનું સરખાવો :—

‘એક શહેર સપાટ પ્રદેશમાં બાંધવામાં આવ્યું છે અને તે સૌ સારાં વાનાંથી ભરપૂર છે.

‘પરંતુ તેમાં પેસવાનો દરવાજો બહુ સાંકડો છે, તથા પડી જવાય તેવી ભયભરેલી જગામાં મૂકવામાં

આવ્યો છે; તેની જમણી બાજુએ અગ્નિ છે અને ડાબી બાજુએ ઊંડું પાણી છે.

‘અને તે પાણી તથા અગ્નિ વચ્ચે એક માર્ગ છે; તે એટલો સાંકડો છે કે, એકીસાથે એક જ માણસ તેના ઉપર ચાલી શકે.

‘હવે, આ શહેર કોઈ માણસને વારસામાં મળે, પણ તે વારસ એ રસ્તે જવાનું જોખમ ખેડવા તૈયાર ન થાય, તો તે તેનો વારસો કેવી રીતે પામે ?’

‘મેં કહ્યું, પ્રભુ! તમારું કહેવું સાચું છે.’

‘ત્યારે તેમણે કહ્યું : ઇઝરાયેલનો વારસો* પણ તેવો જ છે.’

એ કહેવાની જરૂર નથી કે, આ ભાગ કોઈ તાજા રાજદ્વારી ભાષણમાંથી કરેલો ઉતારો નથી; પરંતુ એસ્દ્રસના* ખીજા ખંડના સાતમા પ્રકરણમાંથી છે.

૬

શબ્દોના સાચા અર્થ

સામાજિક ચર્ચાઓમાં આજે કેટલાક શબ્દો ચલાણી નાણા જેવા બની ગયા છે. તે બધા શબ્દો, અને તેમાંય ખાસ કરીને સુધારકો જેમનો બહુ ઉપયોગ કરે છે, તેવા શબ્દોનું પૂરેપૂરું વિવેચન, આપણે જે વિચારો અત્યારે કરીએ છીએ, તેને માટે અતિ આવશ્યક છે. કારણ કે, જ્યાં માણસનું મન માત્ર શબ્દોની અસર હેઠળ જ ખરેખર મારી જાય, ત્યાં વિચાર માટે કોઈ અવકાશ જ રહેતો નથી.

પ્રથમ તો, સમાજશાસ્ત્ર એ શબ્દ વાપરવામાં જ કેટલાંક ગંભીર જોખમો છે. તે શબ્દના ચાલુ વપરાશને કારણે,

ઘણાની એવી માન્યતા થઈ ગઈ છે કે, સમાજને લગતી આવશ્યક બાબતો વિષે નિશ્ચિત જ્ઞાન તથા પ્રયોગસિદ્ધ સિદ્ધાંતોનો સંગ્રહ કયાંક પડેલો છે; તેના ઉપર પૂરતો કાબૂ મેળવી દઈ એ, એટલે એ અમોઘ સિદ્ધાંતો અનુસાર મનુષ્ય-જાતને દોરવાની શક્તિ અને અધિકાર આપણને મળી જાય. આ જામ એમ તો ખાસ હાનિકારક નથી; પરંતુ, તેનાથી ઊંટવૈદ્યાને તથા અનેક પ્રકારના બદમાશોને ‘શાસ્ત્રીય’ હોવાના બહાના હેઠળ ‘તારણહાર’ તરીકે રજૂ થઈને, જનસમુદાયની અંધશ્રદ્ધા વટાવી ખાવાનું, અને સામાજિક વારસાનો યથેચ્છ દુરુપયોગ કરવાનું ખારણું ખુલ્લું થઈ જાય છે. ‘સમાજશાસ્ત્ર’ એ નામથી જે કાંઈ જ્ઞાનસમૂહ ઓળખાય છે, તેમાં કોઈ પણ ખાતરીઅંધ શાસ્ત્રની ચોકસાઈ કે એકસૂત્રતા નથી. છતાં, તેનામાં તે બધું છે એમ માની લઈને, મનુષ્યોને લગતી બાબતોમાં તેને લાગુ કરવામાં આવે, તો સમાજશરીરને ગંભીર પરિણામો વેઠવાં પડે.

કદાચ આ વસ્તુનું ભાન કરાવવાનો યશ આપણે આપણા સામાજિક રોગમીમાંસકોને આપવો. જોઈએ સમાજશાસ્ત્ર એટલે રોગનિદાનશાસ્ત્ર એવો અર્થ તેઓએ કર્યો. પરંતુ એક શાસ્ત્ર તરીકે રોગનિદાનની અચોક્કસતા તો જાહેર છે; એટલે કાંઈ નહિ તો આટલું તો તેમણે દેખાડ્યું કે, રોગનિદાન-શાસ્ત્રની પેઠે સમાજશાસ્ત્ર પણ તેમને કેલું અચોક્કસ લાગે છે. એ રીતે તેઓએ આપણને ચેતવ્યા છે કે, એ રોગમીમાંસકો સજા બને, ત્યારે આપણે તેમની પાસેથી વધારેપડતી આશા રાખવી ન જોઈએ. અને એ ચેતવણી આપણે ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે. કારણ કે, સમાજશાસ્ત્રને ‘આરોગ્ય અને સુખ’ પ્રાપ્ત કરવાના ટૂંકામાં ટૂંકા માર્ગ તરીકે રજૂ કરવામાં આવે, અથવા તો જ્યાં ‘લાભ બધી વસ્તુઓનો છે, અને હાનિ

દુઃખોની જ માત્ર છે' એવી દુનિયામાં પ્રવેશવાના સહીસહામત માર્ગ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે, ત્યારે તે શાસ્ત્ર નકામું જ નહીં, પણ અતિ હાનિકારક પણ નીવડે છે. જે સમાજ-શાસ્ત્રની પાછળ, તેને ટકાવી રાખવા માટે જોઈતી સામાજિક વીરતા નથી, કે ત્યાગ આચરવાને તથા સંયમની શિસ્ત અનુસરવાને જોઈતી સર્વસાધારણ ઇચ્છાશક્તિ નથી, તે સમાજશાસ્ત્ર, ઇકનના બગીચાના જ્ઞાનવૃક્ષની* પેઠે મનુષ્ય-જાતિના સત્યાનાશનું પણ કારણ થઈ પડે. 'જે દિવસે તેનું ઇળ ચાખશો, તે દિવસે તમે અચૂક મરશો.' જે સંસ્કૃતિએ સામાજિક વીરતાને ભોગે સમાજશાસ્ત્રને વિકસાવ્યું છે, તથા પહેલાનું કામ ખીજા વડે લેવા માંડ્યું છે, તેની 'અધોગતિ' અચૂક ભાખી શકાય. એ પાયા ઉપર રચેલું 'શાસ્ત્રશુદ્ધ રાજ્યતંત્ર' કે 'સુખાવતીની યોજના' તરત વિનાશ પામશે.

આ દર્ષિબંદુથી જ ખીજા એક સામાન્ય વપરાશના શબ્દનું પણ નિરૂપણ કરવાની ખાસ જરૂર છે. તે શબ્દ 'સ્વ-રાજ' છે. લોકશાહીનો તે મુદ્રાલેખ છે. વસ્તુતાએ સ્વ-રાજમાં પોતામાં કશી જ જાદુઈ કરામત નથી, કે મનુષ્યની કામનાઓ સહેલાઈથી પાર પાડવાનો તે કોઈ ટૂંકો માર્ગ નથી. તેની શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાની સરળતા સામે તેને આચારમાં ઉતારવાનું મુશ્કેલપણું હંમેશા જાડું છે. તેને અમલમાં મૂકવામાં જે ભયો રહેલા છે, તેમનું કશું જ સૂચન તેની શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યામાંથી મળતું નથી. ઊલટું, તેનાથી તે કદાચ ઢંકાઈ જાય છે. કેઈ પણ નાગરિક પોતાની જાત ઉપર જ્યાં સુધી સ્વ-રાજ પ્રાપ્ત ન કરે, ત્યાં સુધી તે પોતાના દેશના સ્વરાજમાં સક્રિય ભાગ ન લઈ શકે. મોટાં મોટાં વ્યાપક મતદાર મંડળો અને સાર્વત્રિક મતાધિકારના આ દિવસોમાં, ઉપરનો મુદ્દો ભારપૂર્વક ઠસાવવાની જરૂર છે. જ્યાં એ વસ્તુની ઉપેક્ષા

કરવામાં આવે છે, ત્યાં સ્વરાજ્ય એ માત્ર બહુમતીની ખરબેરી બની જાય છે. અને એ વસ્તુ તો સ્વરાજ્યથી ઊભટી જ થઈ. તે પછી ‘આમવર્ગની સરમુખત્યારી’ તરફ લઈ જાય છે; પણ એ તો સ્વ-રાજ્યની પદ્ધતિ નથી, પરંતુ બીજાઓ ઉપર રાજ્ય કરવાની પદ્ધતિ છે. તેમાં લઘુમતી ઉપર ખરબેરી હોય છે; તેને લીધે અચૂક ત્યાં બળવાખોરોનો એક કાયમનો વર્ગ ઊભો થાય છે, જે પોતાના બલીમોની સત્તા ઉથલાવી નાખવાની તક જ જોઈ રહ્યો હોય છે.

ખીજાઓ ઉપર રાજ્ય ચલાવવાની ઇચ્છા — અને જ્યારે ‘ખીજાઓનો’ તે વ્યવહાર આપણા સ્વાર્થોની આડે આવતો હોય, ત્યારે તો ખાસ કરીને — એ મનુષ્યસ્વભાવમાં રહેલી એક પ્રબળ વૃત્તિ છે. પરંતુ, એ વૃત્તિને સંતોષવા ખાતર મતાધિકારમાં કરેલો વધારો, એ કંઈ સ્વરાજ્યની દિશામાં પગલું નથી. કારણ કે, ખરું સ્વરાજ્ય સૌથી પ્રથમ એ માગે છે કે, કોઈ સ્ત્રી કે પુરુષ, જ્યાં સુધી પોતે પોતાની ઉપર રાજ ચલાવવાની શક્તિ કે વૃત્તિ વિનાનાં હોય, ત્યાં સુધી તેમને મતાધિકાર મળવો જ ન જોઈએ. સ્વરાજ્ય ભોગવતા સમાજના ભાગીદાર થવા ઇચ્છનારની એ જ સાચી પરીક્ષા છે; નહિ કે, તેણે સમાજવિદ્યામાં પ્રવીણતા મેળવી છે, અને તેથી તે સમાજના રોગ પારખી તેના ઉપચાર કરી શકે છે, એ. આ પ્રકારની આવડતો પેલી મૂળભૂત જે લાયકાત કહી તેની સાથે સાથે હોય તો કીમતી છે, એ જુદી વાત છે. વૈયક્તિક રીતે સમાજ-શાસ્ત્રોમાં કુશળ, તથા પોતાનું એ જ્ઞાન પોતાના પડોશીઓ ઉપર રાજ્ય ચલાવવામાં વાપરવા માટે અધીરા, પરંતુ પોતાની જાત ઉપર રાજ્ય ચલાવવાને અસમર્થ, એવા નાગરિકોના બનેલા સ્વરાજ્ય-સમાજની કલ્પનાને તો પાગલોના મગજમાંથી નીકળેલી કલ્પના ગણી કાઢવી જોઈએ. છતાં, આજકાલ એ

કલ્પના લોકમાન્ય હોય એમ લાગે છે. તથા આપણા કેટલાક ફિલસૂફી પણ, નાગરિકની કેળવણીમાં સમાજશાસ્ત્રનું જ્ઞાન જ સારરૂપ છે, એવો ખાસ ભાર મૂકવા દ્વારા અને પેલી જે આત્મ-શાસનની ખીજી બાબત, તેની ઉપર નહીં જેવો જ ભાર મૂકીને (અથવા ક્યાંક ક્યાંક તો સંપૂર્ણ દુર્લક્ષ જ કરીને) તે કલ્પનાને પોતાનો ટેકો આપવા જેટલે પહોંચી જાય છે.

પ્રજનસત્તાક કહેવાતું રાજ્યતંત્ર ઘણી વાર વિકૃત થઈને ભાષણિયાઓનું રાજ્ય કેમ બની જાય છે, તેનો કદાચ એ જ ખુલાસો છે. કારણ કે ભાષણિયાની ખૂબી જ એમાં રહેલી હોય છે કે, તે લોકોને એવું મનાવ્યા કરે છે કે, તેઓ પોતે જ પોતા ઉપર રાજ્ય કરે છે. પરંતુ ખરી રીતે તો, ‘અહીં બધું મળતર જ મળતર છે, ને ખોવાનું હોય તો માત્ર દુઃખ જ છે’ એમ ભરમાવીને ભાષણિયો જ પોતાની મરજી મુજબ તેમને હાંકતો હોય છે. પોતા ઉપર પોતે રાજ્ય કરવું એ બહુ મુશ્કેલ વસ્તુ છે. જે સમાજમાં બહુ ઉચ્ચ કોટીની વીરતા હોય, તે સમાજને માટે જ તે શક્ય પણ છે. સ્વરાજનો એવો અર્થ કરીએ કે, તે સિદ્ધ થતાં આપણાં બધાં સ્વપ્નેા સાચાં થઈ જશે, તો તેના જેવો વિપરીત અને ઘાતક અર્થ ખીજો હોઈ શકે નહીં. એની વધારે સાચી વ્યાખ્યા તો ‘વીર લોકોનું, વીર લોકો ઉપર, વીર લોકો માટે ચાલતું રાજ્ય’ છે. એની ‘જમણી બાબુ ભડભડાટ બળતો અગ્નિ છે, અને ડાખી બાબુ કાળુ અંધાર પાણી છે.’ શક્તિશાળી, વફાદાર અને મહેનતુ લોકો માટે તે રાજ્ય સારામાં સારું છે; પરંતુ નિર્બળ, બંડખોર, ધાડપાડુ, એશઆરામી અને શિથિલ લોકો માટે ખરાબમાં ખરાબ છે. અપ્રહામ લોકને* સ્વરાજની સુપ્રસિદ્ધ આપેલી વ્યાખ્યામાં^૧ એ રીતનો સુધારો કરી લેવો મને અતિ આવશ્યક લાગે છે.

૧. ‘લોકોનું, લોકો ઉપર, લોકો માટે ચાલતું રાજ્ય.’

આ સંબંધમાં, આપણા જમાનામાં નેતાગીરી વિષેની કલ્પનામાં જે ફેરફાર થઈ ગયો છે, તે નેતા જઈ એ તો રસિક થઈ પડશે. કાર્લાઈલે ગયા જમાનામાં તે ફેરફાર અંગે બહુ દુઃખ વ્યક્ત કર્યું હતું; પણ હવે તો તે ફેરફાર વધુ દૃઢ અને વ્યાપક બની ગયો છે. આપણે જૂની દુનિયાની મહાકથાનું સાહિત્ય તપાસીશું તો સૌથી પ્રથમ એ ખીના આપણી નજરે ચડશે કે, નેતામાં જરૂરી ગણાતા ગુણોમાં હિંમતને મોખરાની જગા આપવામાં આવી હોય છે. નેતામાં ખીજા ગુણો ગમે તેટલા પ્રખર તથા આંજી નાખે તેવા હોય, પણ જ્યાં સુધી તે બધાના પાયામાં હિંમતનો ગુણ ન હોય, ત્યાં સુધી તે પૂરતા ગણાતા નહીં. દાખલા તરીકે, તે જમાનામાં વક્તૃત્વની કુશળતાનો જરાય ધડો કરવામાં આવતો નહીં. સિવાય કે, તે વક્તા કોઈ પણ ક્ષણે પોતાનું જીવન પોતાની મૂઠીમાં લેવા તત્પર હોય, અને પોતાના શ્રોતાઓને પોતાના દાખલાથી — અને નહીં કે વક્તૃત્વથી — તેમ કરવાને પ્રેરવાને સમર્થ હોય. એ મહાકથા-સાહિત્યમાં વર્ણવાયેલા જૂની દુનિયાના નેતાઓમાં કોઈ કોઈ પ્રખર વક્તાઓ પણ હતા; પરંતુ તેઓ હંમેશાં ટૂંકું, પ્રયોજનસર, અને ભારપૂર્વક બોલનારા હતા; તથા કરવાનું કાંઈ બાકી ન રહે, ત્યારે તરત બોલવાનું પણ બંધ કરનારા હતા. આપણે જેને વૈજ્ઞાનિક તૈયારી કહીએ છીએ, તે આખતમાં તો તે નહીં જેવા જ સંપન્ન હતા; તેમ જ તેમની પાસે તે જાતની અપેક્ષા પણ રાખવામાં આવતી નહોતી. તેમની ખાસ લાયકાત તો એ હતી કે, જ્યારે કામ કરવાનું હોય, કે મોતનો સામેનો કરવાનો હોય, ત્યારે તેઓ તેમના અનુસરનારાઓ કરતાં તે કામ વધારે સારી રીતે કરી શકે તેવા હતા, તથા તેનાં જોખમો ખેડવાની આખતમાં તે બધા કરતાં થોડીક પણ પહેલા કરનારા તથા અંત સુધી મજ્જમપણે

વળગી રહેનારા હતા. તેવા નેતાઓનું દર્શન આપણને માત્ર મહાકથા-સાહિત્યના વીરોમાં જ નહીં, પરંતુ સ્વાતંત્ર્યના અને આપણી સંસ્કૃતિના પાયા નાખનાર ઐતિહાસિક પુરુષોમાં પણ થાય છે. જાહેરખબર, પ્રસિદ્ધિ, જાહેરસભાઓની તાળી-ઓના ગડગડાટ, તથા છાપખાનાની કે રોશનીની મદદ વિના જ અને તે પણ સમાજશાસ્ત્રનો જન્મેય નહોતો થયો ત્યારે — મેના ચાર્ટા*, કે આમનીસભા* જેવી ઘટનાઓ શક્ય બનાવવી, કે ધર્મબુદ્ધિનું પૃથક્કરણ કરી આપતા માનસશાસ્ત્રના એક પણ પાઠ્યપુસ્તકની મદદ વિના પ્રોટેસ્ટન્ટ સુધારો* શરૂ કરવો, કે પોતાની તરત જ પહેલાં ‘અંધારયુગ’* વ્યાખ્યા હોય તે વેળા જ્ઞાનના પુનરુત્થાનનો યુગ* પ્રવર્તાવવો — આ બધી જેવી તેવી સિદ્ધિઓ ન કહેવાય; તથા જેમણે તે કામમાં આગેવાની લીધી હશે, અને જેમણે તેમનું અનુસરણ કર્યું હશે, તે બધામાં સાહસિક પ્રયોગો કરવાની હિંમત કઈ કક્ષાએ હતી, તે એનાથી જણાઈ આવે છે. સમાજશાસ્ત્રનું મારે અપમાન નથી કરવું; તે પણ હું જરૂર એટલું તો કહેવા ઇચ્છું કે તે વખતના લોકો સમાજશાસ્ત્ર જાણતા જ નહોતા તેથી, તેમણે આપણને આપેલા વારસાની હિંમત જરાય એછી થતી નથી, કે મનુષ્યજાતિના નેતાઓ ગણાવાનો તેમનો દાવો પણ ખોટો ઠરતો નથી.

પરંતુ આજકાલ વકતૃત્વમાં કુશળતા એ તો રાજકારણ તેમજ ધર્મની બાબતમાં જાહેર નેતાગીરી પ્રાપ્ત કરવાના ખાતરીબંધ પરવાનારૂપ થઈ ગઈ છે; તથા આપણી આધુનિક ગણતરીમાં વૈજ્ઞાનિક તૈયારી અને હિંમત એ બેનું મૂલ્ય આપણા ધરખમ વડવાઓ આંકતા તેથી ઊલટું અંકાય છે. ધર્મ કે રાજકારણમાં આજના નેતાની વ્યાખ્યા એ નથી કે, તે આપણને કોઈ જોખમકારક સાહસમાં થઈ ને — ‘જેની

જમણી બાબુ ભડભડતો અગ્નિ હોય, અને ડાબી બાબુ કાળું અંધાર પાણી હોય' — પોતાનું તેમ જ આપણું જીવન મૂઠીમાં પકડીને પાર લઈ જાય. આપણો આજનો નેતા તો એ છે કે જે તેના સમાજશાસ્ત્રના જ્ઞાનને કારણે આપણે માટે એવો 'સહીસલામત રસ્તો' શોધી આપે કે જ્યાં 'આપણને લાભ બધી જ બાબતોનો થાય અને હાનિ માત્ર દુઃખોની જ થાય.'

નેતા વિષેની કલ્પનામાં થયેલા આ ફેરફારની સાથે જ તેને અનુસરનારાઓની ફરજોની કલ્પનામાં પણ ફેરફાર થઈ ગયો છે. હવે આપણે આપણને આપણા નેતાના રણભૂમિ ઉપરના સાથીદારો ગણતા નથી; પરંતુ ધર્મની બાબતમાં તેના 'અનુયાયી' અને રાજકારણમાં ચૂંટણી વખતે તેને 'ટેકો આપનાર' મતદારો જ ગણીએ છીએ. તેણે ખાસ સૂચવેલ 'કોયડાનો ઉકેલ' અપનાવી આપણે તેના અનુયાયી બનીએ છીએ અને તે અનુસાર મતપેટીમાં મત નાખી આવીને આ યાંત્રિક કારખાનાને ખીજે છોડેથી આપણું કલ્યાણ બહાર પડે તેની તાહ જોઈએ છીએ.

સમાજને લગતી ચર્ચામાં — અને આજકાલ તો કોઈ પણ ચર્ચામાં — મેં હમણાં ઉલ્લેખેલા 'કોયડો' અને 'ઉકેલ' એ બે શબ્દોનું પ્રાધાન્ય પણ લોકોની બદલાયેલી મનોવૃત્તિના સાક્ષાત્ ઉદાહરણરૂપ છે. ભાષાશાસ્ત્રીઓને પૂછતાં જણાય છે કે, જાહેર ચર્ચામાં આ બે શબ્દોની 'ચડતી' ગયા બે સૈકાથી અને ખાસ કરીને ૧૯મા સૈકાથી થઈ છે. તેમનું એમ પણ કહેવું છે કે, તે બે શબ્દોની સાથે સાથે જ 'સુખ' શબ્દની 'ચડતી' થતી આવી છે. આ શબ્દોનો વપરાશ અચાનક વધવાનાં કારણ જરૂર હોવાં જોઈએ; અને તેમની શોધ કરવાનું કામ ઘણું રસિક થઈ પડે. એક વસ્તુ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે કે, 'સુખ' (happiness) શબ્દની પેઠે 'કોયડો'

(problem) અને 'ઉકેલ' (solution) એ બે શબ્દો પણ બાઈબલમાં નથી. એને કારણે જ કદાચ એ અદ્ભુત ગ્રંથ આટલો બધો મનોરમ અને મનોવેધક થઈ શક્યો છે. એક મહાન ધર્મને જગતમાં પ્રવર્તાવવા માટે એ શબ્દોમાંથી કોઈની જરૂર નથી પડી, એ ખીના આજકાલના ધર્મપ્રચારકોને ભેટ કરવા જેવી છે. પરંતુ, આજકાલ તો 'કોયડો' અને 'ઉકેલ' એ બે શબ્દો, ગણિતશાસ્ત્ર અને ભૌતિકશાસ્ત્રોમાંનું તેમનું મૂળ રહેકાણુ છોડી, બહાર ધસી આવ્યા છે; અને દરેક માણસના શબ્દસંગ્રહમાં મુખ્ય શબ્દો બની ગયા છે. ઘડિયાળના ટકટક અવાજની પેઠે તે શબ્દો એટલા બધા ઘરગથુ બની ગયા છે કે, વર્તમાનપત્રનું પાન ઉઘાડતાં એક ફકરામાં "સ્ત્રીઓના વાળ 'બોબ' કરાવવાનો કોયડો" અને ખીબા ફકરામાં "આધુનિક સંસ્કૃતિનો કોયડો" એવાં મથાળાં નજરે પડે તો પણ લોકોને કશું વિચિત્ર લાગતું નથી.

આ પ્રમાણે વગર વિચાર્યે, જ્યાં ને ત્યાં, તથા દરેક દાખલામાં બુદ્ધા બુદ્ધા અર્થમાં એ શબ્દો વાપરવાથી, અતે તે શબ્દોનો કશો અર્થ જ ન રહે અને તેઓ ખાલી ઉચ્ચારણુ-માત્ર બની જાય એવો ભારે ભય છે. સોમાંથી નવવાણું દાખલા-એમાં તેમની પાછળનું રૂપક માત્ર નામનું જ હોય છે. તેમને વાપર આપણી ભાષાને વિજ્ઞાનની નિશ્ચિતતા અર્પતો લાગે છે, પરંતુ તેમાં એની નિશ્ચિતતાનું નિશાન સરખું હોતું નથી. કોઈ વાર આપણે કોઈ વસ્તુની વિચિત્રતાથી નવાઈ પામી તેને 'કોયડો' કહીએ છીએ, તો કોઈ વાર એ શબ્દ આપણા મનનું ખાલીપણું જ વ્યક્ત કરતો હોય છે. સરવાળે એ શબ્દોની અસર ભૂંડી જ થઈ છે, અને એનું ભૂંડાપણું રોજ વધતું જાય છે.

પહેલાંના જમાનામાં લોકો પોતાના દુઃખના ઉકેલ માટે પેગંબરના આગમનની જેવી આશા રાખતા, તેવી આશાઓ

આ શબ્દોએ ગરીબ લોકોમાં ઊભી કરી છે. જુદા જુદા વાદોના બહાઈખેર પેગંબરો પોતપોતાનાં યંત્રોની આંખો દબાવવા-માત્રથી જ તેમની બધી આશાઓ પૂરી પાડવાનું માથે લેતા હોય છે. પરિણામે લોકોમાં કાળજીપૂર્વક કુશળતાથી કામ કરવામાં મગ્યા રહેવાની તથા કોઈ પણ સારું કામ કરવાની વૃત્તિ નાશ પામતી જાય છે. આપણા સામાજિક શબ્દકોશમાંથી આ શબ્દો દેશનિકાલ થઈ જાય એવો તો સંભવ છે નહીં; પરંતુ અત્યારે તેમનો જે અવિચારીપણે ઉપયોગ થાય છે તેના કરતાં તો તે દેશનિકાલ થઈ જાય, એ વધુ પસંદ કરવા જેવું છે. તે શબ્દોનો ઉપયોગ કરકસરથી કરવાનું સૂચવવાની હું ધૃષ્ટતા કરું છું. બહાદુર નાગરિકે એવું કબૂલ કરતાં કદી શરમાવું ન જોઈએ કે, મારી પાસે મારા માનવબંધુઓને અર્પણ કરવા માટે 'સામાજિક કોયડાનો ઉકેલ' નથી. તેના કરતાં તો તેણે પોતાની કુશળતા, પોતાની કાળજી, પોતાનું ધૈર્ય, અને પોતાની પ્રામાણિકતા તેમને અર્પણ કરવાં જોઈએ.

અને હવે કદાચ આ બધા 'કોયડાઓ'ના પંથ અને તેની જ સમાંતર ચાલતા 'સુખની શોધ'ના પંથ વચ્ચે જે સંબંધ છે, તે આપણી સમજમાં આવતો જશે. એ બંને એવા જમાનાની પેદાશો છે કે જેમાં સ્થળ-ભાવનાથી વિચાર કરવાની ઈંદ્રિય વધારે પડતી વિકસેલી છે, અને-કાળ-ભાવનાથી કરવાની ઈંદ્રિય ઠીંગળાઈ ગઈ છે. યંત્રશાસ્ત્રને ઉચિત એવી સ્થળ-ભાવનાની પદ્ધતિથી નિયંત્રિત થયેલી વિચારસરણીનાં એ બંને ઉદાહરણો છે.

બહુ મનુષ્યોને સંતોષકારક એવી સમાજવ્યવસ્થાનું ચિત્ર તમે ઊભું કરવા ઈચ્છો — કે જે મુખ્યત્વે સ્થળ-ભાવનાનું કામ છે — તો તેને તમારે સુખના રંગોથી રંગ્યા વિના છૂટકો જ નથી. તમારે માનવજાતને એક એવી સુખી ક્ષણે

ઝડપી લેવી જોઈએ કે જ્યારે ઝેરોમિટરનો પારો સમશીતોષ્ણ-
તાના બિંદુ ઉપર આવ્યો હોય, આખા ભૂતળ ઉપર વસંત-
ઋતુ છવાઈ હોય, સૂર્ય ઝળહળી રહ્યો હોય, ફૂલો ખીલી ઊઠ્યાં
હોય, સર્વત્ર યૌવનનું સામ્રાજ્ય ચાલતું હોય, મહેનત-મજૂરી
કે ભય-જોખમ હોય નહિ, મરણ સંતાઈ ગયું હોય, પ્રેમીઓ
કલ્પોલ કરતાં હોય, અને વેરીઓ ક્યાંય દેખાતા ન હોય.
માનવજીવન જો કોઈ સ્થિતિએ જઈને અટકવાનું હોય તથા તે
ખિન્દુએ જ હંમેશને માટે કાયમ રહેવાનું હોય, તો કોઈ ગાંડો
માણસ જ તે કરતાં ખીજે કોઈ સ્થળે જઈને એ અટકે એવું
ધરૂં છે. તમારે જો ચિત્ર ચીતરવાનું હોય, તો તે ‘અંત’ તમારે
અને તેટલો સુખી જ ચીતરવો રહ્યો. કોઈ યુદ્ધ આખો દિવસ
ચાલ્યું હોય, તથા અનેક હારજીતના પ્રસંગોમાં થઈને
પસાર થયું હોય, તો પણ તેનું ચિત્ર ચીતરવા ધરૂંછનાર ચિત્ર-
કાર તો તે આખા પ્રવાહમાંથી જે ક્ષણને ખાસ અર્થસૂચક
માનતો હોય તે ક્ષણને પસંદ કરે છે, અને આખા યુદ્ધને
ત્યાં આગળ જ થોભાવી દે છે. અરે, શરૂ પણ ત્યાંથી જ
કરે છે.

પરંતુ માનવ જીવન — વૈયક્તિક કે સામાજિક — ક્યાંય
અટકતું નથી; પણ કારમા દુઃખમાં થઈનેયે જે અદમ્ય જીવસાથી
તે પસાર થઈને આવ્યું હોય છે, તે જ જીવસાથી તે ગાઠ
આનંદમાં થઈને પણ પસાર થઈ જાય છે; અને પછીની
અવસ્થા તરફ — પછીના અનુભવ તરફ આગળ થપે છે. તેથી
જ અંત વિષેનાં આ બધાં શબ્દચિત્રો અંતે આપણામાં કંઈક
ઊણપની ભારે લાગણી પેદા કરે છે. જઈ પહોંચવા માટેનું
ખિન્દુ કે લક્ષ્યસ્થાન કે જ્યાં જઈ પહોંચીને આપણે પકડાઈ
જઈએ, સ્થિર થઈ જઈએ, કે બંધાઈ જઈએ, તેવું કોઈ સ્થાન
કે સ્થિતિ આ લોકમાં કે પરલોકમાં નથી કે જેનાથી

આપણે સંતુષ્ટ થઈએ. તે બધાં ચિત્રો વધારેપડતાં રમ્ય કે ગળ્યાં હોવાથી આપણામાં અભાવ ઊભો કરે છે, એમ નથી. એમ પણ નથી કે, એ ચિત્રમાં રજૂ કરેલા ‘સુખ’ કરતાં આપણે જીવે જાતનું સુખ ઈચ્છતા હોઈએ છીએ. આપણને અણુગમે થવાનું કારણ તો એ હોય છે કે, ‘અંત’ વિષેનાં આ બધાં ચિત્રોમાં એ ખ્યાલ ગર્ભિત રહ્યો હોય છે કે, આપણે આ દુનિયામાં પ્રેક્ષકો માટે એક સુખી ચિત્ર રજૂ કરવા જ જાણે જન્મ્યા છીએ. તે જ પ્રમાણે, આદર્શ પરિસ્થિતિઓના નર્ચા ‘દૃશ્ય’-રૂપ સમાજની કલ્પના પણ આપણને આકર્ષી શકતી નથી; કારણ કે આપણું જીવન વસ્તુતાએ એક દૃશ્ય નથી, પરંતુ એક પ્રાકૃતિ છે. ચેતનપણે જીવવું એનો અર્થ જ એ છે કે, કોઈ પણ સ્થિતિમાં સ્થિર ન રહેવું; અર્થાત્ જો કોઈ સ્થિતિમાં આપણે જઈ પહોંચીએ, તેમાંથી સતત આગળ ચાલવું. તેથી, ખિલકુલ ન ચાલવું તેના કરતાં સુખમાંથી આગળ ચાલી દુઃખમાં જવું, એ આપણને વધારે સારું લાગે છે.

એમ પૂછવામાં આવે કે, આપણા ‘જીવનના અંત અને લક્ષ્ય’ તરીકે ‘સુખ’ને ન સ્વીકારીએ, તો તેને બદલે બીજું શું સ્વીકારીએ? તેમ જ આપણા વિચારોને યોગ્ય દિશા આપવા માટે ‘કોયડો’ અને ‘ઉકેલ’ એ શબ્દો ન વાપરીએ, તો બીજા કયા શબ્દો વાપરીએ? તો, પહેલા પ્રશ્નના જવાબમાં હું એમ કહીશ કે, જીવનના ‘અંત’ વિષેની તપાસ પડતી મૂકી, જીવનના ‘આરંભ’ વિષેની તપાસ જ હાથ ધરી ‘અંત’ વિષેની માથાકૂટમાંથી છૂટવું. કારણ કે, માણસનું મન કોઈ ‘અંત’ સહન પણ કરી શકે તેમ હોય તો તે એવો ‘અંત’ કે જે પહેલાં કરતાં વધારે સારી સ્થિતિની શરૂઆત-રૂપે જ હોય. તે સિવાય, ગમે તેટલી દાર્શનિક કુશળતા

દાખવી આપણે જે કોઈ 'અંત' કહીશું, તે પરિણામે તપાસી જોતાં 'મોત'ના ખીબા નામ રૂપ જ હશે; અને એ મોત જીવન જેવું દેખાય તે સારુ ખુશનુમા રંગોથી ચીતરાયેલું હશે, એટલે વગી વધારે લયંકર લાગતું હશે.

અને 'કોયડો' તથા 'ઉકેલ' એ જે શબ્દોની બાબતમાં તો આજે પરિસ્થિતિ એવી છે કે, તે શબ્દો વિષુવવૃત્તની કાલ્પનિક લીટી જેટલા જ આવશ્યક બની ગયા છે. પરંતુ તે શબ્દો ચોક્કસ આપણને અવળે માર્ગે જ ચડાવી દે છે, એટલે સમાજ-શાસ્ત્રની પરિભાષામાં 'કોયડો' એ શબ્દને બદલે 'પડકાર' અને 'ઉકેલ' શબ્દને બદલે 'પ્રયોગ' શબ્દ દાખલ કરવાની હું સૂચના કરું છું. 'કોયડો' અને 'ઉકેલ' એ શબ્દોને બદલે 'પડકાર' અને 'પ્રયોગ' શબ્દો વાપરવાથી, આ વિરાટ અને ગૂઢ વિશ્વની અનેક યાતનાઓ, અગ્નિપરીક્ષાઓ, ભીષણ ગજગ્રાહો, કરુણ અંતરાયો, અને અંતિમ ભવ્યતાઓમાં થઈને નાગરિકે કરવાની યાત્રાના સાચા સ્વરૂપ અંગેનાં જે મૂળભૂત સત્યો નાગરિકને શીખવાની જરૂર છે, તેમની વધુ નજીક આપણે પહાંચી શકીશું. કારણ કે આ લૌકિક શહેરોથી મર્યાદિત થતી આપણી નાગરિકતાને જ્યાં સુધી આપણે એ વિશાળ ભૂમિકાના પરદા પર સમજવાને પ્રયત્ન નહીં કરીએ, ત્યાં સુધી આપણે તેને સમજી જ શકવાના નથી. વિશ્વની આપણી એ નાગરિકતાને સમજવાની કૃંચી તરીકે તમને હું 'પડકાર' શબ્દ આપું છું; અને સૂચવું છું કે, તમે જો ધ્યાનપૂર્વક સાંભળશો, તો તેને તમે દરેક શહેર કે કારખાનામાં, દરેક મંદિર કે રાજસભામાં, દરેક વિશ્વ વિદ્યાલય કે પ્રાથમિક શાળામાં, અર્થાત્ તમને સામા મળતા દરેક 'સામાજિક કોયડા'માં પ્રતિધ્વનિત થતો સાંભળી શકશો.

પછી તો ‘પ્રયોગ’ શબ્દ સ્વાભાવિક રીતે જ ‘ઉકેલ’ શબ્દનો અવેજી બની જશે. ખરું કહીએ તો, કોઈપણ માનવ-સંસ્થા પ્રયોગની અવસ્થાથી કદી પર થઈ શકી જ નથી. તેમાં જે કાંઈ મૂલ્યો હોય છે, તે ટકવાની ખાતરી ત્યાં સુધી જ રહે છે, જ્યાં સુધી તે સંસ્થા માટે નીમેલા તેના સંરક્ષકો અને વ્યવસ્થાપકોનાં ડહાપણ, કુશળતા, વક્ષદારી, અને હિંમતનો ચાલુ ટેકો તેમને મળતો રહે છે. તેઓમાંની કોઈ જ સંસ્થા ‘ઘર ખેઠાં સામાન પહોંચતો’ કરી આપી શકે તેમ નથી. તેઓ માનવહૃદયની પરાક્રમી શક્તિઓને સતત પડકાર આપ્યાં જ કરે છે; અને જેની સાથે સામે જવાબ મળતો બંધ થાય છે, તેની સાથે જ તેઓ વેગથી નાશ પામવા માંડે છે.

આ બધું કહેતી વેળા, મેં આપણા ‘હકો’ અને ‘ફરજો’ને કાંઈક રજૂભૂમિની પરિભાષામાં રજૂ કર્યાં છે. અને તેમાં મને કશું ખોટું નથી લાગતું. માનવજાતિનાં યુદ્ધો આમ તો ધિક્કારપાત્ર છે; અને યુદ્ધના ધંધામાં જેમ જેમ યંત્રશાસ્ત્ર વધારે ને વધારે કામમાં લેવાતું જાય છે, તેમ તેમ યુદ્ધની ધિક્કારપાત્રતા વધતી જ જાય છે. તેમ છતાં તે યુદ્ધો પણ, આપણા ઘણાખરા દુર્ગુણોની જેમ, માણસની સાચી પ્રવૃત્તિ, અને ત્રિશ્વ સાથેના તેના સાચા સંબંધના વિપરીત આવળકાર-રૂપ જ છે. ખાલી થૂંક ઉરાડવાના અર્થમાં જ નહીં, પણ ઊંડી ધાર્મિક અને તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ પણ મનુષ્ય ‘જન્મથી જ યોદ્ધો’ છે; અને તેની સંસ્કૃતિનાં સર્વોચ્ચ રૂપો જુઓ તો સંસ્કૃતિ એ તેના આત્માના સંગઠિત યુદ્ધનું જ ખીજું નામ છે.

પરંતુ એનો સામાવાળિયો કોણ છે? એ માનવ-યોદ્ધો શાની સામે ઝૂકે છે? ‘જડ પદાર્થ’ અને ‘પશુબળ’ સામે નહીં, તેમ જ તેવી બધી વસ્તુઓના સમુદાય તરીકે વિચારાતી

‘કુદરત’ સામે પણ નહીં; પરંતુ એક એવા સામાવાળિયા બેડે, કે જે માણસ કરતાં વધુ ડાહ્યો છે. તેના ઉમદા ડહાપણને લઈને તથા ચડિયાતી કુનેહને કારણે, આપણુથી અને તેટલી ઉત્તમતા દાખવવાને તે સતત આપણને પ્રેરે એવો છે; એટલે તે આપણો ઉમદા શત્રુ છે, અને તેથી આપણો સન્નિમ્ર છે. તે જ પ્રમાણે કહીએ તો, જેને જગતની સર્વોત્તમ વસ્તુ ગણવામાં આવે છે તે, અર્થાત્ માનવ માનવ વચ્ચેનો પ્રેમ પણ કંઈ ખીજને ‘સુખી’ બનાવવા માટેની પરોપકારી વૃત્તિ જ માત્ર નથી, અથવા તો પોતા તથા ખીજ વચ્ચે કોઈ અમુક પ્રકારનો આવેગયુક્ત સંબંધ નથી; પરંતુ એક વક્ષાદાર યોદ્ધાની પોતાના વક્ષાદાર સાથી પ્રત્યેની શાંત ભક્તિ છે; અને તેનું મૂળ તે બંનેમાં સરખા વસેલા એક ધ્યેયરૂપી ધ્વજ પ્રત્યેની સમાન વક્ષાદારીમાં છે. અને એ વસ્તુ બે જણ વચ્ચેના સંબંધ કે લાગણી કરતાં કયાંય ઉચ્ચ કોટીની છે.

મહત્ત્રાકાંક્ષી વિજેતાઓ તેમ જ સેના-સત્તાક રાજ્યો પોતાનાં લશ્કરો અને નૌકાસૈન્યોનો જે ધૃણુસ્પદ ઉપયોગ કરે છે, તેનો મને જેટલો તિરસ્કાર છે, તેટલો ખીજ કોઈને નહીં હોય; તેમ છતાં એ જ લશ્કરો અને નૌકાસૈન્યો પાસેથી, આપણામાંના જેઓ યુદ્ધ-માનસવાળા નથી તેઓને પણ, બહુ મહત્વના પાઠો શીખવાના છે. એવું જરૂર પૂછી શકાય કે, સારા કેળવાયેલા સૈન્યમાં આપણને પોતાના જૂથ પ્રત્યે જે ભાઈચારાની લાગણી, તથા પોતાના ‘ધંધાની ચાલી આવેલી ઉમદા પરંપરાઓ’ જાળવી રાખવાની જે વૃત્તિ બેવા મળે છે, તે આપણા નાગરિક જીવનમાં ઊભી કરવાને અત્યાર સુધી આપણે શાથી નિષ્ફળ નીવડ્યા છીએ? રોજના નાગરિક જીવનમાં જે ગુણો દાખવવા માટે, કે જે મુશ્કેલીઓ સહન કરવા માટે, તેમ જ જીવ-સટોસટ જે પ્રયત્નો કરવાને આપણે

ગમે તેટલો મોટો પગાર કે રોજી આપવા છતાં માણસોને ન લોભાવી શકીએ, તે બધું અન્ન-વસ્ત્ર અને દિવસના થોડા શિલિંગોના પગારમાત્રથી લશ્કરનાં માણસો દ્વારા શી રીતે કરાવી શકાય છે? એકદિલી, એકસંપી, બિરાદરી, તત્પરતા, કાર્યકુશળતા, શિસ્ત, અને પોતાના કર્તવ્ય પ્રત્યે વફાદારી— આ બધી વસ્તુઓ શું લશ્કરો અને નૌકાસૈન્યોમાં જ જરૂરી છે? નાગરિક જીવનમાં તેમને માટે સ્થાન નથી? કે તેમની જરૂર નથી? લશ્કરી અને નૌકાસૈન્યની તાલીમ આપવાની કોલેજો જ પોતાના ‘ધંધાની ઉમદા પરંપરાઓ’નાં મૂળ નાખી શકે? સામાન્ય વિશ્વાવદાલયો અને પ્રાથમિક શાળાઓમાં તે વસ્તુ અસ્થાને છે શું? કોઈ માણસ કોઈ ધંધામાં કે કોઈ ઉદ્યોગમાં, લશ્કરમાં ભરતી થતા માણસની પેઠે એવા ખ્યાલથી જોડાય કે મારા માથા ઉપર જે વાવટો ફરકી રહ્યો છે તેને મારે બદી લગાડવાનો નથી, કે ઉત્તમતાના અમુક ધોરણથી નીચે મારે કોઈ પણ કારણે ઊતરવાનું નથી, તો તે શું અછલ વગરની વાત થઈ ગણાશે? જીવન સ્ત્રી-પુરુષો પોતાના ધંધામાં જોડાય ત્યારે પોતાને એક જાંઠા તલે મરતી યોગ્ય માને, તો તે શું હાસ્યાસ્પદ કહેવાય? દરેક ધંધાને પોતાનો અલગ અલગ જાંઠો ન હોવો જોઈએ? લશ્કરી જીવનમાં જે ‘આકર્ષક પગારોની’ લાલચ બિલકુલ આવશ્યક નથી, તે નાગરિક જીવનમાં શા માટે મનાવી જોઈએ? કાલોઈલે આ પ્રશ્નો ઘણા વખત પહેલાં પૂછ્યા હતા, પણ હવે તે અનુત્તર પડેલા છે.

કુશળતા

આગળના પ્રકરણમાં આપણે જોઈ આવ્યા કે, વીરતા એ સમાજનો મૂળભૂત ગુણ હોવો જોઈએ. એ ગુણ જ નીરોગી સામાજિક જીવનની પ્રાથમિક શરત રૂપ ગણાવો જોઈએ; નહીં કે રોગનિવાન કે પૃથક્કરણની આવડત. જે ‘સામાજિક તંત્રવ્યવસ્થા’ વધારેમાં વધારે માણસોની વધારેમાં વધારે વીરતાને પોતાના પક્ષમાં ભરતી કરી શકતી હોય, અથવા તેના વડે પ્રેરાયેલી હોય, તે જ સર્વોત્તમ ‘વ્યવસ્થા’ કહેવાય. સૌ બાબતોના પાયામાં એ વસ્તુ ન હોય, તો તમારી તંત્રવ્યવસ્થા ભલેને શાસ્ત્રીય રીતે ગમે તેટલી સંપૂર્ણ હશે, તો પણ વહેચવા માટે કશો ‘આનંદ’ તેની પાસે નહીં હોય.

જે આદર્શ સમાજની કલ્પના મારે તમને આપવી છે, તેમાં એ ગુણ અમુક વર્ગ પૂરતો જ — રાજકર્તાઓ અથવા સૈનિકોની જ ખાસ માલકીનો — નહીં હોય. મને લાગે છે કે, આ બાબતમાં પ્લેટો તેમ જ એરિસ્ટોટલ બંનેનું વલણ એવી ભૂલ કરવાનું હતું. વીરતા એ તો એક લોક-ગુણ છે; આખા જનસમુદાયનું આગળપડતું લક્ષણ છે. પ્રજાતંત્રનું તે સક્રિય બળ છે. સમાજવ્યવસ્થાને તત્ત્વશુદ્ધ સંપૂર્ણ બનાવવથી વીરતાની આવશ્યકતા દૂર થવાનું તો ક્યાં રથું, ઊલટું તે તો એ ગુણને વધારેમાં વધારે માગે છે; અને જો તે માગણી પૂરી ન પડે, તો તે સમાજવ્યવસ્થા એકલી કશું પરિણામ નિપજાવી ન શકે; અથવા કહો કે, તેથી પણ ભૂંડું પરિણામ નિપજાવે.

સમાજવ્યવસ્થા જે લોકોની વીરતાને સંગઠિત કરી શિસ્ત હેઠળ આણુનાર વ્યવસ્થા ન હોય, તો તેની પાસે કાંઈ ચાલક બળ જ ન રહે. કામમાંથી છટકવાની વૃત્તિ, કે જે કાયરતાનું હીનમાં હીન લક્ષણ છે, તેથી ઉલટી વૃત્તિ તે કામ કરવાની વૃત્તિ છે, કે જે વીરતાનું ઉત્તમમાં ઉત્તમ લક્ષણ છે. સંગઠન અને શિસ્ત દ્વારા, એ વૃત્તિ ઉત્તમતાની સાધના બની રહે ત્યાં સુધી તેને સંશુદ્ધ કરનારી સમાજવ્યવસ્થા જ સંપૂર્ણ સમાજવ્યવસ્થા કહેવાય; તથા તે કારણે જ તે સંપૂર્ણ બની શકે.

તેથી કરીને, જે લોકશાહી લોકોની સંગઠિત ને શિસ્ત-બદ્ધ વીરતાથી પ્રેરિત હોય ત્યારે સર્વોત્તમ રાજ્યપદ્ધતિ બની રહે છે, તે જ લોકશાહી શિથિલતા, ખેવકાર્થ, ગેરશિસ્ત, અને કાયરતાની ઉલટી સ્થિતિ હેઠળ હીનમાં હીન કોટીની બની જાય છે. પછી તે તત્ર જલદી અને અચૂક, ભાર્પાણ્યાઓની આગેવાની હેઠળ, ટોળાશાહી કે લૂંટણિયા સમાજવાદમાં પરિણમે છે. તેના આગેવાનો એવા ધર્મો જ લઈ ખેસે છે કે, કાચા કાનનાં ટોળાંને ‘સુખ’નાં એવાં વચનો આપીને મંત્રમુગ્ધ કર્યા કરવાં, કે જે કદી પાર પડી શકે તેવાં ન હોય. તે દશામાં પછી અમુક લોકમત પ્રયત્નપૂર્વક ખડો કરવામાં આવે છે; તેને સારુ વિવિધ કુનેહકળાઓ યોજવામાં આવે છે; અને પેલી કુનેહબાજ કે હિંસક લઘુમતીઓ બહુમતીને એવું મનાવીને રીઝવ્યાં કરે છે કે, રાજ્ય બહુમતીનું જ ચાલે છે.

નબળી સંકલ્પશક્તિવાળાં બધાં પ્રજાતંત્રોની અચૂક એ વલે થાય છે કે રાજદ્વારી કાવાબાને અને લેલાગુઓ તેમાંથી પોતાનો લાભ ખાંડી લે છે. પ્રજાતંત્રની યોજના શાસ્ત્રદષ્ટિએ જેમ વધુ સંપૂર્ણ, તેમ તેવા લોકોને વધારે કષ્ટ છે; તથા મતાધિકાર જેમ વધુ વિસ્તૃત, તેમ શિકાર થનારાઓની સંખ્યા પણ મોટી બને છે. એટલે, મતાધિકાર મળવાથી બધા નાગરિકો

સમાન કક્ષાના બની જાય છે, એવું જે સામાન્ય રીતે મનાય છે, તેના જેવી સત્યથી વેગળી ખીજ વસ્તુ નથી. બદકે, વધારે સાચું કહું તો, તે નવા જ પ્રકારની અસમાનતાઓ ઊભી કરે છે; કારણ કે, ઓછા બુદ્ધિશાળી મતદારો તેમના કરતાં વધારે ચાલાક મતદારોની વિવિધ ચાલાકીઓ અને છટાદાર વક્તૃત્વનો ભોગ થઈ પડે છે. વળી જે જમાનો ‘સુખ’ શબ્દના કાળા બદ્ધ હેડગ મૂઠ બની ગયો હોય છે, તે જમાનામાં તો એ ચાલાકી ઘણી સહેલી બની જાય છે. કારણ કે ‘સુખ’ એ એક જ વસ્તુ એવી છે કે જેની બાબતમાં મનુષ્યો સામાન્ય રીતે સાચો નિષ્ણેય નથી ખાંધી શકતા, અને જલદીમાં જલદી ભોળવાઈ જાય છે. જે ક્ષણથી કોઈ માનવ-સમુદાય સામુદાયિક જીવનના ‘ધ્યેય’ તરીકે ‘સુખ’ને સ્વીકારે છે, — અને વીરતા ઓછી થતી જવાની તે અચૂક નિશાની છે, — તે ક્ષણથી જ ફેસલાવનારાઓ માટે રસ્તો ખુલ્લો થઈ જાય છે, સડો શરૂ થાય છે, અને ભાષણિયાને ધાયું કરતાં ફાવે છે.

આ વ્યાખ્યાનમાં હું, નાગરિકમાં હોવા ભેદતા એક ખીજ ગુણની વાત કરવા માગું છું. તે ગુણ વીરતાની સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલો છે; એટલે સુધી કે અમુક વખતે તો તે એક જ વસ્તુના ખીજ નામ જેવો જ દેખાય છે. તેનું નામ ‘કુશળતા’ છે. પરંતુ એ ગુણને કળાકારોની કે કારીગર કહેવાતા ખાસ વર્ગની જ ખાસિયતરૂપ ગણવાનો નથી; પરંતુ નાગરિકધર્મના અગત્યના અંશરૂપ, કહો કે, નાગરિકતાના જ એક લક્ષણરૂપ ગણવાનો છે.

કોઈ પણ માણસના ધંધામાં રહેલી કુશળતા ઉપરથી તે માણસને અખત્યાર કરવી પડેલી વીરતાનું માપ પણ નીકળી શકે છે. કારણ કે, પોતાની કુશળતા પ્રાપ્ત કરવા સારુ તેને

સૌથી પ્રથમ ‘મોજશોખ તજીને પરિશ્રમ’ સ્વીકારવો પડ્યો હોય છે; અને તે પ્રાપ્ત કર્યા બાદ તેને અમલમાં મૂકતી વખતે પણ તે આખી ક્રિયા દરમિયાન તેને પોતાની જાત ઉપર સંયમ દાખવવો પડ્યો હોય છે. તે પોતાના શરીર અને મનને રાખી હોવો જોઈએ; તેના અવયવો અને તેની ઇંદ્રિયો તેના કાબૂ હેઠળ હોવાં જોઈએ; અને જરૂર પડ્યે તે જૂની પ્રજ્જાલિકાઓને ત્યાગ કરવાને તત્પર હોવો જોઈએ. અરે, રાજદારી ભાષણિયા અને ચાલાકીખોર લોકોને પણ એ શરતોનું પાલન કરવું પડે છે! એટલા પૂરતી તો સેતાનની પણ કદર કરવી જોઈએ. એની મુખ્ય કુશળતા લખાડીપણામાં કે જૂઠાંમાં રહેલી હોય છે; અને તેની એ કુશળતા તેના શિકાર થઈ પડનારાઓના હાથ ન્યારે પોતાની ચાતુરી ખોઈ ખેઠા હોય છે, અને તેમની ખીજી આવડતો ક્ષીણ થઈ ગઈ હોય છે, ત્યારે જ સૌથી વધારે કારગત નીવડે છે. એ તો સદાનો નિયમ છે કે ઉત્તમ માણસ યગડે તો તે ખરાબમાં ખરાબ જ બની રહે છે. સૂક્ષ્મદષ્ટિવાળા આપણા પૂર્વજો લખી જ ગયા છે કે, સેતાન એક વખત તો સ્વર્ગનેા કિસ્તો જ હતો, પોતાની કેળવણી સ્વર્ગમાં જ પામ્યો હતો, તથા ત્યાંના વિશ્વવિદ્યાલયના અભ્યાસક્રમમાં સંમાન સહિત ઉત્તીર્ણ થયો હતો. નહિ તો તે આવો ભયંકર પ્રતિપક્ષી શી રીતે બની શકે?

શ્રેષ્ઠ કળાકૃતિમાં ખીજું ગમે તે હોય, પરંતુ તેની કલ્પનામાં હંમેશાં હિંમત રહેલી હોય છે, તથા તેને મૂર્ત રૂપ આપવામાં તપસ્યા રહી હોય છે. તે જ પ્રમાણે માનવ ઉદ્યોગની તેથી ઊતરતી બધી કૃતિઓમાં પણ આપણે જોઈ શકીશું કે, તેમાં જેટલે દરજ્જે કુશળતા દાખવવામાં આવી હશે, તેટલે દરજ્જે તે કારીગરના સત્ત્વની કસોટી થઈ

હશે, તથા તેને મનુષ્ય બનાવનાર નૈતિક ગુણોનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો હશે. ‘જે તારે મનુષ્ય થવું હોય, તો એવો ધંધો પસંદ કર, કે જે તારી કુશળતાને પડકાર કરી, તારા સત્ત્વની કસોટી કરે.’ — એ વાક્ય, કોઈ પણ જીવાન નાગરિક પ્રાર્થામિક શાળામાં દાખલ થાય ત્યારથી માંડીને વિશ્વવિદ્યાલય-માંથી તે યશસ્વી રીતે ઉત્તીર્ણ થાય ત્યાં સુધી તેની નજર સામે રાખવા જેવું છે. અને ‘સહેલા ધંધાથી સાવચેત રહેજે, અને હુસીફરના^૧ પતનનો દાખલો યાદ રાખજે’ — એ વાક્ય તેની અનુરૂપ પુરવણી બની શકે.

કેટલાક ધર્માચાર્યોની નજરે મારું કથન ભલે નરી નાસ્તિકતા જેવું લાગે, પરંતુ પ્રસ્તુત ચર્ચા અંગેની મારી ફિલસૂફીનો સાર હું કહી દઉં તો એ છે કે, વિશ્વમાં મનુષ્યનું સાચું કર્તવ્ય, કુશળતાના અસંખ્ય પ્રકારોમાંથી એક યા બીજે પ્રકાર દાખવવાનું છે, — અર્થાત્ માત્ર ‘કર્મ’ કરવાનું નથી, પરંતુ કુશળતાપૂર્વક એટલે કે વીરતાપૂર્વક કર્મ કરવાનું છે. કોઈ પણ કુશળતા દાખવવાની ન હોય, અથવા કુશળતા દાખવવી પડે તેવા કોઈ પણ કાર્યમાં લાગવું પડે તેમ ન હોય, તો માણસ એક અધકચરો, ઠીંગળાઈ ગયેલો, અને ખરેખર દુઃખી-દયામણો પદાર્થ બની જાય. ભલે પછી તે મહેલમાં રહેતો હોય કે મજૂરોની કંગાળ ચાલીમાં રહેતો હોય. તેવા માણસને પછી ગમે તેવી, — આર્થિક પ્રકારની કે રાજકીય પ્રકારની, — ‘સામાજિક પુનર્ઘટનાઓ’ વડે તમે નહીં સુધારી શકો. પરંતુ તેનામાં કુશળતા દાખલ કરો — તેને કુશળતા દાખવવી પડે તેવા કોઈ પણ ધંધામાં નાખો, એટલે તમે તેને મનુષ્ય બનવાની સર્વોત્તમ તક આપશો; અર્થાત્, આ જગતના વિસંવાદો બનવા દે તેટલો તે પોતાના નસીબનો

૧. ૬૦મા પાન ઉપર ઉલ્લેખેલો સેતાન.

માલિક તથા અંતરાત્માનો નિયંત્રા બનશે. કોઈ પણ 'સારી સમાજવ્યવસ્થા' નાગરિક માટે સૌથી પ્રથમ તે વસ્તુ જ કરે; અને એ જો ન કરે, તો જીવું ગમે તે કરવા છતાં તેમાં કશો માલ નહિ હોય.

એ કુશળતા શી ચીજ છે? તથા તેનું લક્ષણ શું? મારી સમજ મુજબ, કુશળતા એટલે કાર્ય રૂપે અમલી બનતું ડહાપણ, પોતે જાણેલી બાબત કરી દેખાડી પરિપૂર્ણ બનતું જ્ઞાન, ઇચ્છાશક્તિ રૂપે કેળવાતી બુદ્ધિ. તે કાંઈ કેવળ-બુદ્ધિની પૂરક ચીજ નથી; પણ કેવળ-બુદ્ધિ પોતે જ અંદરથી વિકાસ પામીને કાર્યક્ષમ બની રહે છે. કેવળ-બુદ્ધિ, જ્ઞાન ખાતર જ્ઞાન, કે ઋષિઓએ ગાયેલી પ્રજ્ઞા કે ડહાપણ—એમનો ભલે છાજે તેવો આદર કરવામાં આવે; પરંતુ જ્યાં સુધી બુદ્ધિશક્તિ કાર્યક્ષમ ન બને, કે જ્ઞાન આચારમાં ન ઊતરે, તથા ડહાપણ કે પ્રજ્ઞા ડાહ્યાં કૃત્યમાં ન પરિણમે, ત્યાં સુધી માણસના આદરને પાત્ર થાય એવા પરિપૂર્ણ રૂપે તે મોજૂદ જ નથી. બુદ્ધિ, જ્ઞાન કે પ્રજ્ઞા તેટલી કક્ષાએ પહોંચે નહિ ત્યાં સુધી, તે ભૂગર્ભમાં દટાઈને પડી રહેલી કોઈ વિચિત્ર આકારવાળી ચીજ કહેવાય; દુનિયાના પ્રકાશમાં હજી તે જન્મ પામી નથી, તેમ જ ગૌરવ અને સત્તાભેર તે ખુલ્લામાં વિચરતી થાય એ ઘડી હજી આવી નથી, એમ જ કહેવું જોઈએ.

ડહાપણ, બુદ્ધિ, જ્ઞાન—સારરૂપે એક એવી આ ત્રણ વસ્તુઓ માત્ર મુખે ઉચ્ચારી, પુસ્તકમાં લખી, ઘરને છાપરેથી પોકારી, મુદ્રણાલયમાં છાપી, વ્યાસપીઠ ઉપરથી ઉચ્ચારી, કે શીખનારાઓએ ગોખી પાડી, એટલે અસ્તિત્વમાં આવી ગઈ એવું માનવાની ભૂલ કોઈ ન કરે. મનુષ્યની કેળવણીને ધૂળમાં મેળવનાર, કે તેની આધ્યાત્મિક પ્રગતિને અટકાવનાર તમામ ભૂલોમાં એના જેવી ગંભીર ભૂલ એકે હું જોતો નથી. કાને

સાંભળેલા કે પુસ્તકમાં વાંચેલા જ્ઞાનને હું ભવિષ્યમાં આવનાર વસ્તુના અગાઉથી પડેલા પડછાયા તરીકે જરૂર સત્કારીશ; પરંતુ જ્યાં સુધી ‘શબ્દ’ મૂર્તિમંત ન બને કે ‘રાજકુમારી અંત:પુરના ઓરડામાંથી બહાર નીકળી, નજર સામે આવીને પ્રગટ ન ઊભી રહે, ત્યાં સુધી તેની સાથે પ્રેમસંબંધ શી રીતે થાય?’

સીધી ભાષામાં કહીએ તો, આ બધાનો અર્થ એટલો જ થયો કે, જ્યાં સુધી કોઈ પણ કેળવણી કેળવાયેલાઓની કુશળતારૂપે પરિણમતી નથી, ત્યાં સુધી તે અધૂરી જ રહે છે. તેણે આપેલું જ્ઞાન અધકચરું છે; અને તેને પ્રાપ્ત કરનારને તે ઊલટું નુકસાનકારક નીવડવાનો સંભવ છે. ભલે પછી તે જ્ઞાનનો વિષય વિજ્ઞાનવિદ્યા કે પ્રાચીનવિદ્યા હોય, સાહિત્ય હોય, દર્શનશાસ્ત્ર હોય, ઇશ્વર હોય, ધર્મ હોય, કે ગમે તે હોય. જે માથામાં એવું જ્ઞાન ઠાંસ્યું હોય કે જેને કોઈ પણ બાતના કળાકૌશલ્યમાં પરિણત કરવાનું પોતે કદી શીખ્યું નથી, તે માથું વસ્તુતાએ કોઈ પણ બાબતને પૂરી બાબતું નથી; જે વસ્તુઓ કદી હયાત જ નથી તેમની પ્રારંભિક દશા જ તે બાણ છે, અથવા તો એક વાર હયાત ચીજોનાં ભૂત જ તે ઓળખે છે. અક્સોસ છે કે, એવાં ઘણાં માથાં આપણા વૃદ્ધ તેમ જ જુવાન વર્ગમાં આજે જોવા મળશે. અને મારા માનવા મુજબ, આપણી કેળવણીની પદ્ધતિનો મુખ્ય દોષ એ છે કે, તે એવાં માથાં વધાર્યાં કરે છે.

અને ઉપરનું કથન જ્ઞાનને બદલે આપણે વિજ્ઞાનને લાગુ કરીએ તોપણ વસ્તુસ્થિતિમાં કશો ફેર પડતો નથી. વિજ્ઞાન તો પોતાનો ‘ઉગયોગ’ શોધી કાઢીને જ કૃતાર્થ થાય છે, એ વાતની કોઈ ના નહીં પાડે. પરંતુ વિજ્ઞાનના સાચા ઉપયોગો શા છે? એ બાબતની ચર્ચા કરતી એક ચોપડીમાં ગંભીરતા-

પૂર્વક જણાવવામાં આવ્યું છે કે, વિજ્ઞાન એ તો ‘એક એવું મહાન હથિયાર છે કે, તેના વડે માણસ કુદરતને જીતીને તેની સાધનસંપત્તિને પોતાના લાભ માટે ખીલવી શકે છે.’ વિજ્ઞાન વિષેની આ જ કલ્પના આજે બહુમાન્ય થઈ પડી છે, અમાં શંકા નથી. એના કરતાં ખીજી કોઈ કલ્પના જે લોકોમાં વધુ પ્રચારમાં હોય, તો તે ઉપરની જ કલ્પનાને મળતી કુદરત વિષેની કલ્પના છે કે—‘તેનું અસ્તિત્વ એટલા માટે છે કે, માણસ તેની સાધનસામગ્રીને પોતાના લાભ માટે ખીલવી શકે’—અર્થાત્ તેને નિચોવીને તેમાંથી માનવસુખ-રૂપી અર્ક કાઢી શકે. જ્યાં સુધી તે એમાંથી એક પણ માન્યતા પ્રચારમાં રહે, ત્યાં સુધી વિજ્ઞાન અને ધર્મનો મેળ એસાડવામાં મુશ્કેલી જ પડવાની. કારણ કે, એ બંને કલ્પનાઓ હીન, છીછરી, અને છેક જ નાસ્તિક કલ્પનાઓ છે. તેમને આપણે લાંબા વખત વળગી રહીશું, તો પરિણામે આપણે અચૂક વૈજ્ઞાનિક કાળમુખાઓની જાતિ બની રહીશું; અને આપણા એ જીવનમથી ત્રાસેલી કુદરતને આપણા ઉપર પોતાનું વેર લેતાં આવડશે, એ વાતની ખાતરી રાખજો. અને વસ્તુ-સ્થિતિને ધ્યાનપૂર્વક તપાસશો, તો લાંબા વખતથી તેણે તેમ કરવાનું શરૂ પણ કરી દીધું છે.

ગમે તેમ તોયે એ નાસ્તિક બહુવદંતીઓમાં સત્યનો એક કણ છુપાયેલો તો છે જ. કારણ કે, ખિલવણીની રાહ જોઈ રહેલી કુદરતની શક્તિઓમાં સૌથી વધારે ઉપયોગી નીવડે તેવી કોઈ હોય, તો તે, દરેક માનવ પ્રાણીમાં કુદરતે મૂકેલી કુશળતાની ગુપ્ત શક્તિઓ છે. વિશ્વમાં મનુષ્ય પોતાને માટે મેળવી શકે તેવા ‘લાભો’માં તે શક્તિઓની ખિલવણીથી પ્રાપ્ત થનારા લાભની તોલે આવે, તેવો કોઈ જ લાભ નથી. કુદરતને પોતાનાથી જુદી માની, અર્થાત્ તેને પોતાને ચૂથવાનું

અને લૂંટવાનું સાધન માની, તેની સાધનસામગ્રીને ખિલવવા માટે મનુષ્યને વિજ્ઞાનશક્તિ નથી આપવામાં આવી; પરંતુ પોતે જે કાંઈ જાણે છે, તેનો કુશળતાપૂર્વક અમલ કરીને પોતાની જાતની ખિલવણી કરવા માટે જ આપવામાં આવી છે. એ રીતે જ તે પોતાનાં કાર્યોને ઉત્તમતા અને સૌંદર્ય તથા કાયમી મૂલ્યો વડે શણગારી, ચિદાત્મા બની શકે તથા ઈશ્વરની પ્રતિકૃતિરૂપ એવું કુદરતનું મનભાવતું પ્રિય સંતાન થઈ શકે.

વિજ્ઞાનના આ અંતિમ ‘ઉપયોગ’ સિવાયના, તેના ખીજા ઉપયોગો વિષેના આપણા બધા ખ્યાલો અધૂરા જ કહેવા જોઈએ. જે વિજ્ઞાનનો અર્થ, આપણી કામનાઓ પૂરી કરવાનો સુગમ માર્ગ, મહેનત બચાવવાની યુક્તિ, કે ઓછામાં ઓછા પ્રયત્નથી અને ઓછામાં ઓછી વૈયક્તિક કુશળતાથી ‘સુખ’ માટેની તૃષ્ણા તૃપ્ત કરવાનું સાધન જ બની રહે — જેથી અંતે માણસનું કારીગર તરીકેનું કામ એટલું જ બાકી રહે કે, બટન દબાવવાં અને ચાવીઓ મરડવી, — તો હું તો એમ જ કહું કે, ‘જગતમાં જે દિવસે વિજ્ઞાન જન્મ્યું, તે દિવસ ઉપર ઈશ્વરના શાપ ઊતર્યો.’ પરંતુ એ એની ઈતિ નથી. શરૂઆતમાં વિજ્ઞાન કળા-ઘાતક નીવડ્યું છે, પણ પછીની ભૂમિકાએ તે કળાનું સસ્થાપક અને પ્રચારક બનશે; મનુષ્યોની વ્યાવહારિક કુશળતામાં જ તેની પૂર્ણાહુતિ થશે; અને એ રીતે તેમના જે જન્મસિદ્ધ હકથી તેમને આજે વાંચત કરવામાં આવ્યા છે, તે તેમને પુનઃ પ્રાપ્ત થશે. ત્યારે વિજ્ઞાન-વિદ્યાઓ અને માનવ વિદ્યાઓ કે વિજ્ઞાન અને ધર્મ વચ્ચે છેવટની સમાધાની થશે. આપણી પાસે અણખીલવી પડી રહેલી બધી સાધનસંપત્તિમાં લોકોની કુશળતારૂપી સંપત્તિ સૌથી ઓટી છે. (વેડ ઢસડતો) વેતરો, (પારકાની મતા લૂંટીને જીવતા)

ગુંડો, (ખીજની હીન પાશવિક વૃત્તિઓ ઉપર ગુજારો કરતી) વેશ્યા, અને (વગર મહેનતે માલ ખાઈને સડતો) શ્રીમંત મૂર્ખ—એ બધાં કોણ છે? તેઓ બધાં સમાજના કુશળ કાર્યકર્તાઓ બની શક્યાં હોત; પણ આજે તેઓ પોતાને માટે તથા દુનિયા માટે નાશ પામી ગયા જેવાં છે. કેળવણી-જગતે તે બાબત ઉપર લક્ષ આપવાનું ક્યારનું શરૂ કર્યું છે; મજૂર-જગત' એ બાબત ક્યારે હાથ ઉપર લેશે?

૮

વધારેમાં વધારે લોકોની વધારેમાં વધારે કુશળતા

જ્યારે થોડાં વર્ષ અગાઉ રાજકીયપક્ષ તરીકે મજૂરપક્ષ અસ્તિત્વમાં આવ્યો, ત્યારે અમારામાંના કેટલાક જીવાનીના આશાપૂર્ણ ઉત્સાહમાં તેને માટે એવું માનવા લાગ્યા હતા કે, તે ગયા વ્યાખ્યાનમાં સૂચવેલો માર્ગ અખત્યાર કરશે. પરંતુ, તેણે તો જીવો જ માર્ગ સ્વીકાર્યો છે. તે મજૂરોના 'રાજકીય અને આર્થિક હકો'નો પક્ષકાર બન્યો છે. પરંતુ નવાઈની વાત છે કે, મજૂરોના બધા હકોમાં સૌથી પ્રથમ એવો જે 'કુશળતાનો હક,' તેને વિષે તો તે એપરવા જ રહ્યો છે. ઔદ્યોગિક સંપત્તિના પાયા તરીકે વૈયક્તિક કુશળતાને બદલે યંત્રની પરિપૂર્ણતાને સ્વીકારવામાં આવી, ત્યારથી મજૂરવર્ગને જે અન્યાય થયો છે, તેના જેવો મોટો અન્યાય હજી સુધી મજૂરોને કદી પણ કરવામાં આવ્યો નથી. અરે, સમગ્ર માનવ-જાતિ ઉપર, તેનાથી મોટી આફત, અત્યાર સુધીમાં, કદી

ભિતરી નથી; અને તેને અન્યાય કરતાં આક્રમક કહેવી, એ જ વધારે ડહાપણભરેલું છે.

યાંત્રિક ઉદ્યોગોએ મોટા પ્રમાણમાં તથા અનેક દિશાઓમાં નવા જ પ્રકારની કુશળતાને પ્રગટાવી છે, એ વસ્તુ સાચી છે; તથા તે બાબતને કદી ભૂલવી ન જોઈએ. યંત્રોની શોધ અને રચના એ કદાચ એમાં સૌથી મુખ્ય છે. પરંતુ બીજી દિશાઓમાં, અને તેથી પણ કયાંય મોટા પ્રમાણમાં, તેના પડે કુશળતાનો જડમૂળથી ઉચ્છેદ થયો છે; અથવા વધુ ચોક્કસ શબ્દોમાં કહીએ તો, તેનાથી એવાં કરોડો માનવપ્રાણીઓ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે, કે જેમને પોતાના મનુષ્યત્વનો વિકાસ થાય તેટલા પ્રમાણમાં કુશળતા દાખવવાનું અત્યારના સંજોગોમાં અશક્ય બની ગયું છે. પહેલી જ વાર યુરોપની મુસાફરીએ આવેલા એક હિંદી અધ્યાપકને મેં થોડા વખત ઉપર પૂછ્યું હતું કે, ‘પશ્ચિમના દેશોની સામાજિક સ્થિતિમાં સૌથી આગળ તરી આવતી વસ્તુ તરીકે કઈ બીના તમારું ધ્યાન ખેંચે છે?’ તેમણે તરત જ જવાબ આપ્યો, ‘વૈયક્તિક કુશળતાનો નાશ થવાથી મજૂરવર્ગમાં આવેલી નિર્માદ્યતા.’

આપણા ઘણા મજૂરોને એ વાતની ખબર નથી. પરંતુ, તેમનો જે જન્મસિદ્ધ હક ઝૂંટવી લેવામાં આવ્યો છે, તેનું એ તદ્દન સાચું વર્ણન છે, એમ મને વધારે ને વધારે ખાતરી થતી જાય છે. અને અહીં એ પણ જણાવતા જવું જોઈએ કે, સામાન્ય રીતે જેને બુદ્ધિહીન જડ મજૂરી કહેવામાં આવે છે, તેવી મજૂરી કરનાર વર્ગને જ આ વસ્તુ લાગુ પડે છે એમ નથી. સમાજના બધા વર્ગોમાં એ વસ્તુ નજરે પડે છે. મધ્યમ-વર્ગમાં તો કદાચ તે સૌથી વધુ પ્રમાણમાં દેખાઈ આવે છે, અને ધનિકોના મહેલોમાં પણ મજૂરોની ચાલીઓ જેટલો જ તેનો પ્રવેશ છે. અહીં તેમ જ ત્યાં સર્વત્ર એ માન્યતા

વ્યાપવા માંડી છે કે, જીવનનો આનંદ રોજિંદા કામકાજમાં રહેલો નથી, પણ તેની બહાર છે — જોકે, તે રોજિંદુ કામકાજ કરવામાં કુશળતા દાખવવાની હોય છે, ત્યારે આનંદ અવશ્ય નીપજે છે. અત્યારે તો આનંદને કામકાજથી બહારની વસ્તુઓમાં રહેલો માનવામાં આવે છે: કામકાજથી આપણને જે ‘મહેનતાણું’ મળે છે, — એટલે કે, આપણું ચાલત તો જે કામકાજ કરવા આપણે હરિગજ કબૂલ ન થાત તે કામ કરવા બદલ આપણને બદલા તરીકે જે પૈસા મળે છે, — તે પૈસા વડે ખરીદી શકાતી તૃપ્તિઓમાં આનંદ રહેલો માનવામાં આવે છે.

ચંત્રોદ્યોગ વડે જથાબંધ માલ ઉત્પન્ન કરવામાં પણ ઘણા કીમતી સામાજિક પાઠો શીખવા મળે છે. તે પાઠો ખીજ કોઈ રીતે શીખી શકાયા ન હોત, અને આગળનું પગલું ભરતા પહેલાં તે પાઠો માનવજાતિને શીખી લેવાની જરૂર પણ હતી, એ વાતની હું ના નથી પાડતો. પરંતુ દરમ્યાન એ વાત પણ ભૂલતી ન જોઈએ કે, કુશળતાનો આદર્શ આપણા કામકાજની કલ્પનામાંથી વિસારે જ પડ્યો છે. કામકાજને હવે પૈસા ઉત્પન્ન કરવાનું સાધન ગણવામાં આવે છે. એટલે તેનું અથૂક પરિણામ એ આવ્યું છે કે, એ રીતે મેળવેલા ધનની વહેંચણીની તકરારોથી સમાજ છિન્નભિન્ન થઈ ગયો છે. એ તકરારોથી પણ આપણને આવશ્યક પાઠો શીખવા મળે છે, એમાં શંકા નથી. કારણ કે, કુદરતે જાણે એવો ધારો જ કર્યો લાગે છે કે, શાંતિનું ધામ વિખવાદના માર્ગે થઈને જ પહોચાણું જોઈએ.

મજૂરીને બજારમાં ખરીદવા-વેચવાની વેપારી ચીજ ગણવી, અને પૈસાથી તેની કિંમત આંકવી, એ વસ્તુ આપણા જમાનાની જ નવીનતા નથી, એ સાચું છે. એ જાતની વિચારસરણી ધરાવનારા અને આચરનારા લોકો આપણને દરેક જમાનામાં

જોવા મળે છે, તથા તેની છાપ સામાજિક ઇતિહાસને પાને પાને દેખાઈ આવે તેવી રીતે પડેલી છે. પરંતુ તેથી તે વિચારસરણી સાચી ઠરતી નથી. અને કદાચ એમ પણ બને કે, આ વિચારસરણીનું મિથ્યાત્વ જ્યાં સુધી સાર્વાત્રિક રૂપે સ્વીકારાશે નહીં, ત્યાં સુધી માનવપ્રગતિની એક ભૂમિકા તરીકે આવેલો યંત્રોદ્યોગવાદ પણ ચરિતાર્થ થશે નહિ. માણસ પોતાની મજૂરીને શેઠ અનેલી સરકારને વેચે કે ખાનગી વ્યક્તિને વેચે, પણ તેમાં માનવ દષ્ટિએ કશો જ ફરક પડતો નથી. જ્યાં સુધી મજૂર પોતે કે તેની મજૂરી ખરીદનારો — ભલે પછી તે કોઈ પણ હોય — તે મજૂરીની કિંમત બજારમાં તેનું શું ઊપજશે એ ખ્યાલથી જ આંકે છે, ત્યાં સુધી મજૂરી પાછળનો માનવાર્થ ખોવાયેલો જ રહે છે; અને તે મજૂરી મનુષ્યની કેળવણીનું મુખ્ય સાધન બની શકતી નથી. અલખત્ત, મજૂરીને ન્યાયસર મૂલવાય નહિ કે તેન ચોગ્ય વળતર ન આપવામાં આવે, તેના કરતાં તેમ બને એ વસ્તુ જરૂર સારી છે; તેમ જ તે મજૂરી કોઈ ખાનગી માણસને વેચાય કે બહાર તંત્રને વેચાય તમાં અવશ્ય કાંઈક ફરક પડે છે. પરંતુ મજૂરી કે ઉદ્યોગની સામાજિક દષ્ટિએ ખરી કિંમત એ કશામાં રહેલી નથી. માનવદષ્ટિએ તેની ખરી કિંમત તો, ઉદ્યોગ કરનારને જે પ્રમાણમાં કુશળતા દાખવવી પડે છે, અને તેને કારણે કુશળતાની જે વહેંચણી સિદ્ધ થાય છે, તેમાં રહેલી છે.

નૈતિક દષ્ટિએ, હું તો ‘માલની વહેંચણી’ કરતાં ‘કુશળતાની વહેંચણી’ પર ખાસ ભાર મૂકું. યંત્રોદ્યોગવાદના દોષોમાં, નૈતિક દષ્ટિએ વિચારતાં, ધનસંપત્તિ થોડાક જ માણસોના હાથમાં જઈ પડે એ દોષ તો નાનો છે; પરંતુ થોડા જ માણસોના હાથમાં કુશળતા જઈ પડે છે એ તેનાથી મોટો દોષ છે. ધનસંપત્તિની પેઠે કુશળતા પણ અમુક સ્થળે

એકત્રિત થઈ જાય, એ અમુક અંશે અનિવાર્ય છે; દરેક ઉદ્યોગમાં કુશળતાની છેક ઉપરની હદ અને છેક નીચેની એવી બે હદ હોવાની જ; અને તે બે છેડાઓ વચ્ચે અનેક પગથિયાં પણ હોવાનાં. પરંતુ આદર્શ ઉદ્યોગ તો તેને કહેવાય કે જે છેક નીચલી કક્ષા સુધીના દરેક કામદારને, પોતાની વૈયક્તિક કુશળતા દાખવીને પોતાના રોજિંદા કામકાજને ક્રીમતી કેળવણીરૂપ બનાવવા સારુ પૂરતો અવકાશ આપે.

એટલે, ‘મજૂર ઠીક ઠીક જીવનનિર્વાહ કરી શકે તેટલું મહેનતાણું તો તેને મળવું જ જોઈએ,’ એવો આગ્રહ રાખવાની સાથે સાથે, અને કદાચ તેથી પણ પહેલાં, આપણે એવો આગ્રહ રાખવો જોઈએ કે, ‘તેને પોતાનું કામ કરતાં કરતાં ઠીક ઠીક રસ પડે તેટલી કુશળતા દાખવવાની તક મળવી જ જોઈએ.’ કારણ કે, તત્ત્વની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો, મહેનતમજૂરી મુખ્યત્વે અને ખાસ તો એક માનવધર્મ છે અને ત્યાર પછી ગૌણપણે જ પૈસા આપીને ખરીદી શકાય તેવી તે એક વેચાઉ ચીજ છે, અને એ પણ આ જમાનાની કરામતને લીધે. માનવ કર્મ તરીકે તેની ખરી કિંમત તેને સારામાં સારી રીતે કરવામાં રહેલી છે; ખહાર તેની જે કિંમત જીપજે છે તેમાં નહિ. કિંમત ગમે તેટલી મોટી ગણવામાં આવે છતાં, પૈસા વડે મહેનતમજૂરીની પૂરી કે યોગ્ય મૂલવણી થાય જ નહીં. આ બધાનો અર્થ એ થયો કે, ‘કામના કલાકો ઓછા કરાવ્યે ને પગારમાં વધારો કરાવ્યે’ મજૂરોના ‘કાંચડાનો’ કલ્પી શકાય તેવો કોઈ ઉકેલ મેળવી શકાય તેમ જ નથી; ખાનગી શેઠની જગા રાષ્ટ્રની સરકાર લે, તોપણ મુદ્દાની બાબતમાં કશો તક્ષાવત પડતો નથી.

કેટલીક વાર એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે, ઉત્પન્ન થયેલી સંપત્તિમાં ન્યાયી હિસ્સો મેળવવાનો મજૂરોનો હક

એક વાર સ્થાપિત થઈ જાય, ત્યાર બાદ ‘કુશળતામાં ન્યાયી હિસ્સો મેળવવાનો’ તેમનો હક વિચારવાને પૂરતો સમય રહેશે. તેનો જવાબ તો ઉઘાડો છે: સંપત્તિમાં ન્યાયી હિસ્સો મેળવવાના હક ઉપર જ સુધારણાનું લક્ષ લાંબા વખતથી કેન્દ્રિત કરવાથી, કુશળતામાં ન્યાયી હિસ્સો મેળવવાની વાત ઉપર તરી આવવાને બદલે એવી તો ખોચરે પડી ગઈ છે કે, સામાન્ય રીતે મજૂરોની ચળવળમાં તેને કશું સ્થાન જ રહ્યું નથી. ખીજી બાબુ, મજૂરોની આર્થિક સ્થિતિમાં જેમ જેમ સુધારણા થતી જાય છે, તેમ તેમ તેમની અંગત કુશળતાનું ક્ષેત્ર સતત એછું જ થતું જાય છે. મજૂરોના કામ કરવાના કલાક ઘટ્યા છે, તેમનો પગાર વધ્યો છે, પરંતુ તેઓ પોતે જથ્થાબંધ ‘ઉત્પત્તિ’ના દાંતા-ચક્રનો એક દાંતો જ બનતા જાય છે. નફામાં હિસ્સો મેળવવો એ સારી વાત છે; પરંતુ કુશળતામાં હિસ્સો મેળવવો એ તેનાથી પણ સારી વાત છે. એ વસ્તુને ધ્યેય તરીકે સ્વીકારવામાં આવે, તો મજૂરોની ચળવળ અત્યારે બની રહી છે તેવી રાજકીય હિલચાલ મટીને કેળવણીની હિલચાલ બની જાય, કે જે બનવાનું તેને માટે ઈશ્વરે નિરધાર્યું હતું.

અત્યારે તો આપણા જેવા જે લોકો મજૂરોને માનવ-બતની કેળવણીનું મુખ્ય સાધન માનનારા છે, તથા શારીરિક કે આધ્યાત્મિક ‘સુખ’નું મુખ્ય કારણ માનનારા છે, તેઓ મજૂર-ચળવળના આજના સ્વરૂપથી તો ભારે નિરાશા જ અનુભવવાના. જે ચળવળ મજૂરને આર્થિક બાબતમાં ધીરે ધીરે આઝાદ કરવાનું ધ્યેય રાખે છે, પરંતુ દરમ્યાન તેની વૈયક્તિક કુશળતાના સતત થઈ રહેલા વિનાશ તરફ બિલકુલ બેદરકાર રહે છે, તે ચળવળને માનવ સ્વાતંત્ર્યની ચળવળ કહી શકાય નહિ. એક બાબુ તે ‘આર્થિક ગુલામીની

સાંકળો' તોડતી જાય છે, પરંતુ ખીજી બાજુ તે, 'યંત્રની' ગુલામીની વધુ કારમી જાંજીરો મજૂરો ઉપર જડાવા દે છે.

આના જવાબમાં એવી દલીલ કરવામાં આવે કે, “મજૂરી દરમ્યાન મજૂરને ગમે તેટલી 'યાંત્રિક' ગુલામી સહન કરવી પડતી હોય, પરંતુ મજૂરીના કલાકો ઘટાડવાથી તે ગુલામીને નહિ જેવી જ કરી શકશે, અને એ રીતે તેને સ્વતંત્ર મનુષ્ય તરીકે પોતાનો આધ્યાત્મિક વિકાસ સાધવા માટે પુષ્કળ અવકાશ રહેશે.” એ દલીલનો હુ આગળ ઉપર વિસ્તારથી જવાબ આપીશ. અત્યારે તો એક જ વાત તમારા લક્ષ ઉપર લાવું કે, યાંત્રિક મજૂરીમાંથી છૂટેલા મજૂરને ગમે તેટલો સારો પગાર મળ્યો હોય, કે તેની મજૂરીના કલાક ગમે તેટલા ઓછા હોય, પરંતુ તે પોતાની કુરસદને વખત 'પોતાનો આત્મા ખિલવવામાં ગાળવાનું' સહેજ પણ વલણ દેખાડશે નહિ; કારણ કે, તેના જીવનની મુખ્ય ક્રિયા દરમ્યાન સધાયેલા તેની કુશળતાના નાશને કારણે, તે માટે ભાગે ભૂલી જ જાય છે કે, તેને ખિલવવા માટે કોઈ 'આત્મા' છે. એટલું જ નહિ પણ તે કામ ઉપરથી છૂટો થાય એટલે તરત જ, તેને 'મોજમજ'ના વિવિધ રસ્તા ખતાવીને તેનો પગાર અને તેની કુરસદ જેઠાં જૂંટવી લેવાની રાહ જોઈને જેઠેલા વેપારી-ઓના હાથમાં જ તે પોતીકા પૈસા તેમ જ કુરસદને સોંપી દેશે.

આ જાતના વેપારીઓ દ્વારા થતું શોષણ મૂડીદારોને હાથે થતા શોષણ કરતાં (ભલે પછી તે મૂડીદાર કોઈ વ્યક્તિ હોય કે સરકાર પોતે હોય) તેની સ્વતંત્રતાને વધુ મારક છે. પરંતુ તે પ્રત્યે મજૂરોના આગેવાનો લક્ષ જ આપતા નથી. જે જમાનામાં આમ-જનસમુદાયની કુશળતા ઓછી થતી ચાલે છે, તે જમાનાનું એ ભૂંડું તથા ખાસ એવું અનિવાર્ય લક્ષણ છે. તેની દૃષ્ટ તથા વ્યાપક અસર સમાજના નીચલા

ઉપલા બધા વર્ગો પર થાય છે. ખાધેપીધે સુખી ગણાતા અને કામકાજ વિનાના વર્ગોમાં તેનું જોર ખાસ હોય છે. એ વેપારીઓમાંના ઘણા તો એ રીતે પોતાની 'સાંઘ્યવધક બનાવટો' વાપરનારને કાયમની ખૂબસૂરતીની 'ગેરંટી' આપવાની, તથા તેમનો શરાબ કે સિગારેટો ખરીદનારને 'સ્વર્ગીય આનંદ' (કે જેનો સ્ત્રી સાથેનો સંબંધ યોગ્ય ચિત્ર દ્વારા સૂચવાયેલો જ હોય છે) મળવાની 'ગેરંટી'ની જાહેરાતો દ્વારા જ પૈસાદાર તથા કામકાજ વિનાના થયા હોય છે, એ વર્ગી તેની ખાસ અર્થસૂચક ધીના છે.

એ બધાનો સામટો વિચાર કરીએ તો આપણે કહેવું ઘટે કે, લોકોમાં ખોવાઈ ગયેલી કુશળતાને તેમના બધા ધંધાઓ કે તેમની બધી પાયરીઓમાં પાછી દાખલ કરવી એ વસ્તુ જ આપણા સમાજ ઉપર ઝૂંમી રહેલી અધોગતિમાંથી બચવાનો ખાતરીબંધ અને ખરેખરો એકમાત્ર ઉપાય છે. અને બધા રાજકીય આગેવાનોને, કેળવણીકારોને, માનવ-પ્રેમીઓને, અને તેવા જ બીજા પરોપકારી લોકોને (ભલે પછી તે કાર્યકર્તા વર્ગના હોય કે વ્યાખ્યાનકર્તા વર્ગના હોય) આજનો જમાનો એ જ કામ ખાતે નોતરે છે. અને પોતાના નામનો સાચો અર્થ સમજનારી કોઈ પણ મજૂર-હિલચાલે પણ એ જ કામ લાગણું હાથમાં લેવું જોઈએ.

આમ, આજે યંત્રોદ્યોગી કહેવાતા જમાનામાં એક બાબત તવંગર કે ગરીબ તમામ કોટીના કારીગર-વર્ગમાં (ઉપર નોંધેલા કેટલાક અપવાદો સિવાય) કુશળતાનો ખેદજનક વિનાશ દેખાય છે; અને જેમને ક્ષી કુશળતા હવે ખોવાની બાકી નથી તથા કોઈ પણ કુશળતા કદી મેળવવાની આશા નથી, એવા લોકોનાં ટોળેટોળાં જમતમાં ઊભરાવા લાગ્યાં છે. આ

પ્રમાણે જ્યારે કામકાજની દુનિયામાં આવી અફસોસકારક પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે, ત્યારે ખીજ બાજુ રમતગમતના મેદાનમાં કુશળતાની પડતી નથી થઈ; ઊલટો તેનો વધારો તેમજ ફેલાવો થતો ચાલ્યો છે. કારખાનાંમાંથી હાંકી કાઢેલી કુશળતાને રમતગમતનાં મેદાનોમાં કંઈક આશરો મળ્યો છે. આમ તેને માટે આશરો હયાત રહેવો, અને તે અનેકને માટે ખુલ્લો હોવો, એ વસ્તુ નૈતિક દૃષ્ટિએ આશાસ્પદ છે. કારણ કે, કોઈ પણ બાબતમાં કુશળતાને જેટલા પ્રમાણમાં ખીલવવામાં આવે, તેટલા પ્રમાણમાં સાથે સાથે મન કે શરીરનું સંયમન પણ સધાય જ છે; અને એ વસ્તુ તો સદ્ગુણોના પાયારૂપ છે. તે માટે આપણે ઈશ્વરનો પાઠ માનીએ તેટલો ઓછો છે.

‘તમે નીતિ-વચનનો કે ખ્રિસ્તી વિધિનિષેધોનો અનાદર કે ભંગ કરો છો’, એમ કહીને આજે ભાગ્યે જ કોઈને પાપભીરુ બનાવી પશ્ચાત્તાપ કરાવી શકાય છે. પણ, ‘તેં એકાદલી ન બતાવી’ એમ કહેવાથી તો તમે તેના સ્વમાનને સોંસરું વીધી નાંખી શકો. અને મેં જોયું છે કે, નાગરિક સદ્ગુણોનો વ્યવહારુ નમૂનો બતાવવો હોય છે, ત્યારે હોડીઓની હરીફાઈમાં કે ફૂટબોલના મેદાનમાં પોતાના પક્ષના માણસો સાથે એકાદલીથી પ્રેરાઈને પોતાનું સર્વસ્વ કરી છૂટવાની વસ્તુનો દાખલો પસંદ કરવા તરફ ભલભલા ફિલસૂફી પણ વળે છે. જોકે તેઓએ પોતે તો લાંબા વખતથી વ્યાયામનું ક્ષેત્ર છોડીને, ઓછી અંગમહેનતવાળું ખીજું ક્ષેત્ર સ્વીકાર્યું હોય છે. સામુદાયિક હિત માટે પોતાની જાતને ભૂંસી નાખવાના, એકબીજાને પરસ્પર મદદ કરવાના, વગેરે દૈવી સિદ્ધાન્તોનું સૌથી નજીકનું ઉદાહરણ આપણને રમતગમતના મેદાન ઉપર જ મળે છે. આજે ક્યો નીતિશાસ્ત્રી કબૂલ નહિ કરે કે, અંચઈ ન કરવાની બાબતમાં

રમતગમતની દુનિયા જ, 'વેપારી દુનિયા', કામદારમંડળોનું રાજકારણ, ધારાસભાઓના કાવાદાવા, અને લાલ વાવટાઓના દેખાવો કરતાં ચડી બંધ છે; તથા તે બધાં કરતાં સદ્ગૃહસ્થ તરીકેનો વર્તાવ પણ (—કે જે ધર્મમાત્રનું મૂળતત્ત્વ છે,) રમતગમતનાં મેદાન ઉપર જ એકધારે દાખવવામાં આવે છે? અહીં જ જરા આડા ફંટાઈને કહેતા જઈએ કે, મૂડીદારો અને મજૂરો વચ્ચેના વર્ગાવચ્છાદમાં જે રીતિનીતિ સ્વીકારવામાં આવે છે, જે જૂઠાણાં ફેલાવવામાં આવે છે, જે અધઃપાતી લાગણીઓ ઉશ્કેરવામાં આવે છે, જે ઝેરી ઊંટવેદાં કરવામાં આવે છે, અને ધર્મશાસ્ત્રોનો ઢાંગીપણુ જે આધાર ટાંકવામાં આવે છે, તેની આગળ રણભૂમિ ઉપરની અમાનુષિતાઓ તો કાંઈ વિસાતમાં નથી. પાસેના મેદાનમાં કે જ્યાં તકલાદી બાંધકામ કરનારો કંટ્રાક્ટર બહિર પૈસાથી કળા-કૌશલ્યનું ખૂન કરી પોતાનું સડેલું સામ્રાજ્યનું ઊભું કરતો હોય છે, તેના કરતાં આપણાં કેટલાંક રમતગમતનાં મેદાનમાં ઈશ્વર પોતાની પ્રકૃતિને ઓછી બડગતી જોતો હશે; — જોકે, રમતો ઉપર જુગાર ખેલવાને કારણે, રમતગમતના મેદાનમાં કાંઈક કલુષિતતા તો આવી છે. તો પણ રમતગમતના મેદાનમાં કુશળતાની ઉચિત કદર અંકાય છે, અને રમનારાઓ તેને પોતાના કર્તવ્ય તરીકે ખીલવે છે; પરંતુ તકલાદી બાંધકામ કરનાર કંટ્રાક્ટરોમાં કુશળતાનું તે ગૌરવ નષ્ટ થયું છે. હબરોની સંખ્યામાં લોકો રમનારાઓએ દાખવેલી ઉત્કૃષ્ટ કુશળતા જોવાનો જે આનંદ માણવા હોડીઓની હરીફાઈમાં, ક્રિકેટ મેચમાં, કે ઘોડદોડ ઉપર બંધ છે, તે આનંદ જ્યાં સુધી જગતના રોજિંદા કામકાજમાં દાખલ નહિ થાય, ત્યાં સુધી આ યંત્રોદ્યોગી સંસ્કૃતિના ભાવી તરફ હું પોતે તો આશાની નજરે જોઈ શકતો નથી.

એટલે આજે તો દરેક ધર્મપ્રેમી માણસે રમતગમતના ખેલાડીને ચરણે, અને તેના જ વધુ પાવરધા ભાઈ કળાકારને ચરણે જ અંજાલ અર્પવા જેવી છે. કળાકારને પણ હું ઊંચામાં ઊંચી કક્ષાએ પહોંચેલા ખેલાડી જ ગણું છું; અને તેથી જ તે ઉત્તમ કક્ષાએ પહોંચેલા કારીગરથી જુદો પડે તેવો રહેતો નથી. તકલાદી બાંધકામ કરનારાઓ અને તેમની જાતના લોકો આજે જે તાત્ત્વિક મૂલ્યો હણી રહ્યા છે, તેમને એ બે જાણ્યો જ આજે તો સંભાળી રહ્યા છે. ફરી પાછા એ બધા બાંધકામ કરનારાઓ જ્યારે એવું ‘સ્વર્ગ’ સરજે કે જેમાં બધાં માણસો રહેતાં હોય, તથા જ્યાં સર્વવ્યાપી અનેલો કુશળતાનો કાયદો જગતના તમામ કામકાજને આવરી લેતો હોય, ત્યારે જુદી વાત.

હવે એવો વખત આવી પહોંચ્યો છે કે જ્યારે બધા સારા માણસોએ ‘વધારેમાં વધારે માણસોના વધારેમાં વધારે સુખની’ તુચ્છ કલ્પના તરફ ચોક્કસ રીતે પીઠ ફેરવી દેવી જોઈએ. જુદા જુદા શિલ્પકૃતે તેની તુચ્છતા ઢાંકવા માટે તેની જે કોઈ ‘સુધારેલી કે સંશોધિત આવૃત્તિ’ઓ પ્રગટ કરે—અર્થાત્ તેને તર્કની દૃષ્ટિએ બંધબેસતી કરે, તેમાં શાબ્દિક ઉમેરાઓ કરે, દાર્શનિક રીતે તેનો મેળ બેસાડે, કે તેના સાત્ત્વિક અવેજો ઊભા કરે—તે બધા પ્રત્યે પણ તે જ રીતે પીઠ ફેરવવાની જરૂર છે. માણસ જે માર્ગે પ્રયાણ કરવા માટે સરજાયો છે, તેની દિશા તે તરફ નથી. આપણી કલ્પનાઓમાં ‘વધારેમાં વધારે માણસો’ એ પદ દાખલ કરવાનું જ હોય, —જોકે કાલભાવનાથી વિચાર કરનારો પોતાના ચિંતનમાં સંખ્યાને પ્રથમ સ્થાન આપતો જ નથી —તો રચનાત્મક નાગરિકધર્મના પક્ષકારોએ ‘વધારેમાં વધારે માણસોની કુશળતા’ના મુદ્રાલેખ હેઠળ જ કૂચકદમ

કરવી જોઈએ; કારણ કે, ‘વધારેમાં વધારે કુશળતા’ દાખવવા જતાં ‘વધારેમાં વધારે વીરતા’ દાખવવાનું આવી જ જાય છે, એ વાત આપણે આગળ જોઈ આવ્યા છીએ.

સામાજિક ઈતિહાસનાં જે મુખ્ય પ્રવાહો — યંત્રોદ્યોગવાદ અને લશ્કરશાહી — એ જે એકત્રિત બની, એક પ્રવાહરૂપે વહે એવો શુભ વખત આવવાની સૂચના આપણને આની અંદર મળી રહે છે. એ દશા એવી છે કે તેની આશા સૌ સારા માણસોએ રાખવી જોઈએ અને તેને માટે મથવું ઘટે; જોકે આજે તો એ જે પ્રવાહો ઘણી વાર સામસામે જ વહે છે. તે દશા આવશે ત્યારે મજૂર સૈનિકને કહેશે, ‘તારી વીરતા મને પ્રાપ્ત થાઓ, તથા તું જે કુશળતાથી તારી તરવાર ફેરવે છે, તે કુશળતા હું મારો હથોડો ચલાવવામાં દાખવું.’ તથા સૈનિક મજૂરને કહેશે, “હવે હું તારા ક્ષેત્રને જ મારી રણભૂમિ સમજીશ. મારું શિસ્તપાલન, મારી વક્ષાદારી, મારી વ્યૂહરચના, ફરજ બજાવતાં મરવાની મારી તત્પરતા, તથા લડવૈયા તરીકે મારી ઈશ્વરની ઉપાસના — એ બધું હું તારા ક્ષેત્રમાં લઈ આવીશ, હું તારો ગણવેશ પહેરીશ, અને હું તથા તું મળીને હૃદયમાં વીરતા અને આંગળીઓમાં કુશળતા સાથે એકઠા કૂચકદમ કરીશું. બનાવટ, તકલાદીપણું, અને બધા જૂઠા વ્યવહારો સામે ઉપાડેલા જંગમાં આપણે ‘રણભૂમિનાં સુખ-દુઃખ’ સાથે જ સહન કરીશું. આપણે એવાં કપડાં વણીશું કે જે ફાટે નહીં, તથા એવાં મકાન બાંધીશું કે જે કયામતના દિવસનું દુંદુભી ગરગટે ત્યાં સુધી ખડાં રહે.” આમ લડાયક વૃત્તિનો નાશ કરીને નહીં, પણ સંસ્કૃતિની શ્રીમતી થાપણ તરીકે તેને સ્વીકારી લઈને તથા તેને રોજિંદા કામકાજના પ્રેરકબળ તરીકે સાર્વાત્રિક બનાવી લઈને, ઉદ્યોગવાદને પૈસાના ઢગલા કરનાર ગદ્ધાવૈતરને બદલે કૌશલ્યયુક્ત કમંચોગમાં

પલટાવી નાખવો, એના કરતાં ખીજા કોઈ રચનાત્મક કાર્ય-ક્રમને હું લક્ષમાં લેવા જેવો ગણતો નથી.

અહીં આગળ પણ કાળભાવનાવાળાની જ ઓલખાલા આપણને દેખાશે. સ્થળભાવનાવાળો કહે છે કે, ‘ચાલો આપણે ઘર ખાંધીએ’; ત્યારે કાળભાવનાવાળો કહે છે, ‘આપણે એવું ઘર ખાંધીએ કે જે કાયમ રહે.’ સ્થળભાવનાવાળો કહે છે કે, ‘આ મારી તંત્રવ્યવસ્થા છે.’ કાળભાવનાવાળો તેને પૂછે છે કે, ‘તેને ટકાવી રાખવા માટે જોઈતી વીરતા કે કુશળતા કયાં છે?’ નેપોલિયને કહ્યું હતું કે, ‘દરેક યુદ્ધમાં કાળ એ નિર્ણાયક તત્ત્વ છે.’ અલબત્ત, એ તો સ્થળમાં લડાતાં યુદ્ધોની વાત કરતો હતો. પ્રજાઓના જીવનને જગતના નંકશા ઉપરના એક સ્થળગત વ્યવહાર તરીકે વિચારવામાં આવે, ત્યારે એવાં યુદ્ધો ઊભાં થાય છે; તથા તે નકશાને મરજી મુજબ બદલવા માટે તે લડવામાં આવ્યાં હોય છે. તેમાં જીતેલા પ્રદેશોને કારણે વિજેતાઓને સૂર્યપ્રકાશમાં ધનધાન્યથી ભરપૂર બનેલાં એવાં નવાં સ્થળો પ્રાપ્ત થાય છે; અને એ રીતે જગતનો નકશો તેઓ પોતાની મરજી મુજબ આંકી શકે છે. તે પ્રકારનાં યુદ્ધોમાં પણ જો કાળ જ નિર્ણાયક તત્ત્વ હોય; તો એ યુદ્ધ જ્યારે પ્રદેશના વિસ્તાર માટે નાહ, પણ જીવનના ઊંડાણ માટે લડાતું હોય, અર્થાત કાયમી મૂલ્યો માટે માનવ આત્મા દ્વારા લડાતું ઐહિક યુદ્ધ હોય, ત્યારે તો કાળ એ કેટલું મોટું, નિર્ણાયક તત્ત્વ બની જાય? કારણ કે, માનવજીવન એક ગતિશીલ વસ્તુ છે; તેથી નકશા જેવી સ્થિર વસ્તુઓના બંધનમાં તે જકડાતું નથી. તેથી જ અલેક્ઝાંડરના જમાનાથી વરસાઈની* સંઘિ સુધીના જમાનાઓ દરમિયાન મોટમોટા વિજેતાઓ અને તેમના નકશા દોરનારાઓએ જગતનો નકશો હમેશ માટે દોરી લેવાના કરેલા બધા પ્રયત્નોથી પણ (અને તંત્રવ્યવસ્થા

રચનારાઓ પણ એને જ માટે પ્રયત્ન નથી કરતા હોતા ?) જગતનો એવો નકશો નથી તૈયાર થઈ શક્યો, કે જે 'એક દિવસથી વધારે' ટકે એની ખાતરી આપી શકાય. 'શ્રેયોની સૃષ્ટિ' એ કંઈ ભૌગોલિક હદની દૃષ્ટિએ કે સામાજિક સંબંધોની દૃષ્ટિએ સ્થળમાં યોગ્ય રીતે હોરેલા જગતના નકશા-રૂપ નથી. એટલું જ નહિ, પરંતુ એ તો કાલમાં યોગ્ય રીતે વાલેલી જીવન-માવના છે.

૯

મજૂરીનો અણુગમે

હું આશા રાખું છું કે, અત્યાર સુધી મેં રજૂ કરેલા વિચારો ઉપરથી, નાગરિકનાં 'હકો અને ફરજો' વિષે મારે આ વ્યાખ્યાનોમાં જે કંઈ કહેવાનું છે, તેના પાયામાં રહેલી નાગરિક વિષેની મારી કલ્પના સ્પષ્ટ થઈ ગઈ હશે. મેં નાગરિકની કલ્પના જે રીતે હોરી છે, તે અનુસાર નાગરિક મુખ્યત્વે એક 'કામદાર' છે. તેની પોતાની દૃષ્ટિએ જોઈએ, તો તે પોતાને માટે, અર્થાત્ પોતાના શરીર અને આત્માના હિત માટે કામ કરતો હોય છે; અને તેના સામાજિક સંબંધોની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ, તો તે ખીજાઓને માટે કામ કરતો હોય છે, અને ખીજાઓ તેને માટે કામ કરતા હોય છે.

નાગરિક મુખ્યત્વે 'કામદાર' હોવાની કલ્પના મહેનત-મજૂરી કે કામકાજના ક્ષેત્રમાં તો સ્પષ્ટ રીતે લાગુ પડતી દેખાય છે. પરંતુ હવે હું એ કલ્પનાને કુરસદના ક્ષેત્રમાં પણ લઈ જવા માગું છું. ઘણા તરત જોલી બેસશે કે, તે કલ્પના ત્યાં કેવી રીતે લાગુ પડે? પરંતુ કોઈ પણ માણસ પોતાના કામકાજ ઉપરથી જીતરો, તેની સાથે તે પોતાનાં 'હકો અને

ફરજે 'માંથી એવો મુક્ત થઈ જતો નથી, કે જેથી ખાકીના વખતમાં તે બેજવાબદાર મોજમજા કરનારો જ બની રહે. કુરસદના સમય દરમ્યાન પણ તેને નવી જાતનાં 'હકો અને ફરજો' પ્રાપ્ત થાય છે. તે હકો અને ફરજો કામકાજના સમય દરમ્યાનનાં તેનાં 'હકો અને ફરજો' કરતાં વિશેષ આનંદપૂર્ણ ભલે હો, પરંતુ તત્વની દૃષ્ટિએ તેઓ જરાય જુદાં નથી. કામકાજના સમય દરમ્યાન તે 'મહેનતાણા' માટે કામ કરતો હોય છે. ત્યારે કુરસદના સમયમાં તે મહેનતાણા સિવાયની, અને તેથી જ કદાચ તેના કરતાં વધુ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય વસ્તુ માટે કામ કરતો હોય છે. પરંતુ કામ તો તે કરતો જ હોય છે. તેની કુરસદની પણ સામાજિક દૃષ્ટિએ ચોખ્ખી કિંમત છે, અને કુરસદમાં પણ કામકાજ સમાયેલું છે; ભલે પછી તે કામકાજ ઉત્તમતાની એટલી હદે પહોંચાડવામાં આવ્યું હોય, કે જેથી તે બદલાઈને આનંદપૂર્ણ કે સુંદર રમતરૂપ બની ગયું હોય. આ સિદ્ધાંત દેખીતો તો બહુ રસહીન તથા કઠોર લાગે છે; પરંતુ આપણે તેને જરા ઊંડે ઊતરીને સમજીશું, તો તે તેવો નહિ લાગે.

નાગરિક વિષેની આ કલ્પનામાંથી સમાજ વિષેની પણ તેને મળતી એવી કલ્પના નીકળી આવે છે કે, સમાજ એ પરસ્પર સહકારની પદ્ધતિએ કામ કરવા માટેનું એક એવું વ્યવસ્થિત તંત્ર છે કે જે પોતે કરેલા કામની ઉત્તમતામાં પોતાની બધી તૃપ્તિ અનુભવે છે. તે કામની ઉત્તમતા, એક બાબત, કામ કરનારા બધા નાગરિકોએ પોતાના તમામ ઉદ્યોગ-ધંધામાં દાખવેલી કુશળતા અને વીરતા ઉપરથી આકવાની છે; અને બીજી બાબત, ઉત્પન્ન કરવામાં આવેલા માલનાં તથા કરવામાં આવેલા કામકાજનાં પ્રજ્ઞા-સૌંદર્ય-અને-સત્ય-રૂપી મૂલ્યો દ્વારા આકવાની છે.

અહીં પણ હું ફરી ભાર મૂકવા માગું છું કે, સમાજના સહકારમૂલક કામમાં 'મજૂરી'ના સમયમાં કરાતા કામકાજનો, તેમ જ કુરસદના સમયમાં કરાતા કામકાજનો પણ સમાવેશ થાય છે. તે બંને પ્રકારોને છૂટા પાડવાની આપણી ચાહુ રીતને લીધે, આપણા અત્યારના સામાજિક જીવનના કેટલાક હીનમાં હીન અંશો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. સમાજનું કામ એ એવી વસ્તુ નથી કે જે સાંજના પાંચ વાગ્યે અટકી જતું હોય અને પાછું બીજે દિવસે સવારે આઠ વાગ્યે શરૂ થતું હોય. રજા કે તહેવારને દિવસે તે મુક્તવાર્ધ રહેતું નથી. તેનું કામકાજ તો સતત ચાલ્યા કરે છે. ઊલટું, જ્યારે દુકાનોનાં ખારણાં બંધ થાય છે, અને કારખાનાંના દરવાબદોને તાળાં વસાય છે, ત્યારે તેની નાડીઓમાં જે જીવન ધબકતું હોય છે, તથા ભાવીની દૃષ્ટિએ તેમાં જે અગત્યના મુદ્દાઓ સંડોવાયેલા હોય છે, તે તો દિવસના બીજા કોઈ ભાગમાં દેખાતાં નથી. અત્યારે મારી સામે પડેલી એક બહેરખખરમાં 'સહકારી પદ્ધતિથી રજા કે તહેવારો ભોગવવા માટેના મંડળ'નું નામ છે. એ નામ મને ભારે રહસ્યપૂર્ણ લાગે છે. એમ પણ બને કે, મનુષ્યોના પરસ્પર સહકારનું રહસ્ય દિવસના કુરસદના ભાગમાં જ આપણને પ્રાપ્ત થાય. કામકાજના ક્ષેત્રમાં અસામાજિક વર્તણૂકનો પાર હોતો નથી; પરંતુ કુરસદના ક્ષેત્રમાં તો તે તેને પણ ટપી જાય છે. પોતાનાં 'સુખ' માણુતી વખતે જ માણુસો એકબીજાને સૌથી કારમું નુકસાન કરે છે, અને જગતને 'દુઃખ'થી ભરી કાઢે છે. એટલે 'સહકારી પદ્ધતિથી રજા કે તહેવારો ભોગવવા માટેનું મંડળ' એ રામરાજ્યનું સારામાં સારું વર્ણન છે. આસુરી રાજ્યમાં દરેક જણ પોતાની રજા પોતાના પડોશીને ભોગે ભોગવે છે.

આ કલ્પનાને હું નાગરિકતાની ઔદ્યોગિક કલ્પના કહું છું. શરૂઆતની પ્રાથમિક દશાના સમાજને વિષે પણ તે તાત્વિક રીતે લાગુ પડે છે જ. પરંતુ આજના જેવા ભારે યંત્રોદ્યોગી સંગઠનવાળા જમાનાને તો તે અચૂક અંધ-ભેસતી છે.

પરંતુ નાગરિકતાની તાલીમ ઉપર ખડાર પડતાં આજનાં શ્રોકઅંધ પુસ્તકોમાં તો કંઈ જુદી જ કલ્પના વ્યાપતી લાગે છે. તે પુસ્તકોમાં નાગરિક જાણે મૂલતઃ એક રાજકીય વ્યક્તિ જ હોય, એમ તેને લેખવામાં આવ્યો હોય છે; એટલે તેનાં અર્ધાં કર્તવ્યોની ઇતિ મત આપવામાં અથવા મત મેળવવામાં આવી રહે છે; અને સમાજનું કામકાજ કરનાર કામદાર કે સેવક તરીકેની તથા જેને માટે કામકાજ કરવામાં આવે છે એવા સેવ્ય તરીકેની તેની કલ્પના કાં તો ખોચરે પાડી દેવામાં કે વિસારી દેવામાં આવે છે. આજની કલ્પના પ્રમાણે, નાગરિકતાની તાલીમનો ઉદ્દેશ તેને એવું જ્ઞાન આપવાનો હોય છે કે, જેથી વખત આવ્યે તે પોતાનો મત યુદ્ધિપૂર્વક નોંધાવે, અથવા મતદાર તરીકે પોતાનાં રાજકીય કર્તવ્યો ડહાપણથી અદા કરે. નાગરિકને આપણે કાયદાઓ ઘડવામાં મદદ કરનાર, અને જે કાયદાઓ ઘડવામાં તેણે મદદ કરી છે તે કાયદાનો અમલ કરનાર રાજકીય મનુષ્ય જ ગણીએ, તો તેની તાલીમના પાયામાં રાજનીતિશાસ્ત્ર અને તેનાં આનુષંગિક એવા અર્થશાસ્ત્ર અને ઇતિહાસશાસ્ત્રનું જ્ઞાન જ આવે. કેળવણીની સીડીએ ઉપર સુધી આવેલા ઘણાખરા ‘કામદારો’ એ જાતની જ કેળવણી શોધતા હોય છે, અને તેમની માગણીઓ પૂરી પાડવાનું કામ લઈને બેઠેલાં વિદ્યાલયો અને વિદ્યાપીઠો પણ તેમને એ કેળવણી જ ખરાખર પૂરી પાડતાં હોય છે.

નાગરિકની કેળવણીમાં એ જાતની કેળવણીની કિંમત હું હરગિજ ઉતારી પાડવા નથી ઇચ્છતો. કારણ કે મારી જિંદગીનાં ઘણાં વર્ષો એ જાતના વિષયોના અભ્યાસમાં જ મેં ગાળ્યાં છે, તથા મારા નાગરિકબંધુઓમાં તેનો પ્રચાર કરવાનો પણ મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ મારે અહીં કહેતા જવું જોઈ એ કે, એ વિષયનું ઉપરચોટિયું જ્ઞાન — અને મોટા ભાગના લોકોને એવું જ્ઞાન મેળવવા જેટલો જ વખત હોય છે — જરાય જ્ઞાન ન હોય તેના કરતાં વધુ બ્રામક થઈ પડે છે.

પરંતુ ગમે તેટલા વિસ્તારથી તથા પૂરેપૂરી આપેલી રાજકીય કેળવણી સારા નાગરિકના અભ્યાસક્રમ માટે પૂરતી છે, એવો નિષ્કૃષ્ટ આપણે તારવીએ, ત્યાર પહેલાં એક બે મુદ્દાઓ લક્ષમાં લેવા જેવા છે.

પ્રથમ તો, નાગરિક પોતાનો મત યુદ્ધિપૂર્વક આપે એ, અને એમાં સમાતું અધું સાધવાથી પણ અતે આપણે ભાગ્યે જ કંઈ સાધીએ છીએ; સિવાય કે, વસ્તુતાએ મત આપવાને યોગ્ય એવું કંઈક આપણે તેની આગળ રજૂ કર્યું હોય. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, દરેક પ્રૌઢ નાગરિક અર્થાનું સામાન્ય હિત ઘડવામાં પોતાનો ભાગ ભજવી શકે તે માટે તેને આપણે મતાધિકાર આપીએ તેની સાથે, તે સામાન્ય હિત પણ એવા બિંચા પ્રકારનું હોવું જોઈએ કે જેથી તેને ઘડવામાં મદદ કરવાથી તેના મનમાં એવો ખ્યાલ ઉત્પન્ન થાય કે, પોતે એક ખાસ અગત્યનું કામ કરી રહ્યો છે. દાખલા તરીકે, એ સામાન્ય હિત એવી જાતનું હોય કે જેથી તેને ‘મૂર્ખ’ માણસના સ્વર્ગ’નું જ નામ આપી શકાય, કે તેની કલ્પના એવી જાતની હોય કે જેને ધૂર્તોનું મંડળ જ સ્વીકારી શકે, — તો તેને ઘડવામાં ભાગ લેવો એ વસ્તુને ભાગ્યે જ કોઈ મોટો અધિકાર પ્રાપ્ત થયે એમ કહી શકાય. તેથી કરીને મતાધિકારનો

‘વિસ્તાર’ એ પણ ખીજા નયાં ‘વિસ્તારો’ની જેમ માત્ર સ્થળને લગતી — ઉપર ઉપરની — ઘટના છે; અને જ્યાં સુધી તેની સાથે સાથે સામાન્ય હિતની કલ્પના પણ ઊંચી ન આવે, ત્યાં સુધી તેને ‘પ્રગતિમાં આગળ એક ડગલું’ કહી શકાય નહીં. સામાન્ય હિતની કલ્પના ઊંચી લાવવા તરફ જ મતાધિકારનાં મોજાં વળે, તો અલગત, તે એક કેળવણીની જ ક્રિયા થાય.

પરંતુ તેને માટે તો રાજનીતિશાસ્ત્ર કે અથવા શાસ્ત્રોના જ્ઞાનની ‘પરિપૂર્તિ’ રૂપે, અથવા કહો કે ‘સુધારણા’ રૂપે ખીજા જ જાતની કેળવણીની જ રૂર છે. તેનો ઉદ્દેશ નાગરિકોને પોતાના મતાધિકારનો ખુદ્ધિપૂર્વક ઉપયોગ કરવાનું શીખવવાનો જ નહીં હોય; પરંતુ મત આપવાને માટે ખરેખર યોગ્ય એવી દિશાઓમાં બધું કામકાજ શી રીતે વાળવું, એ શીખવવાનો હશે. જે પ્રજાતંત્ર માત્ર મતાધિકારનો વિસ્તાર કરવામાં જ પ્રગતિ કરતું જાય છે, પરંતુ જે વસ્તુઓ માટે મત આપવાનો છે તે વસ્તુઓનાં મૂલ્યો વધારવાની બાબતમાં પ્રગતિ કરતું નથી, તેને સાચા અર્થમાં પ્રગતિમાન ન કહી શકાય. ઊલટું, જ્યાં માત્ર મતાધિકારનો જ વિસ્તાર થતો જાય છે, પરંતુ સાથે સાથે સાચાં મૂલ્યોનું ધોરણ ઊતરતું જાય છે, ત્યાં અધોગતિ તરફ જ પ્રયાણ થઈ રહ્યું છે, એમ ચોક્કસ ભાખી શકાય.

અત્યારની ચાલુ ઢાળની લોકશાહીઓ આ જાતના પોતા પરના જોખમ પ્રત્યે જાગૃત છે કે કેમ, એ કહેવું શકા ભરેલું છે. નાગરિકને મુખ્યત્વે રાજકીય વ્યક્તિ ગણવાની કલ્પનાએ, તથા તે કલ્પનામાંથી આપોઆપ નિષ્પન્ન થતી તથા રાજકારણ અને અર્થશાસ્ત્ર ઉપર જ કેન્દ્રિત થતી તેની કેળવણીએ એ જોખમને છાઈ દીધું છે. પોતાનો મત ખુદ્ધિપૂર્વક આપવાની તથા તેમ કરવા ખીજાઓને સમજાવવાની

નાગરિકની ફરજ છે, એની હું ના નથી પાડતો; તેમ જ તે બધા માટે તેને કેળવવો જોઈએ એ પણ ઉઘાડું છે. પરંતુ એ બધી તેની રાજકીય ફરજોની પાછળ, તેની એક ઔદ્યોગિક ફરજ પણ રહેલી છે. તે ફરજ એટલે તે પોતે જે કોઈ પાયરીએ હોય, તે પાયરીએ પોતાના કળાકૌશલ્યની ઉત્તમતા દાખવીને, વાસ્તવિક મૂલ્યો ઉત્પન્ન કરવામાં તેમ જ ઘડવામાં પોતાનો ફાળો આપવો તે. કેમ કે, જે સામાન્ય હિત માટે તેણે મત આપવાનો છે, તેના સાર અને તત્ત્વરૂપ તે મૂલ્યો છે. કામદાર તરીકે, તે કાંતો ઉત્તમ નાગરિકોની હરોળમાં આવતો હોય કે પછી અધમ નાગરિકોની. જે કામદાર તરીકે તે પાછો પડતો હોય, તેા મતદાર તરીકે તેની કશી કિંમત નથી. દરેક નાગરિક સુખ્યત્વે — અને આ આધુનિક જગતમાં તેા વિશેષે કરીને — એક ઔદ્યોગિક વ્યક્તિ છે, અર્થાત્ કામદાર છે. કામ કરનાર તરીકે તેને કેટલીક ઔદ્યોગિક ફરજો છે, અને ખીજાઓ જેને માટે કામ કરે છે એવી વ્યક્તિ તરીકે તેને કેટલાક ઔદ્યોગિક હકો પણ છે. રાજકીય વ્યક્તિ તરીકે તેનું મહત્ત્વ એ ખીના ઉપર જ અવલંબેલું છે.

ઉદ્યોગની આખતમાં દાખવેલા દુર્ગુણોને બદલો રાજકીય આખતમાં દાખવેલા ગુણોથી વાળી શકાય નહીં. ઊલટું, રાજકીય ગુણો એકલાને જ બહુ ગા ગા ફરવાથી, પેલી ઔદ્યોગિક દુર્ગુણતા ઢંકાતી જાય છે. પ્રજાતંત્રને જગતમાં સુરક્ષિત કરવાના પ્રયત્નને અવરોધનારા બધા ભ્રમોમાં સૌથી વધુ નુકસાનકારક ભ્રમ એ માન્યતામાં રહેલો છે કે, રાજના કામકાજમાં દાખલ થયેલી નિર્માલ્યતાથી નાશ પામેલાં મૂલ્યોનેા બદલો આપણે મત આપવામાં દાખવેલા ડહાપણથી વાળી શકીશું. જાણે કે એનાથી જ આપણેા નાગરિક ઉદ્ધાર થઈ જવાનો હોય તેમ, રાજકારણ અને અર્થશાસ્ત્રને લગતી

નાગરિકની કેળવણી ઉપર જ ભાર મૂકવાની આજની પદ્ધતિએ, એ જામને યોછો કરવાને ખંદલે દઢ કરવામાં સારી પેઠે મદદ કરી છે.

પરંતુ આપણે જો નાગરિકને મુખ્યત્વે ઔદ્યોગિક વ્યક્તિ ગણીએ, અર્થાત્ કામદાર ગણીએ, અને તેના રાજકીય મહત્ત્વને ગૌણસ્થાન આપીએ, તો પછી પ્રશ્ન એ થાય છે કે, નાગરિક તરીકેના તેના સદ્ગુણો વિકસાવવા માટે અને દુર્ગુણો દૂર કરવા માટે કયા પ્રકારની કેળવણી વધુ ઉપયોગી કહી શકાય? ઔદ્યોગિક વ્યક્તિનો અભ્યાસક્રમ આપણે કયા મુદ્દાઓ ઉપર રચવો જોઈ એ ?

એ પ્રશ્નનો જવાબ હું પોતે આનાકાની વિના એ આપું કે, એ કેળવણીનો પાયો—અર્થાત્ બૌદ્ધિક પાયો—‘મજૂરી’ ના રહસ્ય વિષેની સાચી સમજ ઉપર નંખાવો જોઈ એ. મજૂરીને બધાં આર્થિક મૂલ્યોના મૂળરૂપ ગણીને જ અટકવું જોઈ એ નહીં. એટલાથી જ અટકી જઈને આજનું અર્થશાસ્ત્ર ભયંકર આફતોના કારણરૂપ બની ગયું છે. મજૂરી તો જીવનનાં બધાં શ્રેયોના મૂળરૂપ છે; મનુષ્યની રાહ જોઈને બેઠેલાં બધાં આધ્યાત્મિક મૂલ્યોના સામ્રાજ્યમાં દાખલ થવાનો તે સાર્વત્રિક પરવાનો છે;—એ જાતનું મજૂરીનું માનવ રહસ્ય તથા કદાચ તેનું દિવ્ય કે ઈશ્વરી રહસ્ય સમજવું, એ કદાચ આજના ઔદ્યોગિક જમાનાની ખાસ આવશ્યકતા છે. અને ઔદ્યોગિક મનુષ્યની કેળવણી પણ તે દિશામાં જ જોરથી વળવી જોઈ એ.

પરંતુ મજૂરીની આ જાતની ફિલસૂફીને અનુરૂપ એવી કુરસદની ફિલસૂફી પણ હોવી જોઈ એ. એક વખત મજૂરીનું સાચું સ્વરૂપ સ્પષ્ટતાથી સમજાઈ જાય, તો ખીજે જ પગલે એ નિર્ણય ઉપર આવવું પડે કે, કુરસદ પણ ઉત્તમ રીતે કામકાજ કરવાની ખીજી અથવા વધુ સારી તકરૂપ જ છે.

કુરસદનેા પ્રધાન સૂર કુશળતા જ હોવો જોઈએ અને તે દરમ્યાન ઉત્તમતા જ સિદ્ધ કરવામાં આવતી હોવી જોઈએ; ભલે પછી તેને કામકાજનેા સમય કહો કે રમત-ગમતનેા કહો. આમ મજ્જીમી તેમ જ કુરસદ બંનેને એક સાથે સમાવતા એક જ સિદ્ધાંત દ્વારા તે બંનેની એકતાના મહાદર્શનની પણ ઔદ્યોગિક જમાનેા રાહ જોઈ રહ્યા છે.

આ સિદ્ધાંતની અંદર રહીને, નાગરિકની કેળવણીનું ઘડતર થવું જોઈએ. એ સિદ્ધાંત સામાન્ય કેળવણીને પણ લાગુ કરવામાં આવે, તો એક બાબુ તેની નિષેધાત્મક અસર એ થશે કે, જે પદ્ધતિઓથી માત્ર વંધ્ય જ્ઞાન જ નીપજતું હશે, અર્થાત્ એવું જ્ઞાન કે જેને વિદ્યાર્થી સામાજિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી તથા અંગત દૃષ્ટિએ આનંદદાયક એવા કોઈ કામમાં લઈ શકતો ન હોવાથી જલદી ભૂલી જાય છે, અથવા જલદી તુરુહકારતાં શીખે છે, — તેવું વંધ્ય જ્ઞાન આપતી પદ્ધતિઓનેા ધીરે ધીરે અંત આવતો જશે; અને ખીલુ બાબુ તેની રચનાત્મક અસર એ થશે કે, માણસમાં રહેલી શક્તિઓને પ્રયત્નપૂર્વક શોધી કાઢીને તેમને શરીર અને મનને લગતી તમામ કળાઓ અને હુન્નરો દ્વારા ખીલવવાનેા પ્રયત્ન કરવામાં આવશે. અલબત્ત, તે હુન્નર-કળાઓ એવાં હશે કે જે માનવ જીવનના રહસ્ય અને મૂલ્યમાં વાસ્તવિક વધારો કરતાં હશે; તથા તેમનું અનુશીલન કરનાર દરેકને એવી પ્રતીતિ અર્પતાં હશે કે તે પોતે વૈયક્તિક રીતે જગતને ઉપયોગી છે. એ પ્રકારની પ્રતીતિ ન હોવી એ જીવનનું મોટામાં મોટું દુઃખ છે. આ જાતની કેળવણી માનવ જ્ઞાનની મર્યાદા સંકુચિત કરવાને બદલે તેનેા વિસ્તાર કરશે તેને વધુ ઊંડું ખનાવશે, તથા સંસ્કૃતિનું ધોરણ નીચું કરવાને બદલે તેને કલ્પનામાં પણ ન હોય તેટલી ઊંચાઈએ પહોં-

ચાડશે; અને દરેક વિજ્ઞાન તથા તેના આનુષંગિક હુન્નરને ભારે પ્રેરણા આપશે.

આજના જથાબંધ યાંત્રિક ઉત્પત્તિના જમાના હેઠળ વસ્તુતાએ ચાલતી મજૂરી સાથે મજૂરીની આ ફિલસૂફીને સરખાવવામાં આવે, તો તેની કૂર ઠેકડી થાય, એ વસ્તુસ્થિતિથી હું પૂરેપૂરો માહિતગાર છું. એમ તો, “માણસ વસ્તુતાએ એક ઉમદા પ્રાણી છે,” એ સિદ્ધાંતને જ્યારે કોઈ પણ માણસનાં રોજનાં કાર્યો સાથે સરખાવવામાં આવે, ત્યારે પણ થાય. આને કારખાનામાં ચાલતી સળંગ ક્રિયામાં અમુક જગાએ ગોઠવાયેલો મજૂર પોતાના યંત્ર ઉપર બિલો રહીને કે જરૂર પડે ત્યારે પોતાનો હાથ વાપરીને એક જ પ્રકારનું જે કાંઈ કામ કર્યા કરે છે, તે જ જો મજૂરીનો અર્થ થતો હોય, તો હું જ સૌથી પ્રથમ કબૂલ કરીશ કે, બાઈબલના ‘ઉત્પત્તિ પ્રકરણ’થી માંડીને ‘લેબર-લીડર’ના છેલ્લા અંક સુધી મજૂરી ઉપર જે શાપો વરસાવવામાં આવ્યા છે, તે યથોચિત જ છે.

તે આખાબોલા છાપામાં એક લેખક લખે છે: “મોટા ભાગનાં સ્ત્રીપુરુષોને મજૂરી પ્રત્યે નર્યો ધિક્કાર જ હોય છે; અને તેથી, જો તક મળે તો અંગમહેનતવાળી મજૂરી પાસેથી પ્લેગની પેઠે તેઓ દૂર ભાગવા માગે છે, એ ખીના તરફ આપણામાંના કોઈએ દુર્લક્ષ ન કરવું જોઈએ. રાજદ્વારી આગેવાનો, દેવળોના પાદરીઓ કે ખીલ્લો હાંમેશાં જે કહ્યા કરે છે કે, ‘મજૂરી એ તો દિવ્ય વસ્તુ છે,’ એ નયું જાંઠાણું છે. ઈશ્વરે અને કુદરતે માણસને માથું એટલા માટે આપ્યું છે કે, તે પોતાના જીવનને સહેલું બનાવી શકે, અને પોતાની દુનિયાઈ મુસાફરીના સમયને મૂંઝવણ અને અગવડોના સમયને બદલે શાંતિ અને સુખના સમયમાં પલટાવી નાખે.”

મિ. બર્ટ્રાન્ડ રસેલનો પણ એ જ મત છે. માનવતાની દૃષ્ટિએ યાંત્રિક મજૂરી પ્રત્યેના તેમના ધિક્કારને, અમીર-ઉમરાવ વર્ગના લોકોના મજૂરી પ્રત્યેના અણગમાથી ભાગ્યે જ જુદો પાડી શકાય તેમ છે. જે મજૂરી આજના યંત્રોદ્યોગી સમાજના જીવનની જરૂરિયાતો પૂરી પાડે છે, તેને માટે તે ‘ગદ્ધાવૈતરું’ એ સિવાય બીજું કશું જ સારું નામ શોધી શક્યા નથી. તે લખે છે, “આજના યંત્રોદ્યોગી સમાજમાં માણસને ભાગે જે કામ કરવાનું આવે છે, તે કામ કરવાનો ભાગ્યે જ કોઈને ઉમળકો થાય. દરેક જણ પગાર માટે જ કામ કરતો હોય છે; તે કામ તેને ગમતું હોય છે તે માટે હરિગજ નહીં. અને જો યાંત્રિક ઉદ્યોગો જ કાયમ રહેવાના હોય, તો જરૂરી કામકાજનો મોટો ભાગ આનંદમય કરી શકવાની આપણે આશા રાખવી એ ફેાગટ છે. બહુમાં બહુ તો આપણે તેનું પ્રમાણ ઘટાડી શકીએ; અને એ પ્રમાણ ઘણું જ ઘટાડી શકાય તેમ છે, એ વાતમાં કશી શંકા નથી. જીવનની જરૂરિયાતો ઉત્પન્ન કરવાને આવશ્યક હોય તેટલી ઓછામાં ઓછી હદે યાંત્રિક મજૂરીના કલાકો ઘટાડી નાખવા, અને બાકીના કલાકોને કોઈ પણ પ્રકારના અંકુશ વિનાના કરી મૂકવા, એ જ આપણું ધ્યેય હોવું જોઈએ. માણસોનો મોટો ભાગ રોજના ચાર કલાક જેટલું ગદ્ધાવૈતરું કાંઈ ખાસ નુકસાન વિના સહન કરી શકે; અને કદાચ ચાર જ કલાકનું કામ કરવાની બધાને જરૂર પણ રહેશે.” એટલે કે, મિ. બર્ટ્રાન્ડ રસેલ જે જાતનો ‘સમાજવાદ’ ઉપદેશ છે, તેની હેઠળ તેટલા કલાકનું ગદ્ધાવૈતરું કરવાની દરેક માણસને ‘જરૂર’ રહેશે.

અર્થાત્ મિ. રસેલના નુસખામાં રોજનું ચાર કલાકનું ગદ્ધાવૈતરું અને બાકીના વીસ કલાકની નિરંકુશતા છે. ચાર કલાકના ગદ્ધાવૈતરાની બાબતમાં તો હું મિ. રસેલથી પણ

આગળ જઈને એમ સૂચવું કે, ‘આપણું ધ્યેય’ તો ગંધા-વૈતરાનો સમય શૂન્ય બેટલો કરી નાખવાનું હોવું જોઈએ. અને કદાચ આપણે ફરજિયાત જ એવું ધ્યેય રાખવું પડશે. કારણ કે, માણસોના મોટા ભાગને ૨૪ કલાકમાંથી ૨૦ કલાક તેમની વૃત્તિઓ અને વાસનાઓને અનુસરવા કોઈ પણ પ્રકારના અંકુશ વિના સોંપી દેવા, એનો અર્થ એ થશે કે, તે સમયને અંતે તેઓ એવા તો સત્વહીન, બ્રહ્મ, ગમાર, જંગલી, લોથ જેવા કે મૂઠ બની ગયા હશે, [અને જો તેઓ બુદ્ધી જાતના માણસો હશે તો એવા તો વિચક્ષણ, ઉન્નત, અને સ્વતંત્ર મનુષ્યને ઇષ્ટ એવા પદાર્થોના ઉપાસક બની ગયા હશે,] કે તેઓ ચાર કલાકનું ગંધાવૈતરું પણ કરવાની હાથ ધસીને ના પાડશે; તથા પોતાની શક્તિ કે પૈસા (જો તેઓની પાસે બાકી રહ્યાં હશે તો) પોતાને બદલે ખીબા કોઈને એ તિરસ્કાર ભરેલું કામ કરવા મોકલવામાં ખચશે. કારણ કે, ચાર કલાકનું ગંધાવૈતરું અને ૨૦ કલાકની નિરંકુશતા એ બંને સદંતર અલગ રાખી શકાય કે કેમ તે વિષે મને શંકા છે. તે બંને એક ખીબા ઉપર અનેક પ્રકારે અસર કરશે. તાલીમબદ્ધ થઈને યંત્ર ઉપર કામ કરવાના ચાર કલાકોમાં દાખવવાની શિસ્ત અને કાર્યકુશળતાને મોજમાં આવે તેમ વર્તવાના વીસ કલાકો કયાંય ઉરાડી મૂકશે. અને ખીણ બાબુ, ગાળો ભાંડતાં, ભાંડતાં [અને ‘લેબર લીડર’ની ભાષામાં કહીએ તો] ધિક્કાર આપતાં આપતાં, કે નજીકમાં નજીક આવેલા પીકાનું રટણ કરતાં કરતાં, તેમ જ ખીણ પણ સ્વાભાવિક વૃત્તિઓ અને વાસનાઓ તૃપ્ત કરવાની કલ્પનાઓ કરતાં કરતાં, યંત્ર ઉપર ગાળેલા ગંધાવૈતરાના ચાર કલાકોને અંતે, ના-મનનું કામ બજાવકારે કરી છટેલા તે લોકોનો મિજાજ એવો તો નહીં જ રહ્યો હોય કે જેથી

તેઓ પછીના કુરસદના સમયનો ક્ષયદાકારક રીતે ઉપયોગ કરવાને પ્રેરાય. ઉપરાંત એ વીસ કલાકનો સમય બધા લોકો કોઈ પણ વસ્તુ ભોગવવામાં કે કોઈ પણ પ્રકારનું કામ ખીજા પાસે લેવામાં ન ગાળે એવી વ્યવસ્થા પણ કરવી પડશે. જેમ કે, તેમણે મોટરગાડીઓ કે ઘોડાગાડીઓમાં એસીને ફરવા નીકળી પડવું ન જોઈએ, કે સિગારેટો પણ પીવી ન જોઈએ. નહીં તો આ વીસ કલાક નિરંકુશ રીતે મોજ કરવા નીકળી પડેલાઓ પોતાની મરજી મુજબ મોજ કરી શકે તેવાં સાધનો તેમને પૂરાં પાડવા કોઈકે તો ચાર કલાક કરતાં વધારે કામ કરવું જ પડશે. પોલીસને એ બધો અવર-જવર સલાખવામાં કે તેમને તોફાને ચડી મારામારી કરતા અટકાવવામાં જે મહેનત પડે, એ વાત તો જવા જ દઈએ. ઉપરાંત, વીસ કલાકના સમયને છેક જ 'નિરંકુશ' છોડવાનો હોય, તો પછી આ બધામાંથી કશાની જ વ્યવસ્થા શી રીતે કરવી, એ સમજવું મુશ્કેલ છે. આ ચક્રાવો મિ. રસેલના લક્ષ બહાર રહી ગયો લાગે છે. અને વસ્તુતાએ પણ સામાન્ય રીતે સ્થળ-ભાવનાથી વિચાર કરનારાઓની અપૂર્ણતાઓ મિ. રસેલમાં આ જગાએ ખાસ દેખાઈ આવે છે. દરેક જણ બાણે જ છે કે, તે પહેલા નંબરના સ્થળ-ભાવનાથી વિચાર કરનારા [ગણિતશાસ્ત્રી] છે. સમાજના દિવસના તેમણે, ચાર કલાકનું ગંધાવૈતરું અને વીસ કલાકની કુરસદ, એવા જે બે ભાગો પાડ્યા છે, તેમને તેમણે તો સ્થળ ઉપર પડેલા ભાગે જ ગણી લીધા છે. પરંતુ વસ્તુતાએ તો એ બે ભાગો કાળમાં પડે છે, અને ચોક્કસ ભાષા વાપરીએ તો, તે બે ભાગો પડતા જ નથી. કારણ કે, વીસ કલાકવાળો હિસ્સો પણ ચાર કલાકના સમયવાળા હિસ્સા સાથે સળંગ જોડાયેલો જ છે; તેથી એક હિસ્સા દરમ્યાન દાખવેલા સદ્ગુણો કે

દુર્ગુણો ખીજા હિસ્સાના સદ્ગુણો કે દુર્ગુણો ઉપર અસર કરે જ છે. ચાર કલાક કામકાજ કરી, બાકીના વીસ કલાક મોજમાં આવે તેમ ગાળનારો સમાજ કેવી વસ્તુ બની રહે, એ વિચારવાનું તો હું તે લોકો ઉપર જ છોડું છું કે જેઓનું મન એ વસ્તુ વિચારી શકે તેમ છે. હું પાતે તો તે વસ્તુ વિચારી શકતો નથી.

કાળ-ભાવનાથી જ વિચાર કરવાની આવશ્યકતાનું જો કોઈ સ્થાન હોય, તો તે આ જ છે. એવો દિવસ કદાપિ આવે કે જ્યારે માલની જથ્થાબંધ ઉત્પત્તિ તથા યાત્રિક મજૂરી માટેના કલાકો એટલા બધા ઓછા થઈ જાય, કે જેથી બધી કક્ષાના મજૂરોના કુરસદના કલાકો વધી જાય, તો એની અસર અચૂક એ થશે કે, સમાજવ્યવસ્થાનું મુખ્ય કામ અત્યારે છે તેના કરતાં બદલાઈને જુદી જ જાતનું બની જશે. અર્થાત્, ત્યારે નાગરિકોને મળતી પુષ્કળ કુરસદની વ્યવસ્થા કરવાનું જ કામ મુખ્ય બની જશે. અત્યારે પણ બધા વર્ગોને મળતો કુરસદનો સમય વધીને એટલી હદે પહોંચ્યો છે કે, તે સમયનું શું કરવું અને તે કલાકો કેવી રીતે ગાળવા જોઈએ, એ પ્રશ્ન રાજપુરુષો અને કેળવણીકારોને માટે ભારે અગત્યનો બની ગયો છે.

વખત જાય છે તેમ તેમ નાગરિકોનો સમુદાય તેમની કુરસદનો સમય જે રીતે ગાળે છે, તે સમય દરમ્યાન જે મોજમજાઓ તેમને આકર્ષે છે, કે તે સમય દરમ્યાન તેઓ જે જાતની રમતગમતો માગે છે, અથવા જે કીમતી પદાર્થો લોગવી નાખે છે, તેના વડે જ આખી સંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ વધુ ને વધુ નિયત થતું જાય છે. કેટલાય વેપારોની ચડતી કે પડતી, જે કામકાજ કરવામાં આવે છે તે કામકાજની જાત, જે આર્થિક કે ખીજા પરિસ્થિતિ હેઠળ તે બધું કામકાજ કરવામાં

આવે છે તે પરિસ્થિતિ, તથા તે કામકાજની કેળવણીની દૃષ્ટિએ સારી નરસી કિંમત, વગેરે વસ્તુઓ પણ તેના વડે જ વધુ ને વધુ નિયત થતી જાય છે. આજે તો મોટા ભાગના ઉદ્યોગો કુરસદના સમયની માગણીઓ પૂરી કરવાને જોઈતી વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવાને કામે જ લાગી ગયા છે. અને વરસે વરસે તેમાં વધારો જ થતો જાય છે. કુરસદના સમયનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો જોઈએ, તે ખાબતમા ઊન-કેળવાયેલા લોકોને, તેમના કામકાજની વેઠ ઊતરી કે તરત તેમની વૃત્તિઓ અને વાસનાઓને વશ મૂકી દેવા, એ તો તેઓ જે કાંઈ કામકાજ કરતા હોય, તેના મૂલ્ય ઉપર પણ ભારે નુકસાનકારક અસર નોતરવા બરોબર છે.

૧૦

કુરસદનો ઉપયોગ

આપણી આબુખાબુ જે કાંઈ સામાજિક પતન દેખાય છે, તેનો ઘણો ભાગ કુરસદનો યોગ્ય ઉપયોગ કરતાં ન આવડવાનું સીધું કે આડકતરું પરિણામ છે. નિરંકુશ કુરસદવાળા તથા ખીસામાં પેસાવાળા લાખો લોકોને તે પૈસાનું કે કુરસદનું શું કરવું તે વિષે કશો વિચારયુક્ત ખ્યાલ ન હોવાને લીધે, ચાલાક લોકો પોતાનો વેપાર વધારવાના સાધનરૂપે લોકોમાં નવી નવી વસ્તુઓની ઈચ્છા ઊભી કરવાની કળા ખીલવે છે; અને તેમાંથી શારીરિક, ખૌદિક ને નૈતિક અનિષ્ટોની મોટી ફેજ ઊભી થાય છે. કાંઈકે નવા સર્જન માટે અવકાશ આપવાના અર્થમાં કુરસદના કલાકો જરૂર 'નિરંકુશ' હોવા જોઈએ; અને એ અર્થમાં તો કામકાજના કલાકો પણ 'નિરંકુશ' હોવા જોઈએ. પરંતુ 'નિરંકુશ'નો અર્થ જો એ

થતો હોય કે, તે સમય દરમ્યાન કોઈ પણ કાયદાનો અમલ જ રહેવાનો ન હોય, કે બુદ્ધિના અંકુશો પણ રદ થવાના હોય, તેમ જ ડહાપણ અને ગાંડપણ વચ્ચેનો ભેદ ભૂંસાઈ જવાનો હોય, તો તો એ જાતની 'નિરંકુશ' કુરસદથી ભૂતકાળમાં કેટલીય સંસ્કૃતિઓ નાશ પામી છે, અને આપણી સંસ્કૃતિ પણ અંતે એ જ કારણથી નાશ પામશે, એમ જ કહેવું જોઈએ. કુરસદનો ઉપયોગ કરતાં આવડવાની કેળવણી, આજના જમાનાની સૌથી મુખ્ય આવશ્યકતા છે.

તેથી, બાઈબલમાંના 'ઉત્પત્તિ-પ્રકરણ' પ્રત્યે, મિ. રસેલની બુદ્ધિમત્તા પ્રત્યે અને 'લેબર-લીડર'માં લખનારા તેમના મળાંતયાનાં શુભેચ્છક ઝનૂન પ્રત્યે યથોચિત સન્માનવૃત્તિ રાખવ છતાં, હું ભારપૂર્વક કહેવા માગું છું કે, મજૂરી વિષેનો જે કોઈ સિદ્ધાંત મજૂરી અને કુરસદને એકબીજાની સામે — એકબીજાના વિરોધી તરીકે રજૂ કરે છે, તથા એકને આશીર્વાદ આપીને બીજા ઉપર શાપ વરસાવે છે, તે મૂળે જ ખોટો છે. મજૂરી એ શાપિત કામ છે, અને કુરસદ એ સ્વર્ગીય ખે-કામ છે, એ સિદ્ધાંતની સામે હું એ સિદ્ધાંત રજૂ કરવા માગું છું કે, બંનેની અંદર કામ કરવાપણું રહેલું છે; તથા એ રીતે તે બંને તત્ત્વતઃ એક હોઈ, તેમની દોરવણી અને નિયંત્રણ એક જ આદર્શથી થવાં જોઈએ. આ આદર્શ તે કૌશલ દાખવી ઉત્તમ કામ કરવાનો, કે જે વસ્તુને એરિસ્ટોટલે કેટલાંય સૈકાં પહેલાં માણસના સાચા કર્તવ્ય તરીકે ગણાવી હતી. ડાહ્યો માણસ મજૂરીને બદલે કુરસદને પસંદ કરવાનું એક જ કારણ આપી શકે કે, કુરસદના સમયમાં તેને ઉત્તમ રીતે કામ કરવાની, અર્થાત્ વધારે સારું કામ કરવાની તક વધુ મળે છે. પરંતુ કળાકારોની બાબતમાં તથા સામાન્ય રીતે સાચાં મૂલ્યોનું સર્જન કરનારાઓની બાબતમાં બને છે તેમ, કામકાજના

સમયમાં જ તેમને વધારે કુશળતા દાખવવી પડતી હોય, તો તેવા માણસોને કુરસદના સમય કરતાં કામકાજના સમયમાં જ સૌથી વધુ આનંદ મળે.

મજૂરી એ એક શાપ છે કે વરદાન છે, એ વસ્તુ તો તમે કઈ જાતની મજૂરી કરો છો, તથા તે કરવામાં ક્યા હેતુઓ અને ભાવનાઓ સેવો છો, તેના ઉપર આધાર રાખે છે. પરંતુ ધ્યાનમાં લો કે, એ જ નિયમ કુરસદને પણ લાગુ પડે છે. જડ-મજૂરી, અર્થાત્ અંગત કુશળતા દાખવી ન પડે તેવી મજૂરી, ખરેખર શાપરૂપ છે. તેના બદલામાં ગમે તેટલું મહેનતાણું મળતું હોય, તોપણ તે મજૂરી કરનારનાં શરીર અને મન તેનાથી તવાઈ જ બંધ છે. પરંતુ જડ, અર્થાત્ કુશળતાના ઉપયોગ વિનાની કુરસદ પણ તેવી જ હોય છે. જડ મજૂરી અને જડ કુરસદ એ બંને અનિષ્ટો આજે ચારેબાજુ ફેલાયેલાં છે. તેમાંથી બીજા અનિષ્ટને — જડ કુરસદને — હું પહેલા કરતાં વધુ વ્યાપક તથા વધુ પાવરધું ગણું છું. એટલું જ નહીં, પણ તેને તો હું તે બેમાંથી મૂળભૂત અનિષ્ટ પણ ગણવા તૈયાર છું. કારણ કે, ઔદ્યોગિક જગતમાં ચાલતા જ્યાંબંધ ઉત્પત્તિવાળા ધંધાઓમાં, કુરસદના વખતની માણસોની મૂઠતા સંતોષવા માટે, અર્થાત્ કુરસદવાળા મૂખોને — ભલે પછી તે ગરીબ હોય કે તવંગર — પોતાના જાતિ-ભાઈઓને ત્રાસરૂપ બનવા માટે તથા પોતાની જાતને જોખમરૂપ બનવા માટેની સામગ્રી પૂરી પાડતા ધંધાઓ માણસને માટે સૌથી વધુ અધઃપાત-કારક છે. કઠારાની અંદર ઊભી રહી, દારૂના પ્યાલા ભરી આપી આપીને લોથ થઈ ગયેલી હોટલવાળાની નોકરડીની મજૂરી, અને તે કઠારા બહાર તેણે આપેલા દારૂને ચૂસતા ઘરાકની કુરસદ, એ બંનેનો એકબીજા સાથે કાર્ય-કારણભાવનો સંબંધ છે. એ બંને ક્રિયાઓની ઉપયોગિતા

કે નિરુપયોગિતા વચ્ચે મને કશો તફાવત દેખાતો નથી. ઔદ્યોગિક સમાજતંત્રમાં જડ મજૂરી અને જડ કુરસદ એક-બીજાને કેવાં ઊભાં કરે છે તથા વધારે છે, તેના ઉદાહરણ તરીકે એ ચિત્ર હું રજૂ કરું છું. કુરસદના વખતમાં લોકો જે રમતો રમે છે તેમાં, સામાજિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં, 'મૂર્ખ બનવા' જેવી ખરચાળ એકે રમત નથી; કારણ કે, કુરસદવાળે છેકે મૂર્ખ હોવો, એનો અર્થ જ એ છે કે મજૂરીવાળે છેકે શુભામ હોવો.

જડ મજૂરીની સાથે સાથે જ જોડકી ખંડેનરૂપે ઉત્પન્ન થતી જડ કુરસદનો એકબીજા સાથે શો સંબંધ છે, તથા કુરસદના વખતમાં દાખવવામાં આવતી મૂર્ખતાનો મજૂરી દરમ્યાન કરવા પડતા ગદ્ધાવૈતરા સાથે શો સંબંધ છે, તેનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ થવાની ખાસ જરૂર છે. કદાચ એ આપણા સામાજિક ઈતિહાસનું કાળામાં કાળું પ્રકરણ અને. કારણ કે, અર્વાચીન મનુષ્ય પોતાની મોજમજની ખાબતમાં જેવો દુર્ભાગી છે, તેવો બીજા કોઈ ખાબતમાં નથી. પરંતુ તે પ્રકરણ જેટલું 'કાળું' હશે તેટલું જ બેધપ્રહ પણ હશે; કારણ કે મજૂરીના 'કોયડાંની ઘણી વિશિષ્ટતાઓ સમજવામાં તે આપણને મદદગાર નીવડશે. તેના વિના તે બધી સમજાવી અશક્ય છે; અને તે 'કોયડાં'નો 'ઉકેલ' લાવવાની જે કૂચી આપણે લાંબા વખતથી શોધી રહ્યા છીએ, તે પણ આપણને તેમાંથી જ જડશે. અલબત્ત, આ ગ્રંથમાં એટલા મોટા વિષયની આંશિક તપાસ પણ હાથ ધરવી શક્ય નથી; પરંતુ, આજકાલ કુરસદના વખતનો એક ધંધો બધા વર્ગોમાં એટલો બધો માનીતો થઈ પડ્યો છે, તથા અર્વાચીન સમાજની ખાસિયતરૂપ બની ગયો છે કે, તેનો ઉલ્લેખ અહીં કરતો જઈં.

એ ધંધો — જો તેને ધંધો કહી શકાય તો — ‘દશ્યો દેખતા કરવાનો’ છે. આપણો જમાનો ખાસ કરીને ‘દશ્ય-દેખુ’ જમાનો છે. અર્થાત્ તેને વસ્તુઓ દેખ્યા કરવાનો, કે વસ્તુઓ કેવી દેખાય છે, તે જોતા કરવાનો બહુ શોખ છે. જેના ખિસ્સામાં પૈસા હોય, તે તરત ચાલતી પકડે છે; અને પોતાનાં ખિસ્સાં કે પોતાની કુરસદ પહોંચે તેટલે દૂર સુધી રેલવે, મોટર, કે વિમાન દ્વારા સતત મુસાફરી કર્યા કરે છે. કુરસદના કે રબના દિવસોમાં આપણો આ દશ્ય-દેખુ વ્યાસંગ આપણી કામ કરવાની ટેવો ઉપર વ્યાપેલી સ્થળ-ભાવનાથી વિચાર કરવાની રીતને અનુરૂપ પૂર્તિરૂપ જ છે. આપણી રમતગમતની ટેવો ઉપર પણ તેનું જ પ્રાધાન્ય છે; કારણ કે રમતગમતને મેદાને જનારાઓનો મોટો ભાગ ‘જેવા જનારાઓનો’ હોય છે; રમવા જનારાઓનો ભાગ તો બહુ નાનો જ હોય છે.

પહેલાંના જમાનાઓમાં પણ દશ્ય-દેખુના આ વ્યાસંગનો અભાવ તો નહોતો જ; પરંતુ તે ઘણો જ નજીવો હતો. અત્યારની મુસાફરીની સગવડોએ તે વ્યાસંગને અતિશય ઉત્તેજન આપ્યું છે. સિનેમા જેવા જતા આગકથી માંડીને ફૂટબોલની હરીફાઈ જેવા જતું ટોળું, ઇંગ્લીના કલાસંગ્રહમાં આવતાં અમેરિકાવાસીઓનાં ઘાડાં, ઘોડદોડ ઉપર ભેગાં થતાં ટોળાં, સૂર્યનું ગ્રહણ પૂરેપૂરું દેખી શકાય તેવા સ્થળે જવા નીકળતા લાખો લોકો, અને આખા વિશ્વનું ‘દર્શન’ શોધવા મથતા ફિલસૂફ સુધીના આપણે બધા જ પહેલાંના જમાનામાં કદી ન હોય તેવા ‘દશ્ય-દેખુ’ રખડુઓની જાત બની ગયા છીએ. પહેલાંના જમાનામાં મુસાફર જુદા જ હેતુઓથી પોતાની વિકટ મુસાફરીએ નીકળતો : તે કાં તો કોઈ હુન્નર શીખવા કે તેના વડે કમાણી કરવા નીકળતો, યા કોઈ ધર્મચરુનો

ઉપદેશ સાંભળવા કે તેવો ઉપદેશ આપવા માટે નીકળતો; અથવા કોઈ તીર્થસ્થળની યાત્રાએ નીકળતો. આમ, તે જ્યાં જ્યાં જતો, ત્યાં પહોંચીને અર્થપૂર્ણ એવું કાંઈક 'કરતો.' મુસાફરી દરમ્યાન પણ તે જ્ઞાન ભેગું કરતો કે પોતાની પાછળ મૂકતો જતો; અને જ્યારે મૂળ ઠેકાણે પાછો આવતો, ત્યારે પહેલાં કરતાં વધારે ડાહ્યો બનીને આવતો. આ જાતના મુસાફરીએ જ હુન્નરકળાનો પ્રચાર કર્યો છે, જ્ઞાનનો ફેલાવો કર્યો છે, તથા આખા જગતને સુધારનારા ધર્મી ઉપદેશ્યા છે. આજે તો એવા એક જણની જગાએ દશ હજાર જણા મુસાફરીએ નીકળે છે; અને ટિકિટનું તથા હોટલનું બિલ ચૂકવી દીધું અને 'જોવાનું' જોઈ લીધું, એટલે તેમનું કામ પૂરું થાય છે. તેમની મુસાફરી, તેમનો ઉતારો, અને તેમના ખાનપાન પાછળ મોટા પ્રમાણમાં એન્જિનનું બળતણ, રસ્તાનો આવરણ, અને માણસોની મજૂરી ખર્ચાઈ જાય છે; પરંતુ બદલામાં, જે સ્થળોએ તેઓ જાય છે, ત્યાંના જીવનમાં તેઓ થોડું ચલણી નાણું અને ખાલી અચંખા સિવાય ખીજ કશાનો ઉમેરો નથી કરતા; તથા જાતે પણ દરેક જોવાં, ખાણું ખાવું, હવાફેર કરવો, અને હરફર કરવી—એ સિવાય ખીજું કશું નથી લાલતા.

સ્થળ-ભાવનાથી જ વિચાર કરનારા, આંખની જ ઉપાસના કરતા, તથા રખડુ બની ગયેલા આજના જમાનામાં કુરસદનો જે અર્થ થાય છે, તેનો આ, હજારોમાંથી એક પણ અતિ સૂચક નમૂનો છે. “કુરસદ એટલે વસ્તુઓ જોયા કરવા વડે થોડા ઘણા આનંદમાં વખત પૂરો કરવો,” એ અર્થ આજે, “કાંઈક વસ્તુઓ રચવા દ્વારા કે કરવા દ્વારા વખતને સચેતન કરવો,” એ જાતના કુરસદના ખીજ અર્થને દબાવી રહ્યો છે. હું તો

તેમાંના ધીજી અર્થને જ વધારે આનંદપ્રદ અને અનુસરવા યોગ્ય કહીને રજૂ કરવાનો છું.

થોડા વખત ઉપર આપણને ચેતવણી મળી હતી, પણ આપણામાંના ઘણા તેને ભૂલી ગયા છીએ કે —

“ સાવધાન ! રખે તમારો કુરસદનો સમય તમારા પાડોશીને ત્રાસરૂપ અને તમને પોતાને કંટાળારૂપ થઈ પડે. તમારી સંપત્તિ પહોંચે તેટલે દૂર સુધી ભલે તમે મુસાફરીએ જાઓ; પરંતુ તમારી મુસાફરીનો ઉદ્દેશ દુનિયા કે માણસોને ‘જોવાનો’ જ ન હોવો જોઈએ. કારણ કે, નરી જોવાની ચીજ તરીકે આ દુનિયા જરાય જોવા લાયક નથી; તેમ જ માણસોને પણ આંખે જ જોવાના હોય, તો તે ભારે અરસિક પદાર્થો છે તમે તો વસ્તુઓ ‘તરફ’ નહિ, પણ વસ્તુઓની ‘અંદર’ જોવા માટે મુસાફરી કરજો. કોઈ પણ દૃશ્ય જ્યાં સુધી માત્ર દૃશ્ય જ રહે છે, ત્યાં સુધી તે કશો જ આનંદ આપી શકતું નથી. અને સ્થળફેર જ્યાં સુધી માત્ર દૃશ્યફેર જ રહે છે, ત્યાં સુધી તેની કશી કિંમત પણ નથી. તમે જ્યારે કોઈ જગ્યાએ જવા માટે મુસાફરીની યોજના ઘડવા ખેસો, ત્યારે તમારી જાતને સૌથી પ્રથમ એમ પૂછજો કે, હું ત્યાં જઈને શું ‘કરવાનો’ છું ? . . . જો તમે કોઈ પર્વતની મુસાફરીએ જવાના હો, તો તેના ઉપર ચડતાં શીખજો, અને તેના નિર્જન પ્રદેશમાં તમારો રસ્તો જાતે જ શોધી કાઢજો. જો તમે દરિયાની મુસાફરીએ જવાના હો, તો તેમાં તરવાનું શીખજો, અથવા તોફાને ચડેલા પાણી ઉપર તમારી હોડી હંકારતાં શીખજો. એક નાના પર્વત ઉપર ચડવાથી તમે પર્વતો વિષે જોટલું જાણશો, તેટલું મોટા મોટા દશ હજાર પર્વત જોવાથી તમે નથી જાણી શકવાના; તેમ જ દરિયામાં વીસ હાથ તરવાથી તમે તેને વિષે જોટલું જાણશો, તેટલું મહા-

સાગરમાં સફર કરનારી મોટી આગબોટની પ્રથમ વર્ગની કેબીનમાં બેસીને આખી દુનિયાનું ચક્કર મારશો તનાથી નથી જાણવાના. કેઈ પણ વિદેશમાં તમે ઓછામાં ઓછા છ જણને તમારા અંગત મિત્રો કહી ન શકો, ત્યાં સુધી તમે તે દેશને જાણો છો, એવો દાવો ન કરતા. જ્યાં તમને કાંઈક રસિક કામકાજ કરવાનું અને માણસો સાથે અંગત સંબંધ પ્રાપ્ત કરવાનું મળે, તે સ્થળોની જ મુસાફરી તમે વધુ પસંદ કરો. જે સ્થળોએ જઈને તમારે કંઈ કરવાનું ન હોય, તે સ્થળોનું ‘દૃશ્ય’ ગમે તેવું હોય, તોપણ ત્યાં જવાનું પસંદ ન કરશો. . . . અલબત્ત, આરામ તો તમારે ખૂબ જ લેવો જોઈએ. પરંતુ થાક્યા બાદ જો તમે તમારે પોતાને ઘેર જ શાંતિથી આરામ ન લઈ શકો, કે માંદા પડ્યા બાદ ખીજાં સ્થળો કરતાં તે ઠેકાણે જ જલદી સાજા ન થઈ શકો, તો તમારા ઘરમાં કંઈક વાકું છે એમ જ કહેવું જોઈએ . . . જ્યારે મારો દાકતર મને કહે છે કે, ‘તમારે આરામ લેવાની જરૂર છે, માટે બહારગામ ચાલ્યા જાઓ,’ ત્યારે તે માત્ર મારા ‘ઘર’ને જ સજા ફરમાવતો નથી; પરંતુ તે ઘરને ઉત્પન્ન કરનાર આખી સંસ્કૃતિને જ સજા ફરમાવે છે. અને તે વખતે ઘોલકાંમાં રહેતા લોકો માટે મારું હૃદય ફરી નિસાસા નાખવા લાગે છે.”

મારા એક જીવાન તથા મહત્વાકાંક્ષી મિત્રે મારા ઉપર થોડા સમય ઉપર એક લાંગો પત્ર લખ્યો હતો. તેની વિચાર-સરણી ઘડવામાં મારો પણ કાંઈક ફળો છે, એવો હું દાવો કરી શકું છું. તેની કલ્પના જરા વિચિત્ર લાગે તેવી છે; પરંતુ તેનો ભાવ ઉપર ટાંકેલા ઉતારાને મળતો જ હોઈ, તેમાંથી હું કેટલોક ભાગ નીચે આપું છું :

“ જ્યારે હું પાર્લામેન્ટની બેઠક માટે ઉમેદવાર થઈશ, ત્યારે હું ‘કુરસદ-પક્ષ’ ના સભ્ય તરીકે ઊભો થઈશ. અત્યારના મજૂર-પક્ષના વિરોધી પક્ષ તરીકે તે પક્ષ નવો જ સ્થાપવાનો મારો ઇરાદો છે. પરંતુ તેનો હેતુ, અંતે મજૂરપક્ષને તેમ જ તેના આજના પ્રતિપક્ષી મૂડીદાર-પક્ષને પોતામાં સમાવી લેવાનો હશે. મૂડીદારપક્ષ મજૂરીનું રહસ્ય સમજતો નથી; અને મજૂરપક્ષ કુરસદનું રહસ્ય સમજતો નથી. ખરી રીતે તો તેઓ બંને વિરોધી હોવાને બદલે મિત્રો જ છે. બેકે તેઓ તે વાત નથી બાણતા. મારા પક્ષના વિરોધીઓને હું જાણાવીશ કે, મજૂરીને શાંપત ગણી કાઢીને તથા તેના પ્રત્યેનો તમારો અણગમો બહાર કરીને, તમે સીધા શબ્દોમાં તેમ જ આડકતરી રીતે કુરસદને આશિષ આપી છે અને તેને માટેનો તમારો પ્રેમ બહાર કર્યો છે. એટલું થયે પછી હું તેમને કહીશ કે, તમે જે વસ્તુને ચાહો છો તથા જેને વધુ પ્રમાણમાં મેળવવાની ઇચ્છા રાખ્યા કરો છો, એ વસ્તુ (અર્થાત્ કુરસદ) ઉપરથી જ તમે તમારા પક્ષનું નામ પાડો; અને જે વસ્તુને તમે ધિક્કારો છો અને જે વસ્તુ ઓછી થતી જાય એમ તમે ઇચ્છો છો, તે વસ્તુ (અર્થાત્ મજૂરી) ઉપરથી તમારા પક્ષનું નામ પાડવાનું છોડી દો. મને લાગે છે કે, અહીં સુધીનો મારો કાર્યક્રમ તો સીધો ચાલશે. અને મૂડીદારો તો બધા જ મારું કહેવું મંજૂર રાખશે. અને મજૂરપક્ષવાળાઓ પણ મારો મુખ્ય મુદ્દો તો સ્વીકારશે; પરંતુ હું તેમની સાથે કંઈક દાવપેચ રમું છું એવા વહેમથી, તેઓ કદાચ મારી સાથે ભળવા તત્પર નહિ થાય.

“ પરંતુ ત્યાર પછીનું મારું પગલું બંને પક્ષવાળાઓને અમકાવનારું થઈ પડશે; કારણ કે, તે દ્વારા હું શાની પાછળ મંડ્યો છું, તે પ્રગટ થઈ જશે. મારે તેમને સમજાવવું પડશે કે, મારો કુરસદ-પક્ષ એવા લોકો માટે નથી જ, કે જેઓને

કાંઈ કામ કરવા મરજી નથી અથવા સરકારી દાન ઉપર જીવવું છે; પરંતુ તે તો એવા લોકો માટે છે કે જેઓને કામ કરવું પસંદ છે, તથા અત્યાર સુધી પોતે જે જાતનું કામ કરતા આવ્યા છે, તેના કરતાં કાંઈક વધારે સારી જાતનું કામ કરવાની ઇચ્છા છે. અર્થાત્ મારો પક્ષ તો સમગ્ર માનવ જાતિ માટે છે; અને ખાસ કરીને પોતાને જે ઇંગ્લંડનો ‘કામદાર વર્ગ’ કહેવાય છે તે લાગને માટે છે. હું કહીશ કે, મુખ્યત્વે સંખ્યા ઉપર કામ કરનારા આ કામદારોની સાચી માગણી આજનો ‘મજૂરપક્ષ’ સમજાયે જ નથી. તેમની માગણી એ નથી કે, ‘અમને વધારે પગાર આપો, અને મૂરખ બનવા માટે વધારે કુરસદ આપો.’ તેમની માગણી તો એ છે કે, ‘ખુદાને ખાતર અમને કંઈક સારું કામ કરવાનું આપો.’ એ જ માગણી જમાનાઓથી આખી માણસજાત કર્યા કરે છે; એ જ માગણી સારીય ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિની છે. કારખાનાનો મજૂર શું, ગુંડો શું, ગુનેગાર શું, વેશ્યા શું, કે ધની મૂર્ખ શું—અથા જ સાચી રીતે એ વસ્તુ જ માગતા હોય છે—‘અમને કંઈક સારું કામ કરવાનું આપો!’

“એટલાથી મજૂરપક્ષવાળાઓનાં મનમાંથી દાવપેચનો ભય તો દૂર થઈ ગયો હશે! પછી હું ‘ગંભીરતાથી અને પૂરેપૂરી સાનસમજ સાથે’ તેમને બતાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ કે, યાંત્રિક મજૂરીના કલાકો એછા કરવાથી વધતી જતી લોકોની કુરસદ (તે વધારવાનો મારો પક્ષ ઇંતેજરીપૂર્વક પ્રયત્ન કરશે) એ તો લોકોની કુશળતા વિકસાવવા માટેની તકરૂપ છે: ડાહ્યા રાજકીય નેતાઓ અને કેળવણીકારો તેની લાંબા કાળથી રાહ જોતા હતા. ખીલવ્યા વિનાની પડતર પડી રહેલી રાષ્ટ્રીય સાધનસંપત્તિઓમાં તે સૌથી મોટી છે. હું તો એમ પણ કહું કે, એ તો અત્યાર સુધી ખોવાઈ ગયેલો માનવજાતિના ‘સુખનો’

માર્ગ છે. આપણી સંસ્કૃતિએ તેને શોધી કાઢ્યે જ છૂટકો; નહીં તો તેનો નાશ જ નિમાયો છે. એ જ વસ્તુ, ‘અંગત રીતે આનંદપૂર્ણ, અને સામાજિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી’ જીવન જીવવાનું એકમાત્ર ચોક્કસ સાધન છે. એ જ વસ્તુ ‘યંત્રોદ્યોગી મનુષ્ય’ની મુક્તિ છે, અને ઉમદા કાર્યોના યુગનું પ્રભાત છે.

“એક વાર સ્થિતિચુસ્ત મૂડીપક્ષ અને મજૂરપક્ષ આ સિદ્ધાંતો દબાવણે સ્વીકારીને મજૂરી ઉપર શાપ વરસાવવાનું છોડી દેશે, અને એ રીતે મારો ‘કુરસદપક્ષ’ બરાબર સ્થપાઈ જશે, એટલે મારું પછીનું પગલું ‘એક બિલ’ રજૂ કરવાનું હશે. તે બિલનું નામ ‘લોકો પોતાની કુરસદના સમયનો ડાહ્યો ઉપયોગ કરે તે માટે તેમને કેળવણી આપવા બાબતનું બિલ’ હશે. અને ભવિષ્યની પ્રજા તેને, ‘અંગ્રેજોની મુક્તિના બીજા દસ્તાવેજ’* તરીકે ઓળખશે, એમ હું માનું છું. કારણ કે, તેનો ઉદ્દેશ દેશના ગરીબ તેમ જ તવંગર એમ આખાય સમુદાયને મોજશોખની ચીજોના વેપારીઓના અસહ્ય શોષણમાંથી બચાવવાનો હશે; તેથી કરીને તે બિલ પસાર થયા બાદ, પોતાની ભૂલ અને નબળાઈના કારણ સિવાય કોઈ માણસને લોભાવીને તેના પૈસા તેને ન બેઠતી ચીજ પાછળ ખરચાવી નાખવામાં નહિ આવે; તથા તેની કુરસદનો સમય તેને પોતાને મરવાનું મન થાય તેટલી કંટાળાભરેલી રીતે, અને તેનો પડોશી ત્રાસીને ‘જમને ઘેર જવાનું’ પસંદ કરતો થઈ જાય તે રીતે ગાળવાને તેને કોઈ લોભાવી નહિ શકે. એ માટે મારા ‘બિલ’માં એવી બેગવાઈ હશે કે, જ્યાં સુધી કોઈ છોકરો કે છોકરી પોતે મેળવેલું પુસ્તકિયા જ્ઞાન કોઈ પણ બાબતની પ્રત્યક્ષ કુશળતા પ્રાપ્ત કરીને પરિપૂર્ણ

* પહેલો દસ્તાવેજ તે રાજકીય મુક્તિના કરારરૂપ ‘મેંનાચાર્ટ’ છે. બીજો છઠ્ઠા પ્રકરણમાં આવેલા એ શબ્દ ઉપર પુસ્તકને અંતે નોંધ.

નહિ કરે, ત્યાં સુધી તેને ભણતરમાંથી મુક્તિ નહિ મળે. તેની ‘શાળાની પરીક્ષા’ એટલું તપાસવા પૂરતી હશે કે, તેણે જે જ્ઞાન મેળવ્યું છે, તેના વડે માનવ દૃષ્ટિએ ઉપયોગી એવું કંઈ તે કરી શકે તેમ છે કે નહિ. અર્થાત્ તેણે કોઈ પણ એવી બાબતની કુશળતા પ્રાપ્ત કરી છે કે નહીં, કે જે તેને પોતાને આનંદદાયક અને માનવજાતને ઉપયોગી થઈ પડે તેવી હોય; — ભલે પછી તે કુશળતા પોતાની માતૃભાષાને સમજી શકાય તેવી સ્પષ્ટતાથી અને શુદ્ધ ઉચ્ચારણ સાથે બોલી બતાવવા પૂરતી જ હોય. રાજ્યની તિબ્બેરીમાંથી પેસાની મદદ મેળવતી, કે રાજ્ય તરફથી માન્ય થયાનો પટો મેળવનારી તમામ શાળાઓ, કોલેજો કે યુનિવર્સિટીઓએ ‘કુશળતાનાં વિદ્યાલયો’ બનવું પડશે. જે કોઈ તે બાબતમાં પાછું પડશે, તેને મળતી મદદ બંધ કરવામાં આવશે, તથા તેનો પટો પાછો ખેંચી લેવામાં આવશે.

“ આ તો છોકરાંઓ અને બુવાનિયાઓ પૂરતું થયું. પરંતુ કોઈ પણ કુશળતાના ઉપયોગ વિનાની જડ મજૂરી કરતા કમભાગી જન-સમુદાય માટેય મારા બિલમાં પ્રૌઢશિક્ષણની યોગ્ય પદ્ધતિઓની જોગવાઈ હશે. તે દ્વારા પ્રૌઢોને રાજકારણ અને અર્થશાસ્ત્રના ઉપયોગિયા જ્ઞાનથી ભાષણ કરતાં અને વ્યાખ્યાન આપતાં જ શીખવવામાં નહિ આવતું હોય (જેકે તે વિષયો પણ પૂરતી માત્રામાં શીખવવાના તો હશે જ); પરંતુ જે હુન્નર-કળા અને તેના આનંદો તે ખોઈ બેઠા છે, તે તેમને, શરીર અને મનને લગતી વિવિધ કળાઓ અને હુન્નરો શીખવીને, પાછાં મેળવી આપવામાં આવશે. તેથી કરીને જ્યારે બેકારીનો વખત આવે, ત્યારે પણ દરેક જણ પોતાના કુટુંબની મદદથી પોતાનું ધાન પકવી શકશે, કે પોતાનાં કપડાં વણી શકશે, કે પોતાનો સરસામાન બનાવી શકશે, અને

એ રીતે એ કંટાળાભરેલા દિવસોનો કોઈ કલાક પસાર કરવો તેને માટે મુશ્કેલ નાહ રહે.”

ત્યાર બાદ, શેખચલ્લીના તરંગો દોડાવતી જુવાનીના જ્ઞેસમાં, મારો યુવાન મિત્ર પોતાનાં પછીનાં રાજકીય પરાક્રમેની વાત કહેતો જાય છે, જેમાંનું કેટલુંક ગગનચિહાર જેવું જ છે. પરંતુ તેના વિચિત્ર કુરસદ-પક્ષ વિષે તે ઉત્કટ બનેલો લાગે છે; અને રચનાત્મક નાગરિકધર્મનો સાચો આત્મા તેણે લલ્લો લાગે છે. એક ખાસ અગત્યનો સિદ્ધાંત તેણે પકડી પાડ્યો છે, એમાં શંકા નથી. તે સ્પષ્ટ જોઈ શક્યો છે કે, ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિના મજૂરી-વિભાગમાં કંઈ પણ સુધારણા દાખલ કરવી હોય, તો સાથે સાથે કુરસદ-વિભાગમાં પણ દાખલ કરવી જોઈએ. કારણ કે, તે બાબતમાં જ્યાં સુધી ‘વધારે સારી સ્થિતિ’ પ્રવર્તાવવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી પહેલી બાબતમાં પણ તેમ કરવું અશક્ય છે; અને એકમાં પ્રવર્તતી ગુલામી બીજામાં પ્રવર્તતી મૂર્ખતામાં પ્રતિબિંબિત થાય જ. મારા મિત્રમાં વસ્તુના હાઈ સુધી પહોંચવાનું જેમ ઊંડાણ છે, તેમ ભવિષ્યમાં દૂર સુધી નજર કરવાની અગમચેતી પણ છે. તેણે જોઈ લીધું છે કે, મજૂરીના કલાકો ઓછા કરવાથી તથા તેના મહેનતાણામાં વધારો કરવાથી કુરસદના સમયમાં જે વધારો થશે, તેને લીધે એવી પારિસ્થિતિ ઊભી થશે કે સંસ્કૃતિનું ભાવી, મજૂરીના થોડા કલાકો દરમિયાન લોકો જે કાંઈ કરશે, તેના કરતાં કુરસદના ઘણા કલાકો દરમિયાન જે કાંઈ કરશે, તેના ઉપર વધુ પ્રમાણમાં તોળાઈ રહેશે. લોકોને કુરસદના વખત દરમિયાન પણ કામ કરતા રહેવાનું સમજાવવાના તેણે જે પ્રયત્ન કર્યો છે — જોકે તે વખત દરમિયાન તેમણે કુશળતા-પૂર્વક અને સર્જનાત્મક કામ કરવાનું છે — તે વસ્તુ દેખીતી તો કઠોર તપસ્યાના માર્ગ જેવી દેખાય છે; તથા રૂપો દેખતા

કરતા આજના જમાનાને ગળે ઊતરવી પણ મુશ્કેલ છે. પરંતુ જરા ઊંડે ઊતરીને તપાસવામાં આવશે, તો માલૂમ પડશે કે, તે તો જીવવા યોગ્ય જીવન જીવવાનો, ખીજાઓને મદદગાર નીવડવાનો, સમજદાર બનવાનો અને સાચા માનવપ્રેમી થવાનો માર્ગ ખુલ્લો કરી દે છે. પછીના એક વધારે પડતા ઉપદેશાત્મક તથા કોયડાની ભાષાવાળા લાંબા ફકરામાં તે કહે છે, ‘રામ-રાજ્યમાં લોકો કામ પણ કરતા નથી કે રમતગમત પણ કરતા નથી; કારણ કે તેઓ તે બંને વસ્તુઓ એકસાથે કરે છે.’ એ વાક્ય ઉપરથી સૂચિત થાય છે કે, કળાનું સ્વરૂપ તથા ભવિષ્યની ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિમાં તેના સ્થાન વિષે તેના વિચારો બહુ ઊંડા છે.

તેણે મજૂરીના ‘કોયડા’ ઉપર કુરસદને છેડેથી ‘હલ્લો કરવાનો’ તથા લોકોની કુશળતા ખીલવવા દ્વારા તેનો ‘ઉકેલ’ લાવવાનો જે પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો છે, તે મને પણ મંજૂર છે, અને તેનાં કારણો પણ વાચકો હવે જાણે છે. જોકે, તેણે ‘ઉકેલ’ શબ્દનો જે ઉપયોગ કર્યો છે, તે તરફ હું સખત નાપસંહગી જાહેર કરું છું. નાગરિકોના બધા વર્ગોમાં ઉપયોગી હુન્નરોનો પ્રચાર કરવાથી યાંત્રિક મજૂરીની માગ ઓછી કરવાનો પણ કંઈક ઉપાય થઈ રહેશે; તથા અત્યારે દબમૂળ થયેલી ‘જથાબંધ ઉત્પત્તિ’ ઉપરનો ભાર પણ થોડોક હળવો થશે; જોકે એ વસ્તુને સદંતર નાબૂદ થયેલી ઇચ્છવાનું કંઈ કારણ હોખાતું નથી. અલબત્ત, વખત જતાં આ ભાર ઓછો જ થતો જશે. દરમ્યાન, હુન્નર-કુશળતા પ્રાપ્ત કરનારી એક એવી પેઢી ઊભી થતી જશે કે જેના જીવનનાં ધોરણો ઘણાં બદલાઈ ગયાં હશે. એક બાબત, તે પેઢી વધારે સારી બતની કારીગરી અને વસ્તુઓ માગતી થશે, અને એ રીતે વસ્તુઓની ‘જથાબંધ ઉત્પત્તિ’ની કુટેવને સુધારતી જશે —

કારણ કે, એવો આર્થિક નિયમ છે કે, જે માણસ બંને કુશળતાપૂર્વક કામ કરે છે, તે ખીબચો પણ તેને માટે કુશળતાથી કામ કરે એમ ઈચ્છે છે; બેકે આજકાલ એ નિયમ તરફ બહુ જ દુર્લક્ષ કરવામાં આવે છે — અને ખીલ બાબુથી તેને લીધે સમાજના બધા વર્ગોમાં કુશળતા દાખવવાની જરૂર પડે તેવા કામકાજ માટે મૂંગી પણ અટળ માગ ઊભી થતી જશે. કુશળતા પ્રાપ્ત કરવા દ્વારા મળેલા પ્રકાશથી એ પેઢી સ્પષ્ટ બેઈ ગઈ હશે કે, માણસનું ‘અંતિમ ધ્યેય’ સિદ્ધ કરવાનો એ એક જ ચોક્કસ માર્ગ છે. આ બધાં બળો ઠીક ઠીક કામ કરતાં થઈ જાય, એટલે પછી જથાબંધ યાંત્રિક ઉત્પત્તિનું અંતિમ ભાવી આપણે દેવ ઉપર છોડી દઈએ તોપણ વાધો નથી.

૧૧

નીતિધર્મનું ઔદ્યોગિક સ્વરૂપ

અહીં સુધી આવેલો વાચક સમજી ગયો હશે કે, આ વ્યાખ્યાનોનો મારો એક મુખ્ય હેતુ, નાગરિકને ઔદ્યોગિક વ્યક્તિ ગણી, તેના હકો અને ફરજો તપાસવાનો છે. એમ કરવામાં હું તેની રાજકીય બાબુને ખાતલ કરવા કે નિષેધવા માગતો નથી; પરંતુ સામાન્ય રીતે ‘રાજકીય’ અને ‘ઔદ્યોગિક’ દૃષ્ટિબિંદુને જે ક્રમમાં વિચારમાં આવે છે, તે ક્રમ હું બદલવા માગું છું. અત્યાર સુધી આ વિષય ઉપર લખનારા ઘણા લેખકો નાગરિકતાની કલ્પનામાં રાજકીય બાબુને જ પ્રાધાન્ય આપતા આવ્યા છે; અને ઔદ્યોગિક બાબુ તો રાજકીય બાબુની આસપાસ ગમે ત્યાં ગોઠવાઈ જશે એમ માની લઈ તેને તેમણે પડતી જ મૂકી છે. તેથી બુદ્ધિ હું એમ સૂચવવા માગું છું કે, નાગરિકના હકો અને ફરજોની મુખ્ય રૂપરેખા, તે

એકી સાથે કામ કે સેવા કરનાર તથા બીજાઓનું કામ કે સેવા લેનાર વ્યક્તિ છે, એ જાતની તેની હેસિયત પરથી નક્કી થાય છે - તેના રાજકીય હકો અને ફરજો, અલખત, તેમને ઉચિત સ્થાને ભારે અગત્યનાં છે; પરંતુ જ્યાં સુધી આપણે તેમને નાગરિકના ઔદ્યોગિક ધર્મોના વ્યાપક દાર્ષણિકદૃષ્ટિ ન તપાસીએ, ત્યાં સુધી તેમનું સાચું સ્વરૂપ આપણને નહિ સમજાય. નાગરિક સૌથી પ્રથમ તો 'ઔદ્યોગિક વ્યક્તિ' છે; 'રાજકીય વ્યક્તિ' તો ત્યાર પછી છે.

આપણી સંસ્કૃતિના ભૌતિક તેમ જ આધ્યાત્મિક ભાવીનો આધાર પ્રધાન અંશે તેના ઉદ્યોગોની નીતિમત્તા અને અર્થ-શુદ્ધિ પર છે, અને ગૌણ અંશે (છતાં તે મહત્ત્વનો તો છે જ,) તેના રાજકારણી ગુણ ઉપર છે, એમ મને સ્પષ્ટ લાગે છે. ઉદ્યોગની બાબતમાં જે આપણી સંસ્કૃતિ અવળે માર્ગે ચડી જાય કે સાચાં મૂલ્યો સિદ્ધ કરવાનું ચૂકે, તો પછી રાજકારણમાં તે સીધે માર્ગે ચાલે એ વસ્તુ કોઈ મોટા વિજયરૂપ નહિ બને. કારણ કે, નીરોગી ઉદ્યોગિતા નીરોગી રાજકારણને જન્માવી શકે; પરંતુ, ઊલટ-પક્ષે જેતાં, દુરસ્ત કે નીરોગી રાજકારણ કદી દુરસ્ત કે નીરોગી ઉદ્યોગને જન્મ આપી શકે કે કેમ, તે બાબતમાં મને શંકા છે. અને હું કહું છું કે, અત્યારના સંજોગો જેતાં, નીરોગી ઉદ્યોગ જ્યાં સુધી રાજકારણને નીરોગી નહિ બનાવે, ત્યાં સુધી રાજકારણ નીરોગી બને તેવો સંભવ નથી.

વૈયક્તિક સ્ત્રી-પુરુષોની પેઠે આખી સંસ્કૃતિને પણ ચાલુ જીવતા રહેવા માટે પોતાના રોજના કામકાજ દ્વારા 'પોતાની રોટી કમાવી' પડે છે. એ સિવાય બીજા કશાથી તેનો જીવનનિર્વાહ થઈ શકે તેમ નથી. અને તમે કે હું જે કામ-ધંધા દ્વારા તમારી કે મારી આજીવિકા કમાઈએ છીએ તેના

સાચા મૂલ્યની, અને એ કામ-ધંધા દ્વારા નિર્વાહિત કરેલા જીવનના સાચા મૂલ્યની વચ્ચે જેમ ઉઘાડો તથા ખૂબ જ આંતરિક સંબંધ હોય છે, તેમ આખી ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિ પણ સરવાળે જે સુખ લોગવે છે, તથા જે કાંઈ અનિષ્ટો સહન કરે છે, તેનું અંતિમ કારણ (મનુષ્યના હાથ બહારનાં કારણો બાદ કરતાં) તેના ઉદ્યોગના સારા યા નરસાપણા સાથે સંકળાયેલું હોય છે. વ્યક્તિનું રોજનું કામકાજ બે હલકા પ્રકારનું, એક જ પ્રકારની જડ પુનરાવૃત્તિથી ભરેલું, કે બીજી કોઈ રીતે દૂષિત હશે, તો તે કામકાજ દ્વારા તે જે જીવન ગુજારશે તેમાં પણ તે બધાનું પ્રતિબિંબ પડવાનું જ. એથી ઊલટું પણ તેટલું જ સાચું છે. તે જ પ્રમાણે જે સંસ્કૃતિનો પાયો કુશળતા વિનાની જડ મજૂરી ઉપર રચાયેલો છે, અને જેનો નિર્વાહ એવી મજૂરી વડે જ ચાલે છે, તેનાં તે નિમિત્તે ઉત્પન્ન થતાં દુઃખો તમે કોઈ પણ પ્રકારના બંધારણીય કે ક્રાંતિકારી રાજકીય ફેરફારો વડે દૂર નાંહ કરી શકો. ઊલટું, રોજના ઉદ્યોગની નિઃસત્વતા અને નિર્માલ્યતાની છાપ તેની રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ ઉપર પણ પડશે.

આજકાલ કુશળતા વિનાની નિર્જીવ મજૂરી જ લાખો માણસો માટે આજીવિકાનું એકમાત્ર સાધન રહ્યું છે. અને પરિણામે તેઓ તેના વડે જડ અને મૂઢ જીવન જ નિર્વાહિત કરી શકે તેમ છે; તેમ જ માલની જથાબંધ યાંત્રિક ઉત્પત્તિએ તેનું પ્રમાણ એટલું બધું વધારી મૂક્યું છે કે, આજે તો તે આપણી સંસ્કૃતિ માટે એક મોટી આફત સમાન બની રહ્યું છે. તેમ છતાં દુનિયામાં હજી એટલા પ્રમાણમાં સારા કામ-દારો કે પ્રાણવંતું કામકાજ અસ્તિત્વમાં છે કે જેથી આપણે નવું તથા વધુ તંદુરસ્ત રાજકીય જીવન જીવી શકીએ તેમ છીએ.

તે માટે સૌથી પ્રથમ તો આપણે (સૌ દેશોના) ‘મજૂર’ પક્ષને બદલી નાખીને તેને ઉત્તમ કામકાજ કરવાની ભાવનાથી પ્રેરાયેલા ‘સારા કામદારોનો’ પક્ષ બનાવી દેવો જોઈએ. અલબત્ત એ વસ્તુ મુશ્કેલ છે, પરંતુ અશક્ય તો નથી જ. સમાજના બધા વર્ગોમાં તેમ જ સંસ્કારની બધી શ્રેણીઓએ એવાં લાખો સ્ત્રી-પુરુષો વિદ્યમાન છે કે જેઓ એ ફેરફારનાં પ્રાથમિક ચિહ્નો નજરે પડતાં જ તનમનથી તે પક્ષમાં જોડાઈ જવા, તથા તેને ઔદ્યોગિક યુગનો એકમાત્ર પક્ષ બનાવી દેવા આતુર છે. સૌ કેઈ જાણે છે કે, ઝાડુવાળાથી માંડીને કળાકાર સુધીના અનેક ધંધાઓમાં કામ કરતા આ કુશળ કામદારો જ ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિના આધારસ્તંભ જેવા છે. તેઓ જ સમાજના સાચા તારણહાર છે: તેમની આવડત, તેમની કુશળતા અને તેમની વિશ્વાસપાત્રતા એ જ સમાજની જીવનશક્તિનાં, તથા અત્યારની અધોગતિના અંધારામાંથી નીકળી છૂટવાની એકમાત્ર આશાનાં મૂળરૂપ છે. આપણું રાજ્યતંત્ર અલબત્ત એક અમૂલ્ય મૂડીરૂપ છે; પરંતુ જ્યાં સુધી કુશળ કારીગરો તેનું સંચાલન નહીં કરે, તેમ જ આખા જગતમાં કુશળ કારીગરીનો પ્રચાર કરવાના કામમાં તેને નહીં લે, ત્યાં સુધી આપણા ઔદ્યોગિક જમાનાને જરૂર છે તે જાતનો તેનો ઉપયોગ નહીં થાય.

અત્યારે જે જાતની વસ્તુસ્થિતિ છે, તેમાં તો રાજકીય તંત્રની મદદ વિના મોટા પાયા ઉપર સમાજસુધાર થઈ શકે તેમ નથી, એ સાચું છે; તથા તેની હું ના પણ પાડતો નથી. ગયા પ્રકરણમાં જેના લખાણમાંથી મેં ઉતારા કર્યા હતા, તે મારો અપતરંગી જીવન મિત્ર પણ ‘બિલ’ રજૂ કરવા માટે પાર્લામેન્ટના સભ્ય તરીકે ચૂંટાવાનું જ વિચારે છે. એના જ મતનું ખીજાં પણ અનેક જીવન સ્ત્રી-પુરુષો ઉમેદવારી કરવા

ખંડાર પડે, એવું આપણે ઇચ્છીએ પણ ખરા. ઉપરના વાક્યમાં સ્ત્રીઓને મેં જાણી જોઈને આણી છે. હવે થોડા વખતમાં લાખો સ્ત્રીઓને મતાધિકાર મળવાનો છે. તેઓમાંથી ઘણી હજી જાણતી નથી કે, તેઓ કેવી રીતે મત આપશે અને કઈ વસ્તુને મત આપશે. હું તેમને મારા જીવાન મિત્રના 'કુરસદ પક્ષ' ને મત આપવાનું સૂચવું છું; કારણ કે તે પક્ષ દરેક નાગરિકને સારા કારીગર થવાની તાલીમ આપવાનો ઇરાદો રાખે છે. એ વસ્તુ જ અંગત રીતે આનંદપૂર્ણ, તથા સામાજિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી એવા જીવનના દૃઢ પાયારૂપ છે: ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, કમાવા યોગ્ય એકમાત્ર આજીવિકારૂપ છે.

નાગરિકતા વિષેની રાજકીય કલ્પનાને ગૌણ બનાવી, તેની ઔદ્યોગિક કલ્પનાને પ્રાધાન્ય આપવામાં મારી ભૂલ થતી ન હોય, તો તેમાંથી ઘણાં વ્યાપક તથા અતિશય ઊંડાં પરિણામો નીપજવાં જોઈએ.

પ્રથમ તો નાગરિકતાની કલ્પના પોતે જ વ્યાપક બનીને આંતરરાષ્ટ્રીય બની જશે. એ વ્યાપકતાથી રાષ્ટ્રીય નાગરિકતાની વસ્તુ નાશ નહીં પામે; પરંતુ તેનું રૂપાંતર થઈ, તે વધુ ઊંડી બનશે. અમુક દેશના કે તમુક દેશના પ્રબળન તરીકે નાગરિકને મળતા હકો અને ફરજોનો અર્થ, આપણે કામદારોના જગદ્વ્યાપી સંઘના સભ્ય તરીકે તેને પ્રાપ્ત થતા હકો અને ફરજોની દૃષ્ટિએ સમજવો પડશે. અથવા વધુ ચોક્કસ ભાષામાં કહીએ તો, આપણને માલૂમ પડશે કે, નાગરિકતાનું રાષ્ટ્રીય પાસું અને આંતરરાષ્ટ્રીય પાસું બંને એકબીજાના અર્થમાં એવા ફેરફાર કરે છે કે, તે દરેકનો અર્થ જ બદલાઈ જાય છે. આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર અને નાણાંવ્યવહારની ખિલવણીથી આખા જગતના કામદારોનાં હિત જીવંત ન પાડી શકાય તે

રીતે સંકળાઈ ગયાં છે; અને જેમ જેમ વખત જાય છે તેમ તેમ માત્ર પરદેશ સાથેના વ્યાપારની ખિલવણીથી જ નહીં, પણ જુદી જુદી પ્રજાઓની સંસ્કૃતિઓના વધુ નિકટ સંબંધોથી તે વધુ ને વધુ સંકળાતાં જશે. અત્યારે જ આપણે આપણી થાળીમાં પિરસાયેલી વાનીઓ, આપણા શરીર ઉપરનાં કપડાં, આપણા ખિસ્સામાંની વસ્તુઓ, આપણાં ઘરોનું રાચરચીલું કે આપણા કબાટમાંનાં પુસ્તકો તરફ નજર કરીશું, તો આપણને ખાતરી થશે કે, બહુ થોડા જ વખતમાં એવો દિવસ આવી પહોંચશે — જો અત્યાર આગમચ જ આવી પહોંચ્યો ન હોય તો — જ્યારે દરેક ‘ઔદ્યોગિક વ્યક્તિ’ માટે શબ્દશઃ એમ કહી શકાશે કે તે આખી દુનિયા માટે કામ કરે છે અને આખી દુનિયા તેને માટે કામ કરે છે.

પરંતુ આ જગાએ અર્વાચીન જગતમાં પ્રવર્તતી રાજકીય પરિસ્થિતિ અને ઔદ્યોગિક પરિસ્થિતિ વચ્ચે ધ્યાન ખેંચે તેવો વિસંવાદ નજરે પડે છે. અલબત્ત એ વસ્તુ છેક જ નવીન નથી, પરંતુ હવે તો તેણે એક ગંભીર પરિસ્થિતિ ગણી શકાય તેવું કદ તથા સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યાં છે. રાજકીય દૃષ્ટિએ જગત આત્મપર્યાપ્ત અને સ્વતંત્ર એવા પ્રજાકીય એકમોનું બનેલું છે. તે દરેક એકમ પોતાના નાગરિકોના હકો અને ફરજો નિયત કરવાની પોતાને સંપૂર્ણ સત્તા હોવાનો દાવો કરે છે. પરંતુ ખીજી બાબુ, ગમે તેટલી સંરક્ષણાત્મક જકાતોની દીવાલો તેમ જ રાષ્ટ્રીય પૂર્વગ્રહો હોવા છતાં, ઉદ્યોગહુન્નર અને સંસ્કારની દૃષ્ટિએ એ બધા રાજકીય વિભાગોનું મહત્ત્વ ઓછું થતું જાય છે. તેમની સરહદો અદૃશ્ય થતી જાય છે, કેટલીક તો ક્યારનીય ભૂંસાઈ ગઈ છે. અને એ રીતે, દરેક રાષ્ટ્રને ગમતું હોય કે ન ગમતું હોય તેમ છતાં, પરદેશમાંથી આવતાં બજો અને હિતોનું આક્રમણ તેને સ્વીકારવું પડે છે. એ બજો

અને હિતોની ઉત્પત્તિ ઉપર તેને કશોય કાબૂ હોતો નથી; તેમ જ જ્યારે તે બધાં પ્રજામાં વ્યાપવા લાગે છે, ત્યારે પ્રજા ઉપર થતી તેમની અસરને રોકવાનું કશું સાધન તેની પાસે હોતું નથી. રાજકીય સત્તા દેશની સરહદ આગળ પૂરી થાય છે; પરંતુ વસ્તુઓ અને સેવાઓ માટેની તેના પ્રજાવર્ગની માગણીઓ, અરે, જીવનની જરૂરિયાતો માટેની જ માગણીઓ તો તેનાથી પાર આખા જગત ઉપર વ્યાપતી હાય છે. એક પ્રજા પોતાના દેશની સરહદની અંદર રાજકીય દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર હોય, અને લોકશાસન માટે સંપૂર્ણ રીતે સુરક્ષિત હોય; પરંતુ પોતાના રાજના અન્ન માટે જ તેને પોતાની સાથે માલ તેમ જ સેવાઓની અદલ અદલ કરવાની પરદેશીઓની મરજી ઉપર આધાર રાખવો પડતો હોય, અને તેમના ઉપર તેને પોતાને કશો કાબૂ ન હોય. આધુનિક જગતની રાજકીય અને ઔદ્યોગિક પરિસ્થિતિ વચ્ચે આવી ઉઘાડી વિસંગતિ ઊભી થઈ છે. રાજકીય દૃષ્ટિએ જગત ભાગલાઓથી ભરેલું છે; પરંતુ ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ (અને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ પણ) તે ઝપાટાબંધ એક બનતું બન્યું છે.

એનો અર્થ એ થયો કે, જગદ્વ્યાપી સમાજમાં કામ કરનાર તરીકે તથા ખીજના કામનો લાભ પામનાર તરીકે દરેક નાગરિકની કેટલીક અગત્યની આવશ્યકતાઓ એવી બની છે કે, તે પૂરી પાડવાનું તેમ જ તેમને બહારથી થઈ શકતાં નુકસાનોમાંથી બચાવવાનું તેના દેશની સ્થાનિક સરકારથી બની શકે તેમ નથી. દાખલા તરીકે, આ ઘડીએ જ ઈંગ્લંડ દેશના લોકો સામે બેકારીની ભયંકર પરિસ્થિતિ આવીને ઊભી રહી છે; તેને દૂર કરવાની બાકરી દેશના દરેક રાજકીય પક્ષે બાંધી છે; પરંતુ અંતે તે દરેકને સમજાયું છે કે, તેમ કરવાનું તેને માટે શક્ય નથી. તેમની તે અશક્તિનું કારણ એ છે કે,

પરદેશો સાથેના બહોળા વેપાર ઉપર જ નભતા ઈંગ્લંડ દેશમાં બેકારી ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો દૂર દૂરના એવા દેશોમાં ઉત્પન્ન થયેલાં છે, કે જેમના ઉપર અંગ્રેજ સરકારનો કાંઈ જ કાબૂ નથી. બેકારીના ઉપાય તરીકે લેવામાં આવેલાં પગલાં સરહદ બહાર કાંઈ જ કામ આવતાં નથી. આધુનિક જગતના આધાર-સ્તંભ જેવી ઔદ્યોગિક પરિસ્થિતિ આજની કોઈ પણ સરકારના કાબૂ બહારની વાત છે.

ઉપરની વિચારણાથી એ સ્પષ્ટ થયું હશે કે, ‘ઔદ્યોગિક નીતિ’ની કલ્પનાનો પ્રારંભ — ભલે તે શબ્દનો અર્થ ગમે તે થતો હોય — આંતરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિને બરાબર લક્ષમાં રાખીને જ થવો જોઈએ; અર્થાત્ ઔદ્યોગિક નીતિએ આંતર-રાષ્ટ્રીય પરિભાષા સ્વીકારવી જોઈએ. તે જે ‘હકો’ કે ‘ફરજો’ની વાત કરે, કે જે ફરજો અને જવાબદારીઓ નક્કી કરે, તેમને કોઈ એક રાષ્ટ્રનાં આર્થિક હિતો સાથે સંબંધ ન હોવો જોઈએ; તે જગદ્વ્યાપી હોવાં જોઈએ. હવે પછી હું જે મુદ્દા ચર્ચવાનો છું, તેની ભૂમિકા તરીકે એ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખવાની છે.

આધુનિક સંસ્કૃતિ જો મુખ્યત્વે ઔદ્યોગિક હોય, તો તેમાં સુધારો કે તેની પુનર્ચના કરવા ઈચ્છનારા માટે માત્ર બે માર્ગો ખુલ્લા રહે છે : એક તો, જે ઉદ્યોગ ઉપર એ સંસ્કૃતિ રચાઈ છે તેમાં સુધારો કરવો, અથવા તો ઉદ્યોગ-માત્રનો જ નાશ કરી યા તેની ઉપરવટ જઈ તેની જગાએ ‘દશ્યો દેખતા ફરવું,’ ‘આરામ લીધા કરવો,’ કે ‘ચિંતન કરવું’ એના જેવી ખીજ કોઈ પ્રવૃત્તિ સ્થાપિત કરવી.

મારો પોતાનો મત હું તો પ્રથમ પદ્ધતિને આપું. તેનું એક કારણ તો એ છે કે, એવી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કે વખત ગાળવાનો માર્ગ નથી કે જે પોતાના પાયા તરીકે સામાન્ય

ઉદ્યોગને સ્વીકારતો ન હોય. પરંતુ મારું ખાસ કારણ તો એ છે કે, ઉદ્યોગ જ મનુષ્યના સ્વભાવને અતિ અનુકૂળ હોય એવી પ્રવૃત્તિ છે; ખાસ કરીને ‘દૃશ્ય દેખ્યા કરવાની’ પ્રવૃત્તિ — ભલે પછી તે કુદરતની સુંદરતા નીરખ્યા કરવાની હોય, કળાકૃતિઓ નીરખ્યા કરવાની હોય, કે વિશ્વના સામાન્ય ચિંતનરૂપ હોય — તે કરતાં તો વધુ અનુકૂળ છે જ. એ બધી વસ્તુઓને માનવ-જાતની મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ રૂપ કેવી રીતે બનાવી શકાય, એ ઉઘાડી મુશકેલી તો છે જ; પરંતુ મને તો એમ પણ લાગે છે કે, જે માણસ કુદરતની સાથે ઉદમ કરવા નથી માગતો, તેની આગળ કુદરત પોતાની સુંદરતા પણ પ્રગટ નથી કરતી. તેનું રૂપ જોનારા તેની સામે માત્ર તાકચા કરે, એ વસ્તુની તેને ચીડ છે. જે લોકો પોતાની જાતે કંઈ પણ કુશળતા પ્રાપ્ત કરવાની મહેનત નથી લેતા, તેમને મન કળાનો પણ કંઈ અર્થ રહેતો નથી. કુદરત તેમ જ કળા બંને ઉદ્યોગ ઉપર જ નભી રહ્યાં છે; વસ્તુતાએ એ બંને જાંચી કક્ષાએ પહોંચેલા ઉદ્યોગો જ છે; અને તેમને ઉદ્યોગી સિવાય બીજા કોઈ માણી ન શકે. અને એ જ વસ્તુ સમગ્ર વિશ્વ માટે પણ સાચી છે. હું એમ નથી માનતો કે, વિશ્વનું અસ્તિત્વ ફિલસૂફી તેનું ચિંતન કર્યા કરે તે માટે છે. વિશ્વ પણ જગદ્વ્યાપી ઉદ્યોગનું જ બીજું નામ છે; અને ઉદ્યોગી પુરુષો જ તેના ચિંતનથી કંઈ લાભ ઉઠાવી શકે. આપણે એમ જરૂર કહી શકીએ કે, ‘ઔદ્યોગિક’ થઈને આપણી સંસ્કૃતિએ કોઈ આફત નથી જ વહોરી લીધી. કોઈ પણ પ્રાણુવાન સંસ્કૃતિ ઉદમીના અર્થમાં ઔદ્યોગિક જ હોય.

આ કહેવાનો એ અર્થ નથી જ કે, અવરજવરની ધમાચકડીથી ભરેલું ગ્લાસગો શહેર જ ઈડનના—અમરાપુરીના બગીચા કરતાં માણસને રહેવા માટે વધારે સારું સ્થાન છે.

જેકે આપણાં આઘ માત-પિતાએ* જે રીતે પ્રથમ પાપ કર્યું કહેવાય છે, તે ઉપરથી તો એમ જ લાગે છે કે, તેમને ત્યાંના જીવનથી કંટાળો જ આવવા લાગ્યો હતો; કારણ કે તેમને ત્યાં ખાસ કાંઈ કામ જ કરવાનું નહોતું. હું તમને કારખાનાં અને જથાબંધ ઉત્પત્તિના પ્રશંસકો બનવાનું નથી કહેતો. હું તો તમારા મનમાં એ વાત ઠસાવવા માશું છું કે, આ ભયંકર ત્રાસ અને ધમાચકડીથી ભરેલું ગ્લાસગો શહેર ઈડનના બગીચા કરતાં કયાંય વધુ સારા એવા સ્થળ તરફ જવાના રસ્તા ઉપર એક મજલૂપ છે. અને તે ઉત્તમ સ્થળે પહોંચવાનો રસ્તો ગ્લાસગોના ઉદ્યોગોના નાશમાં નથી રહ્યો, પણ તેમની સુધારણામાં રહેલો છે. આખી ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિને એ જ વાત લાગુ પડે છે. તેની ઔદ્યોગિકતા તો કાયમ રહેવી જ જોઈએ; પછી તેનું ખીન્નું જે કાંઈ કરવું હોય તે કરો.

પરંતુ એ દિશામાં આગળ વધવા માટે આપણી પાસે ઔદ્યોગિક નીતિની ચોક્કસ કલ્પના હોવી જોઈએ. હું નથી માનતો કે આજે આપણી પાસે તે છે. આપણી પાસે રાજકીય નીતિની કલ્પના છે; અને કદાચ તે વધારેપડતી વિકાસ પામી છે. આપણી પાસે ધર્મનીતિની, યુદ્ધનીતિની, અને ન્યાયનીતિની પણ કલ્પના છે. રાજદરબારમાં, હેતુમાં, લશ્કરમાં નૌકા-સૈન્યમાં અને ન્યાયમંદિરમાં જોઈતી નીતિની આપણી પાસે પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં અતિ અસરકારક એવી કલ્પનાઓ છે. પરંતુ કારખાના માટે જોઈતી નીતિની કલ્પના આપણી પાસે નથી. ઔદ્યોગિક નીતિની જે કાંઈ થોડીઘણી કલ્પના આપણી પાસે છે, તે ઉપર જણાવેલી નીતિઓમાંથી થોડા થોડા ટુકડા લઈને એકઠી કરેલી છે. તે ટુકડાઓમાં કશી જ સળંગસૂત્રતા નથી. ઉદ્યોગની ભૂમિ ઉપર ઊગેલી ન હોવાથી તે નીતિ આપણને કોઈ ઔદ્યોગિક આદર્શ પૂરો પાડતી નથી, તેમ જ ઔદ્યોગિક

આખનોમાં દોરવણી આપવા માટે તે અપૂરતી છે. દાખલા તરીકે, ઈશ્વરની દશ આજ્ઞાઓમાંથી* તેણે ચોરી, જૂઠું, અને લોભના નિષેધો ઊઠીના લીધા છે; એ બધા નિષેધાત્મક રીતે ઉપયોગી હોવા છતાં પૂરતા નથી એ ઉઘાડું છે. થોડા વખતથી ઈશુના ગિરિપ્રવચનમાંથી* કોઈ કોઈ ભાગ ઊઠીનો લેવાના પ્રયત્નો થાય છે. પરંતુ ધન એકઠું કરવા સામેનો નિષેધ મૂડીદારોને ગળે ઊતરતો નથી, અને અપ્રાતકારનો સિદ્ધાંત કામદાર મંડળોને કે મજૂરપક્ષને ગળે ઊતરતો નથી. બહારથી ઉપાડી આણેલા એ બધા સિદ્ધાંતો ઔદ્યોગિક આબોહવામાં કૂલીકાલી શક્તા નથી. એની તુલનામાં બાકીનાં ખાખાં ક્ષેત્રોએ પોતપોતાની નૈતિક પરિભાષા સારા પ્રમાણમાં ઊભી કરી દીધી છે. તે બધાંએ પોતાની આબરૂને ધ્વજ બંધો કરી દીધો છે, અને તે અનુસાર વર્તનની પરંપરાઓ ઊભી કરી દીધી છે. જેમ કે, યુદ્ધનીતિ પોતાનું સ્થાન છોડી જનાર સૈનિકને ગોળીથી વીંધી નાખવાનું ફરમાવે છે; અને પોતાના ધંધાને એબ લગાડે તેવું વર્તન દાખવનાર અમલદારને પાણીચું પકડાવી દે છે. ન્યાયનીતિ ન્યાયાધીશના આસનની નિષ્પક્ષપાતતાનો અને લાંચ-રુશ્વત કે બાબ બાદ્ય દબાણથી પર રહી શુદ્ધ ન્યાય તોળવાની વસ્તુનો આગ્રહ રાખે છે; અને વસ્તુતાએ તેને સિદ્ધ પણ કરે છે. પરંતુ મૂડી અને મજૂરીના ક્ષેત્રમાં એ બધાને મળતી તેની પોતાની એવી કોઈ જ ઔદ્યોગિક નીતિ નથી. હું એમ નથી કહેવા માગતો કે, ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં નીતિનું ધોરણ છે જ નહિ. એમ જ હોત તો ઉઘાગોનો કચારનો અંત જ આવી ગયો હોત. પરંતુ હું એમ જરૂર કહું કે, ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં નીતિનાં જે કોઈ ધોરણ છે, તે ગમે તેમ ભેગાં કરેલાં, છેક અપૂર્ણ, તૂટક, અને ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રો બહારનાં ક્ષેત્રોમાંથી ઊઠીનાં લીધેલાં છે. એરિસ્ટોટલે જેમ રાજનીતિનાં

ધોરણો પ્રયત્નપૂર્વક ઊભાં કર્યાં, તેવું આ ક્ષેત્રમાં કોઈએ કર્યું નથી. એક આખી ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિ પોતાનાં કોઈ પણ પ્રકારનાં નૈતિક ધોરણુ વિનાની જ હોય, એ વસ્તુ ભારે વિચિત્ર છે. આપણે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી તેના ઉપર થોડી નજર કરી જઈએ.

રાજનીતિનાં ધોરણુ ઘણા લાંબા વખતથી સ્થપાઈ ગયાં છે, તથા તેમનો ભારે વિસ્તાર પણ કરવામાં આવ્યો છે. પછીના વખતમાં સધાયેલા એ બધા વિસ્તારના મૂળ પાયા પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલે નાખ્યા હતા. પ્લેટોએ પોતાના ‘રિપબ્લીક’ ગ્રંથમાં નીતિશાસ્ત્ર અને રાજનીતિને પૂરેપૂરાં એકરૂપ કરી દીધાં છે. તેને મતે સારામાં સારો નીતિમાન માણસ અને સારામાં સારો રાજકીય આગેવાન, એ બંને એક જ શબ્દના પર્યાયરૂપ છે. એ મુદ્દા ઉપર એરિસ્ટોટલે જરા અનિશ્ચિત છે. ‘સારાપણું બધી જ વસ્તુઓ માપવા માટે એક જ ખાતરીદાયક સાધન છે,’ અને આદર્શ રાજ્યમાં સારામાં સારો નીતિમાન માણસ જ સારામાં સારો રાજકીય આગેવાન પણ હોય; એમ કહેવા છતાં તે કબૂલ કરે છે કે, વ્યવહારમાં એવું હંમેશા બનતું નથી. પછીના સમયમાં પ્લેટોની મજબૂત અસરવાળી ખ્રિસ્તી ધર્મસંસ્થા પાશ્ચાત્ય દુનિયાની નીતિભાવનાની મુખ્ય સંરક્ષક બની. અને જ્યારે કોન્સ્ટંટાઈનના* વખતમાં રાજ્યતંત્રે ખ્રિસ્તી ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો, ત્યારે તે વખતનું નીતિશાસ્ત્ર રાજકારણની વળી વધુ ઘેરી છાપવાળું બન્યું. મધ્યયુગમાં* ધર્મતંત્ર અને રાજકીય તંત્રની સત્તાનાં ક્ષેત્રોની મર્યાદા બાબત તીવ્ર બંધો ઉપસ્થિત થયો, અને તેના પડઘા હંબુ પણ આપણને સંભળાય છે. તે બંધોને પરિણામે નાગરિકની રાજ્ય પ્રત્યેની ફરજ અને ઈશ્વર પ્રત્યેની ફરજ વચ્ચે ચોખ્ખો ભેદ પડી ગયો, અને

સામાન્ય નાગરિકધર્મની એક વ્યાપક કલ્પના માટેનાં દ્વારો ખુલ્લાં થયાં. પરંતુ ત્યાર પછી પણ રાજકીય દૃષ્ટિબિંદુની ખોલખાલા કાયમ રહી; અને પછીના વખતમાં, પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલને નજરથી દૂર કર્યા વિના, હોબ્સ* રૂસો,* કૅન્ટ,* હેગલ,* અને ખીબ ક્રેટલાયે તેના ઉપર આગળ કામ ચાલુ રાખ્યું; છેવટે ટ્રીશકેએ* તેને પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડીને જર્મનીને વિનાશના પંજમાં ધકેલી મૂક્યું.

દરમ્યાન ઔદ્યોગિક ક્રાંતિરૂપે નવું જ પ્રસ્થાન શરૂ થયું. અને એક વખત એમ પણ લાગતું હતું કે, તેનાથી નવી પ્રેરણા પામેલું અર્થશાસ્ત્ર ઔદ્યોગિક નીતિ સ્થાપિત કરવામાં આગેવાની લેશે. રોબર્ટ ઓવન,* અને ઇશુભક્ત સમાજવાદીઓએ* તે દિશામાં ધ્યાન ખેંચે તેવા પ્રયત્નો પણ કર્યાં. પરંતુ અર્થશાસ્ત્ર થોડા જ વખતમાં રાજકારણ સાથે એવું અટવાઈ ગયું કે, તે દિશામાં વધુ વિકાસ સધાય તેમ રહ્યું નહીં, અને ઔદ્યોગિક નીતિ માટેની માગ અરણ્યરુદ્ધન જેવી જ રહી.

જોકે એ રુદ્ધન અરણ્યમાં થયું, તોપણ તેનો અવાજ સંભળાયા વિના રહ્યો નહિ. અર્થશાસ્ત્રીઓ જ્યારે રાષ્ટ્રીય સંપત્તિના પાયા તરીકે, 'જેની માગ, તેનું બળર' એ નિયમ ઉપદેશી રહ્યા હતા, નીતિવાદીઓ જ્યારે 'સુખ' નામના ઓળાની આણુ પોકારી રહ્યા હતા, અને ઇશુભક્ત સમાજવાદીઓ હરીશાઈ વિનાના માનવબંધુત્વની કલ્પનાને બિનઅસરકારક રીતે બહલાવી રહ્યા હતા, ત્યારે (ઇંગ્લંડ પૂરતી જ વાત કરીએ તો) કાર્લાઈલ, રસ્કન,* અને વિલિયમ મૌરીસ* એ ત્રણ માણસો ઔદ્યોગિક જમાનાના રોજિંદા કામકાજમાં કાયમી મૂલ્યો દાખલ કરવા માટે વીરતાપૂર્વક પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. દરેક કામમાં આવડત, ઉત્તમતા, અને સંપૂર્ણતા તથા તે કામ

કરનારાઓમાં વીરતા અને અન્યોન્ય વક્ષાદારી — એ તેમના નીતિશાસ્ત્રના મૂળ ગુણો હતા; અને કરેલા કામમાં આવડતનો અભાવ, ઉપર ઉપરનો જૂઠો દેખાવ અને રેઢિયાળપણું, તથા કામ કરનારમાં કાયરતા અને દગાબાજી, એ તેનાથી ઊલટા એવા દુગુણો હતા. તેઓએ ઔદ્યોગિક જમાના આગળ એ જાતની ઔદ્યોગિક નીતિ રજૂ કરી. એ ત્રણેનો સંદેશ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ એકસરખો જ હતો; ભલે પછી અમુક બાબતમાં કોઈ નો સૂર ઊંચો-નીચો હોય. તે ત્રણેય કહેતા કે, જન્મથી જ માણસ મજૂરી કરવા સરખો છે; અને તે પોતાનું કામ સારી યા ખરાબ રીતે કરે તના ઉપર તેની ઉન્નતિ કે અવનાતિનો આધાર છે. ઉપરાંત, એ ત્રણેની સંદેશ આપવાની રીત એવી જાનભરી હતી કે, તેઓ જાણે છેક છેવટની આણીએ મરણિયા થઈને ઝૂંકી રહ્યા હોય. તેઓની પરિભાષા ધર્મગુરુઓની નહોતી કે રાજકીય નેતાઓની પણ નહોતી. તેમના સંદેશમાં ધર્મગુરુઓની સ્વર્ગની વાતોની મીઠાશ પણ નહોતી, કે રાજકીય નેતાઓની વિજય અથવા સામ્રાજ્યની વાતોનો ધમધમાટ પણ નહોતો; પરંતુ તેની અંદર એક પ્રકારની એવી ઊંડી ધાર્મિકતાની સુવાસ વ્યાપેલી હતી કે, પ્રચલિત ધર્મોની ભાવનાને મળતી ન આવવા છતાં તે છેક છેડા સુધી નૈતિક કહી શકાય તેવી હતી.

છેલ્લાં ઘણાં વર્ષોથી આપણા વપરાશમાં એવા ઘણા પોકારો અને શંખો આવ્યા છે, કે કેટલાય લોકને તેઓ ઔદ્યોગિક નીતિની ગરજ સારે તેવા લાગે. ન્યાયી ઔદ્યોગિક જીવનના તત્ત્વ તરીકે ‘બધાને સમાન તક’ મળવા બાબત પોકાર ઉઠાવવામાં આવે છે; અને ત્યાંથી આગળ ચાલી કહેવામાં આવે છે કે, ઉદ્યોગોમાં વધારે સારી પરિસ્થિતિ પ્રવર્તવી જોઈએ; માલિક અને મજૂર વચ્ચે માનવતાપૂર્ણ સંબંધો સ્થાપિત થવા

જોઈએ; અને સૌથી વધારે તો, બધાની ભેગી મહેનતથી જે ધન પેદા થાય છે, તેની ન્યાયી અને સરખી વહેંચણી થવી જોઈએ. પરંતુ આ બધા પોકારોનો હેતુ પ્રશંસાપાત્ર હોવા છતાં, મેં હમણાં ઉપર જણાવેલા અગ્રણીઓએ કલ્પેલી ઔદ્યોગિક નીતિની તુલનામાં તે ઘણા અધૂરા છે. કારણ કે, તે આગેવાનોને મતે તો આખી વસ્તુનો મુખ્ય મુદ્દો, કામ કર્મ પરિસ્થિતિમાં કરવામાં આવે છે કે તેના બદલામાં શું મહેનતાણું મળે છે, તે નહોતો. પરંતુ તે કામકાજને પોતાને લગતો હતો : એ કામ સારું થયું છે કે ખરાબ ? તે કામ એવું છે ખરું કે જેને જોઈને માણસો એમ કહી શકે કે, ‘આવી આવી ચીજો ઉત્પન્ન કરનાર આપણી સંસ્કૃતિનું અસ્તિત્વ સાર્થક છે’ ? અથવા તે એવું છે ખરું કે જેને જોઈને માણસ પોતાના હાથની કૃતિ માટે મગર ધર્મ શકે, અને ઈશ્વરની પેઠે* પોતાની સૃષ્ટિ તરફ નજર કરતાં પોતાનો મહિમા નજરે પડવાથી એમ માની શકે કે, ‘વાહ ! બધું મને છાજે તેવું જ થયું છે’ ? જો આ પ્રશ્નોનો જવાબ હકારમાં આપી શકાય, અને કામ પોતે જ નિઃશંક રીતે ઉત્તમ ઠરે, તો જ અને ત્યાર પછી જ તમે ‘તક’, ‘પરિસ્થિતિ’, ‘સંબંધો’ અને ‘વગતર’ ની વાત કરી શકો. પણ જો તે પ્રશ્નોનો જવાબ નકારમાં આવે, અને તમારું કામ નિઃશંક હલકું ઠરે, (જેમ કે જાગવાળા જેવું કપડું, તકલાદી મકાન, ખોટી ‘પેટન્ટ’ -રામબાણ દવા, પાવડર છાંટીને શોભીતો કરેલો ચહેરો, કે પૈસા ફેસલાવી લેવા કરેલી બીજી કોઈ પણ છેતરપિંડી) તો પછી તમારી ‘તક’, તમારી ‘પરિસ્થિતિ’ તમારા ‘સંબંધો’,

* બાઇબલ (જેનેસીસ ૧-૨૪) માં એવા ઉલ્લેખ છે કે, આખી સૃષ્ટિ સરજી રહ્યા પછી ઈશ્વરે તેના તરફ નજર કરી જોઈ, અને તેને લાગ્યું કે, તે બહુ સારી હતી.

અને તમારું ‘વળતર’ ધરમૂળથી જ ઝેરી બની જાય અને ‘ખરાબ’ જ નીવડે. પછી તમે ઉપર ઉપરથી રાજકીય દૃષ્ટિએ ગમે તેટલું વૈદું કરવા જાઓ, તો પણ તેમને સુધારી શકો નહિ. ‘સારી પરિસ્થિતિ’, ‘સારા સંબંધો’ વગેરે બાબતો મૂળે સારી રીતે કરેલા કામના પરિણામરૂપ હોય છે; ખોટી પરિસ્થિતિ, ખોટા સંબંધો, વગેરે બાબતો તેથી ઊલટી જાતના કામનાં પરિણામ હોય છે.

આ રીતે કલ્પેલી ઔદ્યોગિક નીતિમાં, અને જુદી જુદી ધાર્મિક પરિષદોની વાર્ષિક બેઠકોમાં ઉદ્યોગને ‘ઈશુમય’ બનાવી દેવાની કરાતી વાતોમાં ઘણો જ ફેર છે. આ ઔદ્યોગિક નીતિ તો જગતના કામદારને જ નીતિનું કેન્દ્ર બનાવે છે; નહીં કે તેના છેડાઓને, ઉપર-ઉપરનાં છોગાંઓને, અહિરંગ પરિસ્થિતિને, કે તેના કુરસદના સમયને. તે તો રોજના કામકાજને જ ઉપાસનારૂપ બનાવી મૂકે છે. અને લુહાર કે ખેડૂતના કામથી માંડીને હાથીદાંતનું કોતરકામ કરનારા કે ધાર્મિક ચિત્રો દોરનારા, એમ સૌના ધંધાઓને સમાજસેવાનું ક્ષેત્ર તથા ઈશ્વરપૂજનું ધામ બનાવી મૂકે છે.

જ્યોતિષ વગેરેનાં પ્રાચીન યંત્રોનો એક સંગ્રહ જોતી વેળા એક વખત મને એક અતિ ઉત્તમ ‘ઉત્તતાંશયંત્ર’ (astrolabe) બતાવવામાં આવ્યું. તે યંત્ર બનાવવામાં ભારે કુશળતા વાપરવામાં આવી હતી; અને કોપર્નિકસની પહેલાંના સમયમાં તે સૂર્ય અને તારાઓનો વેધ જાણવા માટે ઉપયોગમાં લેવાતું હતું. તેને હિંદુસ્તાનના એક મુસલમાન કારીગરે હજાર વર્ષ પહેલાં બનાવ્યું હતું. તેની સુંદર કાંસાની થાળીની આસપાસ નાજુક ચરબી લિપિમાં એક લેખ કોતરવામાં આવ્યો હતો. તેનું ભાષાંતર મને યાદ છે તે પ્રમાણે આવું હતું: ‘આ યંત્ર અતિ મહાન પરમેશ્વરના નમ્ર સેવક હુસેનઅલી - યંત્રશાસ્ત્રી

અને ગણિતશાસ્ત્રી-એ બનાવ્યું છે. પરમાત્માનું નામ આખા જગતમાં વિજ્યી થાયો! 'ઔદ્યોગિક નીતિનાં બધાં તત્ત્વો આ લેખમાં છે. 'યંત્રશાસ્ત્રી અને ગણિતશાસ્ત્રી' એ શબ્દોથી કુશળતા અને આવડત સૂચવાય છે, કે જેમના ઉપર ઔદ્યોગિક નીતિનો આધાર છે. અને 'અતિ મહાન પરમેશ્વરનો નમ્ર સેવક'-એ શબ્દોથી જે ઉત્તમતા સિદ્ધ કરવાની આકાંક્ષા તે નીતિ રાખે છે, તે સૂચિત થાય છે.

જ્યારે એ જાતનો લેખ આખી ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિનો મુદ્રાલેખ બની જાય, ત્યારે જ ઉદ્યોગને 'ઈશુભય' કરવાની વસ્તુ કંઈક સિદ્ધ થવાના માર્ગ ઉપર આવે. મારી માન્યતા પ્રમાણે, પેલો ભલો હુસેનઅલી તે કાળના તેમ જ આજના ખીજા અનેક સારા લોકોની પેઠે ખરો ઈશુભક્ત હતો; ભલે તે પોતે એ વસ્તુ ન જાણતો હોય.

૧૨

ટ્રસ્ટીપણું

ઔદ્યોગિક નીતિનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ અથવા અવતાર કહેવો હોય, તો તે મેં ગયા વ્યાખ્યાનમાં જેને 'સારો કામદાર કે કારીગર' કહ્યો છે, તે માણસ છે. ત્યાં મેં એ પણ સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે, એ 'સારી કામદારી' જ સારી નાગરિકતાનો પાયો છે તથા તેના સર્વ સદ્ગુણોનું મૂળ છે. આજનો જમાનો જે ખરા અર્થમાં ઔદ્યોગિક હોય તો તે તેમ જ હોવું જોઈએ, એ ઉઘાડું છે. 'ઔદ્યોગિક જમાનો' એ જાતના નામનો કશોય અર્થ થતો હોય, તો કહેવું જોઈએ કે, તેની ચડતી કે પડતી તેના ઉદ્યોગ કે કામકાજની સારી યા નરસી જાત ઉપર જ આધાર રાખે છે. અર્થાત

તેના સભ્યો પોતાના રોજના કામકાજ દરમ્યાન પોતાને માટે કે પડોશીઓને માટે જે કાંઈ કરે છે તેના સારા-નરસાપણા ઉપર આધાર રાખે છે. કારણ કે, તેઓ તેમનાં લખાણો, વ્યાખ્યાનો કે ધર્મોપદેશોમાં ગમે તેવાં સદ્વચનો વાપરતા હોય, પરંતુ જ્યાં સુધી તે બધાં તેટલી જ સારી લેવડદેવડની વસ્તુઓમાં કે અરસપરસની સેવાઓમાં પરિણત ન થાય, ત્યાં સુધી તેમની કશી કિંમત નથી. તેથી, ‘સારા કામદાર’ની કલ્પનાના ચોકઠા કે પાયા ઉપર જ સારા નાગરિકની કલ્પનાનું ચણતર થવું જોઈએ. સારી નાગરિકતાનો અર્થ ખીજો ગમે તે થતો હોય, પરંતુ તેના પાયામાં સારો-કામદાર-હોવાપણું હોવું જ જોઈએ. નાગરિકની કેળવણીએ એ વસ્તુ કદી ભૂલવી ન જોઈએ. ‘રાજનીતિશાસ્ત્ર કે અર્થશાસ્ત્ર’ની માહિતીની આબતમાં તેનું પાવરધાપણું ગમે તેટલું મોટું હશે, તોપણ તે રેતી ઉપર બાંધેલા મકાન જેવું જ નીવડશે. અરે, તેથી પણ વધારે ખરાબ નીવડશે. કારણ કે, રાજકીય અને આર્થિક આબતોની કેળવણી ઉપર જ આધાર રાખતી, તથા ઉપર જણાવેલા અડગ ખડકના પાયા ઉપર ન રચાયેલી લેખન-વિષયક, વ્યાખ્યાનવિષયક કે ઉપદેશવિષયક પ્રવૃત્તિઓ ઘણી વાર સારા નાગરિકપણાના આવિષ્કારરૂપ હોવાને બદલે, ખરાબ નાગરિકપણાના ઢાંકણરૂપ હોય છે.

હવે સારા કામદાર કે કારીગરની આ કલ્પનાનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરીએ. ‘સારો કારીગર’ એ શબ્દો ઉચ્ચારવાની સાથે જ આપણા મન આગળ કેટલીક પરિચિત મૂર્તિઓ ખડી થઈ જાય છે. જેમ કે સાઉથવેલના દેવળમાં ઓકના પાનની ન દેખાતી પાછળની બાબુને પણ બહાર દેખાતી બાબુ જેટલી જ ચોકસાઈ અને મહેનતથી કેતરતો મધ્યયુગનો શિલ્પી; અથવા ઓછી રાજ મળવા છતાં

પોતાનું કામ જેમ તેમ પૂરું કરવાનો વિચાર સ્વપ્ને પણ લાવ્યા વિના પોતાનું કામ કર્યા કરતો ધીરજવાન કળાકાર; અથવા જાણે ઈશ્વરને પધરાવવાના હોય તેવી કાળજીથી ચોરડાને વાળતી તથા તે ચોરડાને અને પોતાના કામને ઉજાગતી સ્ત્રી; અથવા કઠણ કાંસા ઉપર પેલી રેખાઓ અને આકૃતિઓને યંત્રશાસ્ત્ર અને ગણિતશાસ્ત્રના નિયમે અનુસાર કોતરતો તથા સાથે સાથે તેમના સૌંદર્ય તરફ ખ્યાલ રાખતો, અને વિશ્વનાં તમામ કારખાનાંના વડા નિરીક્ષક તરીકે ‘અતિ મહાન પરમેશ્વરને’ પોતાનું કામકાજ જેવા તથા પસંદ કરવા આમંત્રણ આપતો પેલો હુસેનઅલી. આવી આવી જે મૂર્તિઓ આપણી નજર સામે ખંડી થાય છે, તે બધી અર્થપૂર્ણ પ્રતીકરૂપ છે; તથા સાચી દિશાનો નિર્દેશ કરી, આપણા વિચારોને કેન્દ્રિત થવા માટેનાં ણિંદુઓ પૂરાં પાડનારી છે. પરંતુ ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિનો ‘સારો કામદાર’ એટલે શું, તે નક્કી કરવા માટે હંબુ વધારે વ્યાપક સમજ પ્રાપ્ત કરવાની આવશ્યકતા છે.

મારી કલ્પના પ્રમાણે, તેના ઘડતરમાં ત્રણ મૂળતત્ત્વો એકત્રિત થયાં હોય છે. તે ત્રણમાંનું દરેક ખીખાં બેની અંદર વ્યાપેલું હોય છે, તથા તેજ પ્રમાણે બાકીનાં બે પણ તેની અંદર વ્યાપેલાં હોય છે. તે ત્રણ તત્ત્વો આ છે: નૈતિક બાબુએ દ્રુટ્ટીપણું; વૈજ્ઞાનિક બાબુએ કામ કરવાની સારામાં સારી રીતની આવડત; અને વ્યાવહારિક બાબુએ કુશલતા. ઔદ્યોગિક જગતમાં જે કોઈ કોઈ નોખા નોખા ધંધાઓ છે, તે બધામાં અર્થાત્ નાણાવટીથી માંડીને કોલસા ખોદનાર સુધીના બધા ધંધાઓમાં જેને હું સારો ‘કામદાર’, ગણું, તેમાં એ ત્રણ તત્ત્વો હોવાં જ જોઈએ. તેમાંથી છેલ્લાં બે બાબત અત્યાર અગાઉ જ મેં કહી દીધું છે; આ પ્રકરણમાં હું દ્રુટ્ટીપણાની બાબતમાં કંઈક કહેવા માગું છું.

ટ્રસ્ટી એટલે મારા અર્થ પ્રમાણે એવો માણસ કે જેને અમુક જવાબદારીઓ સોંપવામાં આવતી વખતે ખીજાઓને તેના ઉપર અચૂક વિશ્વાસ હોય છે કે, તે પોતાનું કામ કાયદેસર બજાવશે એટલું જ નહીં, પરંતુ પોતાને શોભાસ્પદ થઈ પડે તેવી રીતે બજાવશે; ભણે પછી ગફલત કરવા જતાં કાયદાની દૃષ્ટિએ સજા થવાનો તેને કાંઈ ભય હોય કે ન હોય. તેનાથી બિલટો તે દગાબાજ - વિશ્વાસઘાતી માણસ; અને સૌથી ખરાબ દગાબાજ તો એ કહેવાય કે, કાયદાની દૃષ્ટિએ તો પોતાના ટ્રસ્ટી-ધર્મનું ખરાબર પાલન કરવું, પરંતુ શબ્દોના વિતંડાબાજ ભરેલા અર્થો કરી, તત્ત્વની દૃષ્ટિએ તેનો ભંગ કરવો. ટ્રસ્ટીના ધર્મો કાયદામાં ગમે તે રીતે વર્ણવવામાં આવ્યા હોય, પરંતુ તે બધા પાછળ એક એવું ભરોસાનું તત્ત્વ રહેલું હોય છે, કે જેથી એવું માની લેવામાં આવે છે કે, બહારના કોઈ પણ પ્રકારના દબાણ વિના, માત્ર પોતાની માણસાઈના બ્યાલથી તે અમુક રીતે જ વર્તશે. લશ્કરના બે સૈનિકો સેનાપતિના એક જ હુકમનું પાલન કરતા હોય; પરંતુ તેમાંનો એક પોતાની કાયરતા ઉઘાડી પડી જતાં પોતાને ગોળીથી ઉરાડી ન દેવામાં આવે એટલા માટે દેખાવ પૂરતું જ તેનું પાલન કરતો હોય; અને ખીજો સૈનિક માનચાંદ જીતવા માટે પૂરેપૂરી બહાદુરીથી તેનું પાલન કરતો હોય. તેવી જ રીતે નાગરિક જીવનમાં પણ નામના જ ટ્રસ્ટી અને ખરેખરા ટ્રસ્ટીમાં અતિશય ફેર છે. એક છેડે ટ્રસ્ટી અને ખીજે છેડે દગાબાજ વિશ્વાસઘાતી, આ બે છેડાઓ સારા નાગરિક અને ખરાબ નાગરિકની બે અંતિમ કોટીઓ વ્યક્ત કરે છે. ઔદ્યોગિક નીતિ રચતી વેળા એ વસ્તુને પ્રથમ વિધાન તરીકે મૂકવી જોઈએ.

સાથે સાથે અહીં જ કહેતા જઈએ કે, ખીજી પણ ઘણી અગત્યની બાબતમાં ઔદ્યોગિક નીતિ લશ્કરી નીતિ સાથે

મળતી આવશે. વિવિધ ઉદ્યોગોને પલટણની બુદ્ધી બુદ્ધી ટુકડીઓ જેવા જ ગણવામાં આવશે. તે દરેકનો પોતાનો ધ્વજ તથા પોતાની પરંપરાઓ હશે. ટ્રસ્ટીની કલ્પના તેમાં પ્રાધાન્ય ભોગવશે, અને અમલદાર તેમ જ સૈનિકની પેઠે માલિક તેમજ મજૂર બંનેને તે સરખી જ લાગુ પડશે. લશ્કરમાં તેમ જ ઉદ્યોગમાં સદ્ગુણ અને વીરતાને બહુ લિન્ન વસ્તુઓ નહીં ગણવામાં આવતી હોય; મોકા વખતે નાસી જવું, કાયરતા અને રુશ્વતને વશ થવું, એ બધી વસ્તુઓ મોટા શુનાઓરૂપ ગણાતી હશે; કુવડપણું તથા અબુધડપણું એ પણ નાના શુનાઓરૂપ ગણાતાં હશે. બંને ક્ષેત્રોમાં શિસ્તના નિયમોનું આદ્ય પાલન કે કોઈ પણ નિયમનું શાબ્દિક પાલન કરવા માનચાંદ નહીં જ અપાતા હોય; તેને માટે તો નામના ટ્રસ્ટી અને સાચા ટ્રસ્ટી, તથા માત્ર દેખાવ કરનાર સૈનિક અને સાચા વીર સૈનિકની વચ્ચે જે કારણે ભેદ પડે છે, તેવા 'કાંઈક વધારે'ની જરૂર સ્વીકારાતી હશે.

ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિના ટ્રસ્ટી તરીકે નાગરિકની ફરજો નક્કી કરતી વેળા ('હકો'ની વાત હાલ તુરત હું પડતી મૂકું છું) યાદ રાખવું પડશે કે, તે જેમ કામ કે સેવા કરનાર પણ છે, તેમ સાથે સાથે ખીજાઓની સેવા લેનાર પણ છે. તેનું એ બેવડું સ્વરૂપ હંમેશાં લક્ષમાં રહેવું જોઈએ. કામદાર તરીકેની તેની ફરજોનો સાર સામાન્ય રીતે એ આવી રહે છે કે, સમાજને ઉપયોગી એવો કોઈ પણ ધંધો પોતાને માટે તેણે શોધવો અને પછી તે કામ શક્ય હોય તેટલી સારી રીતે કરવું. તેના નાગરિક-બંધુઓ તેના ઉપર એ ભાતનો ભરોસો રાખે છે, એ ઉદાહરણ છે. તેની નોકરી, વેપાર કે ધંધો ગમે તે હશે, પણ તેમાં છેક જ હલકી કોટીનું કામ કે જે શુનારૂપ ગણાતું હશે, મધ્યમ જે બહુ સાધારણ હોવાથી નોખું તરી નહિ આવતું હોય,

અને ઉત્તમ કોલિનું કામ કે જે કરનારને માટે શોભારૂપદ મનાતું હશે - એવા લેહો પાડવામાં આવતા હશે. તેના નાગરિકઅંધુઓ તેના ઉપર એવો ભરોસો રાખતા હોય છે કે, તે એવી ઉત્તમ રીતે જ કામ કરશે કે જે તેને પોતાને શોભારૂપદ હોય, અને તેમને બધાને વસ્તુતાએ ઉપકારક થઈ પડે તેમ હોય. આની અંદર જ પોતાનું કામ સારામાં સારી રીતે કરવા માટે જોઈતી આવડત શક્ય તેવા બધા માર્ગોએ પ્રાપ્ત કરી લેવાની ફરજ પણ આવી જ જાય છે. અને ખીજાઓની સેવા લેનાર નાગરિક તરીકે તેની ફરજ એક બાબુ એ છે કે, તે પોતાના નાગરિક અંધુઓમાં સારું કામ કરવાની શક્તિ વધારે : પોતાના ક્ષયદાની વાત છે તે માટે જ નહીં, પરંતુ તેથી વધારે તો એટલા માટે કે તેઓને માટે એ ક્ષયદાકારક છે. અને ખીજા બાબુ, જે વસ્તુઓ અને સેવાઓ પૂરી પાડવામાં કે ઉત્પન્ન કરવામાં ખીજાઓને મૂઠ યાંત્રિક મજૂરી કરવી પડે તેમ હોય, તે બધી માટેની પોતાની માગણી તે નિયંત્રિત કરી દે. ખાસ કરીને તેણે પોતાની કુરસદનો સમય એવી રીતે ન ગાળવો જોઈએ કે જેને કારણે ખીજા માણસોને હલકી મજૂરી કરવી પડે. ખીજાઓ માટે તે જ્યારે કામ કરતો હોય તે વખતની જેમ જ, ખીજાઓ જ્યારે તેને માટે કામ કરતા હોય છે તે વખત દરમ્યાન પણ, અર્થાત્ તેના કુરસદના સમયમાં પણ તેનું ટ્રસ્ટીપણું બંધ પડતું નથી. આ બધી ફરજો એવી છે કે, તે બધી બહારના દબાણથી તેના ઉપર ન જ લાદી શકાય. જો તે કદી પણ તે ફરજો અદા કરશે, તો પોતાની રાજ્ય-ખુશીથી જ કરશે.

હવે તેના 'હકો' ઉપર આવીએ. આપણને જણાશે કે, તેની 'ફરજો'નું ખીજું પાસું વર્ણવવામાં તેના 'હકો'

આવી જાય છે. કામ કરનાર કામદાર તરીકે તેને એવો ધંધો મેળવવાનો હક છે કે જે તેને ઉત્તમતા દાખવવાની, અને એ રીતે તેને પોતાના જમાનામાં તથા પોતાને સ્થાને ઉપયોગી બનવાની તક આપતો હોય. આગળના વ્યાખ્યાનમાં મેં તેને ‘કુશળતાનો હક’ કહ્યો છે. અને ખીજની સેવા લેનાર વ્યક્તિ તરીકે તેને એ હક છે કે, તે પૈસા આપીને જે કાંઈ વસ્તુ ખરીદે, તે પૂરતી કાળજી અને અને કુશળતાથી બનાવેલી હોય; અર્થાત્ તેના પૈસાના બદલામાં તેને પૂરતું વળતર મળવું જોઈએ. અને જ્યારે તેમ નથી થતું, ત્યારે તેને ચોક્કસ અન્યાય થાય છે. વળી તેને પોતાની કુરસદ માણવાનો પણ હક છે. પરંતુ હંમેશાં એ શરતે કે, તેને કારણે તે ખીજ માણસોને પોતાના ગુલામ ન બનાવે; અને સામે તેને એવો જ હક છે કે, ખીજઓ તેને પોતાનો ગુલામ ન બનાવે. એ બાબતમાં જેમ એ તેમનો દ્રુસ્ટી છે, તેમ તેઓ પણ એ બધી બાબતમાં તેના દ્રુસ્ટી છે.

નાગરિકને આ રીતે એકબાજુ કામ કે સેવા કરનાર તથા ખીજ બાજુ કામ કે સેવા લેનાર ગણીએ, તે ઔદ્યોગિક સમાજનો આદર્શ સ્પષ્ટ થતો જાય છે. એ આદર્શ, જગદ્-વ્યાપી અને જગત જેટલા ઊંડા એક એવા સમાજનો આદર્શ છે કે, જે અરસપરસ દ્રુસ્ટીપણાના સંબંધથી બંધાયેલા અને રોજના કામકાજમાં અન્યોન્ય વફાદારીથી પ્રાણુવાન બનેલા માણસોનો બનેલો છે. રાષ્ટ્રસંઘની વ્યાખ્યા પણ આપરિભાષામાં આપી શકાય.

કંઈક ચોક્કસપણે સંગઠિત એવા આ જાતના સમુદાયો રાષ્ટ્રની અંદર કે આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં કચારનાય અસ્તિત્વમાં છે. વ્યાપારી જગતની ઊંચામાં ઊંચી કક્ષાએ અને ખાસ કરીને શરાફી અને પરસ્પર વીમાનું કામ કરતાં

કેટલાંયે મંડળો એવાં છે કે જેમનામાં કાળની દૃષ્ટિએ ઊંડે મૂળ નાખેલી ટ્રસ્ટીપણાની પરંપરાઓ દૃઢ રીતે સ્થાપિત થયેલી છે. માલની ઉત્પત્તિ તેમ જ વેચાણની ખાખતમાં સહાયકારી મંડળીઓની હિલચાલે એ વસ્તુનો સામાન્ય વ્યાપારી ક્ષેત્રમાં પણ ઘણો પ્રચાર કર્યો છે. ખીજા પણ ઘણાય દાખલા આપી શકાય. આપણા પોતાના ઇંગ્લંડ દેશમાં જ ન્યાય ચૂકવનારા ટ્રસ્ટીઓ જેવી ન્યાયાધીશી અદાલતો પણ લાંચ-રુશ્વત કે ખીજાં કોઈ પણ જાતનાં દબાણોથી પર પુરવાર થઈ છે. હવે આપણને રુશ્વતખોર ન્યાયાધીશની ખીક રહી નથી. કોઈ પણ માણસ અપીલો માટેની હાઈકોર્ટમાં જઈને ત્યાં ચાલતું કામ એક દિવસ પણ જોઈ આવશે, તો તેને ઊંચામાં ઊંચી જાતના ટ્રસ્ટીપણાનો નમૂનો જોવા મળશે. આપણી ક્ષેત્રદારી અદાલતોમાં પણ એવી જ વસ્તુસ્થિતિ છે; અને જેમ જેમ સ્ત્રીઓને મેનિસ્ટ્રેટ તરીકે વધુ પ્રમાણમાં નીમવામાં આવશે, તેમ તેમ તે વધુ વ્યાપક બનતી જશે. કારણ કે, સ્ત્રીઓ ઉપર ટ્રસ્ટીપણાનો ભાર નાખવામાં આવે છે, ત્યારે તેઓ ઉત્તમ ટ્રસ્ટીઓ બની શકે છે, અને નાગરિક તરીકેનું તેમનું સાચું કાર્ય બરાબર બજાવે છે. દાકતરી ધંધામાં પણ ઇજ્જતનું ઊંચું ધોરણ વેપારી-દૃષ્ટિની ઉપસ્વટ રહે છે. કમાવાની દાનત નથી જ હોતી એમ નહિ; પરંતુ તેને પ્રાધાન્ય મળતું નથી. જો મળે, તો લોકોનો વિશ્વાસ તે ધંધા ઉપરથી તરત જ ઊઠી જાય. સારો દાકતર પોતાને દરદીના જીવનનો ટ્રસ્ટી માને છે. તેથી પણ વધુ ધ્યાન ખેંચે તેવી વસ્તુસ્થિતિ તો વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રમાં છે. તેમાં ઔદિક સહકારની વસ્તુ આગળ વધતી જાય છે. માનવજાત પ્રત્યેની પોતાની મહાન ફરજોના ભાનવાળા બની આખી દુનિયાના વૈજ્ઞાનિકો એક જ માતરૂપ બનતા જાય છે. એ વસ્તુ જેમ જેમ આગળ ધપતી જશે,

તેમ તેમ સત્યના પાયા ઉપર રચાયેલા સેવાનો આદર્શ, કે જેને કેટલાય વૈજ્ઞાનિકો છૂટાછવાયા સેવે છે, તે એક એવા મહાન મંડળનો પ્રેરક હેતુ બની જશે, કે જેને એ બાબતનું પૂરેપૂરું ભાન હશે કે બધી પ્રજાઓ વચ્ચે વધતા જતા એક્ય-સંબંધનું તેમ જ સત્યનું નિરૂપણ કરવા માટે પોતે આખા જગતના ટ્રસ્ટીરૂપ છે. કારણ કે આવી બાબતોનો એક નિયમ છે કે, જ્યાં સુધી આખો સમુદાય લશ્કરની પેઠે પોતાને એક જ જવાબદાર એકમરૂપ માનીને ન વર્તે, ત્યાં સુધી આખા સમુદાયની નૈતિક ભાવનાનો વિકાસ થતો નથી.

પોતપોતાની બુદ્ધિ બુદ્ધિ સંસ્થાઓરૂપે મૂર્તિમંત થયેલા, અને પોતપોતાના અંકિત કામમાં ઉત્તમતા અને સ્વમાનના ધ્યેયથી પ્રેરાયેલા કામદારોના આવા સંઘો કચારનાય સમાજમાં મોજૂદ છે જ. તે ઉપરથી સ્વપ્નદ્રષ્ટાને કે આદર્શવાદીને માનવ-વ્યવસ્થાના ભવિષ્યના સંઘનું સ્વપ્ન રચવાની દિશા જડી આવે છે. કેટલાક દાખલાઓમાં તો આવી સંસ્થાઓ ‘રામરાઘ્ય’ માં પરિણમનારા વાસ્તવિક અંકુરોરૂપ જ હોય છે. માનવવ્યવસ્થાનો સંઘ એક જ રાજ્યતંત્ર નીચેના રાજકીય સંઘનું સ્વરૂપ કદી પ્રાપ્ત કરશે કે કેમ એ બાબતમાં શંકા કરવાનાં કેટલાંક કારણો હું કચારનોય બતાવી આવ્યો છું. પરંતુ મેં જે દાખલાઓ ટાંક્યા છે — અને હું બીજા પણ ઘણા ટાંકત — તે ઉપરથી સૂચિત થાય છે કે, માનવવ્યવસ્થાના સંઘનું અંતિમ સ્વરૂપ રાજકીય જ હોવું જોઈએ એવું કાંઈ નથી. એમ બને કે, જ્યાં સુધી ટ્રસ્ટીપણાની શક્તિ પૂરેપૂરી વિકસિત થઈ ન હોય, ત્યાં સુધી જ તેનું સ્વરૂપ રાજકીય રહે; પરંતુ જેમ જેમ ટ્રસ્ટીપણાનું તત્ત્વ પોતાના પગ ઉપર ઊભું રહી શકે તેવું દૃઢ બનતું જાય, તેમ તેમ રાજકીય સ્વરૂપ ગૌણ સ્થાન જ પ્રાપ્ત કરે. અત્યારે જ આપણા સમાજની કેટલીય આશાસ્પદ

સંસ્થાઓમાં — ઘણીય વિદ્યાપીઠોમાં, જેવી કે, અત્યારે જેમાં વ્યાખ્યાન આપવાનું મને માન મળ્યું છે^૧ — એ વસ્તુ સિદ્ધ પણ થઈ છે. સંગઠનનાં રાજકીય સિવાયનાં ખીજાં સ્વરૂપો ગમે તેટલા વ્યાપક સંબંધો માટે પણ માનવજાતિ માટે જરૂર ખુલ્લાં છે. અહીં તહીં કોઈ સ્થળે રાજકારણ તેમના કરતાં વધારે શોરખકોર કરતું જણાય તેથી આપણે ભોગવાઈ જવાની જરૂર નથી. આવી બધી બાબતો સ્થિર ઊભી રહેનારી હોતી નથી; એટલે કાળભાવનાથી વિચાર કરનારને જરૂર પોતાનાં સ્વપ્ન સેવવાનો હક છે.

૧૩

હકો અને ફરજો

ગયા પ્રકરણમાં તારવેલા નિર્ણય ઉપર આવવાનો ખીજો પણ એક માર્ગ છે, અને તે આ સ્ટીવન્સન-વ્યાખ્યાનમાળાની શરતોમાં પ્રાધાન્ય ભોગવતા 'જવાબદારી' શબ્દ દ્વારા.

જવાબદારીના ખ્યાલ તરફ માનવ સ્વભાવનું વલણ બહુ વિચિત્ર છે. માણસો તેને શોધે છે, અને તેનાથી દૂર ભાગે છે; તેને આહિ છે, અને તેને ધિક્કારે છે, તેમાંથી મુક્ત થવાની માગણી તેઓ હંમેશા કરતા હોય છે, અને જ્યારે તેમની પાસેથી તે લઈ લેવામાં આવે છે, ત્યારે તેઓ ગુસ્સે થાય છે, અને પોતાનું અપમાન થયું હોય તેમ માને છે. તેઓ ખીજા ઉપર જવાબદારી નાખવાને તત્પર હોય છે, પરંતુ ખીજાઓ તેમની ઉપર જવાબદારી નાખવા આવે છે, ત્યારે તેનો વિરોધ કરે છે રાષ્ટ્રસંઘમાં આ એક કાયમની મુશ્કેલી છે. પ્રજાઓ એક

૧. આસગો યુનિવર્સિટી.

બાબુ જગદ્ગ્યાપી નિયંત્રણ સ્થાપવા માટે ઈતેબર હોય છે; પરંતુ તેને સ્વીકારવાની વાત આવે છે, ત્યારે દરેક પ્રજા તેટલી જ નામરણ બતાવે છે! એ અસંગતતા અમેરિકાના દાખલામાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. પ્રથમ રાષ્ટ્રસંઘ સ્થાપવામાં મદદ કર્યા બાદ, તે પોતે સૌથી પહેલું તેમાંથી ખસી ગયું.

જવાબદારી માટે પ્રેમ સાથે જ ધિક્કાર — એ પ્રકારની વિરોધી લાગણી માનવસ્વભાવમાં ઊંડે રહેલી છે; એટલે તેમાંથી લોકશાહી સમાજોમાં પારાવાર ખેંચાતાણ નીપજે છે.

ભાષણિયાઓના વપરાશમાં લોકશાહીનો એક અપભ્રષ્ટ અર્થ પણ છે, જેથી તે વસ્તુ જ બેહુદી બને છે. તે અનુસાર નાગરિકનો મતાધિકાર એટલે પોતાના નાગરિકબંધુઓ ઉપર જવાબદારી નાખીને, જાતે તેમાંથી છટકી જવાનો રાજ્ય તરફથી મળેલો પરવાનો. જેકે, કોઈ ચાલાક દલીલબાજ એમ કહી શકે કે, તેમ છતાંય જવાબદારી નાખવા માટે પોતા સિવાયનો બીજો કોઈ શોધવાની જવાબદારી તો નાગરિકને માથે રહે છે જ! અને લોકશાહીના ઇતિહાસનાં — ખાસ કરીને કરવેરા વિષેનાં — પ્રકરણોમાં, એ જાતની શોધ અને તેમાં મળેલી તાત્કાલિક સફળતાઓનું બયાન ભરપૂર મળે છે, એની ના નહિ પાડી શકાય. તેમ છતાં જવાબદારી ઉઠાવવાની આવે છે ત્યારે જેમ કડવું લાગે છે, તેમ જવાબદારી લઈ લેવામાં આવે ત્યારે પણ કડવું જ લાગે છે; માત્ર અર્થમાં ભાગ આપવાની જવાબદારી આગળ-પડતા અપવાદરૂપ છે ખરી!

પરંતુ જવાબદારીઓમાંથી છટકવાના પ્રયત્નો તપાસતાં, સામાન્યતઃ એમ માલૂમ પડશે કે, તેનું કારણ જવાબદારીમાત્ર પ્રત્યે તેમને અણુગમો હોય છે એ નથી હોતું; પરંતુ જે જવાબદારીઓ આજે પોતા પર છે તે બીજા પર નાખવાની

અને નવી આવનારી જવાબદારીઓનું સ્વરૂપ નક્કી કરવાની સર્વ સત્તા પોતાની પાસે હોવાની ઇચ્છા જ હોય છે. ‘જવાબદારી-ઓમાંથી મુક્તિ’, કે જેને કારણે કુરસદનો સમય આપણને આટલો ખર્ચો આકર્ષક લાગે છે, તથા જેને કારણે આપણામાંના ઘણા પોતાની ચાલુ ફરજોમાંથી ‘છૂટા’ થવાનો વખત ક્યારે આવે તેની રાહ જોયા કરે છે, તેનો અર્થ પણ એ જ થાય છે. તે સમય આવે ત્યારે, અત્યારના જીલમગાર સમાજતંત્રે આપણે માટે નક્કી કરેલી જવાબદારીઓને બદલે, આપણે આપણી પોતાની જવાબદારીઓ પસંદ કરી શકીએ. મિ. રસેલ પોતાની સમાજવ્યવસ્થામાં કામદાર વર્ગને જે ‘નિરંકુશ’ કુરસદની ખાતરી આપે છે, તેનો અર્થ પણ એ જ થાય છે. કાંઈ પણ જવાબદારી ન હોવી એનો અર્થ તો એ જ થાય કે, કાંઈ પણ કામ કરવાનું જ ન હોવું. અને તે તો મરવા જેવા કંટાળાનું ખીલું નામ જ થયું. ગઈ લડાઈમાં લશ્કરમાં ભરતી કરીને જે બિનલશ્કરી લોકોને લઈ જવામાં આવ્યા હતા, તેઓ ઘણી વાર એવું કહેતા સાંભળવામાં આવતા કે, નાગરિક જીવનમાંથી લશ્કરી જીવનમાં દાખલ થવાને લીધે પહેલાંની જવાબદારીઓમાંથી મુક્તિની જે લાગણી અનુભવાય છે, તેની આગળ સુદ્ધભૂમિના ભયંકર ત્રાસો પણ હળવા લાગે છે. પરંતુ એમ કહેનારા લોકો પોતાની જાતને અન્યાય કરતા હતા એમ જ કહેવું જોઈએ. કારણ કે તેમને જો એમ પૂછા કે, લશ્કરી જીવન સ્વીકારવાથી કઈ ખાસ જવાબદારીઓમાંથી મુક્તિ મળી, તો તેઓ ઘણું ખરું એવો જવાબ જ આપશે કે, ‘કમાવાની જવાબદારી, અને તેને લગતી ચિંતાઓ.’ પરંતુ તમે તેમને આગળ પૂછો તો નવાઈની એ હકીકત નીકળી આવશે કે, ‘પોતાની આજીવિકા કમાવાની’ જવાબદારીને બદલે તેમણે ખીજી જાતની નવી જવાબદારી વહોરી હતી — અર્થાત્ પુરુષત્વ

દાખવવાની જવાબદારી, અને તે પણ એવા સંજોગોમાં કે જ્યારે અંદૂકની એક ગોળી કે તોપનો એક ગોળો ક્ષણવારમાં જ નિર્વાહ કરવા માટે કોઈ જીવન જ તેમની પાસે છે કે નહિ તે પ્રશ્નનો જ ફેંસલો કરી નાખે. આમ, તેઓએ હલકી કોટીની જવાબદારી છોડીને ઉચ્ચ કોટીની જવાબદારી સ્વીકારી હતી; અથવા વધુ ચોક્કસ શબ્દો વાપરીએ તો, એ જ જવાબદારીનું વધુ ઉચ્ચ રૂપ સ્વીકાર્યું હતું.

હવે હું નીચેનો સિદ્ધાંત સ્થાપિત કરવાની હિંમત કરું છું; તેને માટે મારી પાસે પૂરતાં કારણો છે, જોકે, તે અર્થમાં આ વ્યાખ્યાનોમાં હું ચર્ચી નાખું એવી આશા નહિ જ રાખવામાં આવે. તે નિયમ આ છે કે, માણસ સ્વભાવથી જ જવાબદાર વ્યક્તિ છે. અથવા ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, તે જન્મથી જ દ્રુસ્ટી છે. તેથી કરીને કેળવણીની જે પદ્ધતિઓ તેની દ્રુસ્ટી-પણાની શક્તિ ખીલવવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે, તે અર્થમાં જ પોતાનું મૂળ પ્રયોજન ચૂકે છે, તથા રાજ્યતંત્રની જે પદ્ધતિઓ તેને દ્રુસ્ટી ગણવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે, તે અર્થમાં તેને અન્યાય કરે છે. તેનો સ્વભાવ સતત જે વસ્તુ માટે અંખ્યા કરે છે, તે વસ્તુ ‘જવાબદારી’ જ છે. અને તે વસ્તુ તેને મળવી જ જોઈએ; તથા તે મેળવશે જ. જવાબદારીનો હક નાગરિકનો સૌથી પ્રથમ હક છે. તે સિવાયના તેના અર્થમાં ‘હકો’નો કાંઈ જ અર્થ નથી. તેના હકો અને તેની ફરજો આ જગાએ એક યર્થ જાય છે. તેને ધણીય ફરજો છે; પરંતુ ફરજોનો હક તે અર્થમાં ફરજોના મૂળમાં રહેલો છે. તે એક દ્રુસ્ટી છે; અને પોતાના ઉપર મૂકવામાં આવેલા વિશ્વાસને પાર પાડવાનું તેના ઉપર અંધન છે; પરંતુ ખીજાઓ તેના ઉપર વિશ્વાસ મૂકે એવો તેનો હક ફૂલ ન થાય તે જોવાની તેના અન્ય નાગરિક અંધુઓની સૌથી પ્રથમ ફરજ છે.

કેટલાક ફિલસૂફો એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, વસ્તુનું સ્વરૂપ તેની ક્રિયાથી પ્રગટ થાય છે. દર્શનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ સિદ્ધાંત અરાબર હશે કે નહિ; પરંતુ એટલું તો નક્કી જ છે કે, કોઈ પણ વસ્તુનું કાર્ય શું છે એ સમજ્યા સિવાય તે વસ્તુ કેવી છે તે સમજવાનું ખીન્નું કાંઈ જ સાધન નથી. અને જ્યારે તમે કોઈ મનુષ્ય કે તેના સમાજનું લક્ષણ ઓંધવા ઇચ્છો, ત્યારે તો તે નિયમ ખાસ સાચો ઠરે છે. તમે કોઈ માણસને ‘એપશું પ્રાણી’ કહીને વર્ણવો છો, ત્યારે તે કેવી રીતે ચાલે છે તે બતાવો છો; અર્થાત્ તે શી ક્રિયા કરે છે તે વિષે કંઈક કહો છો. કોઈ પણ કૃતિ દ્વારા અંતે શું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે તે જાણ્યા વિના તેનું સ્વરૂપ સમજવું મુશ્કેલ છે. તેમાંય માણસ જેવી સજીવ કૃતિનું સ્વરૂપ તો કહી ન સમજાય. તે દૃષ્ટિએ નાગરિક જવાબદારી ડઠાવવાની અને તેને પાર પાડવાની ક્રિયા કરે છે, એમ જરૂર કહી શકાય.

ઉપરાંત, જ્યારે આપણે કોઈ વસ્તુનું લક્ષણ ઓંધીએ છીએ, ત્યારે ખીજા કોઈ કે તે વસ્તુ સાથે કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ એ પણ કહી દઈએ છીએ. માણસ એટલે બે પગે ચાલનારું પ્રાણી એમ કહીએ, તેની સાથે જ આપણે એ પણ કહેતા જઈએ છીએ કે, તેણે ટટાર ચાલવું જોઈએ અને બેઠાડુ કે નિશ્ચલ દશામાં પોતાનું જીવન ન ગાળવું જોઈએ. સાપ એ જેરી પ્રાણી છે એવી તેની વ્યાખ્યા ઓંધીએ, તેની સાથે જ આપણે લોકોને ચેતવીએ છીએ કે, તેમણે સંભાળીને સાપ જોડે કામ પાડવું જોઈએ. આપણે કોઈ શીશી ઉપર ‘ઝેર’ એવું લખીએ છીએ તેની સાથે આપણે કહી દઈએ છીએ કે, કોઈએ તેને પીવું નહિ. આપણે કોઈ વસ્તુ સારી કહીએ તેનો અર્થ એ છે કે, આપણે બધા માણસોને તેનું સંમાન કરવાનું, તેને ટેકો આપવાનું, અને તે પ્રમાણે વર્તવાનું

કહીએ છીએ. કોઈ બાબતને આપણે ખરાબ કહીએ તેનો અર્થ એ છે કે, આપણે બધા લોકોને તેનો તિરસ્કાર કરવાનું, તેનો વિરોધ કરવાનું, અને તે પ્રમાણે ન વર્તવાનું કહીએ છીએ. આપણી વ્યાખ્યાનું વર્ણનાત્મક રૂપ બદલાઈને આપોઆપ જ આજ્ઞાત્મક થઈ જાય છે. અંતે સત્યમાત્ર મૂળે આજ્ઞાત્મક છે. તેને તમે જરા ઊંડે સુધી તપાસવાનો પ્રયત્ન કરશો કે તરત કોઈ આજ્ઞા જ તમારા હાથમાં આવશે. સત્ય હંમેશાં સક્રિય રીતે પ્રવૃત્તિ કરવાની વિશા સૂચવે છે; નહિ કે અક્રિય રીતે ઝાલી રાખવાનો કોઈ મુકામ. તે વસ્તુ નહિ પણ ક્રિયા છે; ખાલી અસ્તિ-ભાવિત્વ નહિ પણ શક્તિ છે. આ વાત સામાજિક ફિલસૂફીને પણ લાગુ પડે છે. તેમાં પ્રતિપાદિત કરેલું દરેક સત્ય, તમે ઊંડાં તેની સાથે જ આજ્ઞારૂપ બની જાય છે.

તે જ પ્રમાણે નાગરિકતાની કે નાગરિકની વ્યાખ્યાને તેની ફરજો વિષેના, અર્થાત્ તેણે શું કરવું જોઈએ એ જાતના, વિધાનથી બુદ્ધિ પાડી શકાય નહીં. નાગરિક થવું એનો અર્થ જ એ કે, સક્રિય રીતે જવાબદાર માણસ બનવું — એવો માણસ બનવું કે જેને કાંઈક કરવાનું છે, જેને કાંઈક ફરજો છે. નાગરિક તેના ધીજ નાગરિકબંધુઓ પાસેથી કેટલીય સેવાઓ મેળવે છે, રાજતંત્ર અથવા સમાજતંત્ર દ્વારા મળતા લાભો પણ ભોગવે છે, સામાજિક વારસાનો તે નસીબદાર વારસ છે, કાયદાઓ વડે તે સંરક્ષાયેલો છે; તે પોતાના આંખાવાડિયાની છાયામાં સુરક્ષિતપણે બેસી શકે છે, તેને જિવરાવવાની કોઈની હિંમત નથી. પરંતુ પોતાના જાતિબંધુઓ પાસેથી લાભ મેળવનાર તરીકે, તેમ જ આગલા જમાનાઓના વારસ તરીકે તેને જે પ્રમાણમાં ફાયદો પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ પ્રમાણમાં તેનો જમાનો તેની પાસેથી સેવાઓની પણ આશા રાખે છે. તેને મળતા લાભો જેમ જેમ વધે, તેમ તેમ તેની જવાબદારીઓ

પણ વધતી જાય છે. તેની સુરક્ષિતતાને આટલી બધી નિઃશંક કરી આપવામાં આવે છે, તે કંઈ તે એકલો સ્વાર્થીપણું તેના લાલ ઉઠાવે તે માટે નહીં; પરંતુ સમાજની સેવા કરવા માટે તેને ચોક્કસ ભૂમિકા મળે તે સારુ. ફરજો સિવાય તેના હકોની કંઈ કિંમત નથી. તેના હકોને કારણે તે કોઈ રીતે તેની જવાબદારીઓમાંથી મુક્ત થઈ શકતો નથી; ઊલટું બધી રીતે તેના હકો તેને માટે જવાબદારીઓ ઊભી કરતા જાય છે. હું આગળ કહી આવ્યો તેમ, તેના સૌથી મુખ્ય હક ‘જવાબદારીઓ માટેનો હક’ છે. જ્યારે સ્ત્રીઓને મતાધિકાર આપવામાં આવ્યો નહોતો, ત્યારે તેઓ એ વસ્તુસ્થિતિને જવાબદારીઓ માટેનો તેમનો હક છીનવી લેનારી કહીને જ ધિક્કારતી હતી. તેઓ કહેતી કે, અમારે જવાબદારી જોઈએ જ અને અમે તે મેળવીશું જ; તેમ જ તે ન મળતાં ગુસ્સે થઈને તેઓમાંની કેટલીક બહુ દૂર સુધીની હદે ગઈ હતી. એક સમજદાર વ્યક્તિ તરીકે નાગરિકનો પોતાનું જીવન માણવાનો હક જરૂર કબૂલ રાખીએ; પરંતુ તે ઉપરાંત તેના માનવબંધુઓને ઉપયોગી અને કીમતી થઈ પડવાનો, તથા પોતે તેવો છે એવું ભાન હોવાનો પણ તેનો હક છે. જે સ્થિતિમાં તે ખીજાઓને કશા ઉપયોગનો ન રહે, જે સ્થિતિમાં ખીજાઓની સેવા કરવાની તેને તક જ ન મળે, જે સ્થિતિમાં તેને બળવવા જેવી કોઈ ફરજો જ ન હોય, તથા જે સ્થિતિમાં તેને પંખાળીને કે ક્ષીણ બનાવી દઈને એવો કરી મૂકવામાં આવે કે તે કોઈને કશા કામનો જ ન રહે, તેવી સ્થિતિમાં તેને મૂકવા જેવું ભારે નુકસાન તમે તેને ખીજાં કાંઈ ન કરી શકો. હું ફરીથી કહું છું કે, ફરજનો તેને હક છે.

ફરજનો તેને હક છે; અને તે પણ સહીસલામતી-ભરેલી, સહેલી કે આનંદપ્રદ ફરજોનો જ નહિ, પણ જોખમભરેલી,

મુશ્કેલ, અને બોબરૂપ ફરજોનો પણ. પોતાના જાતિબંધુઓની સેવામાં પોતાની જિંદગી જોખમમાં નાખવાનો અને મરજી હોય તો તે અર્પણ પણ કરવાનો તેને હક છે. તે જ પ્રમાણે કામ કરવાનો પણ તેને હક છે: સારા પગાર માટે જ નહિ, પણ મરજી થાય તો પગાર વિના પણ. અને એ વસ્તુ કેટલાક ઉત્તમ પુરુષોને હંમેશાં પસંદ પડવાની.

આધુનિક જગતમાંથી જ હું તમને એક દાખલો આપું. અમેરિકામાં થોડા વખત પહેલાં જ ડો. ચાર્લ્સ પ્રોટિયસ સ્ટીન્મેઝ મરણ પામ્યા. વીજળીના ઉપયોગો શોધવાની બાબતમાં તે અગ્રણી હતા, અને એ બાબતમાં તેમની પ્રજ્ઞાશક્તિ અદ્ભુત હતી. ઘણાં વર્ષ સુધી તે અમેરિકાની મહાન ઔદ્યોગિક પેઢીઓમાંથી એક — ધી જનરલ ઇલેક્ટ્રિક કંપની — ની નોકરીમાં તદ્દિદ કે ખાસ જાણકાર તરીકે રહ્યા હતા. અતિશય પૈસાદાર તરીકે તેમની ખ્યાતિ હતી, તથા તે કંપનીમાં તેમના ભાગ વિષે, તથા તેમની નોકરીના અહલામાં તેમને મળતા જંગી પગાર વિષે ઘણી મોટી મોટી વાતો લોકમાં ચાલતી હતી. તેમના મૃત્યુ બાદ તેમનું વસિયતનામું જાહેર કરવામાં આવ્યું, ત્યારે લોકોને નવાઈ સાથે માલૂમ પડ્યું કે, આ દુનિયામાં તેમની કુલ મિલકતમાં એક જૂની પુરાણી મોટર, ખીણ થોડીક નજીવી ચીજો, અને કારખાનાના મજૂર તરીકે મળેલ ત્રણસો પાઉંડના વીમાનો જ સમાવેશ થતો હતો. તે કંપનીમાં તેમનો એક પણ શેર ન હતો, અને તેમણે પોતાની મરજીથી જ કાંઈ પણ પગાર કે ભાગ સ્વીકારવાની ના પાડી હતી. તેમણે કહ્યું હતું કે, ‘હું કામને ખાતર જ મારું કામ કરવાનો છું; પૈસા ખાતર હરગિજ નહીં.’ એમનો દાખલો અનુસરવા જેવો છે કે નહીં એની ચર્ચા હું નથી કરવા માગતો; પરંતુ એક વસ્તુ હું જરૂર કહીશ

કે, દરેક સ્વતંત્ર નાગરિકને પગાર વિના જ કામ કરવાનો જે હક હોય છે, તે હક સ્ટીન્મેઝ ભોગવતા હતા. મને લાગે છે કે, તે પેલા યંત્રશાસ્ત્રી અને ગણિતશાસ્ત્રી, તથા પરમેશ્વરના નમ્ર સેવક — હુસેનઅલીના જ વર્ગના હતા.

જવાબદાર નાગરિકને કોઈ સારા ધંધામાં પોતાનું નસીબ અજમાવવાનો હક છે; પરંતુ તેને અભાગી અને કચરાયેલા લોકોના વર્ગમાં જ ભળવાનો, તથા તેમના કંગાલ ધંધામાંથી તેમને જ ધોરણે મહેનતાણું મેળવવાનો પણ હક છે. તેને જેમ જીવતા પક્ષમાં જોડાવાનો હક છે, તેમ હારતા પક્ષમાં પણ જોડાવાનો હક છે. તમે કહોશો કે તેને સુખ ભોગવવાનો પણ હક છે, તો તે કબૂલ છે; પરંતુ આર્નોલ્ડ વીંકલરીડની પેઠે ‘લાલાનાં અણિયાં પોતાની છાતી પર ઝીલવાની’ ફરજ આવી પડે, તો તે પણ તેનો હક નથી શું? હું તો એને માણસના બધા હકોમાં સૌથી વધારે કીમતી હક ગણું. તે હક એટલે તેની ફરજ બજાવવાનો હક — દુઃખ ભોગવવાનો હક. તેના ખીબા જે કોઈ હક હોય, તે બધાની પ્રથમ શરતરૂપ તે હક છે.

‘આદર્શ સમાજવ્યવસ્થા’ નું ચિત્ર કોઈ વેળા એહું દોરવામાં આવે છે કે, તે વ્યવસ્થા નાગરિકને તેની બધી જવાબદારીઓમાંથી આપોઆપ મુક્ત કરી દે છે; તથા તેની આંધેથી તે બધો બોલે ઉઠાવી, પોતાની આંધે લઈ લે છે. નાગરિકે તો માત્ર મતપેટીમાં પોતાનો મત નાખી આવવાનો — ટિકિટ લેવા માટે તેના યંત્રના કાણામાં આનો નાખી આવે તેમ. પછી બાકીનું બધું તે આદર્શ સમાજવ્યવસ્થા જ કરી લે. આપણને કેટલીકવાર એમ લાગે છે કે, એ જાતની વ્યવસ્થા જ આપણને માફક આવશે. પરંતુ વસ્તુતાએ આપણામાંનો કોઈ તેને એક દિવસ પણ વેઠી ન શકે. કારણ કે, તે તો આપણા જવાબદારી માટેનો હક ધીનવી લે છે; અને સ્વતંત્ર માણસ

તો એ હક પ્રાણાન્તે પણ જતો કરવા તૈયાર નહીં થાય. તેને બદલે એમ કહેવું જોઈએ કે, સારી સમાજવ્યવસ્થા તો પોતાના સભ્યોને હલકી જવાબદારીઓને બદલે ઊંચી જવાબદારીઓ લેવાની તથા બદલવાની સતત તક આપ્યા કરે છે. પ્રગતિશીલ સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ તો વધતા જતા ‘ટ્રસ્ટ’ની તથા ટ્રસ્ટીઓ માટે વધતી જતી માગણીની જ નોંધરૂપ હોય છે. જ્યારે ટ્રસ્ટીઓ મળતા બંધ થાય છે, ત્યારે સંસ્કૃતિ પણ પડી ભાગે છે; ભલે પછી તેનું સમાજતંત્ર ગમે તેવું કુશળતાપૂર્વક ગોઠવ્યું હોય.

સારી સમાજવ્યવસ્થા આપણને સુરક્ષિતતા જરૂર આપે છે; પરંતુ તે જે લાવી આપે છે તે આપણું ‘સુખ’ છે કે કેમ એ બાબતમાં મને મોટી શંકા છે. ‘સુખ’ની બાબતમાં આપણને સંતોષ આપવો મુશ્કેલ છે. અને આપણે તેની ‘સરખી વહેંચણી’ની ખૂબો ભલે પાડ્યા કરીએ; પરંતુ તે સરખી રીતે વહેંચાયું કે નહિ, એ કોઈ માણસ કદી કહી શકવાનો નથી. સુખને જ ધ્યેય બનાવવામાં રહેલી અનેક મુશ્કેલીઓમાંની એ એક છે. કારણ કે, સુખના ખીજાઓએ નિયત કરેલા પ્રકારે આપણને ભાગ્યે જ આકર્ષી શકે. આપણે જે સુખ લોગવીએ, તેમાં હંમેશા આપણું વ્યક્તિત્વ થોડે ઘણે અંશે આપણે દાખવવા ઇચ્છીએ છીએ. પરંતુ સમાજવ્યવસ્થા જ જે આપણું સુખ પૂરું પાડવાની હોય, તો તો તે અમુક ઢાળેલાં ચોકસાઈ ખીખાંમાં જ આપણને પૂરું પાડી શકે. આપણી અંગત ખાસિયતો અને કામનાઓ મુજબનું સુખ, કે જે સુખ જ આપણે માટે સૌથી અગત્યનું હોય છે, તે તો તે નહિ જ પૂરું પાડી શકે. કેટલાક ભલા પુરુષો એવા હોય છે, જેઓ કોઈ લંગડા કૂતરાને ઊંચી વાડ ઓળંગવામાં મદદ કર્યા વિના સુખી જ ન થાય. ત્યારે

ખીબ કેટલાક એવા હોય છે કે, તેઓ જ્યારે કોઈને રિખાવે કે ત્રાસ આપે ત્યારે જ સુખી થઈ શકે. સમાજતંત્ર આ બંનેમાંથી એક પણ વર્ગનું સુખ નિષ્પન્નવી ન શકે. ઊંચી વાડ એાળંગવામાં લલા લોકો મદદ કરી શકે એ માટે તે તેમને લંગડા કૂતરા પૂરા પાડવાનું પણ માથે નહિ લે; કે રિખાવવા માટે બલીમૈને માણસો પૂરાં પાડવાનું પણ તે માથે નહિ લે.

એક જાતનું સુખ એવું છે, જેને સામાન્ય રીતે ‘ગળ્યું સુખ’ કહેવામાં આવે છે; અને વસ્તુતાએ મીઠાઈની દુકાનોમાંની ચીજો આંતરિક ગુણની દૃષ્ટિએ તેમ જ તેમની લોકપ્રિયતાની દૃષ્ટિએ પણ તે સુખના આબેહૂબ પ્રતીકરૂપ જ હોય છે. અમેરિકામાં કઈ ચીજોનો વેપાર સૌથી વધુ ચાલે છે, તેની થોડા વખત પહેલાં કરવામાં આવેલી તપાસ દરમ્યાન માલૂમ પડ્યું હતું કે, ‘મીઠાઈ’ઓનો ધંધો જ સૌથી વધુ ધમધોકાર ચાલતો હતો. મનુષ્યોની ઇચ્છાઓનો પવન કઈ દિશામાં વહે છે, એ સૂચવનાર તરીકે એ માહિતી મને સામાજિક દૃષ્ટિએ બહુ અગત્યની લાગી; અને મને થયું કે, અમેરિકાની સ્વતંત્રતાની બહારાત દ્વારા તે લોકોએ ‘સુખ માટેનો જે હક’ સંપાદન કર્યો છે, તેમાં આ મીઠાઈઓ તથા તેઓ જેના પ્રતીકરૂપ છે તે ‘ગળ્યાં સુખ’ પૂરતા પ્રમાણમાં મેળવવાનો હક પણ સમાઈ જાય છે કે શું? મને એમ લાગે છે કે, આપણે આપણી સમાજવ્યવસ્થા દ્વારા સુખપ્રાપ્તિની આશા જ ન રાખવી જોઈએ; અને ખાસ કરીને આ મીઠાઈઓવાળાં ગળ્યાં સુખોની તો નહિ જ.

આ રીતે વિચાર કરતાં એ નિર્ણય ઉપર અવાય છે કે, ટ્રસ્ટીપણું અને જવાબદારી એ બંને નાગરિકધર્મના મૂળ તત્વનાં જ બુદ્ધાં બુદ્ધાં નામ છે. તે બંને આપણને યાદ

દેવરાવે છે કે, આપણી નાગરિકતા દ્વારા આપણે જે કાંઈ લાભરૂપે મેળવીએ, તેની કિંમત, આપણે તેમાં સેવારૂપે જે કાંઈ નાખીએ તેના વડે જ નિયંત્રિત થતી હોય છે. આપણે એક બાબુ હકની વાત કરીએ, તેની સાથે જ બીજી બાબુ આપણી ફરજો આવીને ખડી થાય છે. ટ્રસ્ટીપણું અને જવાબદારી એ બે શબ્દોમાંથી ટ્રસ્ટીપણું શબ્દ જ વધુ પસંદ કરવા જેવો છે. કારણ કે, એ શબ્દ આપણને આ ખડી વસ્તુઓ વધુ અસરકારક રીતે યાદ દેવરાવે છે. તે શબ્દ આપણને આપણા હકો અને આપણી ફરજોને ભેગી એક જ વસ્તુ તરીકે જોતાં શીખવે છે. કારણ કે, એક વાર આપણે સ્વીકારી લીધું કે નાગરિકનો મૂળભૂત હક ‘ટ્રસ્ટી’ ગણાવાનો છે, તેની સાથે જ તેની મૂળભૂત ફરજ આવીને ઊભી જ રહી કે તેણે તેને સોંપવામાં આવેલું ટ્રસ્ટીપણું બરાબર અદા કરવું જોઈએ. ઉપરાંત, એ શબ્દથી આપણે ‘હકો અને ફરજો’ એ બંને શબ્દોનો નર્યો રાજકીય અર્થ કરવાની ભૂલમાંથી બચી શકીશું. સાથે સાથે જ એ શબ્દથી આપણને ટ્રસ્ટીપણાથી ચાલતા ઊંચામાં ઊંચી કક્ષાના વ્યાપારી વ્યવહારો તથા ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં તેને આધારે જ ચાલતી સૌથી વધુ આબરૂદાર લેવડ-દેવડોની વાતો યાદ આવે છે; અને સમાજને ચાલુ રહેવામાં એ બધા વ્યવહારો કેવો મોટો તથા હિતકારક ભાગ ભજવે છે, તે પણ સ્પષ્ટ સમજાય છે.

એ વસ્તુ અત્યારે કોઈ કોઈ સ્થળે વ્યાપેલા નિરાશાવાદને સુધારવામાં પણ ઉપયોગી નીવડશે. ઔદ્યોગિક બાબતોમાં આજના ઉદ્યોગે ટ્રસ્ટીપણાની એક એવી શક્તિ વિકસાવી છે કે જે રાજકીય ક્ષેત્રમાં થયેલા તે જાતના વિકાસની સાથે સારી રીતે સરખામણીમાં ઊતરી શકે તેમ છે. એટલે જ્યારે માનવ-જાતિની એકતાના સાધન તરીકે રાજકીય પ્રજાતંત્રવાદથી આપણને નિરાશા ઊપજે, ત્યારે ‘ટ્રસ્ટીપણું’ શબ્દ આપણને

યાદ દેવરાવશે કે ભરોસા ઉપર નભતી તથા કુશળ ટ્રસ્ટીઓ દ્વારા સંચાલિત થતી કેટલીય ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓ મોટી સંખ્યામાં હજી મોજૂદ છે કે જે વિશ્વવ્યાપી એકતા વિકસાવવાને માટે યોગ્ય શરૂઆતરૂપ થઈ પડે. મતાધિકાર એ કંઈ જગતનું મૂળતત્ત્વ નથી; પરંતુ ‘કામકાજ’ તો જગતનું મૂળતત્ત્વ જરૂર છે. અને જે કોઈ આ આખતોમાં લાંબી તથા ઊંડી નજર કરી જોશે, તેને શંકા નહીં રહે કે, એક કામદાર કે સમાજના સેવક તરીકે તથા ખીજી બાબુ સમાજની સેવા લેનાર વ્યક્તિ તરીકે જ માણસ અંતે આખા વિશ્વનો નાગરિક થવાનો દાવો, અથવા હુસેનઅલીના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘અતિ મહાન પરમેશ્વરના નમ્ર સેવક થવાનો’ દાવો પુરવાર કરી શકે. તેનું ટ્રસ્ટીપણું તો ‘કામકાજ’ કરવારૂપ તેના મુખ્ય ધંધાના ક્ષેત્રમાં દૃઢમૂળ રોપાયેલું છે; ત્યારે તેનો મતાધિકારનો ધંધો તો તેનાથી ગૌણ છે. તેને ‘જવાબદારી’ને બદલે ‘ટ્રસ્ટીપણું’ કહેવાથી આ અગત્યની બાબુ ઉપર આપણે ભાર મૂકીએ છીએ; તે બાબુને ધાર્મિક બાબુ નામ આપવું એ વધુ યોગ્ય છે.

હું સમજું છું તે પ્રમાણે, નાગરિકતાના હકો અને ફરજોની ત્રણ મુખ્ય બાબુઓ છે : રાજકીય, ઔદ્યોગિક, અને સાર્વલૌકિક કે વિશ્વવ્યાપી. આપણામાંનો દરેક જણ પ્રથમ તો જે દેશમાં પોતે જન્મ્યો છે તે દેશનો નાગરિક છે. ખીજું, તે આ કામગીરા પૃથ્વીગ્રહનો નાગરિક છે; અને ત્રીજું, તે સમગ્ર વિશ્વનો નાગરિક છે. મતદાર તરીકે તે પોતાના દેશનો છે; કામદાર તરીકે તે માનવજાતિનો છે; અને મનુષ્ય તરીકે તે આખા વિશ્વનો છે. તે દરેક ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ તેને જેમ જુદાં જુદાં હકો અને ફરજો છે, તેમ જ તે ત્રણ ક્ષેત્રનાં ભેગાં એવાં હકો અને ફરજો પણ તેને છે.

આ ત્રણે પ્રકારની નાગરિકતા એકબીજા સાથે ગાઠ સંકળાયેલી છે તથા એકબીજાને આધારે રહેલી છે. જ્યાં સુધી આપણે બીજાં બે ક્ષેત્રમાંનું આપણું સ્થાન ધ્યાનમાં નહીં રાખીએ, ત્યાં સુધી આપણે એ ત્રણમાંથી એક પણ ક્ષેત્રના નાગરિક તરીકે આપણી ફરજો (કે જેમાં આપણા હકોનો સમાવેશ થઈ જાય છે) સમજી શકવાના નથી. જે દેશમાં આપણે જન્મ્યા હોઈએ, તે દેશમાં મતદાર તરીકે આપણી જવાબદારીઓ, બીજી બાબુ માલ ઉત્પન્ન કરનારા તથા માલ વાપરનારાઓના આંતરરાષ્ટ્રીય સંઘમાં કામ કરનારા તરીકેની આપણી જવાબદારીઓ સાથે ગાઠપણે સંકળાયેલી છે; અને તે બંનેનાં મૂળ પાછાં માનવપ્રાણીઓ તરીકેની આપણી જવાબદારીઓમાં ઊંડે નંખાયેલાં છે. દરેકની અસર બીજાં બે ઉપર થાય છે, અને તેમની એકબીજાની અસરમાંથી હકો અને ફરજોની એવી હારમાળા ઊભી થાય છે કે જે અતિશય જટિલ છે. પરંતુ તેની અંદર એક પ્રકારની આંતરિક એકતા છે, જે અપાર અગત્યની છે; તે કાળ જેટલી ઊંડી છે, અને સ્થળ જેટલી વ્યાપક છે.

સ્વિત્સન વ્યાખ્યાનમાળાની શરતોમાં નાગરિકતાના પ્રથમ બે પ્રકારનો ઉલ્લેખ છે; પરંતુ ત્રીજા માટે, અર્થાત્ સમગ્ર વિશ્વની આપણી નાગરિકતા બાબત કશું સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ આપણને નાગરિકના હકો અને અને ફરજો સમજવાનું કહીને, તેમાં ગર્ભિત રીતે તેને વિષે પણ કહી જ દીધું છે. કારણ કે હક અને ફરજ એ બંને શબ્દોના અર્થને સારાય વિશ્વ સાથે લેવાદેવા છે. આપણી ફરજો એટલે શું? આપણી ફરજો એટલે તે કર્તવ્યો કે જે આપણે બનવીએ એવું આપણું વિશ્વ આપણી પાસે અપેક્ષા રાખે છે. આપણા હકો એટલે શું? આપણા હકો એટલે તે અધિકારો કે જે

આપણને આખા વિશ્વ તરફથી મળ્યા છે. આપણે જો માનવ-પ્રાણી ન હોત અને સમગ્ર વિશ્વના નાગરિક ન હોત, તો આપણને કંઈ હકો કે ફરજો જ ન હોત. તો પછી મત આપવા માટે ગ્લાસગો ન હોત, કે કામ કરવા માટે પૃથ્વી ન હોત. આખા વિશ્વની ભૂમિકા વિના આપણી રાજકીય નાગરિકતા અને આપણી ઔદ્યોગિક નાગરિકતા અગમ્ય અથવા તો અર્થહીન જ રહે.

આપણુ માનવપ્રાણીઓને એવું માની લેવાની ટેવ પડી છે કે, આખી સૃષ્ટિમાં આપણી જાત જ એકમાત્ર અગત્યની વસ્તુ છે. આપણે આખા જગત સામે એક પ્રકારનો જાતિમદ ઊભો કર્યો છે. માનવજાતિ પોતાને એકમાત્ર અગત્યની વસ્તુ માને છે: આખી કુદરતનું અસ્તિત્વ આપણે તેના ઉપર રાજ્ય ચલાવીએ એટલા માટે છે; તેની શક્તિઓ આપણાં યંત્રો ચલાવવા માટે, અને તેની સાધનસંપત્તિ આપણે તેને લૂંટીને સમૃદ્ધ થઈએ તેટલા માટે છે; તેના કાયદા આપણી સગવડ માટે છે; અને પોતપોતાના માર્ગમાં ગતિ કરતા આકાશના તારાઓ પણ વાહનોને દિશા બતાવવા માટે છે. પરંતુ આપણે હજી શીખવાનું છે કે, આ વિશ્વમાં માનવજાતિને ઠીક રીતે વર્તવાની શરતે જ નભાવી લેવામાં આવે છે. વિશ્વની આપણી તે નાગરિકતા પ્રત્યે આપણે દુર્લક્ષ કરીશું અને ત્યાં અંકિત થયેલા કાયદાઓ, કે જેમને આપણે મત આપીને અમલમાં આણ્યા નથી, તેમની સાથે જો આપણે ગમે તેવી છૂટ લઈશું, તો આપણી બાકીની નાગરિકતાઓની પણ ખૂરી વલે થવાની છે. આપણે માનવો તરીકે બાકીના વિશ્વ સામે ઊભો કરેલો જાતિમદ સારી વસ્તુ નથી; એ બહુ ભયંકર વસ્તુ છે. આ વાત જો આપણે લક્ષમાં નહિ રાખીએ, તો નાગરિકના હકો અને ફરજો વિષેનો આપણો અભ્યાસ કંઈ જ કામનો નથી.

પરિશિષ્ટ

મૂળ પુસ્તકમાં ૧૩ મા પ્રકરણ પછી ૧૪ મું પ્રકરણ ‘ટૂસ્ટીપણાનો દાખલો’ એ નામનું છે. તેમાં લેખકે શરૂઆતમાં હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર જોસિયા રોઇસની ઓળખાણ કરાવી છે. પ્રો. રોઇસ જન્મસિદ્ધ દાર્શનિક હતા; અને તે વિષયમાં તેમણે આપેલા જ્ઞાને કારણે જ તેમની ખ્યાતિ પણ થયેલી છે. પરંતુ પછીનાં વર્ષોમાં તેમણે પોતાના દાર્શનિક સિદ્ધાંતો ઉપરથી વિશિષ્ટ સમાજશાસ્ત્ર તારવવાનું કઠણ કામ માથે લીધું. અન્ય પણ એવું કે, તેમના દાર્શનિક સિદ્ધાંતો એવી જાતના હતા કે, તેમને વેપાર-વ્યવહારમાં ઝટ લાગુ કરી શકાય, — કદાચ દાર્શનિક સિદ્ધાંતો માટે એ ગુણ નવીન જ કહેવાય. તેમણે પોતાના સિદ્ધાંતોને ‘વફાદારીની ફિલસૂફી’^૧ એવું નામ આપ્યું. આ ગ્રંથના લેખક પ્રો. જેક્સ ‘જીવનનું વ્યાવહારિક તત્ત્વજ્ઞાન’ શોધતાં જીવાન સ્ત્રીપુરુષોને તે પુસ્તક વાંચી જવાની ખૂબ ભલામણ કરે છે. અલબત્ત, તે સાથે જ કપૂલ કરતા જાય છે કે, જેમને પોતાની તર્કશક્તિ અને દલીલબાજીની શક્તિ વધારવી હોય, તેમણે તે એ પુસ્તક કરતાં ખીજા દાર્શનિકોનાં પુસ્તકો જ વાંચવાં જોઈએ. પરંતુ જેમને તત્ત્વજ્ઞાનની દોરવણી હેઠળ કીમતી જીવનપ્રયોગો કરવાની ઇતેજરી છે, તેમને ખીજા કોઈ પુસ્તક કરતાં તે પુસ્તક વધુ ઉપયોગી થશે, એમ તેમનું માનવું છે. ઘણાએ એ પુસ્તક વાંચ્યા પછી, એની ભલામણ કરવા બદલ પ્રો. જેક્સનો આભાર માન્યો છે, એમ તે ઉમેરતા જાય છે.

૧. ‘ફિલોસોફી ઓફ લોયલ્ટી’ — મેકમિલન કંપની, ન્યૂયોર્ક.

પરંતુ આ પ્રકરણમાં પ્રો. જેક્સ, પ્રો. રોઈસના એ પુસ્તકની વાત નથી કરવા માગતા; પરંતુ પોતાના મૃત્યુ પહેલાં થોડા જ વખત અગાઉ પ્રો. રોઈસે ઉપરના પુસ્તકના અનુસંધાનમાં જ જે પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું, તે પુસ્તકમાંથી એક મુદ્દો બધાના ધ્યાન ઉપર લાવવા માગે છે. તે પુસ્તક છપાયું તે વખતે ગત યુરોપીય મહાયુદ્ધનું પ્રથમ વર્ષ હતું; અને ઘણા વિચારકો એ ભતનાં યુદ્ધોને ફરી આવતાં બંધ કરવાના પ્રશ્ન ઉપર વિચાર દોડાવી રહ્યા હતા, તેમ જ તે માટે સંખ્યાબંધ યોજનાઓ રજૂ કરી રહ્યા હતા. તેમાંની મોટા ભાગની આને ભુલાઈ ગઈ છે, અને ઘણી ખરી તો ભુલાઈ જવાને લાયક પણ હતી. પરંતુ પ્રો. રોઈસે રજૂ કરેલી યોજના યાદ રાખવા લાયક છે; કારણ કે, એ દિશામાં ભવિષ્યમાં કામ કરવા ઇચ્છનારાઓ માટે તે બહુ કીમતી સૂચના રજૂ કરે છે, એમ પ્રો. જેક્સ જણાવે છે. જેકે, કોઈ પણ યોજના એવી હોતી નથી કે જે અમલમાં આવતાં જ આપોઆપ વિશ્વશાંતિ સ્થપાઈ જાય; અને એવું માનનારાઓમાં પ્રો. રોઈસ કદાચ મુખ્ય હતા.

પ્રો. જેક્સ જણાવે છે કે, ઘણા વખતથી પ્રો. રોઈસ આદર્શ સમાજવ્યવસ્થા બાબત અમુક કલ્પના વિચાર્યા કરતા હતા. તેમની અગાઉ ખીજાઓએ તે ભતની જે જે કલ્પનાઓ રજૂ કરી હતી, તે તત્વની દૃષ્ટિએ બહુ અર્થપૂર્ણ હતી; પરંતુ અર્વાચીન જગતની પ્રવૃત્તિઓ સાથે તેમને એવું સંબંધ જોડવા માટે જે વૈજ્ઞાનિક આયોજન અને વ્યવહારુ પદ્ધતિ જોઈએ, તે બધાને તેમનામાં અભાવ હતો. પ્રો. રોઈસ માનતા કે, વિજ્ઞાન અને ધર્મનું સમાધાન કરવાની જે વાતો ચાલ્યા કરે છે, તે વસ્તુ તે બંનેના સિદ્ધાંતોને કંઈક બંધ-બેસતા કરી લેવાથી સિદ્ધ થઈ શકવાની નથી; પરંતુ તેને માટે

તેા ધર્મના મહાન આદર્શોનો, વિજ્ઞાનની ચોકસ, વિશ્વાસપાત્ર, અને વ્યવહારુ પદ્ધતિઓ સાથે મેળ ખેસાડવો આવશ્યક છે. તે ઉપરથી તેમણે આજના વ્યાપારી જગતમાં એવી કોઈ સંસ્થાની તપાસ કરવા માંડી, કે જેમાં અતિ ઉચ્ચ આદર્શો અને અતિ વિકસિત વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ વચ્ચેનો મેળ પ્રત્યક્ષ અમલમાં મુકાયેલો જોઈ શકાય. અને નવાઈની વાત એ છે કે, તેમને તે ઉદાહરણ અત્યારના કોઈ રાજકીય અંધારણુમાં કે કોઈ ધાર્મિક સંઘમાં ન મળ્યું; પરંતુ આજે બધા જેનાથી સારી પેઠે પરિચિત છે તે વીમા-સંસ્થામાં મળ્યું. એ સંસ્થા ભલે કામદારોના મિત્રમંડળ જેવા નાના સ્વરૂપે કામ કરતી હોય, કે આખી જગદ્વ્યાપી સંસ્થા તરીકે કામ કરતી હોય, પરંતુ તેમાં પ્રો. રોઈસને પોતે કલ્પેલી સમાજવ્યવસ્થાનું, તેમાં સમાયેલા આદર્શોનું, તેના પાયામાં રહેલી વફાદારીઓનું, અને તેમને વ્યવહારમાં મૂર્તિમંત કરવા અમલમાં મુકાયેલી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓનું અપૂર્ણ છતાં પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ મળ્યું.

વીમા-પદ્ધતિનો ઇતિહાસ જેઓ જાણતા હશે, તેઓ કબૂલ કરશે કે, એ કોઈ મહાકથાનું કે અદ્ભુત કથાનું વસ્તુ બને તેવો છે. તેના શરૂઆતના સંસ્થાપકોને જે મહાભારત પરિશ્રમ ઉઠાવવો પડ્યો, તથા જે વિરોધો સહન કરવા પડ્યા, તે વિષયમાં તે એક મહાકથારૂપ છે; અને જે વસ્તુ પહેલાં માની ન શકાય તેવી ગણાતી હતી, તેને ગણતરીની કુશળતાથી ઔદ્યોગિક જીવનની રોજિંદી સામાન્ય વસ્તુ બનાવી જેવામાં આવી, એ અંશમાં તે એક અદ્ભુત કથારૂપ છે. ઔદ્યોગિક સમાજના પરસ્પર વિઘાતક સ્વાર્થોને શાંતિમય અને ઉપકારક સહકારમાં વાળી લેવામાં વીમા ઉતારવાની સંસ્થાએ આપેલો ક્ષણો અજોડ છે; અને તે વસ્તુ, શરૂઆતમાં અનુલ્લંઘનીય લાગતી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરતાં કરતાં વૈજ્ઞાનિક

પરિશ્રમથી સિદ્ધ કરવામાં આવી છે. તેના શરૂઆતના દિવસમાં દોઢડાદ્યાઓ ખાતરીબંધ રીતે લવિષ્ય ભાખતા કે, માણુસજાતની અવિશ્વાસપાત્રતાને કારણે તે વસ્તુ સંભવિત થવાની નથી. તેઓ કહેતા કે, જિંદગીનો વીમો ઉતારવાની વસ્તુ દેશને ખૂત અને આપઘાતના કિસ્સાઓથી ભરી કાઢશે; જે ઘરોનો આગનો વીમો ઉતારાવવામાં આવ્યો હશે, તે બધાં તરત જ આળી નાખવામાં આવશે; જે વડાણોનો વીમો ઉતારાવવામાં આવ્યો હશે, તેમને હાથે કરીને ડુબાડી દેવામાં આવશે; વળી જે જોખમોનો વીમો ઉતારવાનું ઠરાવવામાં આવે, તેમની બાબતમાં કોઈ પ્રકારની ગણતરી કે અંદાજ તૈયાર કરવાં અશક્ય છે; અને કદાચ તૈયાર કરવામાં આવે, તોય વીમો ઉતારાવનારા કે વીમો ઉતારનારા એ આખી વસ્તુ ઈજ્જતપૂર્વક પાર પાડશે એવો ભરોસો રાખી શકાય નહિ. પરંતુ હવે તો પુસ્તક થઈ ચૂક્યું છે કે, એ બધા લવિષ્ય-ભાખનારાઓએ વિજ્ઞાનની શક્યતાઓની પેઠે જ માનવસ્વભાવની ભરોસાપાત્ર થવાની શક્તિનો પણ અતિશય ઓછો અંદાજ બાંધ્યો હતો. આજે આપણે કરાના વરસાદ સામે પાકનો, ઘલાત સામે વેપારનો, વરસાદ સામે ઉભાણીનો, અને આપણી તેમ જ આપણા ઘોડાની જિંદગીનો વીમો ઉતારાવી શકીએ છીએ. તથા હજી પણ, વ્યક્તિઓ કે આખી પ્રજાઓ જે ભયંકર જોખમોમાં સપડાઈ શકે તેમ છે, તેમાંનાં બાકી રહેલાં ઘણાંને આ ઉપકારક વિજ્ઞાન પોતાના કાબૂમાં લાવી શકશે. ભલે તેમાંનાં ઘણાં અત્યારે એવાં લાગતાં હોય કે જેમનો વીમો ઉતારવો અસંભવિત જ હોય. આ પરસ્પર વીમો ઉતારવાની પદ્ધતિમાં આપણે એક નૈતિક સિદ્ધાંતને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ સાથે મળીને કામ કરતો જોઈએ છીએ. તેના ઉપયોગના વિસ્તારને અંત જ નથી. માણુસ ‘જન્મથી જ ટ્રસ્ટી’ છે, અર્થાત ટ્રસ્ટીપણાની

ભાવનાથી કામ લેવાની કે કરવાની તેનામાં સ્વાભાવિક શક્તિ રહેલી છે — એવી કલ્પના તેની પાછળ રહેલી છે. માનવજાતિ પાસે અણુખીલવી પડી રહેલી સાધનસંપત્તિમાં તે સૌથી મોટી છે, અને યોગ્ય કેળવણી દ્વારા તેનો ખૂબ જ વિકાસ સાધી શકાય તેમ છે.

શોધતાં શોધતાં, પ્રો. સોંઠસને પરસ્પર વીમો ઉતારવાની આ સંસ્થામાં પોતાને જોઈતું ઉદાહરણ મળી આવ્યું, કારણ કે, ‘એકખીલનો જોને ઉઠાવી લેવાનો’ સિદ્ધાંત, કે જે આદર્શ સમાજવ્યવસ્થાના મુખ્ય પાયારૂપ છે તથા વફાદારીની ભાવનાના મુખ્ય આવિષ્કારોમાંનો એક છે, તેને આ સંસ્થા દ્વારા, ઔદ્યોગિક સમાજમાં ઠેર ઠેર વ્યાપેલાં જોખમોની ખાખતમાં વૈજ્ઞાનિક રીતે લાશુ પાડવામાં આવ્યો હતો; અને વફાદાર તથા કુશળ ટ્રસ્ટીઓના હાથમાં સોંપવામાં આવ્યો હતો. અર્થાત્, તે દાખલામાં આપણને વફાદારીનો સિદ્ધાંત અમલમાં મુકાયેલો જોવા મળે છે એટલું જ નહિ, પણ તેનો અમલ કુશળતાપૂર્વક થાય તે માટે જોઈતી વૈજ્ઞાનિક ભૂમિકાય તેમાં જોજૂદ છે.

હવે જો પરસ્પર વીમો ઉતારવાની પદ્ધતિએ આવી આવી અનુલ્લંઘનીય મુશ્કેલીઓની ઉપરવટ થઈને આટલું બધું સિદ્ધ કરી બતાવ્યું હોય, તો ભવિષ્યમાં તેથી પણ કેટલુંય વધારે એવું કાંઈક સિદ્ધ કરવાને પણ તે નિરમાયેલી છે, એમ ન કહી શકાય? તેને આંતરરાષ્ટ્રીય ઐક્ય સ્થપાવવામાં પણ કામમાં ન લઈ શકાય? જો વ્યક્તિઓ પોતાની જિંદગીનો અને માલમિલકતનો વીમો ઉતારાવી શકે, તો સમસ્ત પ્રજાઓ પણ તેમ કરે એવું કલ્પી ન શકાય? પ્રજાઓ જો એકખીલ સાથે હરીફાઈમાં ઊતરવા કે એકખીલ સામે લડવા માટે જોઈતું વ્યક્તિત્વ ખીલવી શકે છે, તો પરસ્પર વીમો ઉતારાવવા જેટલું વ્યક્તિત્વ તેઓ ન પ્રાપ્ત કરી શકે? જો લડવાની ક્રિયા

માટે જોઈતા વફાદાર યોદ્ધાઓ મળી શકે છે, તો વીમો ઉતારવાની ક્રિયા માટે જોઈતા કુશળ દૂરથીઓ ન મળે? પ્રજાઓ ઉપર જે જે જોખમો આવી પડે તેમ છે, — જેવાં કે યુદ્ધ, લૂંટ, બળબળખરી, ધરતીકંપ, દુષ્કાળ, મરકી, આગથી શહેરોનો નાશ, ઇત્યાદિ — તે બધાંની યાદી કરવામાં આવે, અને પ્રજાઓ વચ્ચે તેમનો પરસ્પર વીમો ઉતારાવવામાં આવે, એમાં અસંભવિત કશું નથી.

પ્રો. રોઈસ આ નવી તથા ધ્યાન ખેંચે તેવી કલ્પનાની યોજના તૈયાર કરવામાં ખંતથી મંડી ગયા; અને કેટલાક નામાંકિત તદ્દિદોની સલાહ લઈને તેમણે એક કામચલાઉ યોજના ‘યુદ્ધ અને વીમો’ એ નામથી પ્રસિદ્ધ કરી. જોકે, એ નામ ઉપરથી તો એવું સૂચ્યત થાય છે કે, જાણે પ્રજાઓ વચ્ચે વીમો ઉતારવા યોગ્ય એકમાત્ર કે મુખ્ય જોખમ યુદ્ધ જ છે; પરંતુ વસ્તુતાએ તે ચોપડીમાં રાષ્ટ્રો વચ્ચે વીમો ઉતારવાની પદ્ધતિ સ્વીકારવાની બહુ જ વ્યાપક કલ્પના અને વકીલાત છે. યુદ્ધની બાબતમાં કદાચ શરૂઆતમાં એમ પણ મનાય કે, એ જોખમ વીમો ઉતારી શકાય તેવું નથી; પરંતુ તે સિવાયનાં બીજાં કેટલાંય આંતરરાષ્ટ્રીય જોખમો એવાં છે કે જેમનો વીમો ઉતારવી શકાય. યુદ્ધના હાખલામાં એ સિદ્ધાંત કાર્યકર માલૂમ ન પડે તે માટે આંતરરાષ્ટ્રીય વીમો ઉતારવાની એ આખી કલ્પના ફેંકી દેવા જેવી નથી. શરૂઆતમાં કોઈ પણ આંતરરાષ્ટ્રીય જોખમથી શરૂઆત કરવામાં આવે; અને કયા જોખમનો વીમો ઉતારી શકાય તેમ છે અને કયાનો નથી, એ પ્રથમથી નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન જ ન કરવામાં આવે. યુદ્ધનું જોખમ ભલે સૌથી છેલ્લું અને છેક છેવટે સામેલ કરવામાં આવે. અલબત્ત એ પુસ્તકની યોજના કામચલાઉ છે, તથા વિમાનો દ્વારા ઊડવાના શરૂઆતના પ્રયત્નોની જેમ

તેના પ્રારંભિક પ્રયોગો ભલે નિષ્ફળ કે અતિશય નુકસાનના ખાડામાં ઉતારનારા પણ નીવડે; પરંતુ તેની પાછળનો સિદ્ધાંત જો સાચો હોય, તો સફળતા એ તો અમુક સમય અને ખર્ચનો જ સવાલ ગણાય.

એ યોજનાનું મહત્ત્વ એ બાબતમાં રહેલું છે કે, તે આંતરરાષ્ટ્રીય એક્યનો પાયો રાજકીય ક્ષેત્રને બદલે વ્યાપારી ક્ષેત્રમાં શોધે છે. અને તે માટે તે એવા સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ કરવા માગે છે કે જેને અમલમાં મૂકવા માટે અતિશય ઉચ્ચ કોટીની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનું આયોજન તૈયાર છે, તથા વિરોધી સ્વાર્થોનું એકીકરણ સાધવામાં તથા જોખમકારક સંબંધોને શાંતિમય સંબંધોમાં ફેરવી નાખવામાં જેની સફળતા પુરવાર થયેલી છે.

પ્રો. રોઈસ કહે છે કે, ‘આંતરરાષ્ટ્રીય નીતિનિયમોનું ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવા માટે હાલમાં આડકતરી રીતો અખત્યાર કરવી જોઈએ.’ તેમનું આ કથન સામાન્ય નીતિશિક્ષણની બાબતમાં પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. આંતરરાષ્ટ્રીય નીતિના શિક્ષણ માટે સામાન્ય સિદ્ધાંતો તારવી કાઢીને તે વિષે પુસ્તકો લખવાં કે સીધો ઉપદેશ આપવાનો માર્ગ લેવો, એ વસ્તુ ભલે અમુક અંશે ઉપયોગી હોય, પણ પૂરતી તો નથી જ. એ રીતે તેને ‘શીખવી’ ભલે શકાય; પરંતુ તે રીતે તેને કદી ‘શીખી’ ન શકાય. તેને અસરકારક રીતે શીખવા માટે તેને આચરણમાં મૂકવાનું કોઈ ક્ષેત્ર તૈયાર કરવું જોઈએ, (કોઈ પણ વસ્તુ શીખવાનો એ એક જ માર્ગ છે,) અને તેને તે હેતુ માટે નીમવામાં આવેલા આંતરરાષ્ટ્રીય ટ્રસ્ટીઓની સંભાળ નીચે મૂકવું જોઈએ.

‘દરેક પ્રજાએ ખીલ પ્રજાની મિલકત ઉપર હાથ ન નાખવો જોઈએ, કે તેની માલકીમાં કશી દબલગીરી ન કરવી

જોઈએ', એવો સિદ્ધાંત ઉપદેશવાથી કાંઈ એ નિયમનું આચરણ શરૂ ન થાય. જ્યાં સુધી બધી પ્રબલઓની એક ભેગી થાપણુ ન હોય, અને તેનો વહીવટ કરવાનો બધી પ્રબલઓને પૂરતો અભ્યાસ થઈ ગયો ન હોય, ત્યાં સુધી ખીબની મિલકતને પવિત્ર માનવાનું માત્ર મૌખિક શિક્ષણ અસરકારક નહિ નીવડે. ખીબ શબ્દોમાં કહીએ તો, આંતરરાષ્ટ્રીય ઐક્ય કક્ષા ભેદો દબાવી દેવાથી કે યુદ્ધની 'બંધી' કરવાથી કે તેવાં નિષેધાત્મક પગલાંથી સિદ્ધ નહિ કરી શકાય; પરંતુ જેની સફળતા પુરવાર થઈ હોય તેવા કોઈ સિદ્ધાંત અનુસાર સક્રિય સહકાર અને સહિયારી માલકીનું ક્ષેત્ર કે ક્ષેત્રો ઊભાં કરવા દ્વારા જ સિદ્ધ કરી શકાય.

પ્રો. રોઈસની કામચલાઉ યોજના આ બધી શરતો પૂરી કરતી હતી. તેમની સૂચના એવી હતી કે, એક આંતરરાષ્ટ્રીય ટ્રસ્ટ કે ફંડ સ્થાપવામાં આવે; તેને આંતરરાષ્ટ્રીય ટ્રસ્ટીઓના વહીવટ હેઠળ રાખવામાં આવે; અને વીમો ઉતારવાની પરિચિત સંસ્થામાં સફળ પુરવાર થયેલી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ અનુસાર તેનો વહીવટ કરવામાં આવે. સામાન્ય વીમા-સંસ્થાની થાપણુની પેઠે જ વીમો ભરનારી પ્રબલઓ પાસેથી વરસોવરસ વસૂલ કરાતા કાળાઓ વડે જ તે આંતરરાષ્ટ્રીય થાપણુ ઊભી કરવામાં આવે. તે થાપણુને આખી દુનિયામાં જુદે જુદે ઠેકાણે થઈને એવી રીતે રોકી દેવામાં આવે કે જેથી કોઈ હુમલાખોર તેને એકીસાથે હાથ ન કરી શકે. કોઈ પણ પ્રબલના જન અને માલનાં જે કોઈ જોખમો આંતરરાષ્ટ્રીય રીતે વીમો ઉતારવી શકાય તેવાં ઠરાવવામાં આવે, તેટલાંનો વીમો એ થાપણુને આધારે ઉતારવામાં આવે.

આવી કોઈ યોજના અમલમાં આવે, તો યુદ્ધની સંભવિતતા ઓછી કરવામાં તેની નિષેધાત્મક અસર નજીવી

નહિ જ થાય. કોઈ પણ પ્રજાની મિલકતનો વીમો જેટલા પ્રમાણમાં આવા સહિયારા ફંડ મારફત ઊતરાવવામાં આવ્યો હશે, તેટલા પ્રમાણમાં તે સહિયારા ફંડમાં ફાળો આપનારી બધી પ્રજાઓ તે ફંડને કે તેના કોઈ પણ અંશને યુદ્ધથી નુકસાન ન થાય તેવું જોવાની કાળજી રાખશે. અને જો એવી શરત રાખવામાં આવી હોય કે, કોઈ પણ પ્રજા કારણ વિના જ બીજી પ્રજા ઉપર હુમલો કરે, તો તેનો પેલા ફંડમાંનો ભાગ ફૂલ થઈ જાય, તો તે વસ્તુ ખાસ અસરકારક બનશે.

આધુનિક જગતની પ્રજાઓને એકબીજાના રાજકીય નેતાઓમાં બહુ થોડો જ વિશ્વાસ છે. અને એ બીના બહુ અગત્યની તથા દુઃખદ છે. ઘણી વાર તો પ્રજાઓને પોતાના રાજકીય આગેવાનોમાં પણ વિશ્વાસ નથી હોતો. તેથી કરીને આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહાર જુદી જુદી પ્રજાઓના વડા પ્રધાનો, ગૃહમંત્રીઓ કે વિદેશમંત્રીઓ જેવા રાજદ્વારી પુરુષો દ્વારા ચલાવવામાં મુશ્કેલી આવે છે. રાષ્ટ્રસંઘને એ મુશ્કેલીઓનો સારો પરિચય છે. તે રાજપુરુષોને એકબીજાની દાનત વિષે ભારે શંકા હોય છે; અને દેશના રાજદ્વારી પક્ષોના બળમાં થતા વધારાઘટાડાને કારણે રાજકીય ખાતાંઓનાં માણસોમાં વારંવાર ફેરબદલો થયા કરતો હોવાથી એ મુશ્કેલીમાં વધારો થાય છે. જિનીવાથી કંટાળીને તરતમાં જ પાછા ફરેલા એક પ્રતિનિધિએ મને કહ્યું કે, આજે ફ્રેંચોનો જે પ્રધાન તેમનો પ્રતિનિધિ થઈને આવ્યો હોય છે, તે એક મહિના બાદ પણ તેમનો પ્રતિનિધિ રહેવાનો છે એવી કંઈક ખાતરી પણ આપણને હોય, તો તેમની સાથે બહુ સહેલાઈથી વાટાઘાટો કરી શકાય.

આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહાર સંભાળવા માટે જે પ્રતિનિધિ ચૂંટવો જોઈએ, તે 'ટ્રસ્ટી' શબ્દથી ઓળખાતા વર્ગનો હોવો

જોઈએ. તેમ જ તે પ્રતિનિધિઓ આપણા ન્યાયાધીશોની પેઠે આખી જિંદગી માટે નિયુક્ત થવા જોઈએ. તે જ બધા પ્રયત્નોમાં એકધારાપણું આવી શકે. તે લોકોને પોતાના દેશમાં થતી રાજદ્વારી પક્ષોની ચડતીપડતી સાથે કે તેમના મતામત સાથે કશી નિસબત ન હોવી જોઈએ. એવા લોકો ધંધેદારી કે વ્યાપારી ક્ષેત્રોમાં ઊંચામાં ઊંચી કક્ષાએ તાલીમ પામેલા વર્ગમાંથી સહેલાઈથી મળી આવશે. પ્રો. રોઈસ લખે છે કે, 'નાબુક તેમ જ ચર્ચાસ્પદ બાબતોનો ઉકેલ લાવવા માટે આજે કોઈ વિશ્વાસુ રાજકારણી, વિશ્વાસુ રાજદ્વારી મુત્સદ્દી કે વિશ્વાસુ રાજકર્તા મળવો મુશ્કેલ છે; તેમ જ કટોકટી ભરેલા અને આવેશયુક્ત મુદ્દાઓની બાબતમાં ચુકાદો આપવા માટે છેક જ વિશ્વાસુ અને પૂર્વગ્રહો વિનાનો સરપંચ પણ મળવો મુશ્કેલ છે. પરંતુ યોગ્ય સામાજિક પરિસ્થિતિમાં વફાદાર, સમજદાર અને ઉદારચરિત ટ્રસ્ટી શોધી કાઢવો એ બહુ સહેલું કામ છે. . . . મારી યોજનામાં ટ્રસ્ટીઓના જે આંતરરાષ્ટ્રીય મંડળની કલ્પના છે, તેના સંરક્ષણ માટે પોલીસ નહીં જોઈએ, કે આંતરરાષ્ટ્રીય લશ્કર કે નૌકાસૈન્ય નહીં જોઈએ. તેને આંતરરાષ્ટ્રીય તકરારોમાં કશો સીધો રસ નહીં હોય, તથા ચાલુ રાજ્યસત્તાઓ સાથે કશા રાજકીય સંબંધો રાખવાનું પ્રયોજન નહીં હોય. . . . હું કબૂલ કરું છું કે, એ જાતનું આંતરરાષ્ટ્રીય મંડળ આજે તો નવાઈની વસ્તુ છે; પરંતુ જો કોઈ પણ જાતની આંતરરાષ્ટ્રીય વીમો ઉતારવાની પદ્ધતિ અમલમાં આવી શકે, તો એ મંડળ અંતે આખી દુનિયામાં સૌથી વધુ શક્તિશાળી આંતરરાષ્ટ્રીય મંડળ બની જાય.'

આગળના એક વ્યાખ્યાનમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, રચનાત્મક નાગરિકધર્મનું મુખ્ય કામ સામાજિક અનિષ્ટોને

ઉપચાર કરવાનું નહીં હોય; પરંતુ તેનું કામ તો સમાજમાં જે કોઈ દૃઢ તથા હિતકર સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ હયાત હોય, તેમને મજબૂત કરવાનું, વિકસાવવાનું અને શક્ય હોય તો આખા જગત જેટલી વિસ્તૃત બનાવવાનું હશે. પરસ્પર વીમો ઉતારવાની સંસ્થાના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે, તે સંસ્થા એવી સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાંની એક છે. સાચી નાગરિકતાનાં જે ત્રણ તત્ત્વો આગળ ગણાવ્યાં છે, તે ત્રણે તેમાં મોજૂદ છે : નૈતિક બાબુએ ટ્રસ્ટીપણું, વૈજ્ઞાનિક બાબુએ કામ કરવાની સારામાં સારી રીતની આવડત, અને વ્યાવહારિક બાબુએ કુશલતા. સમાજના વ્યવસ્થિત જીવનમાં ટ્રસ્ટીપણાના ઉદ્દાહરણ તરીકે પરસ્પર વીમો ઉતારવાની પદ્ધતિને જરૂર મૂકી શકાય, એમ કહીને પ્રો. જેક્સ આ પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરે છે.

૧૪

ઉદ્યોગોનો વહીવટ

પ્રો. રોઇસે લખ્યું છે કે, નાબુક તેમજ ચર્ચાસ્પદ બાબતોનો, અને ખાસ કરીને કટોકટીભરેલા અને આવેશયુક્ત મુદ્દાઓનો ઉકેલ લાવવા માટે ‘આજે કોઈ વિશ્વાસુ રાજકારણી, વિશ્વાસુ રાજદારી મુત્સદ્દી કે વિશ્વાસુ રાજકર્તા મળવો મુશ્કેલ છે.’ આ વસ્તુસ્થિતિ ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિ માટે તો એક ગંભીર અગત્યનો પ્રશ્ન ઊભો કરે છે. તેના ઉદ્યોગોનો વહીવટ કોણ કરે? કોના હાથમાં તેના વહીવટની બધી સત્તા સોંપવામાં આવે? ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં મજૂરો અને મૂડીદારો, અથવા હરીફ પ્રબલ્યોનાં વિરોધી વ્યાપારી હિતો વચ્ચે જે તકરારો અને અઘડાઓ ઉપસ્થિત થાય છે, તે ઉપર જણાવેલા ‘નાબુક,

ચર્ચાસ્પદ, કટોકટી ભરેલા અને આવેશયુક્ત મુદ્દાઓ 'ની જાતના જ હોય છે; અને તેમનો નિવેડો લાવવા માટે, પ્રો. રોશ્નના જણાવ્યા મુજબ, રાજકીય આગેવાનો, રાજદ્વારી મુસદ્દાઓ કે રાજકર્તાઓના વર્ગનો માણસ ઉપયોગી નહીં જ થાય. પરંતુ આજકાલ ઔદ્યોગિક વિકાસ પામેલી બધી પ્રજાઓમાં ઉદ્યોગોને વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં રાજકીય નિયંત્રણ હેઠળ લાવવાનું વલણ વધુ ને વધુ દઢ થતું જાય છે. થોડા વખત ઉપર કાયદાઓના 'વળગાડ' વિષે ફરિયાદ કરનારા એક આગેવાન ઉદ્યોગપતિએ પોતાનો ઉકળાટ વ્યક્ત કરવા બહુ શિષ્ટ ભાષા પસંદ કરી ન કહેવાય; તો પણ આને કઈ દિશામાં વાયરો વાઈ રહ્યો છે, એ વસ્તુ તે અચૂક સૂચવી રહ્યો હતો.

આજનું જગત જે જાતના લોકશાસનથી પરિચિત છે, તે જાતનું લોકશાસન મૂળે કાંઈ ઉદ્યોગોનું નિયંત્રણ કરવા માટે તેમજ માલની 'ઉત્પત્તિનાં સાધનો'ની માલકી તેમજ વહીવટ સંભાળવા માટે યોજવામાં આવ્યું નહોતું, એ વસ્તુ વારંવાર બધાના લક્ષ ઉપર લાવવી જોઈએ. ઊલટું, તે તો ઉદ્યોગોને કાયદાઓની દબલગીરી વિના પોતે પોતાનું ફેાડી લેવા માટે સ્વતંત્ર રાખવાના ખ્યાલથી જ યોજવામાં આવ્યું હતું. એ વસ્તુ ભલે દીર્ઘદૃષ્ટિભરી ન હોય, તેમ જ ધંધારોજગારમાં કેઈ પણ જાતના નિયંત્રણના અભાવથી ઊભાં થતાં બધાં અનિષ્ટો ઉદ્યોગોને પણ ભલે લાગુ પડતાં હોય; તોપણ, ઈંગ્લંડ કે અમેરિકામાં આને પ્રચલિત લોકશાસનના તંત્રની રૂપરેખા એ ભાવનાથી અને એ હેતુથી દોરવામાં આવી હતી, એ તો નક્કી જ છે. પરંતુ હવે તે તંત્રને તેથી તદ્દન ઊલટા હેતુ માટે જ વાપરવાનું વલણ આપણે વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં અખત્યાર કરતા જઈએ છીએ. ઉદ્યોગ ઉપર રાજસત્તાનો કેઈ પણ પ્રકારનો અંકુશ હોય એ યોગ્ય હો કે ન હો, પરંતુ એટલું

તો નક્કી જ કે આધુનિક લોકશાસનના નિર્માતાઓએ એ વસ્તુ લક્ષમાં રાખીને તેને ઘડ્યું નહોતું. “લોકોના ઘરમાં અંગારા ખોરવા માટે લોઢાનો લાંબો સળિયો રાખવામાં આવે છે; પરંતુ એક વખત એવો પણ આવે કે જ્યારે ઘરમાં ઘૂસેલા ચોરને મારવામાં પણ તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે. તે જ પ્રમાણે લોકશાસનનું તંત્ર જુદા જ ઉદ્દેશથી ઘડવામાં આવ્યું હોવા છતાં, આજે ઉદ્યોગના નિયંત્રણ માટે તે તંત્ર ઉપયોગી થઈ પડે તેમ હોય, તો તેમાં ખોટું શું છે,” - એવી દલીલ કરવામાં આવે. પરંતુ લોકશાસનના તંત્રને તેમ જ તેની કામ કરવાની પદ્ધતિને આપણે બારીકીથી તપાસીશું તો આપણને માલૂમ પડશે કે, લોકશાસનનું તંત્ર ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં પણ લાગુ થઈ શકવાની સંભાવના બહુ ઓછી છે.

દાખલા તરીકે, રાજકીય પક્ષો દ્વારા રાજ્ય ચલાવવાની પદ્ધતિ જ્યાં સુધી અમલમાં રહે, ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રીય પાયા ઉપર ઉદ્યોગોનો વહીવટ નિર્બંધ શી રીતે ચલાવી શકાય, એ સમજવું મુશ્કેલ છે. કારણ કે, દરેક ઉદ્યોગમાં કોઈ એકાદ વિગત પૂરતો કે આખા ઉદ્યોગ પૂરતો એક ખાસ અટપટો કસબ હોય છે. અને તે જો જુદા જુદા પક્ષો વચ્ચે રાજકીય સત્તા માટે ચાલતા ઝઘડામાં અટવાઈ જાય, તો આખા ઉદ્યોગોનો જ વિનાશ થાય એ ઉઘાડું છે. પ્રજાના દરેક માણસની સ્વતંત્રતા કાયમ રાખવાને અર્થે મતાધિકારની પદ્ધતિ લેલે ખૂબ જ અનુકૂળ હોય; પરંતુ ઉદ્યોગ અને વેપારની અનંત જટિલતાઓ તથા સતત બદલાયા કરતી હવા સાથે કામ લેવા માટે તે તદ્દન અયોગ્ય જ છે. આપણા અત્યારના પ્રબંધકીય તંત્રને માથે રાષ્ટ્રના ઉદ્યોગો ચલાવવાનો તમામ ભોજો નાખવો, એ તો કોઈવહાણને તોફાની સમુદ્રમાંથી હંકારવાનું કામ તેના મુસાફરોની એક કમિટીને સોંપવા જેવું, કોઈ મરકીનો ઉપાય

દરદીઓની સલાહ મુજબ કરવા જેવું, અથવા કોઈ રણસંગ્રામનો વ્યૂહ લશ્કરના નાના મોટા તમામ માણસોને પૃષ્ઠીને બહુમતીથી નક્કી કરવા જેવું કહેવાય. જોકે એ ઉપમાઓ પણ મૂળ દાખલાની પરિસ્થિતિની ગંભીરતાને બરાબર વ્યક્ત કરે છે એમ ન જ કહેવાય. અને છતાં ઉદ્યોગોને આજના પ્રબલકીય તંત્રને સોંપવામાં આવે જ, તો બેમાંથી એક પરિણામ જરૂર નીપળે : કાં તો તે તંત્ર જ ભાગી પડે; અથવા પેલો ઉદ્યોગ દેવાળું કાઢે. મોટે ભાગે એ બંને વસ્તુઓ સાથે જ બને એવો સંભવ વધારે છે.

ઉદ્યોગમાં પણ લોકશાસનની પદ્ધતિ કાયમ રાખવી હોય, તો તેનો પાયો ધરમૂળથી બદલી નાખવો પડે. અત્યારે તો લોકો પોતે જ્યાં રહેતા હોય છે તે વિશિષ્ટ સ્થળ કે પ્રદેશ અનુસાર મત આપે છે. તેઓ કયા ઉદ્યોગમાં કામ કરે છે, તે વસ્તુસ્થિતિ સાથે તે વસ્તુને કશો સંબંધ હોતો નથી. પરંતુ ઔદ્યોગિક લોકશાસનમાં તો કામદારોએ પોતે કયા વિભાગ કે સ્થળમાં રહે છે એ દૃષ્ટિએ મત આપવાને બદલે, પોતે કયા ધંધામાં કામ કરે છે; એ દૃષ્ટિએ મત આપવા જોઈએ. અમેરિકામાં તો ન્યૂયોર્કના ડૉ. ફ્રેડીક્સ એડલર* જેવા વિચારકોનો એક સમુદાય થોડો વખત થયાં પોકાર્યાં કરે છે કે, ઔદ્યોગિક લોકશાસનના એકમાત્ર શક્ય પાયા તરીકે અત્યારના પ્રાદેશિક મતાધિકારને બદલે ધંધાદારી મતાધિકાર સ્વીકારવો જોઈએ. એ પદ્ધતિ વ્યવહારુ છે કે નહિ, તે બાબતમાં શંકા હોઈ શકે; તેને દાખલ કરવાનું મુશ્કેલ પણ હોઈ શકે; પરંતુ ઔદ્યોગિક વહીવટમાં કંઈક અંશે પણ લોકમતાધિકાર દાખલ કરવો હોય, તો તે સિવાય બીજા કોઈ રસ્તો જ દેખાતો નથી. પરંતુ એ પદ્ધતિ સ્વીકારીએ તો પણ બધું સહેલાઈથી પતી જાય એમ લાગતું નથી. કારણ કે, એમ

પણ અને કે, અમુક ધંધાઓના પ્રતિનિધિત્વવાળી સરકાર જ સત્તા ઉપર આવે; અને બાકીના ધંધાઓના પ્રતિનિધિવાળો પક્ષ વિરોધપક્ષ જ રહે. એ વસ્તુસ્થિતિ પણ ઔદ્યોગિક સ્થિરતા માટે વધુમાં વધુ લયભરેલી છે, એ ઉઘાડું છે.

અત્યારે વિરુદ્ધ દિશામાં વળવાનાં ચિહ્નો દેખાતાં હોવા છતાં, વખત જતાં ઔદ્યોગિક તંત્રનો વિકાસ રાષ્ટ્રીય રાજકારણથી સ્વતંત્ર રીતે જ થવા લાગશે એવો સંભવ છે. ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિનું આંતરરાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ જેમ જેમ વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં સ્વીકારાતું બન્યું છે, તેમ તેમ બધી પ્રબલ્યોના કામદારો પોતાનાં સામાન્ય હિતો સિદ્ધ કરવાને અર્થે બુદ્ધિ અને રાજ્યતંત્રોમાં મળે છે તે કરતાં વધુ અસરકારક સાધનો શોધી કાઢશે. ‘માનવબળતિનો સંઘ’ જેવી વસ્તુ કોઈ દિવસ પણ આ પૃથ્વી ઉપર અવતરવાની હશે, તો તે એક સહકારી સંઘ હશે. તેનું એકથ કોઈ રાજકીય તંત્ર ઉપર આધાર રાખતું નહીં હોય; પરંતુ સૌ કોઈ ભેગા મળી, જે હેતુની સિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરતા હશે તે હેતુની વાસ્તવિક અગત્ય ઉપર તથા તે હેતુની સિદ્ધિ માટેના પ્રયત્નોને કારણે પરસ્પર વફાદારીની જે ભાવના ઊભી થતી હશે, તેના ઉપર આધાર રાખતું હશે. પરસ્પર વીમો ઉતારવાની સંસ્થાનો દાખલો સૂચવે છે કે, આજની દુનિયામાં પણ તે દિશામાં વિકાસના માર્ગોનો સદંતર અભાવ નથી જ.

કોઈ પણ ઉદ્યોગના વહીવટમાં નાણાકીય કે તેવી બીજી બાબતમાં ચોક્કસ અને તાત્કાલિક નિર્ણયોની ખાસ જરૂર હોય છે. વિવિધ પક્ષો વચ્ચેના ઝઘરાને કારણે ચાલતી લાંબી લાંબી ચર્ચાઓથી થતી ઢીલ, તે ચર્ચાઓને અંતે કરવામાં આવતી કઠંગી બાંધછોડ, તથા તેનો અમલ કરતી વેળા સરકારી ખાતાંની લાલ પટ્ટી કે તુમાર-પદ્ધતિ — એ બધી

વસ્તુઓ ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં અંધએસતી ન થાય એટલું જ નહીં, પણ નુકસાનકારક જ નીવડે. નેપોલિયને કહ્યું હતું કે, કોઈ પણ યુદ્ધમાં કાળ એ મુખ્ય તત્ત્વ છે. ઉદ્યોગમાં પણ દરેક બાબતમાં કાળ જ મુખ્ય તત્ત્વ છે. મજૂર-મૂડીદાર વચ્ચેના ઔદ્યોગિક ઝઘડાઓ પાર્લામેન્ટના વિવિધ પક્ષો વચ્ચેનાં અનંત ભાષણોની ઢીલ ન સાંખી શકે. ધારાસભાના વ્યાખ્યાનકર્તાઓ પોતાનાં ફેફસાંને કસરત આપતા હોય, તે દરમ્યાન એકારો વધારે ને વધારે મરણિયા બનતા જાય. આમ-જનતા વધારે ને વધારે ઊંચી-નીચી થવા લાગે, અને ધારાસભામાં ચર્ચાનો વિષય બનેલો વેપાર ખીજા દેશોના હાથમાં ચાલ્યો જાય કે સદંતર નાશ પામે. ઊસ્વેલે એક વખત કેળવણી વિષયક ચર્ચા કરતાં કરતાં જોનસનને (કે જે કાળભાવનાથી વિચાર કરનારો મહાન વિચારક હતો,) પૂછ્યું કે, છોકરો નિશાળે જાય ત્યારે તેણે પ્રથમ કયો વિષય શીખવો જોઈએ? જોનસને જવાબ આપ્યો, ‘સાહેબ, તમારા છોકરાએ એમાંથી કયો વિષય પહેલો શીખવો જોઈએ એની તમે ચર્ચા કરો છો, તે દરમ્યાન ખીજો છોકરો તે બંને વિષયો શીખી લે છે.’ આપણે ઉદ્યોગના પગારો અને નફાની વહેંચણી કેવી રીતે થવી જોઈએ એની ચર્ચા કરી રહીએ, ત્યાર પહેલાં ખીજી પ્રજા તે બંને પડાવી જાય છે. થોડા વખત પહેલાં હું ‘રોટરડામ ગયો હતો. ત્યાં હોલેંડના એ જળમાર્ગને મેં ઇંગ્લંડ કોલસો લઈ જતાં વહાણોથી ઊભરાતો જોયો હતો. ‘તારા વિરોધી સાથે જલદી પતાવટ કરી લે’, એ નિયમ દરેક ઝઘડામાં લાગુ પડે છે. પરંતુ અત્યારના (ઈ. સ. ૧૯૨૬) કોલસાની અટકાયત જેવા ઔદ્યોગિક ઝઘડામાં તો તે ખાસ સ્વીકારી લેવા જેવો છે. ‘સરકારને અપીલ’ કરવાથી આવા ઝઘડાઓની જલદી પતાવટ થઈ શકે, એવી જે આમ-માન્યતા છે, એ તો ઉઘાડી

બ્રમણા છે; કારણ કે, તમે જેને અપીલ કરશો, તે સરકાર તો તરત જ વિરોધ-પક્ષ સાથેના પોતાના ઝઘડામાં જ અટવાઈ જશે, અને પોતાને ટેકો આપનારાઓની ખફગી વહોરવાના ભયમાં ગૂંચાયા કરશો. એ બે ઝઘડા પછી એક-બીજા સાથે કેવાય સંકળાઈ જશે; અને છેવટે ન્યારે કાંઈક નિરાકરણ આવશે, ત્યારે પણ તે મૂળ ઝઘડાની બાબતોથી બુદ્ધિ જ એવું કોઈ રાજકીય-ઔદ્યોગિક સમાધાન હશે.

ઉદ્યોગની નાણાંકીય બાબત સંભાળવાને માટે તો આપણું રાજકીય તંત્ર વળી વધુ અયોગ્ય છે. એટલું વળી સારું છે કે, મોટામોટા નાણાંકીય પ્રશ્નો એવા અટપટા તેમ જ સમજવા મુશ્કેલ હોય છે કે તેમને પાર્લિમેન્ટની ચર્ચાના કે ચૂંટણી વખતે ભાષણબાજી કરવાના વિષય નથી બનાવી શકતા. આપણા જમાનાના અગત્યના પ્રશ્નોમાં સોનાનું ચલણ દાખલ કરવાના પ્રશ્ન જેવો સમાજના બધા વર્ગોને માટે ગંભીર આર્થિક પરિણામોવાળો બીજો કોઈ પ્રશ્ન નહીં હોય. પરંતુ થોડા વખત ઉપર તે ચલણ ફરી ચાલુ કરી દેવામાં આવ્યું, ત્યારે આમજનતાનો અભિપ્રાય પણ લેવામાં નહોતો આવ્યો. અને તેનું કારણ પણ એ જ છે કે, આમજનસમુદાય સામાન્ય રીતે એ મુદ્દાની ઝીણવટ સમજી શકે જ નહિ. એ મુદ્દા વિષે કરવામાં આવેલાં ભાષણોનો મોટો ભાગ એ ચલણ ચાલુ કરી દીધા બાદ જ કરવામાં આવ્યો હતો; અને એ પણ સારું જ થયું. કારણ કે, બે તે પ્રશ્નને બહાર ચર્ચાનો તથા પક્ષો વચ્ચેના યુદ્ધનો વિષય બનાવી દેવામાં આવ્યો હોત, તો કશું જ વખતસર કરી ન શકાયું હોત. આજકાલ એવું બને છે કે સારામાં સારી પ્રબલકીય સરકારોની પાછળ નાણાં-વ્યવહારના નિષ્ણાતોનું ભારે કુશળ તથા વિશ્વાસુ મંડળ હોય છે. તે મંડળને રાજતંત્ર સાથે કરી લેવા દેવા નથી હોતી; તથા

તેમને મતદારોના અનિશ્ચિત ટેકા ઉપર પણ નભવાનું નથી હોતું. વસ્તુતાએ તેઓ વિશ્વાસપાત્ર અથવા ટ્રસ્ટી જેવા વર્ગના જ માણસો હોય છે. પ્રો. રોઈસ આપણને ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિનો મુશ્કેલ તથા નાજુક વ્યવહાર સંભાળવા માટે એવા જ માણસો શોધી કાઢવાનું કે તૈયાર કરવાનું સૂચવે છે. એટલી નિરાંત છે કે, એવી અગત્યની નાણાંકીય બાબતોનો અંતિમ નિર્ણય કરવાનું એવા લોકોના હાથમાં હોય છે. અત્યારનું રાજતંત્ર કે જે તદ્દન જુદી જાતનાં જ કામકાજ કરવા માટે જીભું કરવામાં આવ્યું છે, તેના હાથમાં ઉદ્યોગોનો વહીવટ સોંપવાની આપણી આજની પ્રથાથી જે ભારે હાનિકારક ઢીલો થાય, તે બધામાંથી આપણને બચાવી શકાય તેટલા એ લોકો જ બચાવી લે છે; કારણકે નાણાંકીય વ્યવહારોના ક્ષેત્રમાં ઢીલ એ ભારે નુકસાનકારક વસ્તુ નીવડે છે.

એમ બની શકે કે, જેમ જેમ કેળવણીનું સામાન્ય ધોરણ જિંચું આવતું જશે, તેમ તેમ રાજકીય સંસ્થાઓ પોતે જ ટ્રસ્ટીપણાની ભાવનાને માર્ગે વિકસિત થશે. જ્યારે બધા લોકો સમજી જશે કે, આંતરરાષ્ટ્રીય સબંધોના ક્ષેત્રમાં સહકાર વધારવો હોય તો ચૂંટણીના પરિણામ ઉપર આધાર રાખતા અમુક રાજકીય પક્ષના માણસો કરતાં કાયમી કે લાંબા સમય સારુ નીમેલા કુશળ ટ્રસ્ટીઓ જ વધુ સફળ નીવડી શકે, તેમ તેમ તે વસ્તુ વધુ વેગવંત બનતી જશે. આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં એવા લોકોની નિમજૂક તથા તેથી નીપજતાં સુપરિણામો જોઈ, રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં પણ તેવા માણસોની નિમજૂકનું પ્રમાણ વધતું જશે. એવો દિવસ પણ આવશે કે જ્યારે લોકપ્રતિનિધિત્વની મર્યાદાઓ સમજાઈ જશે, અને લોકો પોતાની તે સત્તા અમુક બાબતોમાં કોઈ વધુ

સારી યોજનાની તરફેણમાં જતી કરશે. વિશ્વ-રચનામાં એ વસ્તુને મળતું ખીજું કંઈ દેખાતું નથી.

આ પ્રકરણ પૂરું કરતા પહેલાં હું વ્યવહારુ ટ્રસ્ટીપણાનો ખીજો તથા વધુ પરિચિત દાખલો આપું.

થોડા દિવસ ઉપર જ કોલસાની એક ખાણની વાત મારા સાંભળવામાં આવી. તે ખાણના મજૂરો અને માલિકોએ કોઈ પણ પ્રકારે પોતાની વચ્ચેથી એક ‘સાધુ’ માણસને શોધી કાઢ્યો હતો. તે માણસ તે ખાણમાં કામ કરતો સામાન્ય મજૂર જ હતો; પણ તેણે ધીમે ધીમે ઘઘા પક્ષોનો આદર પ્રાપ્ત કર્યો હતો, અને તેને મુકાદમ તેમ જ વ્યવસ્થાપકની પદવીએ ચઢાવી દેવામાં આવ્યો હતો. તેનું કામ દરેક ઝઘડામાં બંને પક્ષોના ટ્રસ્ટી તરીકે કામ કરવાનું હતું. કોઈએ તેને મત આપીને એ કામ માટે ચૂંટી કાઢ્યો નહોતો; પણ કુદરતી રીતે પોતાની યોગ્યતાના બળથી જ પસંદ થઈને તે એ પદવી પામી શક્યો હતો. તેમ છતાં તેની તે પદવી દરેક જણ બરાબર જાણતું હતું, તથા કબૂલ રાખતું હતું. અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, ‘બંને પક્ષો સગા ભાઈઓની પેઠે મળીને કામ કરતા હતા.’ હું આ રસિક હકીકતને ‘મજૂરોના પ્રશ્નના અંતિમ નિરાકરણ’ તરીકે નથી રજૂ કરતો. પરંતુ એનાથી એટલું તો સૂચિત થાય છે જ કે, એ વસ્તુ સિવાયનું ખીજું કોઈ ‘નિરાકરણ’ જેના ઉપર તે લખવામાં આવ્યું હશે તે કાગળિયા જેટલી વસાતનું પણ નહીં હોય.

ગુણવિકાસ

ઔદ્યોગિક જમાનામાં રચનાત્મક નાગરિકધર્મે શું કાર્ય અદા કરવાનું છે, તે હવે નિશ્ચિત રીતે કહી શકીએ તે સ્થિતિમાં આપણે આવ્યા છીએ. તેને માટે એક જ વાક્ય બસ છે: તેનું કામ ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિને કદ કે જથ્થો વધારનાર પ્રવૃત્તિને બદલે શુભ વધારનાર — ગુણવિકાસની પ્રવૃત્તિ બનાવવાનું છે.

આગળ એક પ્રકરણમાં વર્ણવી ગયા તે કાળભાવનાથી વિચાર કરવાની પદ્ધતિ આપણને એ નિર્ણય ઉપર લઈ બંધ છે. કદ કે જથ્થો એ મુખ્યત્વે સ્થળને લગતી વસ્તુ છે; ત્યારે ગુણ એ કાળને લગતી વસ્તુ છે. સ્થળભાવનાવાળો વસ્તુઓના જથ્થા તરફ જ નજર રાખે છે; ત્યારે કાળભાવનાવાળો તે વસ્તુઓના ગુણ તરફ જથ્થો આજે બંધારનો ઇષ્ટદેવ થઈ પડ્યો છે: કેટલાય પેઠાંબરો તેની પૂજા કરવાનું પોકારે છે; અને કેટલાય પુરોહિતો તેના પૂજાવિધિ પૂરો પાડે છે. પરંતુ શુભ એ તો વસ્તુનો 'આત્મા' છે. જેઓ તેની પૂજા કરવા ઇચ્છે છે, તેઓએ તે પૂજા ખરા જીવંત અને સત્યતાપૂર્વક કરવી જોઈએ. શુભપૂજા ધર્મનું સાદામાં સાદું તથા સૌથી વધુ સમજી શકાય તેવું સ્વરૂપ છે.

હા, સાદામાં સાદું તથા સૌથી વધુ સમજી શકાય તેવું છે; પરંતુ તે સહેલામાં સહેલું નથી જ. ઉદ્યોગને 'જથ્થા'ના માર્ગમાંથી વાળી 'શુભ'ના માર્ગ તરફ વાળવો એ ભગીરથ કામ છે. મજૂરપક્ષ, કે જેનું એ ખાસ કામ છે, તે પણ તેની

લગીરથતાથી કંપી ઊઠે. પરંતુ માણસ એવાં લગીરથ કામ પાર પાડવા માટે જ સરખયો છે. ઈશ્વરે જ્યારે માણસના નાકમાં પ્રાણુ પૂર્યો, ત્યારે તેને તેના ધંધા અરીકે ‘અશક્ય ને શક્ય કરવાનું કામ’ જ સોંપ્યું છે. કોઈ મહાન ચમત્કાર જેવો લાગતો માનવ-સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ પણ માણસની તે મહાન ધંધા માટેની લાયકાત જ પુરવાર કરે છે. આ ઘડીએ પણ જગતમાં એટલી સામાજિક વીરતા જરૂર મોજૂદ છે, કે જે સંસ્કૃતિને ‘જથા’ને માર્ગેથી વાળીને ‘શુણુ’ને માર્ગે ચડાવી દે. માત્ર તેને જુદાં જુદાં આકર્ષક પદો, વાક્યો અને બહુમંત્રોની મોહિનીમાંથી ઠંઠોળીને જાગ્રત કરવી જોઈએ.

એવું કહેવામાં આવે છે કે, માણસ જો છેક જ બ્રહ્મ તથા પતિત પ્રાણી હોત, તો તે પોતાની બ્રહ્મતા કે પતિતતાને કદી જાણી શકત જ નહિ. ‘હવે મારું આવી બન્યું’, એવી પોતાની દશાનું માન હોતું એનો અર્થ જ એ કે, તેનામાં હજુ એટલો સાચો પ્રકાશ રહ્યો છે કે જેથી તે પોતાની અવદશા જોઈ શકે છે. તે જ પ્રમાણે ‘પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો અધઃપાત’ એ કથન પણ અંતિમ ન હોઈ શકે. આપણે પડવા લાગ્યા છીએ, એ વસ્તુનું જ્ઞાન કંઈ એ પડવામાં સામેલ થતું નથી, પરંતુ તેનાથી બહાર રહે છે; અને કદાચ તે જ આપણને આપણી પડતી અટકાવવાનો ઉપાય પૂરો પાડે. તે જ પ્રમાણે આજકાલ ‘જથા’ આપણા ઉપર સામ્રાજ્ય લોગવી રહ્યો છે, એ જાતનું માન જ સૂચિત કરે છે કે, આપણા અંતરના ઊંડાણમાં આપણે હજુ ‘શુણુ’ને જ પૂજીએ છીએ, તથા તે શી વસ્તુ છે તે જાણીએ છીએ.

જો કે, આજના ઉદ્યોગનું મુખ્ય વલણ ‘જથા’ તરફ જ છે તેમ છતાં, ‘શુણુ’ પ્રત્યે તેણે છેક જ હાથ ધોઈ નાખ્યા નથી. આપણા બધા ઉદ્યોગોમાં (કદાચ કુરસદના સમયની

આપણી હીન પ્રવૃત્તિઓને જોઈતી વસ્તુઓ પૂરી પાડનાર ઉદ્યોગો બાદ કરતાં) દરેક પગથિયે હજી એવાં સ્ત્રીપુરુષોનો અવશેષ બાકી છે — અને તે પણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં — કે જે તે તે ઉદ્યોગના વકાદાર, નિષ્ઠાચુકત, અને વીર સૈનિકોરૂપ છે. તેઓ વિશ્વાસુ, પાવરધા અને કુશળ ‘કામદારો’ છે; તેમને મેં સમાજના ઉદ્ધારકો તથા ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિની આશારૂપ માન્યા છે. તેમને તમે નાણાંકીય વ્યવહારની ઉચ્ચ કક્ષાઓએ જોઈ શકશો. તેમને તમે માલની જથાબંધ ઉત્પત્તિની મોટી મોટી યોજનાઓ ઘડતા જોશો; કારણ કે જથાબંધ ઉત્પત્તિમાં પણ ગુણની વિવિધ કોટીઓ હોય છે જ. તમે તેમને શોધકોની ઓફિસમાં, વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગશાળામાં, અભ્યાસીના અભ્યાસગૃહમાં કે કલાકારના ‘સ્ટુડિયો’માં જોઈ શકશો. તમે તેમને એંજિનો હાંકતા, વહાણો હાંકારતા, ઈંટો ગોઠવતા, કે કોલસા ખોદતા જોઈ શકશો. મારા જીવન શ્રોતાવર્ગમાંના જે કોઈ પોતાનું ખાસ જીવનકાર્ય શોધતા હોય, તેમને હું સૂચવું છું કે, તમે આ લોકોના ટોળામાં જોડાઓ; તેમના કાર્યને મદદ કરો; ‘જે વધારે પડતું જોરાવર છે, તેની સામેના પક્ષને મદદ કરો.’ સ્થળભાવના અતિશય જોરાવર બનેલી છે; માલની જથાબંધ ઉત્પત્તિ આજે બહુ જોરાવર બનેલી છે; તેમની સામેનો પક્ષ એટલે કાળભાવનાનો પક્ષ -- માલનો ‘ગુણ’ અર્થાત્ માલની જાત જોનારો પક્ષ. તેને તમે મજબૂત કરો, તેના જેવી બીજી એકે સમાજસેવા નથી, એમ માનજો.

અત્યાર સુધીમાં મેં ગુણ ઉપર ભાર મૂક્યો તેનો અર્થ એ નથી કે, જથો એ નિરુપયોગી ચીજ છે. રાજને ‘દેશનો સૌથી પ્રથમ ઉમરાવ’ કહીને વર્ણવવાનો અર્થ એ નથી કે બીજા ઉમરાવો કશી વિસાતના નથી. વિષુવવૃત્તની રેખા

કાદપનિક છે, તથા માત્ર નકશા ઉપર જ અસ્તિત્વમાં હોય છે, એમ કહેવાનો અર્થ એ નથી કે વિધુવવૃત્ત-રેખાની કશી કિંમત નથી. દરેક વસ્તુ પોતાના ક્રમમાં અને સ્થળમાં જરૂરી છે. જથ્થો એ કંઈ ગુણની વિરોધી વસ્તુ નથી; જેમ ભૌતિક એ આધ્યાત્મિકનું વિરોધી નથી તેમ. જોકે કેટલાક ફિલસૂફો તેથી બિલદું કહેતા હોય છે. જથ્થો પણ જ્યાં સુધી ગુણને પદબ્રહ્મ કરીને પોતે રાજ થઈ ન બેસે, ત્યાં સુધી તેની પણ ખાસ કિંમત છે; તે રાજ થવા તાકે કે તરત તેની એ કિંમત દૂર થઈ જાય છે. નોકર તરીકે ગુણાકારના કોઠાની ઉપયોગિતા અનિવાર્ય છે; પરંતુ તે જો શેઠ થઈ બેસે તો તેનો જીલમ અસહ્ય થઈ પડે. જથ્થો અને ગુણ વચ્ચે એક આંતરિક સંબંધ છે; અને અમુક સ્થળે તો તે બહુ ગાઢ બની જાય છે. સૌથી મોટામાં મોટા ગુણ, કે જેમને સામાન્ય રીતે સત્ય, શિવ કે શુભ, અને સૌંદર્ય કહેવામાં આવે છે, તેમનો સ્વભાવ જ વૃદ્ધિંગત થયા કરવાનો છે. “ગુણ તરફ પ્રથમ નજર રાખો, એટલે પૂરતો જથ્થો તમને આપોઆપ મળી રહેશે.” “‘ઉત્તમ’ તરફ નજર રાખો, એટલે ‘વધારે’ તો આપોઆપ આવી રહેશે.” — એ વાક્યો જથ્થો અને ગુણ વચ્ચેનો સાચો સંબંધ વ્યક્ત કરે છે.

આને તમે એક પ્રકારની શ્રદ્ધા કહી શકો. પરંતુ ઉદ્યોગને જેમ તેની પોતાની નીતિની જરૂર છે, તેમ પોતાની શ્રદ્ધાની પણ જરૂર છે. ઉપર જણાવેલાં વાક્યો ઔદ્યોગિક શ્રદ્ધાના સારરૂપ છે. ઉદ્યોગોને દિગ્દર્શક થઈ શકે તેવાં તથા આર્થિક તેમ જ નૈતિક દૃષ્ટિએ મહાન પરિણામો નિપજાવી શકે તેવાં તેથી વધુ સારાં વાક્યો હું બીજાં કોઈ જાણતો નથી. વ્યાપારી જગતના કેટલાક મહાન અગ્રણીઓ એ વસ્તુ જાણતા હોય

એમ લાગે છે, તે જોઈને હાશ પણ વળે છે. ઈશ્વરી આદેશને^૧ અનુસરી પ્રથમ ‘ગુણ’ શોધો, એટલે બાકીનું એની મેળે આવી મળશે.

ઈગ્દંડ જેવા હેશમાં, જ્યાં ચાર કરોડ એંસી લાખ મનુષ્યપ્રાણીઓને રોજ ખવરાવવાનાં હોય, વસ્ત્રો વડે ઢાંકવાનાં હોય, અને અગ્નિની ઢૂંકવાળા મકાનમાં ઠરીઠામ કરવાનાં હોય ત્યાં, ભાનવાળો કોઈ માણસ એમ નહિ કહે કે, ‘જથા’ને ઉદ્યોગ સાથે કશી જ નિસબત ન હોવી જોઈએ. બધાંને પૂરાં પડી રહે તેટલાં મકાન, બળતણ, વસ્ત્ર અને અન્ન તો જોઈએ જ. મેં એક વ્યાખ્યાતાને એમ બોલતો સાંભળ્યો હતો કે, ‘કોઈ પણ સારી સમાજવ્યવસ્થાની એક નિશાની એ છે કે, તે બધાં બાળકોને પૂરતું દૂધ આપશે.’ તો પછી ઠાર પાળનારાઓએ આ બાબતને લક્ષમાં લેવી જોઈએ અને ઠારની જાત સાચવવી અને સુધારવી જોઈએ; કારણ કે, દૂધ ઠારમાંથી આવે છે, સમાજવ્યવસ્થામાંથી નહીં. અને તેવું જ ખેતીની બાબતમાં પણ છે. મારા મતદાર-વિભાગમાં એક ખેડૂતે એક રાજકીય સભામાં બોલતાં જણાવ્યું કે, ‘જમીન તો અત્યારે એવું પોકારી રહી છે કે, ધારાસભાના ભાષણિયાઓ મારી વાત પડતી મૂકે, અને કુશળ ખેડૂતો મારી સંભાળ લે તો સારું.’ એ પોકાર જગતના મોટામાં મોટા ઉદ્યોગ — ખેતી — ની પરિભાષામાં ‘ગુણ’ માટેનો પોકાર હતો. તે પોકારનો ખીજા ઉદ્યોગોની ભાષામાં અનુવાદ થઈ શકે; ભલે પછી તે ઉદ્યોગોને કાયદાઓનો ‘વળગાડ’ નડતો હોય કે નહીં. રચનાત્મક નાગરિકધર્મના ઉપાસકોએ એ પોકાર એક કાને સાંભળી ખીજા કાનથી કાઢી નાખવો ન જોઈએ.

૧ બાઈબલના ‘નવા કરાર’માં ઈશુ ખ્રિસ્તનું વાક્ય છે, તેનો આ ઉલ્લેખ છે. — ‘પહેલાં પ્રભુ સંભાળો, તો બાકી બધું એની મેળે આવી મળશે.’

વસ્તુઓમાં ઉત્તમતા આણવાના બધા પ્રયત્નોનો હેતુ અંતે માનવ પ્રાણીઓને ઉત્તમ બનાવવાનો જ હોઈ શકે, એ વસ્તુ કદાચ બધા જ કબૂલ કરશે. કામકાજમાં દાખવવામાં આવેલી ઉત્તમતાથી કામદાર પોતે ઉત્તમ ન થાય, તો તે નિરર્થક છે. તેના કામકાજમાં ઉત્તમતા સાધતાં તે પોતે વધુ કીમતી બને છે કે નહીં? તે જે વસ્તુ બનાવે છે તે તો ઉત્તમ થશે એ ઉઘાડું છે; પણ તે ઉપરાંત તે પોતે જેવો છે તેની દૃષ્ટિએ-અર્થાત્ તેના કામકાજ દરમ્યાન તેણે સાધેલી ઉત્તમતાની ઉપાસનાને કારણે તે કામદાર પોતે-સંતોષકારક બને છે? -વધારે સારો સાથી કે ભેરુબંધ બને છે? -વધારે ડાહ્યો સલાહકાર થાય છે? -જેવો ગમે તેવો રૂપાળો બને છે? -સુખના દિવસોમાં ઇચ્છવા લાયક આનંદી સોબતી બને છે? -દુઃખના દિવસમાં દિલાસો આપનાર દઢતર સાથીદાર બને છે? -વધારે ન્યાયી શેઠ બને છે? -વધારે પ્રમાણિક નોકર બને છે? -વધારે સારો પડોશી બને છે? -વધારે સાચો મિત્ર કે વધારે વફાદાર પ્રેમી બને છે? સારું કામકાજ કરવાથી કામદારોમાં એવી વૃત્તિ જન્મે છે ખરી, કે જેથી તેઓ કારખાના-માં (કે જે અલબત્ત જુદી દુનિયા જ છે) એકબીજાની હાજરીને વધુ આવકારે અને તેમને મનમાં એવો ભાવ થાય કે, એક કરતાં બે ભલા? કે પછી તેઓને, મિ. હાડીની નવલકથા^૧માંના પેલા દુષ્ટ છોકરાની પેઠે, મનમાં એવું જ થાય છે કે, ‘અમે ઘણા વધારે થઈ ગયા છીએ, આ બધામાંથી કેટલાક ન જન્મ્યા હોત તો સારું થાત; થોડાકને ફાંસી દઈ દેવામાં આવે તોય સારું; ચાલો હવેથી આપણે આપણી વસ્તી ઓછી કરવા માંડીએ?’ ઉત્તમતાના સાધક કારીગરોમાં માનવપ્રેમથી છેક જ વિપરીત એવી ઉપર ટાંકેલી ભાવનાનો અભાવ થઈ જાય

૧. ‘જયહૃદી ઓપ્સ્કયોર’.

છે કે નહીં? અર્થાત્ સારું કામકાજ તે કામદારને પોતાને વધુ ક્ષીમતી બનાવે છે કે નહીં? જગતની કુલ કિંમતમાં તેના વ્યક્તિત્વથી સ્પષ્ટ ઉમેરો થાય છે કે નહીં? જગતમાંથી તેને દૂર કરવામાં આવે તો તેના માનવબંધુઓને ખોટ તેમ જ નુકસાન બંધ કે નહીં?

મારું એમ માનવું છે કે જરૂર બંધ. આજકાલ વસ્તી ઓછી કરવાની જે યોજનાઓ રજૂ થાય છે, તેમનું કારણ એ નથી કે, બધા જ માણસોને પૂરી પડી શકે તેટલા પ્રમાણમાં 'ગળી ચીજો' નથી; પરંતુ તેમની પાછળ ઝાંખું ઝાંખું એ દર્શન રહેલું છે કે, અત્યારે જે બતની વસ્તુસ્થિતિ છે તે પ્રમાણે જોતાં, આ નવા આવનારાઓમાંનો મોટો ભાગ સ્વરાબ કામદારો જ બનવાનો છે; અને તેથી તેઓ પોતાની બંધ ક્ષીમતી નહીં હોય એટલું જ નહીં, પણ સાથીદાર તરીકે, મિત્ર તરીકે, પડોશી તરીકે, કે પ્રેમી તરીકે ક્ષીમતી થઈ પડવાના નથી.

પરંતુ મારી આ માન્યતાને માટે કારણો રજૂ કરતા પહેલાં, હું એક બે અનુષંગિક બાબતો ઉપર તમારું ધ્યાન ખેંચવા ઇચ્છું છું.

ગયા વ્યાખ્યાનમાં મેં પ્રો. રોઈસનું વાક્ય ટાંક્યું હતું કે, 'આંતરરાષ્ટ્રીય નીતિનિયમોનું ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવા માટે હાલમાં આડકતરી રીતો અખત્યાર કરવી જોઈએ.' ઉપરાંત, તેની સાથે મેં કહ્યું હતું કે, સામાન્ય નીતિશિક્ષણ માટે પણ આડકતરી રીત જ સૌથી ઉત્તમ છે. (અને 'નીતિ' એ નામ માણસોના 'ગુણ' માટે વપરાતાં અનેક નામોમાંનું જ એક છે.) નીતિશિક્ષણ જ્યારે સીધું જ નીતિસિદ્ધાંત વિષે વ્યાખ્યાન દ્વારા, લેખ દ્વારા કે ઉપદેશ દ્વારા આપવામાં આવે છે, ત્યારે તેની કશી ખાસ અસર નીપજતી નથી. જે સદ્ગુણોનો ઉપદેશ

આપવામાં આવે, તેમને સાક્ષાત્ આચરવાનો અભ્યાસ ન કરાવવામાં આવે, ત્યાં સુધી તે માત્ર ‘લભ્યા’માં જ રહે છે, પણ ‘ગણ્યા’માં આવતા નથી. આજે કેટલાય ઉત્તમ જ્ઞાનની એ જ કરુણ વલે થાય છે. કાર્ત્ત્વિય જણાવે છે કે, કોઈ પણ ખાખત અસરકારક રીતે શીખવવાનો માર્ગ તેને બંતે કરી બેવાનો છે. એ વસ્તુ નીતિશિક્ષણને તો ખાસ લાગુ પડે છે.

એક અનુભવી શિક્ષકે એક વખત જણાવ્યું હતું કે, ‘તમારે માનવ ચિત્તને કેળવવું હોય તો તેને પોતાને કેળવવાનું છોડી બીજી કોઈ વસ્તુને કેળવો.’ અને જ્યારે તેને પૂછવામાં આવ્યું કે, ‘બીજી કોઈ વસ્તુ’ તે કઈ, ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો, ‘શરીર’. એટલું કહીને તેણે ડહાપણુ-ભર્યાં શબ્દોમાં જણાવ્યું કે, ‘શરીર’ તો દરેક પ્રકારની સર્જક કૃશળતા પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન છે. જડવાદીઓ કહે છે તેમ, ‘યંત્રસંચાલિત મહદુ’ નથી. તે જ પ્રમાણે તમારે બે મનુષ્યના ‘અંતઃકરણ’ને કે ‘નીતિભાવના’ને કેળવવાં હોય, તો તેમને જ સીધાં કેળવવાનું પડતું મૂકવું ઠીક થઈ પડશે; ખાસ કરીને શરૂઆતમાં. તેને બદલે તો અંતઃકરણ જે સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે તે સાધનોને, અર્થાત્ ઈન્દ્રિયોને, કે પોતાનું કાર્ય કરવામાં એ ઈન્દ્રિયો જે વિવિધ સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે તે બધાંથી સબ્જ એવા આખા શરીરને કેળવવાનો પ્રયત્ન કરો. માનવ શરીરનું સાચું સ્વરૂપ સમજે; જે શારીરિક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા અંતરાત્મા વ્યક્ત થાય છે, તે સિવાયનું અંતઃકરણ તો નકશા ઉપર જ અસ્તિત્વ ધરાવનાર વિષુવૃત્તની રેખાની જેમ આભાસરૂપ જ છે, એ વસ્તુ યાદ રાખો; અને અંતઃકરણની કેળવણી તેના સાધન શરીરથી જ શરૂ કરો, જેથી તેની બધી પ્રવૃત્તિઓ

અને ક્રિયાઓમાં ઉત્તમતા સિદ્ધ કરી શકાય. આ પ્રમાણે, કેળવણીની આડકતરી પદ્ધતિ જ અંતઃકરણની કેળવણીના પાયામાં રહેવી જોઈએ; સીધી પદ્ધતિ તો છેક છેવટની કક્ષા માટે અનામત રાખવી જોઈએ. તે વખતે તે કદાચ અસરકારક થઈ શકે. પ્રારંભમાં તો તે નિરર્થક જ નીવડે છે; વચગાળામાં જરૂર લાગે તો સંભાળપૂર્વક તેનો ઉપયોગ ભલે કરવામાં આવે. તમે કોઈને વ્યાખ્યાનો આપીને પિયાનો વગાડનાર નહિ બનાવી શકો. તેને માટે તો તમારે તેને પિયાનો આપવો જોઈએ, અને એના પડદા ઉપર હાથ ચલાવવાનો ઉદ્યોગ કરતો તેને કરી મૂકવો જોઈએ. નીતિના દાખલામાં પિયાનાના પડદાને સ્થાને નાગરિકનું પોતાના ધંધા અનુસાર રોજનું કામકાજ છે. તેની મારફત તે જે કંઈ સંગીત નિપજાવી શકે, તે નિપજાવતાં એ ભલે શીખે. જો તેમાંથી કંઈ જ સંગીત ન નીપજે, તો માની લેવું કે તેની સામે જે મૂકવામાં આવ્યા છે, તે પિયાનાના પડદા નથી, પણ પડદા વિનાનું પાટિયું જ છે. એ દુર્દશા આજે લાખો લોકોની છે. ‘માનવજાત સુધારવા’ ઇચ્છનારાઓએ પહેલો સુધારો એ જ કરવા જેવો નથી ?

અલબત્ત, માનવજાતનો વંશ જરૂર સુધારો : મેન્ડેલની* પદ્ધતિ મુજબની વૈજ્ઞાનિક વિજ્ઞામણીથી, કે ખીજ કોઈ પદ્ધતિ મુજબની વૈજ્ઞાનિક વિજ્ઞામણીથી. જગતને વંશસુધાર-વિદ્યાના નિષ્ણાતોના નિયંત્રણ હેઠળ મૂકો; અથવા હાલમાં સૂચવવામાં આવે છે તેમ, રાજ્ય તરફથી જેમને પરવાનો મળ્યો હોય, તેવાં અમુક પસંદ કરેલાં સ્ત્રી-પુરુષ દ્વારા જ પ્રજોત્પત્તિ કરાવો. જ્યાં સુધી ન જોઈતા વંશવેલા નાખૂદ ન થઈ જાય ત્યાં સુધી, તથા આખી પૃથ્વીમાં તમારી કલ્પના મુજબના સંપૂર્ણ વિકસિત વ્યક્તિત્વવાળા, ‘પ્રદર્શન કરવા યોગ્ય’ તથા નીતિમત્તાના ખાં જેવા લોકોત્તર મનુષ્યો સિવાય

કોઈ ન રહે ત્યાં સુધી, તમારી એ પદ્ધતિઓનો અમલ જારી રાખો. તેમ છતાં, તમારી વિજ્ઞામણીથી નીપજેલા એ નમૂનાઓ જ્યારે પણ પૃથ્વી ઉપર આવશે, ત્યારે તેમના જેવા માણસોને કરવા યોગ્ય કંઈ કામ તેમને માટે તૈયાર નહિ હોય, તો તમારી બધી મહેનત નકામી જશે. તમારાં ‘સંપૂર્ણ વિકસિત વ્યક્તિત્વવાળાં’ લોકોત્તર મનુષ્યો પોતાનો સમય એકબીજાની પ્રશંસા કરવામાં કે પોતાના વ્યક્તિત્વના વિકાસની સંપૂર્ણતા જોયા કરવામાં નહિ ગાળી શકે. સીધા શબ્દોમાં કહીએ તો, તેઓ કંઈક કામ માગશે; અને તે કામ પણ એવું કે જે તેમના સત્ત્વની કસોટી કરે તેવું હોય — લોકોત્તર મનુષ્યોને લાયક એવું પરમ કાર્ય હોય. અને જો તેવું કંઈક કામ તેમને નહિ મળે, તો થોડા જ વખતમાં આપઘાતની મહામારી તેમનામાં ફાટી નીકળશે. ટૂંકમાં, માણસોને કરવાનાં કામની જાત જો ઊતરતી જશે, તો માણસોની જાત સુધારવાની આપણી કલ્પનાઓ કદી ફળીભૂત થવાની નથી. આપણા જમાનાને અને પેઢીને જે કામકાજ કરવું પડ્યું છે, તેના કરતાં વધારે સારી જાતનું કામ કરવાની સ્થિતિ આપણે આપણી ભવિષ્યની પ્રજા માટે ઊભી કરતા જઈએ, એ તેમને માટે આપણો સારામાં સારો વારસો છે. એટલે આપણે કળાકૌશલ્ય ખીલવવા પાછળ મંડીએ; અને મળી શકે એવાં બધાં સાધનો વડે, દેશના ઉદ્યોગધંધામાં તથા લોકનાં રોજિંદાં કામકાજમાં તે કળાકૌશલ્યને કામ હેતું કરીએ. આપણા દેશમાં બનતા માલની જાત અથવા ‘ગુણ’ કાયમ રાખવા ને સુધારવા માટે આર્થિક ઉપરાંત બીજાં ઘણાંય અગત્યનાં કારણો છે. “ઉત્તમતા પ્રથમ શોધો; સંખ્યા તો પછી આપોઆપ આવી મળશે,” એ વાક્યમાં ઉલ્લેખેલી સંખ્યા માત્ર ધનની જ સંખ્યા નથી, (કારણ કે તે કંઈ મુખ્ય વસ્તુ નથી, અલબત્ત તેના પ્રતીક-

રૂપે ભલે હો,) પરંતુ યોગ્ય જાતના વધુ માણસોની સંખ્યા છે. અર્થાત્ વધુ મજબૂત સાથીદારો, વધુ સારા પાઠોશીઓ, વધુ વિશ્વાસપાત્ર મિત્રો, વધુ વક્ષાદાર પ્રેમીઓ, વધુ સદ્ગૃહસ્થો — ટૂંકમાં તે જાતના લાયક લોકો વધુ મળશે; પરંતુ ખીજા વર્ગના લોકો, કે જેમને આપણે દૂર કરવા ઇચ્છીએ છીએ, તથા જેઓ ‘ઘણા વધારે હોવાથી’ કાંસો ખાઈને પોતાની મેળે મરી જાય એવું ઇચ્છીએ છીએ, તે વર્ગના યોછા.

આજે જ્યારે વિકાસવાદનો* સિદ્ધાંત બધા મનુષ્યોના મોંમાં રમી રહ્યો છે, (જેકે મોંમાં વધુ હોય છે, અને સમજમાં યોછો હોય છે,) ત્યારે ‘મનુષ્યપ્રાણીઓની જાત’ સુધારવા માટે આડકતરી પદ્ધતિ જ અખત્યાર કરવી જોઈએ, એ બાબત આગ્રહ બતાવવાની ભાગ્યે જ રૂર લાગે. ‘પરિસ્થિતિની સુધારણા’, કે ‘બાહ્ય સંજોગોની સુધારણા’ એવા નામથી તે વસ્તુ બધાને લાંબા કાળથી પરિચિત છે. ઘણા માણસો હવે આપણા આત્માઓ સુધારવા માટે આ લોકમાં કે પરલોકમાં મળનારાં ઇનામો કે શિક્ષાઓ બતાવવાની કે પાપીઓને તુચ્છકારવાની ઉપદેશાત્મક પ્રવૃત્તિઓની સીધી પદ્ધતિને બદલે, ઉપર જણાવેલી આડકતરી પદ્ધતિ વધુ અસરકારક માને છે; અને કેટલાક કઠ્ઠર વિકાસવાદીઓ તો એટલે સુધી જાય છે કે, તેઓ સીધી પદ્ધતિને સમૂળગી જતી કરી, આડકતરી પદ્ધતિનો જ સ્વીકાર કરે છે. સામાન્ય સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ તે લોકો સાચા છે, એમ મને લાગે છે; જોકે, એમાં શરત એટલી કે, ‘પરિસ્થિતિ’ અથવા ‘બાહ્ય સંજોગો’માં માણસો પણ ગણી લેવાં જોઈએ.

આપણે જેવા છીએ તેવા આપણને બનાવવામાં ‘બાહ્ય સંજોગો’ કે ‘પરિસ્થિતિ’ કારણભૂત છે, એ સિદ્ધાંત કેટલોક ફેરફાર કર્યા વિના ભાગ્યે જ કોઈ એમ ને એમ સ્વીકારી લે. આપણા સદ્ગુણો કરતાં આપણા દુર્ગુણોની ઉત્પત્તિ દર્શાવનાર

તરીકે તે સિદ્ધાંતને સ્વીકારવા આપણે વધુ તૈયાર હોઈએ છીએ. ગુનેગારો અને બદમાસોને તે સિદ્ધાંત આપણે છૂટથી તથા ઉદારતાથી લાગુ કરીએ છીએ. મજૂરોની કંગાળ ચાલીઓમાં રહેનારા લોકોના દુરાચારો તેમની પરિસ્થિતિને આભારી છે એમ ઘણી વાર બતાવવામાં આવે છે, અને તે યોગ્ય પણ છે. પરંતુ, તેમના સદ્ગુણો, કે જે તેમના દુર્ગુણો જેટલા જ સ્પષ્ટ હોય છે, તેમને પણ તેમની પરિસ્થિતિને જ આભારી ઠરાવવા, એ તો તે કઠોર પરિશ્રમ હેઠળ કચરાતાં મનુષ્યોનું અપમાન કરવા જેવું જ હું માનું. ફ્રાંસીએ લટકવાની રાહ જોઈ રહેલા ખૂનીને આપણે એવું આશ્વાસન ભલે લેવા દઈએ કે, તેની પરિસ્થિતિ જો જુદી હોત, તો તેની આવી વલે ન થઈ હોત; તેમ જ જે સમાજે તેને ફ્રાંસીની શિક્ષા કરી છે, તેને પણ એવું માનવાનું કહી શકાય. પરંતુ રણભૂમિ ઉપર વીરતા બતાવવા બદલ વિક્ટોરિયા ક્રોસ મેળવનારને એમ કહીએ કે, આ માન તારી પરિસ્થિતિને આભારી છે, નહિ કે તને, તો તે કદી ન ચાલે. ઉપરાંત હું એમ પણ માનું છું કે, આપણા પાટોશીઓ આ રીતે ઉદારતાથી આપણા દુર્ગુણોને આપણા સંજોગોનું પરિણામ બતાવે, તે વસ્તુ આપણામાંના ઘણા ચલાવી પણ લે; પરંતુ આપણામાંના બહુ ઓછા — અને તેય જે ભારે હલકટ હશે તેઓ જ — પોતાની જાતને માટે પોતે જ એમ કરતા હશે. જ્યારે આપણે પોતે એ ઉદારતા આપણી જાત પર વાપરવા જઈએ છીએ, ત્યારે અંદરથી એક અવાજ જાણે બોલી ઊઠે છે: ‘તે ખોટું છે.’ ગમે તેમ તોય, જે લોકો ચાલીઓમાં રહે છે, તેઓ દેવળની છાયાનાં કે યુનિવર્સિટીની હદમાં રહેતા લોકો કરતાં વધુ પ્રમાણમાં પોતાના સંજોગો વડે ઘડાયેલા છે, એમ નથી જ. અને એ કારણે આપણામાંના કેટલાકને એ સિદ્ધાંત જતો

કરવાનું પણ મન થાય. આપણા માનવબંધુઓ પોતાની 'પરિસ્થિતિ'ની જ પેદાશો નથી; તેથી તો તેઓ આપણું આદર તથા સેવાને પાત્ર છે, અને આપણે તેમનાં આદર અને સેવાને પાત્ર છીએ.

તેમ છતાં, એ સિદ્ધાંતને ધરાધર સમજવામાં આવે, તો તત્ત્વની દૃષ્ટિએ એ સાચો છે. પરંતુ તેને ધરાધર સમજવામાં થોડી મહેનત પડે તેમ છે. ધરેધર, આપણે જેને 'પરિસ્થિતિ' કે 'બાહ્ય સંજોગો' કહીએ છીએ, તેનો શો અર્થ? એ સિદ્ધાંતનો જે સામાન્ય અર્થ કરવામાં આવે છે, તેમાં તો 'પરિસ્થિતિ'નો સ્થળની દૃષ્ટિએ જ અર્થ કરવામાં આવે છે; પરંતુ માણસને કાઢને લગતી પરિસ્થિતિ પણ છે, એ વસ્તુ ભૂલી જવામાં આવે છે. સ્થળભાવનાની રીતે તેની 'પરિસ્થિતિ'નો એવો જ અર્થ કરવામાં આવે છે કે, ભૌતિક પદાર્થો રૂપે જે વસ્તુસ્થિતિ તેને વીંટળાઈને અને તેને ઘેરીને રહેલી છે તે. જેમ કે, તેનું જીવન જે સ્થળે વ્યતીત થાય છે તે સ્થળની ખાસિયતો, તેના શરીર ઉપરનાં કપડાં, તેનું ઘર, તેનું ઘર જે ગામ કે શહેરમાં આવ્યું છે તે, તેના ભાણુમાં રહેલો ખોરાક, તેનો સરસામાન, તેની ખારીઓમાંથી નજરે પડતા દેખાવો, રસ્તાઓની રચના, ગટરો, કારખાનાં તથા નિશાળમાં નોકરી, આવવા-જવા માટે વાહનવ્યવહારની સગવડ-ઇત્યાદિની અનંત યાદી. એ બધાંને સુધારો, તેમની 'વહેંચણી' ધરાધર કરો, એટલે તમે માણસને સુધારી શકશો, એમ આપણને કહેવામાં આવે છે. પરંતુ તે ઉપરાંત આપણે ભૂલવું ન જોઈએ (જેકે, આપણે સામાન્ય રીતે ભૂલી જ જઈએ છીએ) કે, દરેક માણસની પરિસ્થિતિનાં સૌથી વધુ સક્રિય તત્ત્વોમાં તેને તથા તેના પડોશીઓને ભૂતકાળમાંથી જે ટેવો, રૂઢિઓ અને પરંપરાઓ મળી છે, તેમનું આખું તંત્ર પણ છે. એ સંજોગો

મોટે ભાગે અદૃશ્ય રીતે કાળમાં કામ કરતા હોય છે; અને હમણાં ઉપર જણાવેલા સ્થળમાં રહેલા પદાર્થો કરતાં તેમને બદલવા એ વધુ મુશ્કેલ હોય છે.

એ જ વસ્તુ ખીજી રીતે પણ બતાવી શકાય તેમ છે. દરેક માણસની 'પરિસ્થિતિ'માં સૌથી વધુ સક્રિય તથા અસરકારક તત્ત્વ તેના 'માનવબંધુઓ' છે. ખીજી બધી વસ્તુઓ કરતાં તેઓ જ તેની પરિસ્થિતિને વધુ પ્રમાણમાં સારી યા નરસી બનાવે છે. જો તેની આબુબાબુના માનવબંધુઓની જાત, અર્થાત્ તેમના ગુણ ખરાબ હશે, તો તેની આકીની પરિસ્થિતિ પણ ખરાબ જ રહેશે; તમે તેની આબુબાબુની ભૌતિક પરિસ્થિતિમાં ગમે તેટલો ફેરફાર કરશો તોપણ તેને સારી બનાવી શકાશે નહીં.

એ સત્ય પણ ખીજાં સત્યોની પેઠે બેધારું છે. જેમ ખીજાં માણસો દરેક માણસની પરિસ્થિતિમાં નિકટના સક્રિય અંશરૂપ છે, તેમ દરેક માણસ ખીજાં માણસોની પરિસ્થિતિને પણ સક્રિય તથા નિકટનો અંશ છે. જો મારા પડોશીઓની મારા અસ્તિત્વ ઉપર અસર પડતી હોય, તો મારી અસર પણ તેમના ઉપર પડે છે. તેથી જ્યારે પરિસ્થિતિ સુધારવાનો પ્રશ્ન આવે, ત્યારે મને પરિસ્થિતિનો ઉત્પાદક ગણવો કે પરિસ્થિતિના પરિણામરૂપ ગણવો, એ પ્રશ્ન માત્ર દૃષ્ટિબિંદુનો જ સવાલ નથી બની જતો? હું પરિસ્થિતિનું પરિણામ તેમ જ તેનો ઉત્પાદક બેઉં છું. આ બાબતોમાં અન્યોન્યાશ્રયત્વ રહેલું છે. અને તે હંમેશાં રહ્યું હોવું જોઈએ. ફેર એટલો કે, સમાજની પ્રારંભિક દશામાં માનવ પરિસ્થિતિનું ક્ષેત્ર બહુ નાનું હતું, તેમ જ તેની અને વ્યક્તિ વચ્ચેના સંબંધો પણ સીધા સાદા હતા. પરંતુ હવે તો પરિસ્થિતિ બહુ વિસ્તૃત બની ગઈ છે, તથા તેની અને વ્યક્તિ વચ્ચેના સંબંધો પણ

તેટલા જ પ્રમાણમાં જટિલ બની ગયા છે, તથા બંનેની એકબીજા ઉપરની અસર પણ વધુ તીવ્ર બની ગઈ છે.

એટલે આપણે જો હજી પણ કહીએ કે, “બાહ્ય સંબંધો જ બળવાન છે, અને પરિસ્થિતિઓ જ માણસોને ઘટે છે,” — અને તે વસ્તુને હું ઇન્કારતો નથી — ત્યારે આપણે માત્ર ભૌતિક પરિસ્થિતિનો જ વિચાર ન કરવો જોઈએ; પરંતુ તેના માનવ અંશની જે મોટી તથા વધતી જતી અસર તેને, તથા તે બંનેના સંબંધની પરસ્પરતાને યાદ રાખવાં જોઈએ. સ્વર્ગ જેવી ભૌતિક પરિસ્થિતિમાં મને મૂકે, પરંતુ ત્યાં મારી જોડે જો ન્યાં મૂર્ખ, હરામખોરો, વિશ્વાસઘાતીઓ, દંભીઓ, લાષણિયાઓ, વાતોડિયાઓ, ઠગો, લખાડો, બદમાસો, અને બેઠાખાઉઓને મારા સાથીદારો તરીકે મૂકે, તો મારી પરિસ્થિતિ આ જરા વધુ પવનવાળા વ્યાખ્યાન-ગૃહમાં ગ્લાસગોના શ્રોતાજનો સમક્ષ અત્યારે છે તે કરતાં પણ વધુ ખરાબ થઈ જાય. તે જ પ્રમાણે તમે તમારી જાતને સ્વર્ગીય પરિસ્થિતિમાં મૂકે, પણ સોબતી તરીકે મને એકલાને રાખો, તોપણ તમારી પરિસ્થિતિ જેવી જોઈએ તેવી નહીં જ કહેવાય.

‘માણસ તેની પરિસ્થિતિથી ઘડાય છે,’ એ સામાન્ય સિદ્ધાંત, આ બધી વિચારણાઓને કારણે નબળો પડતો નથી; પરંતુ તેને એક નવું જ સ્વરૂપ જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે. તે સ્વરૂપ ડાર્વિનના ચેલાઓ કે માક્સના ચેલાઓની વ્યાખ્યામાં તેને નથી જ મળતું. ઉપરાંત, આ વિચારણાઓને કારણે તે સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ કરવાની બાબતમાં પણ સાવચેત રહેવાની આપણને ચેતવણી મળે છે; નહીં તો તે આપણી જ ઉપર ચડી વાગે. આપણી ઉપર ખીજની અસર થાય છે એટલું જ નહીં, પણ આપણે પણ તેમની ઉપર અસર કરીએ છીએ,

એવું સમજી ન રાખીએ, તો આપણે કેઈ પણ સામાજિક સિદ્ધાંતનું સ્વરૂપ બરાબર સમજી શકવાના નથી. ‘ખીબચોના ભલા માટે જીવન વ્યતીત કરવામાં’ આપણે સારું જ કરીએ છીએ; પરંતુ તેમની બાબુથી જોઈએ તો આપણે પણ ‘ખીબચો’ જ છીએ, એ વસ્તુને ઉપરછલી પરોપકારવૃત્તિ ઝટ ભૂલી જાય છે.

આના સંબંધમાં, ‘સારી પરિસ્થિતિ’ એ શબ્દનો અર્થ પણ આપણે જરા ઝીણવટથી સમજવો જોઈએ. થોડી વાર પૂરતા આપણે તેમને જે સામાન્ય અર્થ કરવામાં આવે છે, તે કબૂલ રાખીએ કે, ‘સારી પરિસ્થિતિ’ એટલે આબુખાબુની ભૌતિક સાધનસામગ્રી — ઘર, કપડાં, અન્ન, અવકાશ, હવા, પ્રકાશ, ગરમી ઇત્યાદિમાં સુધારો. સામાન્ય રીતે એમ માનવામાં આવે છે કે, દરેક નાગરિક આ પૃથ્વી ઉપર આવે કે તરત તેને આ બધી વસ્તુઓ તો તૈયાર મળવી જોઈએ, તથા તે બધી વસ્તુઓ તેને મળી રહે એ જોવાનું કામ સમાજવ્યવસ્થાનું છે. આ વસ્તુની હું ના નથી પાડતો; પરંતુ આ વિચારસરણી તેની પછીનું એક સત્ય ભૂલી જાય છે, તે તેને દર્શાવી આપવું જોઈએ: આ બધી ‘પરિસ્થિતિ’રૂપ વસ્તુઓ માનવ મજૂરીની પેદાશ છે; અને તેમને સુધારવાનો એક જ માર્ગ હોઈ શકે અને તે એ કે, આ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરનાર કામદારોને સુધારવાનો.

આ વિષયનો અભ્યાસ કરનારા સંખ્યાબંધ માણસોને મેં પૂછ્યું છે કે, તેઓ ‘સારી પરિસ્થિતિ’ શબ્દનો શો અર્થ કરે છે; તો આઠમાંથી દશ દાખલાઓમાં સૌથી પ્રથમ એ વસ્તુ દર્શાવવામાં આવી કે ‘સારાં ઘરો.’ — જોકે, એક કે એ દાખલામાં તો ‘સારાં’ ને બદલે ‘વધારે’ કહીને મુઠો ગૂંચવી નાખવામાં આવ્યો હતો. હવે ‘સારાં ઘરો’ એ ‘સારી પરિસ્થિતિ’ના પ્રતીક તથા સારરૂપ છે, એમ આપણે સ્વીકારી

લઈએ; તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે, સારાં ઘરો અસ્તિત્વમાં કેવી રીતે આવશે? એ તો ઉઘાડું છે કે, તેનો એક જ માર્ગ છે : તે ઘર બાંધવામાં કામે લાગનારાઓ બધા જ, અર્થાત્ શહેરની યોજના તૈયાર કરનારી સમિતિ તથા મકાનનો નકશો તૈયાર કરનારાઓથી માંડીને ઈંટો ચાંપનારા નાના મજૂરો સુધીના બધા જ ઊંચા પ્રકારની કારીગરી કે કુશળતા દાખવે તો જ તેમ બને. તે જ વાત મકાન બાંધવામાં વપરાતી વસ્તુઓ, જેવી કે, ઈંટો, ચૂનો, ઈમારતી લાકડાં, પ્લાસ્ટર, નળિયાં, કાચ, લોહું, સીસાની નળીઓ અને બાકીની તમામ વસ્તુઓને પણ લાગુ પડે છે. એ આખી પ્રક્રિયાના દરેક અંગમાં ટૂંકીપણું, વૈજ્ઞાનિક આવડત, અને વૈયક્તિક કુશળતા ભેગાં દાખવવામાં આવે, તેના ઉપર જ છેવટના પરિણામનો આધાર છે. તે વસ્તુઓમાં સુધારો કરો, એટલે તમને સારાં ઘર મળશે. તેમને સુધારો નહીં, તેમની જાત બગડવા દો, તો તમને ભવિષ્યનાં ઘોલકાં મળશે. છેલ્લાં થોડાં વર્ષો દરમિયાન સુધારાઈઓએ કરેલાં મકાનો એ દશાએ થોડા વખતની અંદર જ પહોંચવાનાં છે.

પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં તો સારાં અને ખોટાં તત્ત્વોનું વિચિત્ર મિશ્રણ જ નજરે પડે છે. કેટલાક દાખલાઓમાં યોજના, કલ્પના, તથા કારીગરી ઠીક હોય છે, પરંતુ સાધનસામગ્રી તકલાદી હોય છે. કેટલીક વાર યોજના મૂર્ખાઈભરેલી ને કલ્પના નિર્માલ્ય હોય છે, પરંતુ સાધનસામગ્રી તથા કારીગરી ઉત્તમ હોય છે. કેટલીક વાર બધી જ બાબતો સારી હોય છે, તો કેટલીક વાર બધી જ બાબતો ખરાબ હોય છે. જાણે એક જ નાવમાં સદાચારી અને દુરાચારી, વીરો અને બદમાસો, સામસામે જોર કરતા હોય એવી વ્યગ્ર પ્રક્રિયા થઈ ને ઊભી રહે છે. માનવમજૂરીનું રહસ્ય સર્વાંગીણ દૃષ્ટિએ ન સમજનારા,

પરંતુ જુદા જુદા અંશે પૂરતું જ વિચારનારા આજના જમાનાનાં પ્રતીકરૂપ એ વસ્તુ છે.

તકલાદી આંધકામને ખરાબ પ્રકારે કરાતી મજૂરીમાત્રના નમૂના તરીકે ગણીને હું એમ અતાવવા માગું છું કે, ખરાબ રીતે કરેલું કામકાજ તેમાં ભાગ લેનાર અથવા પક્ષોને હીન બનાવનાર તથા માનવ પ્રાણી તરીકે તેમની સત્વહાનિ કરનાર વસ્તુ છે. તે વસ્તુ કારીગરનું પોતાનું સ્વમાન યોછું કરે છે એટલું જ નહીં, પણ તેના કામકાજ તરફ નજર કરનાર અથવાની નજરમાં તેને હલકો પાડે છે. તે આખા નૈતિક વાતાવરણને કલુષિત કરે છે. તેને આર્થિક મદદ કરનાર રાજ્યતંત્ર, તેની યોજના કરનારા તેના કલ્પકો, તેનો ઠેકો રાખનારા, તેમાં કામ લાગનારાં તમામ દહાડિયાં, તથા તેવાં આંધકામ નભાવી લેનાર આમ-જનસમુદાય — એ અધાને તેનાથી નૈતિક નુકસાન થાય છે. પછી એ નુકસાનને પહોંચી વળવા તેનો સામનો કરવા કે તેને નાબૂદ કરવા નીતિશિક્ષકો અને ધર્મોપદેશકો તેમનું અધું જોર અર્થે, તોપણ તેઓ સફળ ન નીવડી શકે. એવું કામ કરનારા અથવા પક્ષો વચ્ચેનો આપસ-આપસનો સંબંધ પણ હલકા પ્રકારનો હોય છે. તે અધાને એકબીજા પ્રત્યે આદરભાવ નથી હોતો. તે અધા અંતરમાં એમ જાણતા હોય છે કે, પોતે એક ભારે દગાબાજી કરી રહ્યા છે. તેથી તેઓની એકબીજા પ્રત્યેની વફાદારી, દગાબાજોની ટોળીમાં હોતી વફાદારીની હદથી જરાય ઉચ્ચ કેટીની નથી હોતી. તેમ જ એ કામ ‘મૂડીદારોના રાજ્યતંત્ર’ હેઠળ કરવામાં આવ્યું હોય કે ‘મજૂરોના રાજ્ય હેઠળ’ કરવામાં આવ્યું હોય, તોપણ પરિણામે કશો જ ફેર પડતો નથી. પોતે ભેગા મળીને જે કામ કરી રહ્યા છીએ તે સુંદર છે તથા પ્રમાણિત, એક વા ભાનથી દિલમાં જે સ્ફૂર્તિ ઊપજે છે,

તેના વિના માણસ માણસ વચ્ચે માનભર્યા સંબંધો ઊભા થવા મુશ્કેલ છે. એવા સંબંધો આખી ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિ માટે ભારે અગત્યના છે. પરંતુ ઉપર જણાવેલા દાખલામાં તેમનો સદંતર અભાવ છે. તેથી આખું નૈતિક વાતાવરણ દૂષિત બની જાય છે. તેવા વાતાવરણમાં પરસ્પર ઝેરવેર, અવિશ્વાસ અને સંકુચિતતા જ ઊભાં થાય; ઉદારતા તથા વક્ષાદારીની ભાવના ન જ ઊભી થાય. તેઓ ખોટી રીતે મેળવેલી લૂંટમાં ભાગ મેળવવા જરૂર તકરાર કરવાના; પાંતાનું કામકાજ खराब प्रकारે કરતા સમાજને एवी तकरारोंमांथी कोई बचावी नहीं शके. લૂંટારુઓ, ચાંચિયાઓ, ધૂતોં, તથા જાહેર જનતાની સુખશાંતિના તેવા ખીજા દુશ્મનોની ટોળીઓમાં અંદરેઅંદર પ્રવર્તતી વક્ષાદારી તથા સરચાર્ધ વિષે ભારે પ્રશંસાભરી વાતો કહેવામાં આવે છે; પરંતુ તે જાતની વક્ષાદારી કે સરચાર્ધ બહુ દીર્ઘજીવી હોતી નથી; તથા કાળ-ભાવનાની કસોટીએ પાર ઊતરી શકતી નથી. કાળ તેનાં મૂળ ખોદ્યા જ કરતો હોય છે, અને જ્યારે લૂંટની વહેંચણીનો વખત આવે છે, ત્યારે આખી ઇમારત ભાગી પડે છે.

આ મુદ્દાને હજી પણ કેટલોય વિસ્તારી શકાય. પરંતુ તે અનાવશ્યક છે; કારણ કે બધા જ સમજદાર માણસોને તેનું રહસ્ય સ્પષ્ટ સમજાઈ ગયું હોય છે. બાકી વિસ્તાર જ કરવો હોય તો તો, રેઢિયાળ કામકાજથી આખા સમાજનું નૈતિક વાતાવરણ શિથિલ બની જાય છે એ વસ્તુ કહી દીધા બાદ, સારા કામકાજથી આખા સમાજના નૈતિક વાતાવરણમાં થતો સુધારો લંબાણથી વર્ણવી શકાય. એ પ્રમાણે બંને જાતના કામકાજની તે કામકાજ કરનારાઓ ઉપર થતી અસર વર્ણવી દીધા બાદ, તે કામકાજ જેઓને માટે કરવામાં આવે છે, તેમના ઉપર થતી અસર વર્ણવવામાં કેટલાંય પ્રકરણો ભરી

શકાય. દાખલા તરીકે, સારી રીતે બંધાયેલા તથા સુવ્યવસ્થિત શહેરમાં રહેવું, તથા પોતાના ઘરની બારીમાંથી ડોકિયું કરીએ ત્યારે કે પોતાને રોજને કામે જવા નીકળીએ તે વખતે, પોતાની આસપાસના પોતાના માનવબંધુઓની કુશળતા, આવડત, અને વિશ્વાસુપણાની સાબિતીઓ જોવા મળે, એ કેવી સરસ વસ્તુ છે! તે નગરના રહેવાસીઓ માટે તે કેવી સરસ કેળવણી છે! ભવિષ્યની પ્રજા માટે તે કેવો ઉત્તમ વારસો છે! તેનાથી માનવજાતિના ગૌરવ વિષે આપણને કેવી લાગણી ઊભી થાય છે! તેનાથી તે કુશળ, પાવરધા, અને વિશ્વાસુ લોકોના ટોળામાં જોડાવાનો આપણને કેવો ઉમળકો થાય છે! પરંતુ તે બંધાથી ઊલટી પરિસ્થિતિમાં રહેવું એ કેવી ખરાબ વસ્તુ છે! જાહેર મકાનો શું, કે ઘર શું, કે દુકાનો શું, જ્યાં ત્યાં તમને ખરી વસ્તુઓના દેખાવવાળી જૂઠી વસ્તુઓ જ જોવા મળે; અનાવડત અને બદમાસી (એ બંનેનું કાયમી જોડકું હોય છે) ચારે બાજુ વ્યાપેલા કદરૂપાપણામાંથી અને ગોટાળામાંથી તમારી સામે ડોકિયાં કર્યા કરે; અને કામ કરનારાઓ પોતે તમારા દેખતાં જ તેમની વેઠિયાવાડ કરતા હોય — માણસજાતની દુષ્ટતાની એ બધી ઉઘાડી સાબિતીઓ સામે કયું ધર્મપુસ્તક માણસજાતને ચાહવાનું તમને સમજવી શકે? કયો ધર્મસિદ્ધાંત તેના દિવ્ય જન્મ વિષે તમને ખાતરી કરાવી શકે? તમે તેો ઊલટું એમ જ કહેવાના, ‘ચાલ ભાઈ! આ લોકોથી દૂર ભાગ.’

રચનાત્મક નાગરિક ધર્મનું અંતિમ ધ્યેય માણસની પોતાની જાત સુધારવાનું છે, એ મેં પૂરેપૂરું કબૂલ રાખ્યું છે. પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે, એ મુશ્કેલ તથા મહાભારત કામ શરૂ કર્યાથી કરવું? તેના પાયા આપણે કયાં નાખવા? મારી એવી સૂચના છે કે, આપણે તેની શરૂઆત કુશળતા, આવડત

અને ટ્રસ્ટીપણાની દિશામાં માણસના કામકાજની જાત સુધારવાના પ્રયત્નથી કરવી જોઈએ; તથા સામાજિક, રાજકીય કે કેળવણીવિષયક અધ્યાનને એ બાબત ઉપર જ કેન્દ્રિત કરવાં જોઈએ. આપણે ખાતરી રાખવી જોઈએ કે, ત્યાં કરેલા સુધારાનો પડઘો કામ કરનારાઓ તથા જેમને માટે તે કામ કરવામાં આવે છે તે અધ્યાની જાત અથવા 'ગુણ' ઉપર તેમ જ તેમની વચ્ચે પ્રવર્તતા પ્રેમના, ભાઈચારાના, એકચના કે ખીજા તેવા સંબંધો ઉપર જરૂર પડશે. નાગરિકતાને લગતા સહગુણોની તથા વીરતાની કેળવણી આપવાની આ આડકતરી પદ્ધતિ છે. પ્રેરક વ્યાખ્યાન કે ઉપદેશ આપવાની જે સીધી રીત છે, તેને તો પડતી જ મૂકવી જોઈએ. અલબત્ત, તે પદ્ધતિ ઉપર જ આધાર રાખવામાં ન આવે કે તેનો વધારે પડતો ઉપયોગ કરવામાં ન આવે, તો તે પણ તાબેદાર સાથી તરીકે તથા છેવટની ઘડીએ ખીલાને પૂરેપૂરો અંદર પેસાડવા માટે વિજયનાદ સાથે હથોડાનેા છેલ્લો ઘા કરવા પૂરતી ભારે ઉપયોગની છે.

ધાતુનાં પતરાં બનાવતી વખતે વધારે-ઓછી ગરમીને કારણે કે મૂળ ધાતુમાં કાંઈ ખામી હોવાને લીધે કોઈ કોઈ વાર પતરાની ઉપર પરપોટો ઊપસી આવે છે. તે વખતે તે પરપોટાને કેવી રીતે બેસાડી દેવો એ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. બિનઅનુભવી માણસ તો એમ જ કહે કે, તે પરપોટાને હથોડાથી ટીપવો એટલે તે બેસી જશે. પરંતુ અનુભવીઓ જાણે છે કે, તમે જો પરપોટાને જ સીધો ટીપવો જાઓ, તો પતરામાં ક્રાટ જ પડી જાય. તેથી તેઓ પરપોટાની આસપાસનો ભાગ ટીપવા માંડે છે. શરૂઆતમાં તો બને તેટલે દૂરથી ટીપવાનું શરૂ કરે છે, અને ધીમે ધીમે તે પરપોટાની પાસે આવતા જાય છે. દરમ્યાન પેલો પરપોટો, કે જેને ન અડવાની તેઓ ખાસ

કાળજી રાખે છે, તે ધીમે ધીમે ઓછો થતો જાય છે, અને અંતે યેસી જાય છે.^૧

‘પરપોટા ઉપર જ સીધો હથોડો ન મારતા; તેની આજુબાજુ સંતથી હથોડો ચલાવો.’ આપણા સમાજજીવનમાં જે જોખમ-કારક પરપોટા અવારનવાર ઊભા થાય છે, તેમને સીધા કરવાનો ભાર જેઓ પોતાને માથે લઈ બેઠા છે તેઓને, તથા સામાન્ય રીતે જેઓ જનસમુદાયના આમ-હિતના સંરક્ષકો મનાય છે તેમને હું આ નિયમ ભેટ ધરું છું. પરપોટા ઉપર જ ટીપવા જતાં ધાતુનાં કેટલાંય કીમતી પતરાં તૂટી ગયાં છે.

૧૬

આધ્યાત્મિક અને ભૌતિક

આપણી આજની સંસ્કૃતિ સામે મુકાતા સંખ્યાબંધ આક્ષેપોમાં સૌથી સામાન્ય આક્ષેપ એ છે કે, તે ‘ભૌતિક’ છે. આપણા સામાજિક રોગ-મીમાંસકોના અંથોમાં પણ ‘ભૌતિકવાદ’ શબ્દ વારંવાર નજર પડે છે, અને ઘણી વાર તે આપણને લાગુ પડેલા સૌથી ખરાબ રોગના નામ તરીકે અથવા તે તેવા બધા જ રોગોના સારરૂપે તેને રજૂ કરવામાં આવે છે. એવું કહેવામાં આવે છે કે, આ જમાનાનો ભૌતિકવાદ જો દૂર કરવામાં આવે, તો સમાજના બધા રોગોની જડ નીકળી જાય, અને બાકીનું કામ બધા માટે સહેલું થઈ જાય. તેને દૂર કરવા માટે જુદાં જુદાં ઔષધો પણ બતાવવામાં આવે છે. કેટલાક ખ્રિસ્તીધર્મના પ્રચાર સૂચવે

૧. આ ઉદાહરણ મને સર ઓલિવર લોન્ગ પાસેથી મળ્યું છે. તે કહે છે કે, હર્બટ સ્પેન્સર સાથે વાતચીત કરતાં તે તેમને મળ્યું હતું.

છે; તો કેટલાક નવા કાયદાઓનો વળગાડ સૂચવે છે. દુનિયાનો એ મહારોગ દૂર કરવા ખાતર આધ્યાત્મિક ઉપાયોનું આખું વૈદક શ્રીંદવામાં આવે છે, અને સંખ્યાબંધ ‘વાદો’માંથી વધુ શિષ્ટ લાગતા વાદોના આખા લશ્કરને તેની ઉપર હુમલો કરવા તૈયાર કરવામાં આવે છે. પરંતુ મને ચોક્કસ વહેમ જાય છે કે, ‘ભૌતિકવાદ’ એ શબ્દ ‘વસ્તુશૂન્ય વિકલ્પ’ જ છે.

તમે ભૌતિકવાદ દૂર કરવા માટે રજૂ કરાતા તેમ જ જાહેર કરાતા ઉપાયોને તપાસશો, તો એક ધ્યાન ખેંચે તેવી ધીના તમારી નજરે પડશે કે, તેમાંનો દરેક ઉપાય ભૌતિક પાયા ઉપર જ રચાયેલો હશે. તે દરેક ઉપાય ભૌતિક સંસ્થાની મદદ કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે લેતો જ હશે; અને ઘણી વાર તો નિર્લજ્જપણું! તેમાંના જે ઉપાયો ભૌતિક ‘પરિસ્થિતિ’ અથવા ‘બાહ્ય સંબંધો’ સુધારવાનો માર્ગ લે છે, તેમની બાબતમાં તો એ વસ્તુ ઉઘાડી જ છે; પરંતુ જે ઉપાયો ‘આધ્યાત્મિક’ પરિભાષા વાપરે છે, તેઓ પણ દેવળો, વ્યાસ-પીઠો, નિશાળો, સભાસ્થાનો, છાપખાનાં, ચોપડીઓ અને શબ્દોનો ઉપયોગ તો કરતા જ હોય છે. કેટલાક ઉપાયો તો આ ‘ભૌતિક સંસ્કૃતિ’ સાથે એટલા બધા ગાઠપણે સંકળાયેલા હોય છે કે, તેના વિના તેઓનું કામ જ આગળ ન ચાલે. ‘સમાજનું અધ્યાત્મીકરણ’ ઇચ્છતા કોઈ પણ માણસને પૂછો કે, તું તે વસ્તુ શી રીતે સિદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે, તો તે તરત જ કોઈ ને કોઈ પ્રકારના ભૌતિકવાદનો જ આશરો લેશે — ભલે પછી તે કોઈ પરિષદ જ ભરવા પૂરતો હોય. કારણ કે તેને માટે તરત એછે ભાડે ટિકિટો આપવા રેલવે કંપનીઓને અરજ કરવામાં આવશે, અને પ્રતિનિધિઓને સભાસ્થાને લઈ જવા માટે કેટલાય કોલસા બાળી નાખવામાં આવશે. જ્યાં લગી માણસનો આત્મા શરીર સાથે જોડાયેલો છે, કે

તેનું મન કોઈ પણ રીતે મગજના તંતુઓ સાથે જોડાયેલું છે, ત્યાં લગી ‘ભૌતિકવાદ’નો ફિટકાર કાંઈક સંયમપૂર્વક કરવો જોઈએ.

જોકે એ ફિટકાર કરનારાઓ કંઈક મહત્ત્વની વસ્તુ કહેવા માગે છે, એ ઉઘાડું છે; પરંતુ તેઓ ચોક્કસ શું કહેવા માગે છે, એ સમજવું મુશ્કેલ છે. તેઓ ભૌતિક તત્ત્વને ખિલકુલ નાખૂદ કરીને તેના વિના જ ચલાવવાનું તો નહીં જ ઇચ્છતા હોય; કારણ કે અશરીરી આત્માઓ પણ કદાચ તેમ નહીં કરી શકે. જ્યાં લગી અખજો માણસોને ખવરાવવાનાં છે, ઠાંકવાનાં છે, હૂંફાળાં ઘરોમાં વસાવવાનાં છે, ત્યાં સુધી સમાજને ભૌતિક તત્ત્વ સાથે લેવા દેવા રાખ્યા વિના કેમ કરીને ચાલવાનું? એ અખજોને આપણે ચાંદ્રિકા નહિ જ ખવરાવી શકીએ, મેઘધનુષ્યના રંગો નહિ જ પહેરાવી શકીએ, તત્ત્વચર્યામાં જ નહીં વસાવી શકીએ, કે સુંદર શબ્દો વડે જ ગરમી નહીં પૂરી પાડી શકીએ. એટલે આ ફિટકાર કરનારાઓ ભૌતિક તત્ત્વને નાખૂદ કરવાનું તો નહીં જ ઇચ્છતા હોય, પણ તેને તેના યોગ્ય સ્થાને મર્યાદિત કરવાનું જ ઇચ્છતા હશે. પરંતુ ભૌતિક તત્ત્વનું સાચું સ્થાન શું અને કેટલું છે તે સ્પષ્ટ રીતે સમજ્યા વિના, એ બાબતમાં કશો જ પ્રયત્ન ન કરી શકાય. પરંતુ એ વસ્તુની સ્પષ્ટ સમજ બહુ મુશ્કેલ તેમ જ વિરલ છે.

ભૌતિક તત્ત્વ એટલે શું? જુદા જુદા ફિલસૂફો આ પ્રશ્નનો જુદો જુદો જવાબ આપે છે; પરંતુ તેની એવી વ્યાખ્યા આપીએ કે, “ભૌતિક તત્ત્વ એટલે એવી વસ્તુ કે જેના વિના આપણે ન ચલાવી શકીએ” — તો કંઈ વાંધો નહીં આવે. એક પતિએ પોતાની પત્નીની કબર ઉપર જે સુપ્રસિદ્ધ લેખ કોતરાવ્યો છે કે, ‘જેની સાથે જીવવું અઘરું છે, પણ જેના

વિના જીવવું તેથી પણ અધરું છે' — તેના જેવી એ વ્યાખ્યા છે. તેથી જરા વધુ ઊંડા ઊતરીએ, અને મતભેદનું જોખમ વહોરી લઈએ, તો કહી શકાય કે, ભૌતિક તત્ત્વ આત્મ-સાક્ષાત્કારની પ્રથમ ભૂમિકા છે; આધ્યાત્મિક અનુભવનો માર્ગ મૌલિક વસ્તુઓમાં થઈને જ જાય છે; તેમને વટાવીને નહીં. બીજી બાબુ, તેથી ઊલટું કહીએ તો, ભૌતિક તત્ત્વ સ્પષ્ટપણે અવગત થઈ જવું, તેનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ થવો અને તેનો ઊંડા અનુભવ થવો, તેનું નામ જ આધ્યાત્મિક. ભૌતિક વસ્તુઓને જ જ્યારે કુશળ કારીગરીથી, 'હ મેશને માટે સૌંદર્યભરી અને આનંદભરી' ચીજોરૂપ બનાવી દેવામાં આવે છે, ત્યારે તે આધ્યાત્મિક વસ્તુઓરૂપ જ બની જાય છે; અને જ્યારે તેવી વસ્તુઓનું સૌંદર્ય અનુભવીને તમે આનંદિત થાઓ છો, ત્યારે તમે પોતે આધ્યાત્મિક બનો છો.

જગતનું સામાન્ય કામકાજ, માનવજાતિની આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિના મૂળરૂપ તેમ જ તેને ઊગવાની ભૂમિરૂપ છે, એવું માનનારાઓમાંનો હું એક છું, એવું તમે હવે જાણી ગયા છો. માણસોનાં શરીરને પોષણ આપનાર રોજની રોટીને તેમના આત્માને પોષણ આપનાર આધ્યાત્મિક રોટી બનાવી શકાય, તથા રોટી કમાવાની ક્રિયાને આધ્યાત્મિક વિકાસનું સાધન બનાવી શકાય. હું પોતે તો સમજી જ નથી શકતો કે, ભૌતિક પ્રાણી તરીકે માણસ પોતાની આજીવિકા જે પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ચલાવે છે, તે પ્રવૃત્તિઓ બાતલ રાખવામાં આવે, તો બીજે કયે માર્ગે માણસના આત્માનો વિકાસ સાધી શકાય. કાલાઈલે કહ્યું છે, 'હું જો માણસોને જ માન આપું છું — ત્રીજા કોઈ ને નહીં : એક તો મજૂરી કરીને થાકતો કારીગર — કે જે પોતાની મજૂરી દ્વારા ભૌતિક સાધનોથી ભૌતિક પૃથ્વીને જીતીને માણસની બનાવે છે... અને બીજો, આધ્યાત્મિક પોષણ

માટે અનિવાર્ય એવી વસ્તુઓ મેળવવા માટે ઉદ્યમ કરનાર માણસ : રોજની રોટી માટે નહીં, પણ જીવનની રોટી માટે . . . આ ખીજને હું પહેલા કરતાં પણ વધુ માન આપું છું.’

પરંતુ આ માણસો સાથે જ બે છે? તેમને જરા ઝીણવટથી તપાસશો તો તમને માલૂમ પડશે કે, તે બંને એક જ છે. તેઓ જુદા જુદા જે વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરે છે તેમની અનિવાર્યતાની બાબતમાં, તથા તે અનિવાર્ય છે એવા ભાવની બાબતમાં, તેઓ બંને એક બની જાય છે.

સ્થૂલ પદાર્થ કે વિશ્વનું લૌકિક તત્ત્વ એવી વસ્તુ છે કે, તેના વિના આપણામાને કોઈ, ચરે ગમે તેવો આધ્યાત્મિક વલ્લજ્જવાળો પણ, ન ચલાવી શકે; એ કથનમાં હવે હું એક ખીજું કથન ઉમેરું છું, અને તે પણ તેના જેટલું જ નિર્વિવાદ છે.

લૌકિક તત્ત્વની ભારેમાં ભારે અર્થપૂર્ણ એવી વિશિષ્ટતા એ છે કે, તેનો સદુપયોગ કરવામાં આવે, તો તે પણ સામો તેવો જ જવાબ વાળે છે. લૌકિક તત્ત્વનું અંતિમ સ્વરૂપ ગમે તે હોય, પરંતુ જ્યારે તેનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, ત્યારે બદલામાં તે જે કીમતી વસ્તુઓથી આપણને નવાજે છે, તેને અંત જ નથી. તેનો દુરુપયોગ કરે તેની સાથે જ તે તમારો ખરાબમાં ખરાબ દુશ્મન બની જાય છે; તેનો સદુપયોગ કરે, તો તે તમારો સારામાં સારો મિત્ર બની જાય છે. ‘લૌકિક તત્ત્વની ઉત્તમ બનવાની શક્યતા’ એ વિષય ઉપર કોઈએ હજી અંત નથી લખ્યો એ નવાઈની વાત છે. ખીજ કશા ખાતર નહીં, તો પેલા ખોટે રસ્તે ચડેલા ફિલસૂફીની સાન ઠેકાણે આવે તેટલા માટે પણ તે અંત લખાવો જોઈએ. જે લોકો લૌકિક તત્ત્વનો દુરુપયોગ કરે છે, તેમની સાથે તે તત્ત્વ જે ગંદી રમતો રમી જાય છે, તે

જોવામાં આવ્યા કરતી હોવાથી, પરંતુ જેઓ તેનો સદુપયોગ કરે છે, તેમને તે તત્ત્વ જે ઉદાર બદલો આપે છે, તે તરફ નજર ન જતી હોવાથી ભરમાઈ જઈને તે ફિલસૂફીએ ભૌતિક તત્ત્વને સ્વભાવથી જ અનિષ્ટ કહ્યું છે. તમે સાંભળેલું સારામાં સારું સંગીત થોડાક લોઠાના તાર અને આબુઆબુના વાયુમંડળમાંથી જ નીપળે છે. જે સંગીતશાસ્ત્રી એ ભૌતિકતત્ત્વનો સારો ઉપયોગ કરે છે, તેને તે સામો તેવો જ બદલો આપીને કૃતાર્થ કરી મૂકે છે. કળાના ક્ષેત્રમાં કે વીરતાના ઇતિહાસમાં પ્રાપ્ત કરવામાં આવેલી કોઈ પણ ઉત્તમ સિદ્ધિ તમે જુઓ; તમને તેની પાછળ ભૌતિક તત્ત્વનો સારી રીતે કરેલો ઉપયોગ જ દેખાશે. આપણા અનુભવમાં આવતી તમામ ઘટનાઓમાં, પોતાનો સારો ઉપયોગ કરનારને સામો તેવો જ જવાબ આપવાનો ભૌતિક તત્ત્વનો સ્વભાવ મને સૌથી વધુ ઉત્સાહપ્રેરક લાગ્યો છે. જે લોકો તેનો દુરુપયોગ કરે છે, તેમના ઉપર તે અચૂક જે કારમું વેર લે છે; તેનું મને જરાય દુઃખ લાગતું નથી. તેના તે બંને સ્વભાવો માટે હું તેની આગળ મારું શિર ઝુકાવું છું, અને ઈશ્વરને હાર્દિક ધન્યવાદ આપું છું કે, મને તેણે ભૌતિક જગતમાં જીવવા મૂક્યો છે.

પરંતુ ભૌતિક તત્ત્વનો ‘સારો ઉપયોગ’ એટલે શું, કે જેનો તે ઉદારતાથી સામો તેવો જ જવાબ આપે છે? તથા તેનો ‘ખોટો ઉપયોગ’ એટલે શું, કે જેથી દુભાઈને શિક્ષા કર્યા વિના તે કદી અંપતું નથી? ‘સારો ઉપયોગ’ એટલે જે ત્રણ વસ્તુઓ આ વ્યાખ્યાનોમાં હું તમારી આગળ ધર્યાં કરું છું, તે ત્રણ વસ્તુઓવાળો ઉપયોગ - અર્થાત્ દ્રસ્ટીપણું, વૈજ્ઞાનિક આવડત અને વૈયક્તિક કુશળતાપૂર્વક કરેલો ઉપયોગ. અને ‘ખોટો ઉપયોગ’ એટલે તે ત્રણ વિનાનો અર્થાત્ દગાબાજી, ઝિનઆવડત, અને અકુશળતાથી કરેલો ઉપયોગ. માણસ

એટલે ભૌતિકતત્ત્વનો સાચો ઉપયોગ કરનાર ટૂંકી; અને ભૌતિક તત્ત્વ એટલે સારા કામદારનો ઉદાર મિત્ર અને ખરાબ કામદારનો કઠર દુશ્મન. માણસ અને ભૌતિક તત્ત્વની આ બે વ્યાખ્યાઓ ઉપર ધ્યાનપૂર્વક વિચાર કરવા હું ફિલસૂફી, ધર્મતત્ત્વજ્ઞો, ભૌતિકશાસ્ત્રીઓ, જીવાનોના શિક્ષકો, અને મજૂરપક્ષના આગેવાનોને વિનંતી કરું છું.

આપણા ‘હુકો અને ફરજો’ને આપણા માનવબંધુઓ પૂરતાં જ નિયત કરી દઈએ, તો આપણે તેમની બહુ સંકુચિત વ્યાખ્યા બંધી કહેવાય. તે તો આખા વિશ્વ જેટલાં વિસ્તૃત છે. તેમનાં મૂળ આખા વિશ્વની ધરતીમાં નંખાયેલાં છે. આખું વિશ્વ દરેક માણસના રોજિંદા કામ ઉપર નજર રાખે છે; તથા ભૌતિક તત્ત્વનો સારો ઉપયોગ કરવા માટે બંધાયેલા ટૂંકી તરીકે, તે પોતાની ફરજ અદા કરે કે ન કરે તે અનુસાર, તેને બદલો આપે છે કે શિક્ષા કરે છે. ‘ચંત્ર-શાસ્ત્રી અને ગણિતશાસ્ત્રી, તથા અતિ મહાન પરમેશ્વરનો નમ્ર સેવક’. ભૌતિક તત્ત્વ પ્રત્યેની આપણી ફરજ, એ ઈશ્વર પ્રત્યેની આપણી ફરજનું જ ખીલું નામ છે. એ ફરજ આપણે અદા કરીએ તોના ઉપર જ સ્થળ અને કાળમાં આપણને મળેલા બધા હુકો આધાર રાખે છે. ભૌતિક તત્ત્વ પ્રત્યેની આપણી ફરજ ખંતથી અદા કરવા દ્વારા આપણે ઈશ્વર તેમ જ આપણા માનવબંધુઓની સેવા કરીએ છીએ; તેમનાં શરીર તેમ જ તેમના આત્માની સેવા કરીએ છીએ. પરંતુ તે ફરજ પ્રત્યે આપણે બેદરકાર રહીએ, તો તે બંનેની કુસેવા કરીએ છીએ, તેમને અન્યાય કરીએ છીએ, તથા બહર કરીએ છીએ કે, ‘માનવ ભાંડુઓ પ્રત્યે અમારામ! પ્રેમ નથી.’ પત્રી આપણે ખીલુ ગમે તેટલી ‘સમાજસેવા’ કરીએ, તોપણ આપણે કરેલા અન્યાયનો બદલો વળી શકે નહિ. રોગ-

મીમાંસકો જે સામાજિક રોગોનું નિદાન કર્યા કરે છે, તે બધાનું મૂળ ભૌતિકવાદ નથી; પરંતુ ભૌતિક તત્ત્વનેા દુરુપયોગ છે, તેને કરેલો અન્યાય છે, અકુશળતાથી કરેલું કામકાજ છે, વસ્તુઓનેા બિનઆવડતપૂર્વક કરેલો ઉપયોગ છે, અને મજૂરીમાં દાખવેલી હરામખોરી છે. એ તો પોતાના વિશ્વાસ-ઘાતી ટ્રસ્ટીઓ ઉપર તેણે લીધેલું વેર છે. તમે ભૌતિક તત્ત્વ સાથે મિત્રાચારીભરી રીતે વર્તો, તો તે તમને કાયમનાં રહેઠાણો પૂરાં પાડશે; પરંતુ તેને તમારો દુશ્મન બનાવશો, તો તે તમને અંધારખીલમાં ધકેલી મૂકશે.

‘ભૌતિકવાદ,’ ‘પરિગ્રહીપણું,’ ‘હરીફાઈ’ — આજની ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિ સામે વારંવાર કરવામાં આવતા આ ત્રણ આક્ષેપોનેા અર્થ લગલગ સરખો જ થાય છે; અને મેં જણાવ્યું છે તેમ, તે આક્ષેપો પાછળ કંઈક મહત્ત્વનેા અર્થ જરૂર છે. પરંતુ તે કયો? અત્યાર સુધી જે વિચારસરણીને આપણે અનુસરતા આવ્યા છીએ, તેમાંથી એનેા જવાબ આપણને મળે છે: તે ત્રણે આક્ષેપો કદ અથવા જથાને ઉદ્દેશીને છે; અર્થાત્ ભૌતિક તત્ત્વના મોટા જથા સામે, મિલકતના મોટા જથા સામે, અને ધનના મોટા જથા સામે છે. ભૌતિક તત્ત્વ પ્રત્યે જરાય આદર વિનાનેા તથા જરાય ભય વિનાનેા ભૌતિકવાદ; ‘વધારે’ની જ માગણી કર્યા કરતું પરિગ્રહીપણું; અને કોણ ‘સૌથી વધારે’ પડાવી ભય છે એ મુદ્દા ઉપર જ ચાલતી હરીફાઈ — આ ત્રણ જરૂર આપણી અધોગતિ કરે છે, તથા આપણને નુકસાન કરે છે. કાળ અને ગુણ પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરી, સ્થળ અને જથાની જ ઉપાસના કરતા જમાનાના તે ત્રણે દુર્યુષ્ણો છે. પરંતુ ભૌતિક તત્ત્વ પ્રત્યે આદર અને ભયની લાગણીવાળો ભૌતિકવાદ, અર્થાત્ ઉદ્યમ વડે તે તત્ત્વમાંથી ‘સૌંદર્ય’ભરી અને આનંદભરી’ ચીજો

બનાવવા ઇચ્છતો, તથા, 'ભૌતિક તત્ત્વ આપણા ઉદ્ધમનો વળતો જવાબ આપશે, તથા આપણે તેને જેટલા વફાદાર રહીશું, તેટલું તે પણ આપણને વફાદાર રહેશે' એવી શ્રદ્ધાવાળો 'ભૌતિકવાદ' તો જેટલો વધારે હોય તેટલો સારો; કારણ કે, તે તો માનવ જીવનને ગૌરવ આપનાર સર્વ બાબતોનું ખાસ મૂળ છે. તે જ પ્રમાણે, વાસ્તવિક મૂલ્યોની ભૂખવાળું તથા તેવાં મૂલ્યો ઉત્પન્ન કરીને પોતાનાં બનાવવા ઇચ્છતું પરિગ્રહીપણું પણ આવકારદાયક જ છે. હું તો એમ જ કહું કે, બધા જ માણસો તેવી સંપત્તિના ઢગલા કરે, અને મેળવાય તેટલી મેળવે. તેમ જ જે હરીફાઈ, કોણ વધુ મેળવી જાય છે એ મુદ્દાને બદલે, કોણ વધુ સારું કરે છે એ મુદ્દાની આસપાસ ચાલે, તે હરીફાઈ વડે તો આખી પૃથ્વી છવાઈ જાયો, એમ જ હું કહું. જથાના જ ધ્યેયવાળી સ્થળ-ભાવનાની દુનિયામાં માણસોને કશું વ્યક્તિત્વ હોતું નથી; તેઓ એક સળંગ પ્રક્રિયાના માત્ર ઘટકો કે મણકા જ બની જાય છે; તે દુનિયામાં વિભાગનો કાયદો પ્રવર્તે છે; અને 'વિગ્રહનાં દુઃખો' તેને લગાટે લખાયેલાં છે. પરંતુ ગુણના ધ્યેયવાળી કાળ-ભાવનાની દુનિયામાં મનુષ્યો પરસ્પર સહકાર કરે છે, એક બીજાને આહે છે, અને પોતાને માટે 'કાયમનાં રહેઠાણ' આંધે છે. સ્થળભાવનાની દુનિયામાં જે ભૌતિકવાદ, પરિગ્રહીપણું, અને હરીફાઈ અનિષ્ટરૂપ છે, તે કાળ-ભાવનાની દુનિયામાં ગુણરૂપ બની જાય છે.

હું ફરી એક વાર કહું છું કે, માનવ સંસ્કૃતિનો જન્મ માણસના સામાન્ય કામકાજમાંથી થાય છે; ત્યાંથી આગળ વધતી વધતી તે સૂક્ષ્મ બાબતો તરફ પ્રગતિ કરે છે. જે એ વસ્તુ સાચી હોય, તો પછી સમાજની કળા, સાહિત્ય, અને ધર્મરૂપી આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિ રોજના કામકાજથી ખૂબ

જ વિખૂટી પડી જાય, એ તો ભારે દુર્ભાગ્યની વાત જ બની કહેવાય. આત્માના ખોરાકને આપણાં શરીરને પોષનાર રોજના ખોરાક સાથે જોડનાર સાંકળ તુટી જાય, અથવા માણસો ભૂલી જાય કે શરીરને ભૌતિક દૃષ્ટિએ અનિવાર્ય એવી વસ્તુઓ પૂરી પાડવાની મજૂરી, તેમ જ આત્માને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ અનિવાર્ય એવી વસ્તુઓ પૂરી પાડવાની મજૂરી એ એક સળંગ ક્રિયા છે, અને ઉત્તમતાનો એક જ નિયમ તે બંનેને લાગુ પડે છે, — તો તે કેવી ભારે કમનસીબીની વાત છે? કારણ કે, એ સળંગ ક્રિયાને એક છેડે ઉત્તમતા ન દાખવે ત્યાં સુધી ખીજે છેડે તેને દાખવવી એ અશક્ય વસ્તુ છે.

જ્યારે ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક વચ્ચે એ રીતે છૂટાછેડા થઈ જાય છે — અને આજે તેવા છૂટાછેડા થયા જ છે — ત્યારે ‘સારું જીવન’ જીવવાનો ઉત્સાહ અથૂક ઓસરી જાય છે. આપણે તેને વિષે ચર્ચાઓ કરીએ છીએ; તથા લેખકો, નીતિ-શાસ્ત્રીઓ, અને ધર્મોપદેશકો તેમની ટેવ મુજબ તેને માટે મોટાં મોટાં વ્યાખ્યાનો આપે છે કે લેખો લખે છે. પરંતુ એ પ્રકારની જીભાજોડીથી આપણે જે સુંદર છાપ ઊભી કરીએ છીએ, તેની આડે, સારા જીવન વિષે વસ્તુતાએ આપણે કેટલા નિરપેક્ષ છીએ એ વસ્તુ આપણે જોઈ શકતા નથી. આ ભંગાણુ મટાડવું અને આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિ વચ્ચેની સાંકળ ફરીથી જોડવી, એ રચનાત્મક નાગરિકધર્મના ઉપાસકોએ હાથમાં લેવાના કામનું ખીજી રીતે કરેલું વર્ણન છે; જોકે તેમાં વસ્તુતાએ ખીજાપણું કશું નથી.

સત્ય, સૌદ્ય અને શ્રેય એ ત્રણ આત્યંતિક મૂલ્યોની ખાખતમાં માણસોએ ‘વિચારેલી અને કહેલી સર્વોત્તમ વસ્તુઓ’ જાણવી એટલે જ સંસ્કાર અથવા સંસ્કૃતિ — એવો મંથ્યુ

આનોર્લડનો* મત હતો. એ ત્રણની બાબતમાં જે કાંઈ સારાં કથનેા કરવામાં આવ્યાં છે, તેમને એકત્રિત કરીએ, તેા આપણી સમક્ષ, મેથ્યુ આનોર્લડના અર્થમાં, સંસ્કૃતિનેા સાર આવી જાય. પરંતુ સત્ય, સૌંદર્ય અને શ્રેયને ગમે તેવી સારી ભાષામાં રજૂ કરવામાં આવ્યાં હોય, તેાપણ તે સાંભળવાથી કે જાણવાથી આપણે સાચેસાચ એ ત્રણ શાશ્વત મૂલ્યો પામીએ છીએ? ઘણી વાર તેા આપણે તે મૂલ્યો વિષેનાં કથન કરવા-સાંભળવાથી એવા ભ્રમમાં પડીએ છીએ કે, આપણે ખરેખર તે મૂલ્યો પામ્યા છીએ. પરંતુ વસ્તુતાએ તેા તેમનેા અંગુલિસ્પર્શ જ આપણે કર્યો હોય છે. સંસ્કાર પ્રાપ્ત કરવાની આ કલ્પનાથી તેા આપણી સંસ્કૃતિ પ્રવાહી બનતી બનતી એક બહુ જ પાતળા તથા પોષક તત્ત્વો વિનાના માદક પીણા જેવી જ થઈ જાય. જ્યાં સુધી આપણે સત્ય, સૌંદર્ય અને શ્રેય—એ ત્રણમાંથી ગમે તે એકને સર્જવાનો માર્ગ ન લઈએ, ત્યાં સુધી તેમને માટે આપણામાં સાચો પ્રેમ જ જાગતો નથી. કેાઈ માણસ પ્રમાણિકપણે, અર્થાત્ ટૂસ્ટીપણાના ભાવથી, કાંઈ કામ કરતો હોય, તથા જે વસ્તુ સહેજે કદરૂપી બનાવી શકાઈ હોત તેને મહેનત કરી સુંદર બનાવતો હોય, કે તેને ઉપર ઉપરથી દેખાવ પૂરતી સારી બનાવીને પૈસા મારી ખાવાને બદલે તેને વસ્તુતાએ સારી બનાવતો હોય, તેવા માણસને પેલાં શાશ્વત મૂલ્યો ખરાબર લાધ્યાં છે — માત્ર તેમનેા અંગુલિસ્પર્શ નથી થયો, એમ હું જરા પણ ખચકાયા વિના જરૂર કહું. તે માણસ કેાઈ દેશનેા રાજ્યકારભાર ચલાવતો હોય, કે વહાણ હંકારતો હોય, ચોપડી લખતો હોય કે કવિતા બનાવતો હોય, કે ઈંટો ચણવાનું જ કામ કરતો હોય; પરંતુ દરેક દાખલામાં તે વસ્તુનું હાઈ એ પામ્યો હોય છે. શાશ્વત મૂલ્યો એ કાંઈ મનોહર આભાસો જ નથી. તેઓ તેા માનવઉદ્યોગનાં સતેજ મૂળતત્ત્વો

છે. તેમને વિષે જે કાંઈ સારામાં સારું વિચારાયું હોય કે કહેવાયું હોય, તેની માહિતી કરતાં કંઈક વિશેષ આપણને આપણી સંસ્કૃતિએ આપવું જોઈએ. તેમને પ્રત્યક્ષ જગતમાં મૂર્તિમંત કરવાની કુશળતા તેણે આપણને આપવી જોઈએ. જ્યાં સુધી ભૌતિક તત્ત્વનું આપણું ટ્રસ્ટીપણું સાચા, સારા, અને સુંદર પદાર્થોરૂપે બહાર મૂર્તિમંત ન થાય, જેથી તેમને આંખ જોઈ શકે, કાન સાંભળી શકે, હાથ પકડી શકે, અને મનુષ્ય પોતે તેમનાથી આનંદિત થઈ તેમને ઉપયોગ કરી શકે; તથા આપણી સર્જક પ્રવૃત્તિથી આપણે દુનિયાની તેવી વસ્તુઓના વારસામાં એક વધુ ઉમેરો ન કરીએ, ત્યાં સુધી આપણે જંપણું જોઈએ નહીં. એ રીતે ચરિતાર્થ થયેલી સંસ્કૃતિ જ સંસ્કૃતિ કહેવાય; તેમ જ એ રીતે કુશળતામાં પરિણત થતું ડહાપણ જ ડહાપણ કહેવાય.

હા, વસ્તુઓ ઉપરના વાક્યમાં આવતા એ શબ્દ ઉપર હું ભાર મૂકવા માગું છું. વસ્તુઓ કે જેમને જોઈ શકાય, સાંભળી શકાય, સ્પર્શ કરી શકાય, પકડી શકાય, વાપરી શકાય, અને માણી શકાય. તે વસ્તુઓ બજારમાં વેચવા માટેના માલરૂપ પણ ભલે હો. માત્ર, તે બજારમાં પણ ઉત્તમતાની ભાવના વ્યાપેલી હોવી જોઈએ. તે બધી જ વસ્તુઓ આપણને સામાજિક પ્રાણીઓ બનાવનાર ઉદ્યોગરૂપી ધંધાનાં ફળરૂપ હોય : તેમાંની કેટલીક એટલી નાની હોય કે તેમને દુકાનોની બારીઓમાં પ્રદર્શિત કરી શકાય; કેટલીક એટલી મોટી હોય કે તેમને પ્રદર્શિત કરવા માટે આખાં નગરો, વિશાળ પ્રદેશો કે આખા ભૂખંડો જોઈએ.

એમર્સને* કહ્યું છે કે, 'વસ્તુઓ માણસબંધ ઉપર સવાર થઈ બેઠી છે,' એ વાત સાચી છે. જેઓ ભૌતિક તત્ત્વનો દુરુપયોગ કરે છે, તેમના ઉપર તે એવું વેર જરૂર લે છે —

તેમને તે ભારવાહી ગર્દભો બનાવી દે છે તથા તેમની ક્ષેત્રી કરીને તેમના ઉપર સવાર થાય છે. પરંતુ તેમાંથી બચવાનો ઉપાય ભૌતિક તત્ત્વને ઉતારી પાડવું એ નથી. કારણ કે તેનાથી તો તે ઊંચકું વધારે નાલેશીભયું વેર લેશે.

‘માણસ સમગ્ર વિશ્વનો નાગરિક હોઈ ભૌતિક તત્ત્વનો દ્રષ્ટી છે અને તેથી કરીને આધ્યાત્મિક પ્રાણી છે’ — એ ગભીર સત્યનો સાક્ષાત્કાર એ જ એનો ઉપાય છે.

કોઈ એક પ્રાચીન ફિલસૂફે કહ્યું છે કે, માણસ પોતાની આકૃતિ ઉપરથી જ પોતાના ઈશ્વરની આકૃતિ કદપે છે. તે સાચું છે કે નહીં તેની ચર્ચામાં હું નહીં પડું. પરંતુ એટલું નક્કી છે કે, તે પોતાનાં વાસણકૂસણ, પોતાનાં ઘર, પોતાનાં કારખાનાં, પોતાનાં નગરો, અને સામાન્ય રીતે તેની આખી દૃશ્ય સંસ્કૃતિ તો તે પ્રમાણે જ ઘડે છે. મારા કહેવાનો અર્થ એ નથી કે, તે તેનાં વાસણકૂસણનો આકાર માણસ જેવો બનાવે છે કે તેમના ઉપર પોતાના જેવા આકારો ચીતરે છે, — જોકે ઘણી વાર તો તે તેમ પણ કરે છે; પરંતુ મારા કહેવાનો અર્થ એ છે કે, તે બધી વસ્તુઓમાં તેના આત્માનું પ્રતિબિંબ પડતું હોય છે: તેના ગુણો, તેનું ચારિત્ર્ય, કે માણસ તરીકેની તેની લાયકાતની છાપ તેમની ઉપર પડે જ છે. દ્રષ્ટીપણાની બાબતમાં, આવડતની બાબતમાં, કે કુશળતાની બાબતમાં તેણે જે સિદ્ધિ મેળવી હોય છે, તેની તેમના ઉપર બરાબર છાપ પડી હોય છે. તેણે ભૌતિક તત્ત્વના દ્રષ્ટી તરીકે પોતાનો ભાગ પ્રામાણિકતાથી ભજવ્યો છે? તે રહસ્યપૂર્ણ તત્ત્વ પ્રત્યેની તેની ફરજ અદા કરવામાં તેણે પોતાની આધ્યાત્મિકતા દાખવી છે? તે પ્રશ્નોનો જવાબ તેનાં વાસણકૂસણ જ આપશે. ફેટન* લોકોનાં વાસણકૂસણના બારીક નિરીક્ષણ ઉપરથી જ મહાન પુરાતત્ત્વવિદ સર આર્થર ઈવાન્સે*

તે પ્રાચીન લોકોના સ્વભાવ વિષે આપણને કેટલી બધી ચોક્કસ માહિતી આપી છે? સર આથરને મિનોઅન* લોકોનું વાસણુ આપો, ને તરત જ તે તમને મિનોઅન લોકોના અધ્યાત્મ વિષે પણ કંઈક માહિતી મળશે. તે જ પ્રમાણે હું કહું છું કે, તમે તમારા ગ્લાસગો શહેરની દુકાનોની બારીઓમાં પ્રદર્શિત કરેલી વસ્તુઓ જુઓ, અને તરત તમારા નગરમાં રહેતા લોકોના આધ્યાત્મિક વિકાસ વિષે પણ તમને માહિતી મળશે. દાખલા તરીકે, મીઠાઈઓની સંખ્યાબંધ દુકાનો તરફ તમે નજર કરો એટલે તરત તમને દેખાઈ આવશે કે, સુખ — અને ખાસ કરીને ગળ્યાં સુખ — માટેની ભાક્ત તમારા લોકોમાં પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. અથવા જ્યાં સખત માદક પીણું વેચાય છે, તે દુકાનો તરફ નજર કરો. અને જો બાલ્કાક* કહે છે તે ખરું હોય કે, દારૂ પીવો એ ‘અનંતની ઉપાસનાનું’ લોકગમ્ય સ્વરૂપ છે, — તો અનંતની એ ઉપાસનાનો તમારા શહેરમાં અભાવ નથી, એ તમને સમજાઈ જશે. અમેરિકામાં તે ઉપાસનાની કાયદાથી બંધી કરી દેવામાં આવી છે, એ વસ્તુ અમેરિકાનો આત્મા સમજવા ઈચ્છનાર માટે અગત્યના સૂચનરૂપ છે; અને ભવિષ્યનો કોઈ પુરાતત્ત્વવિદ તેની જરૂર નોંધ લેશે. માત્ર વાસણુકૂસણુથી જ નહીં, પણ ખાધાખોરાકોની તથા પીણાંની ચીજોથી પણ માણસનું આંતરિક સ્વરૂપ તથા તેની આધ્યાત્મિક મુખાકૃતિ વ્યક્ત થાય છે. મુખાકૃતિ ચીતરવામાં જગતનો સૌથી મોટો ચિત્રકાર ગણાતા વેલાસ્કવેઝની* બાબતમાં એવું કહેવાય છે કે, માણસો સ્થળ-ભાવનાની દૃષ્ટિએ બહાર જેવા દેખાતા તેવી તેમની મુખાકૃતિઓ તે નહોતો ચીતરતો; પરંતુ કાળ-ભાવનાની દૃષ્ટિએ જોતાં તેઓ જેવું જીવન જીવતા હોતા, તેવી તેમની મુખાકૃતિઓ તે ચીતરતો. આપણી દુકાનોની બારીઓમાં ગોઠવેલા પદાર્થોથી પણ તે જ વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે.

કાળ-ભાવનાથી વિચાર કરનારો માણસ જો ત્યાં બારીકાઈથી નજર કરે, તો આધુનિક મનુષ્યની કામનાઓ, તેની ઇચ્છાઓ, તેની આકાંક્ષાઓ, તેની અછલ, તેનું ડહાપણ, તેની મૂર્ખાઈ, તેના સદ્ગુણ, અને તેના દુર્ગુણો સહિત તેની આની આકૃતિ તે ત્યાં પ્રત્યક્ષ દેખી શકે.

પરંતુ એ મુદ્દો ત્યાં જ પૂરો નથી થતો. આ બાબતમાં પણ આપણને પેલા અન્યોન્યાશ્રયનો ગૂઢ નિયમ સામે મળે છે. મનુષ્યને લગતી બધી બાબતો તે નિયમ અનુસાર ગોળ ચકરાવામાં ફર્યા કરે છે. કારણ કે, જો આપણે આપણી છાપ એ વસ્તુઓ ઉપર પાડીએ છીએ, તો તેઓ પણ તે જ પ્રમાણે આપણા ઉપર તેમની છાપ પાડે છે. એ બધાં વાસણકૂસણને જોનારી આંખો ઉપર, તેમને વાપરનાર હાથો ઉપર અને તેમાંથી પાણી પીનાર મોઢાં ઉપર તેમની સામી અસર પડે છે. આપણે જે શહેરો બાંધીએ છીએ, તેમની સામી અસર તે શહેર બાંધનારા અને આજે કે ભવિષ્યમાં તે શહેરોમાં રહેનારા ઉપર પણ પડે જ છે. જો આપણે તેમને કદરૂપા દેખાવો, ગંદા અવાજો, અને દુર્ગંધોથી ભરી મૂકીએ, તો તેઓ આપણા ચારિત્ર ઉપર પણ તે જાતની જ છાપ પાડીને પોતાનું વેર લે છે જ. તેથી ઊલટું, આપણે તેમને સારાં બનાવીએ અને રાખીએ, તો આપણા ઉપર પણ તેઓ તેવી સારી છાપ પાડીને તેનો અદલો આપે છે.

સહકાર

અનાજ વાવવા માટે આપણે જે જમીન ખેડીએ છીએ, તેનાં કસ તથા ફળદ્રુપતા કાયમ રાખવા સારુ આપણે સતત મહેનત કર્યા કરી તેને પદ્ધતિસર ખેડ્યા કરવી પડે છે. તે જ પ્રમાણે માનવપ્રાણીઓ વચ્ચે લગ્ન, લાગીદારી, સમવાયો, સંઘો, સંઘિઓ, કે કરારો વગેરે રૂપે ખાંધવામાં આવતા સંબંધો કે કરવામાં આવતાં જોડાણોમાંથી જે ફળની આપણે આશા રાખીએ છીએ, તે આપણે મેળવતા રહેવું હોય, તે તેમને વારંવાર ખંતથી તથા પદ્ધતિસર ખેડ્યા કરવાં જોઈએ. લગ્ન શું કે રાજસંઘ શું, કેઈ પણ સંબંધ જોડનારની તે માટેની સંકલ્પશક્તિ, તે સંબંધ ચાલુ રાખવા માટે, સતત સંકલ્પ કર્યા કરતી રહેવી જોઈએ; નહીં તો થોડા વખતમાં જ તે સંબંધ નાશ પામી જાય; અને જે જમીન ઉપર તે એક વાર કૂલ્યોફાલ્યો હતો, ત્યાં ઝાડવાં-ઝાંખરાં જ છવાઈ રહે. તે સંબંધોને જોડી રાખનાર શક્તિ સંકલ્પાત્મક હોય છે. માણસ માણસ વચ્ચેના પ્રેમનો અર્થ જે એકબીજા પ્રત્યેના લાગણીવેડા જ થતો હોત, તો આપણે તેને જીવનની મેળ-શક્તિ તરીકે ઉપયોગમાં જ ન લઈ શકત.

જુદા જુદા સંબંધોની પાછળ પ્રતિજ્ઞાઓ, કરારો, દસકતો વગેરે, તેમ જ એકબીજાના જન્મદિવસના ઉત્સવો વગેરે બાહ્ય વિધિવિધાનો સિવાય બીજા કશાનું પ્રેરક બળ ન હોય, તો તેઓ તરત ક્ષીણ થવા લાગે છે, અને નાશ પામે છે. ચીલી અને આર્નેન્ટાઈન દેશની પ્રજાઓ વચ્ચે કાયમી સુલેહના

પ્રતીક તરીકે એન્ડીઝ પર્વતની ટોચ ઉપર ઊભું કરવામાં આવેલું ક્રાઈસ્ટનું આવલું,* તથા તેની નીચે કેાતરવામાં આવેલા ગંભીર શબ્દો પણ તે એ પ્રબલ્યોને પોતાની મિત્રાચારી ટકાવી રાખવા પ્રયત્નશીલ રહેવાની આવશ્યકતામાંથી છુટકારો નથી આપતાં. પરંતુ તે તો તેમને — અને એ રીતે બધી પ્રબલ્યોને — વળી વધારે પ્રયત્નશીલ રહેવાને તથા એ સંબંધ ટકાવી રાખવામાં માણુસાઈ ઢાખવવાને સતત ટકોર્યા કરે છે. કારણ કે, મેં વારંવાર કપ્રા કયું છે તેમ, નાના કે મોટા સંબંધો બાંધવા એ કંઈ મુશ્કેલ કામ નથી — બેકે ઘણી વાર તો તે પણ મુશ્કેલ હોય છે, — પરંતુ એક વાર સંબંધ બાંધ્યા પછી તેમને કાયમ તથા ફળપ્રદ રાખવા એ ખાસ મુશ્કેલ હોય છે. થોડા વખત પહેલાં એક પ્રસિદ્ધ લેખકે લખ્યું હતું કે, ‘પોતાની બતને વારંવાર કેઢવ્યા કરતી શ્રદ્ધા, એનું નામ જ બુદ્ધિ’. તે જ પ્રમાણે આપણે પણ કહી શકીએ કે, પોતાની બતને કેઢવ્યા કરતો સહકાર એનું નામ જ સામાજિક જીવન. અલબત્ત, એ બહુ મુશ્કેલ કામ તો છે જ.

એ મુશ્કેલી, જે પ્રમાણમાં એ સંબંધનો વ્યાપ વધતો જાય, કે તેના વડે બેડાતા માણુસોના સંકલ્પોની તથા તેમના બુદ્ધા બુદ્ધા સ્વાર્થોની સખ્યા વધતી જાય, એટલું જ નહીં પણ, તેથી વધારે તો, કાળ જેમ જેમ પસાર થતો જાય, તેમ તેમ વધતી જાય છે. સંબંધોનો મોટો દુશ્મન કાળ છે. લગ્નસંબંધમાં બને છે તેમ, એ સંબંધથી બેડાનારા પક્ષે એક ને એક જ હોય, તોપણ, એ સંબંધ શરૂઆતમાં જે સંબેગોમાં બંધાયો હોય, તેથી કેટલાય બુદ્ધા સંબેગોમાં એને ટકાવી રાખવો પડે છે. પરંતુ સંબેગો બદલાવાથી ઊભી થતી મુશ્કેલી, જ્યારે તે સંબંધ બાંધનારા માણુસો પણ બદલાય છે, ત્યારે એાછામાં એાછી બમણી થઈ જ જાય છે.

દાખલા તરીકે, એક પક્ષના રાજદ્વારી પુરુષોએ કરેલી સંધિ બ્યારે તેમનાથી વિરોધી સિદ્ધાંતવાળા કે કાંઈ પણ સિદ્ધાંત વિનાના રાજદ્વારી પુરુષોને, કે પોતાના પૂર્વજોએ આપેલી ખાંહેધરીઓ પ્રત્યે જરા પણ આદરભાવ વિનાની પેઢીને, યાજવી પડે છે, ત્યારે તેમ જ બને છે.

મિ. વિક્ટર ચેરબુલીએ* ગણતરી કરી છે કે, ઈ. સ. પૂ. ૧૫૦૦ થી ઈ. સ. ૧૮૬૦ સુધીના ગાળામાં ૮૦૦૦ સુલેહનામાં ઉપર દસકત કરવામાં આવ્યા હતા; અને તેમાંનું દરેક સરેરાશ બે વરસ સુધી કાયમ રહ્યું હતું. એ આંકડા ચોક્કસ હો કે ન હો; પરંતુ એક વાત તો નક્કી છે કે, સુલેહનામાંના ક્ષેત્રમાં આજમરણનું પ્રમાણ ઘણું મોટું છે. રૂસો કહે છે તે જાતનો કોઈ ‘સામાજિક કરાર’* કહી પણ કરવામાં આવ્યો હશે તોપણ તે બહુ લાંબો વખત ચાલ્યો હોય તેમ લાગતું નથી. કારણ કે રૂસો બ્યારે તેને શોધી કાઢ્યાની વાત કરે છે, તે સમયે તો તે લગભગ પૂરેપૂરો નષ્ટ થવાની સ્થિતિમાં આવી ગયો હતો, અને પૃથ્વી ઉપર તેના રહ્યા સઘા અવશેષો જ દેખી શકાતા હતા. બે વ્યક્તિઓનાં લગ્નથી માંડીને બે પ્રજાઓ વચ્ચેનાં સુલેહનામાંઓ સુધીની, અને રાષ્ટ્રસંઘોની સ્થાપનાથી માંડીને સામાજિક કરારો સુધીની બધી સહકારી યોજનાઓ, સંધિઓ, કે સંબંધોને એક વખત અસ્તિત્વમાં લાવ્યા પછી તેમની સતત કાળજી ન રાખીએ, તો તે તરત જ ‘કાગળનાં ચીંથરાં’, અથવા તેથી પણ નકામી ચીજો બની જવાનું શરૂ કરી દે છે, અને તેમાંનાં ઘણાંખરાં, ‘બાળવય’ માં જ મૃત્યુ પામી જાય છે, તેનું કારણ પણ એ જ છે. માણસે ઉપાડેલાં કામોના ધીજા કોઈ ક્ષેત્રમાં કાળે આટલો બધો ફેર નથી વરતાવ્યો : ઈતિહાસ-સાગરના કિનારાઓ તૂટેલા કરારોના અવશેષોથી છવાયેલા છે.

સહકાર એટલે માણસોની સંકલ્પશક્તિના વિવિધ પ્રવાહોને એકત્રિત કરી, એક પ્રવાહરૂપે એક સામાન્ય ધ્યેય તરફ વહેતા કરવા તે. આ કહેતાંની સાથે આપણાં મનઃચક્ષુ સમક્ષ બે ચિત્ર ખસાં થાય છે. એક તરફ આપણે એવી દુનિયા બોધે છીએ કે જેમાં માણસોની વિવિધ સંકલ્પશક્તિઓ વિરોધી પ્રયોજન પાછળ પડીને કે એકબીજાને વિઘાતક નીવડીને મોટે ભાગે વ્યર્થ ખરચાઈ જાય છે. આજની પ્રત્યક્ષ દુનિયામાં એ જાતનું નૈતિક દેવાળું આપણે ચારેબાજુ વિસ્તરેલું બોધ શકીએ છીએ. બીજી બાજુ આપણી કલ્પનામાં તેથી ઊલટી એવી દુનિયા ખડી થાય છે કે જેમાં બધા માણસોની સંકલ્પશક્તિ એકત્રિત થઈ, એક જ સામાન્ય ધ્યેયને સિદ્ધ કરવા તરફ વિજયી કૂચ કરતી હોય છે; જેથી પારણામે જરા પણ શક્તિ નિરથક નથી જતી. એ જાતની સહકારી દુનિયા સર્જવાનાં હેતુ તો આપણે સ્વપ્ને સેવીએ છીએ.

આ બીજા ચિત્રને વ્યક્તિવાદી કે સમાજવાદી, ધર્મ-સુધારક કે વ્યવહારસુધારક એમ બધા જ પોતાના તાત્કાલિક પ્રયોજન તરીકે કે કદાચ અંતિમ પ્રયોજન તરીકે પણ સ્વીકારશે. અલખત, ‘બધાનું સામાન્ય ધ્યેય’ શું હોવું બોધે એ એ નક્કી કરવામાં તેઓ જરૂર જુદા પડવાના; પરંતુ તેઓ એટલું તો કબૂલ રાખશે કે, તે ધ્યેય બધાએ મળીને સિદ્ધ કરવું બોધે. અર્થાત્ ‘સહકાર’ એ બધા સામાજિક આદર્શવાદોની સામાન્ય ભૂમિકારૂપ શબ્દ છે. ‘સંસ્કૃતિની એકતા’ કે ‘માનવ-બંધુત્વ’ વગેરે શબ્દો વડે આપણે બીજું શું કહેવા માગીએ છીએ? રાષ્ટ્રસંઘ પણ બીજું શું સિદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે? કામદાર-સંઘો કે ઉદ્યોગધંધાના સંઘો, કે જુદા જુદા ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયો વચ્ચે એકતા સ્થાપવા ઇચ્છનારા પણ બીજું શું ઇચ્છે છે?

આપણે એક પગલું આગળ જઈએ. એ સહકાર કે અધાની એકસ પી જે તરત અદૃશ્ય થવા માટે જ દેખા દેતી હોય, કે કાયમ રહેવાની તેમ જ વિકાસ પામવાની ખાતરી વિનાની હોય, તો તેનાથી કોઈને સંતોષ નહીં થાય. એ વસ્તુ લગ્ન જેવા નાના પ્રમાણના સહકારને તેમ જ રાષ્ટ્રસંઘ જેવા મોટા પ્રમાણના સહકારને પણ સરખી લાગુ પડે છે. અસ્વાભાવિક સંબંધોમાંથી કે ખોટી રીતે કલ્પેલા સહકારોમાંથી કેટલાં બધાં તીક્ષ્ણ વેરઝેર ઉત્પન્ન થાય છે? અને એ જાતનાં વેરઝેર સૌથી વધુ તીવ્ર હોય છે, એ પણ બધા જ કબૂલ કરશે. એક જાતનો પ્રેમ એવો હોય છે કે જે તરત જ તીવ્ર ઘિક્કારમાં પલટાઈ જાય છે; એક જાતનો સંબંધ એવો હોય છે કે જેને પરિણામે ભેદભાવ અને વિગ્રહ જ નજીક આવીને ઊભો રહે છે.

સમાજવિદ્યાના અભ્યાસીએ આ બે જાતના સંબંધો અથવા સહકારો વચ્ચે ભેદ પાડતાં શીખવું જોઈએ. તેણે પોતાની જાતને પૂછવું જોઈએ કે, આ બાબતોમાં કાયમીપણું શાથી આવે છે, અને જલદી વિનાશનું કારણ શું હોય છે? તેને તપાસ કરતાં જણાશે કે, સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરેલી ઉચ્ચ બાબતોને સમજપૂર્વક વરેલાં વિશ્વાવધાલયો અને ધાર્મિક સંઘો જેવા સહકારો જ સૌથી વધુ કાયમ રહે છે. પરંતુ જે સહકારો વાસનાતૃપ્તિ કે ધનપ્રાપ્તિ જેવા હીન હેતુઓસર ચોજાયા હોય છે, તે તરત પડી ભાગે છે.

અલખત્ત, ‘પ્રેમ કરીને પ્રેમ શુભાવવો એ, કદી પ્રેમ ન કરવા કરતાં સારું છે.’ પરંતુ એનો અર્થ કોઈ એવો તો નહીં જ કરે કે, જે દંપતીનાં લગ્નનો અંત છૂટાછેડાની અદાલતમાં આવે છે, તેઓને તે લગ્નથી ફાયદો જ થાય છે.

ન પરણવા કરતાં પરણીને છૂટાછેડા લેવા એ વધારે સારું તો નથી જ, પણ કેટલાયગણું વધારે ખરાબ છે. તે જ પ્રમાણે, ઘણા લોકો કબૂલ કરશે કે, પોતાની જાતને ટકાવી ન રાખી શકે તેવો તથા જલદી જ છિન્નભિન્ન થઈ જાય તેવો રાષ્ટ્રસંઘ કે ધાર્મિક સંઘ સ્થાપવા કરતાં, તેને ન સ્થાપવો એ જ વધારે સારું છે. એવા નિષ્ક્રમ નીવડેલા દાખલાઓ તો સહકારની આખી ભાવનાને ભારે ધક્કો પહોંચાડે છે.

‘એકતાથી એકઠાં રહેતાં માનવ ભાંડુઓ’ની કલ્પનાનું ચિત્ર ઘણી વાર એવી રીતે દોરવામાં આવે છે કે જેથી ઉપર જણાવેલાં મૂળભૂત સત્યો વધુ દેખાઈ આવવાને બદલે ઊલટાં ઠંકાઈ જાય. વિલિયમ મોરિસ*નું ‘ન્યૂઝ ફ્રોમ નો-વેર’ એ પુસ્તક એ બાબતના ઉદાહરણરૂપ છે. તે પુસ્તકમાં ‘માનવોની એકતા’નો એક સુખી ક્ષણે ફોટોગ્રાફ પાડી લીધો છે; પરંતુ તે એકતાનું પ્રેરક કે ધારક બળ તેમાં કયાંય શોધ્યું જડતું નથી. એવાં ચિત્રો ઘણી વાર ઉત્તેજક નીવડે છે, તેની ના નથી; પરંતુ જ્યાં સુધી તે બધાં ‘ભાંડુઓ’ સક્રિય રીતે તથા વફાદારીથી એવા એક સામાન્ય કાર્યમાં સહકાર ન કરતાં હોય, કે જે કામ તેમના એકત્રિત પ્રયત્નને યોગ્ય છે એવું સ્વીકારવામાં આવ્યું હોય, તથા માનવ પ્રાણીઓ તરીકે તેમને છાજે તેવું હોય, ત્યાં સુધી એ પ્રમાણે ‘એકતાથી એકઠા રહેવું’ શક્ય જ નથી. આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે, માનવ એકતાને જો કંઈ અર્થ થતો હોય, તો તે માનવ સંકલ્પની એકતા હોવી જોઈએ; અથવા ચોક્કસ શબ્દો વાપરીએ તો સતત સંકલ્પ કર્યા કરવાની એકતા હોવી જોઈએ. તે એકતા અમુક ચોક્કસ દિશામાં ગતિ આપનાર બળરૂપ હોવી જોઈએ. માણસો જેમાં એકબીજાને પડખે એકબીજાને વળગીને બેસી રહે તથા જેની પાછળ એકબીજા માટે સામાન્ય મમતાની

ભલી લાગણી સિવાય ખીજું કશું ધારક જળ ન હોય, એવી સ્થિતિનો અર્થ એકતા નથી. એકતાથી એકઠા રહેવું એ શબ્દથી એકતાનો સાથો અર્થ વ્યક્ત થતો નથી. એકઠા 'રહેવું' એમ કહેવાથી તો માનવ જીવન વિષે ઘરમાં પસાર કરાતા કલાકો ઉપર વધારેપડતું લક્ષ ખેંચાઈ જાય છે; પરંતુ કામકાજના કલાકો, કે જ્યારે માણસો પોતાના માનવબંધુઓ સાથે પડોશીઓ તરીકે માત્ર 'રહેવા' કરતાં ખીજા સંબંધમાં આવે છે, તેમના ઉપર બહુ ઓછું લક્ષ મુકાય છે. વસ્તુતાએ તો એ કામકાજના કલાકો દરમ્યાન જ ઉદ્યોગી સંસ્કૃતિની એકતાનાં મૂળ નાંખાય છે; તથા એકખીજા માટે મમતા કે એકખીજાને 'સાથીદાર' કહીને સંબોધવાનો હક પણ તે કલાકોમાંથી જ નિષ્પન્ન થાય છે.

'માનવપ્રેમ' વિષે હું પછીના વ્યાખ્યાનમાં વધુ કહેવાનો છું. પરંતુ અહીં તેને લગતી એક વાત કહી જવી આવશ્યક છે. તે ઉત્તમ ગુણ ઉત્પન્ન કરવાને માટે જે અનેક શાબ્દિક કે ખીજા ઉપાયો યોજવામાં આવે છે, તે સૌમાં 'ઉપયોગી કામમાં સાથે ભાગીદાર થવું' એ ઉપાય જેવો અસરકારક ખીજો કોઈ ઉપાય હું જાણતો નથી. જેઓને ઔદ્યોગિક નીતિના વિષયમાં રસ છે, તેવાઓને માટે આ મુદ્દો અગત્યનો છે. 'નવા કરાર'ના^૧ લેખકે પોતાના અનુયાયીઓને કાર્યથી એક-ખીજાને ચાહવાની આજ્ઞા કરવામાં આ મુદ્દા ઉપર ધરાધર ધ્યાન ખેંચ્યું છે. એક નિવાસભૂમિમાં 'સાથે રહેતા' પડોશીઓ કરતાં, આપણી આ કર્મભૂમિમાં માણસોને એકખીજા સાથે કંઈક વધુ લેવા દેવા છે. વસ્તુતાએ તેઓ કામકાજના સાથીદારો છે; અથવા કહો કે રમતના ભેરુઓ છે. કારણ કે, કામકાજ અને રમત એ બેનું સ્વરૂપ ધરાધર સમજવામાં આવે, તો

૧. જોન, ૩, ૧૮.

તત્ત્વની દૃષ્ટિએ તે બંને એક છે. જે પ્રેમ એ જાતના સંબંધમાં જલદી પરિણમે છે, તે જ કામ્ય રહે છે. આપણો કુદરત પ્રત્યેનો પ્રેમ પણ કુદરતનાં ભૌતિક તત્ત્વો સાથે મળીને આપણે કાર્ય કરતાં શીખીએ છીએ, ત્યારે જ વાસ્તવિક બને છે; કારણ કે, ત્યારે જ આપણને માલૂમ પડે છે કે, પહેલો પ્રેમ તો તેણે આપણી સાથે કર્યો હતો. પરંતુ આપણો કુદરત-પ્રેમ માત્ર તેનું રૂપ નિહાળવા ઉપર જ ઊભો થયો હોય છે, ત્યારે તે તરત કૃત્રિમ કે દ્વંદ્વરૂપ બની જાય છે. તે જ પ્રમાણે માણસ પ્રત્યેનો પ્રેમ પણ બે સાથે રહેતા પડોશીઓ વચ્ચેની વસ્તુ નથી; પરંતુ કામકાજના સાથીદારો વચ્ચે ઊભી થતી વસ્તુ છે; માત્ર જોવાના દ્રશ્ય તરીકે આપણા પડોશીમાં, તેના પ્રત્યે આપણામાં પ્રેમ પ્રજ્વલિત કરવાની કંઈ તાકાત નથી. ભલે પછી તે પડોશી ભીંતની પેલી બાજુએ રહેતો હોય કે પૃથ્વીના ગોળાની પેલી બાજુએ રહેતો હોય. ‘પહેલી નજરે જ બંધાયેલો કહેવાતો પ્રેમસંબંધ,’ અર્થાત્ આભાસો જેવી બે વ્યક્તિઓ એકબીજાની આંખનો વિષય બનતાં જ તેમની વચ્ચે બંધાતો પ્રેમસંબંધ, — એ નામે જે વસ્તુ ઓળખાય છે, તે ઉપર કરેલા કથનથી કંઈક ઊલટું સિદ્ધ કરતી દેખાય છે. પરંતુ એ રાસક ઘટનાનું રહસ્ય પણ આપણે ખારીકાઈથી તપાસીએ તો આપણને માલૂમ પડશે કે, જગતના મૂળમાંથી જ પ્રેમીઓને માટે એકબીજાના સહકારથી સિદ્ધ કરવાનું એક ભારે અર્થપૂર્ણ કામ નિર્માણ થયેલું છે — ‘તેણે તેમને સ્ત્રીરૂપે અને પુરુષરૂપે બનાવ્યાં તથા નરમાદા તરીકે તેમના સંબંધ દ્વારા જે વ્યવહારોની આશા તેમની પાસેથી રાખવામાં આવી હતી, તે તેમને કહી બતાવ્યા.’ આ નિયમ બધે જ લાગુ થઈ શકે. ભેગા મળી, એકબીજાના સહકારથી વક્ષાદારી-પૂર્વક અને કુશળતાપૂર્વક કોઈ કામ પાર પાડવાનું ન હોય,

તો મનુષ્યો વચ્ચે ઊભો થતો પ્રેમ એ એક ક્ષીણ થતી તથા નાશ પામતી વસ્તુ છે.

સહકાર એટલે માનવ પ્રયોજનો સિદ્ધ કરવામાં શક્તિનો અચાવ કરવાની પદ્ધતિ — એવો ઘણી વાર અર્થ કરવામાં આવે છે. અને અવ્યવસ્થિત પ્રયત્નની સરખામણીમાં તેનાથી શક્તિનો અચાવ થાય છે પણ ખરો. પરંતુ તેની આ જાતની વ્યાખ્યાનો જ્યારે એવો અર્થ કરવામાં આવે કે, જેમ જેમ સહકાર વ્યાપક બનતો જાય, તેમ તેમ માનવજીવન નૈતિક-દૃષ્ટિએ સહેલું બનતું જાય, ત્યારે તેને જરૂર ખોટો કહેવો જોઈએ. સહકાર સિદ્ધ કર્યો એટલે સંકલ્પશક્તિને કામ કરવામાંથી મુક્તિ મળી ગઈ એવું હરગજ નથી બનતું. ઊલટું, ત્યાર પછી તો મનુષ્યની સંકલ્પશક્તિને વધુ ઉચ્ચ તથા મુશ્કેલ ભૂમિકાએ નહું કામ કરવાનું આવે છે. અર્થાત્ જે સંગઠિત જીવન અસ્તિત્વમાં આવ્યું હોય, તેને સતત પ્રાણપૂર્ણ કરવાનું, અને ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, સહકારના તત્ત્વનું જ ધારણ-ધોષણ કરવાનું કામ આવે છે. સહકાર કરનારી વ્યક્તિઓને સતત આત્મનિયંત્રણ કરવું પડે છે. એ રીતે જોતાં, આખા જગદ્વ્યાપી સહકારરૂપ ‘સંસ્કૃતિની એકતા’ પણ આરામ અને નિરાંતની સ્થિતિ હોવાને બદલે નૈતિક પ્રયત્નની પરાકાષ્ટા-રૂપ હશે; અને તેની તાકાત પણ વિશ્વના ભંડારોમાંથી, વીજળી કે પાણીની પેઠે, એમ ને એમ મક્ત મળવાની નહીં હોય. તેને તો સહકાર કરનારાઓએ પોતાની સંકલ્પશક્તિને સતત ઉપયોગમાં લાવીને ઉત્પન્ન કરવી પડશે. તે સિવાય તે ખીજે કયાંયથી મળી શકવાની નથી.

તેથી સહકાર એટલે માણસની સંકલ્પશક્તિને કડાકૂટમાંથી, જોખમાંથી, જોખમમાંથી કે જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરી, તેને પોતાની વૃત્તિ કે સ્ફૂર્તિ અનુસાર મરજી મુજબ જીવવાનો માર્ગ

ખુલ્લો કરી આપનાર વસ્તુ, એવો તેનો અર્થ કરવો, એ તદ્દન વિપરીત અર્થ જ થયો. અલબત્ત, સહકારથી મનુષ્ય-જાતિને ઘણા લાભો થાય છે; તેનાથી ઘણા કલહ ઓછો થઈ જાય છે, અને બધા વચ્ચે સુમેળ સ્થપાય છે; તેનાથી શક્તિનો ઘણો નિરર્થક વ્યય થતો બચે છે; તેનાથી પદાર્થોની ઉત્પત્તિનું પ્રમાણ વધે છે, તેમ જ તેમની વહેંચણી પણ વધુ ન્યાયી થાય છે. એ બધાની હું ના નથી પાડતો. પરંતુ એટલાથી જ અટકી જવું, અને તેથી આગળનું સત્ય ન જોવું કે, સહકાર કરનારાઓની સંકલ્પશક્તિ કોઈ ઉદાત્ત ધ્યેયો ઉપર કેન્દ્રિત થાય, અને તેઓ તે ધ્યેયોને વીરતાપૂર્વક અનુસર્યા કરે, તો જ તે લોકોમાં સહકાર જામી શકે કે કાયમ રહી શકે, તો એ ભારે જોખમકારક વસ્તુ છે. આળસુ, હલકટ, કાયર, આરામી અને અણુઘડ લોકોમાં સહકાર ઊભો થવો જ અશક્ય છે. થોડી વાર માટે તેઓમાં સહકાર ઊભો થાય ખરો; પણ તે જાણે દગાબાજોને પોતાનાં કાવતરાં રચવાની, કાયરોને બહાનાં શોધવાની, અને અણુઘડ મૂખોને ભયંકર ભૂલો કરવાની તક આપવા સારુ જ ઊભો થયો હોય છે.

સહકારનું આ જાતનું નિરૂપણ બહુ કડક લાગતું હોય, તો હું તેમાં એટલું ઉમેરીશ કે, સારો સહકારી સારા ખેલાડીને ઘણી બાબતોમાં મજતો આવે છે. તે પોતાના પક્ષની જીત માટે બહાર પડ્યો હોય છે; પરંતુ પોતાનો પક્ષ હારે તોપણ તે ક્ષુબ્ધ નથી થઈ જતો, તેમ જ પોતાના સાથીદારોને ગાળો નથી ભાંડતો કે બળવો નથી જગવતાં. પ્રયત્નને અંતે પ્રાપ્ત થતાં લાભ કે નુકસાન બંને ઉઠાવવા માટે તે તૈયાર હોય છે; તેથી હાર કે જીત બંનેમાં તે પોતાનો ક્ષણો હસતો મુખે સ્વીકારે છે. ટૂંકામાં, સહકાર એ સદગૃહસ્થનો — ખાનદાનીનો વ્યવહાર છે.

ઊગતી પ્રબલને સહકારવૃત્તિની કેળવણી આપવા માટે કરવામાં આવતા પ્રયત્નોમાં મને ‘સ્કાઉટ’ — બાલચમૂ — ની ચળવળ* ભારે આશાપ્રદ લાગે છે. તે ચળવળમાં ટકી રહેવા તેમ જ વિકાસ પામવા સરભયેલી સંગઠિત હિલચાલનાં સર્વ લક્ષણો છે. તે ક્યારનીય જગદ્વ્યાપી તથા આંતરરાષ્ટ્રીય થઈ ગઈ છે; અને તેના વિસ્તાર પાછળ તેના ઊંડાણનું પણ બળ છે. કામકાજ અને રમતગમત, મજૂરી અને આરામ વગેરે દ્વંદ્વી વચ્ચેના વિરોધો જે ઉંમરે ભારે હાનિકારક નીવડે છે, તે ઉંમરે જ તે ચળવળ એ વિરોધોનું નિરાકરણ કરી દે છે. તે ચળવળ ‘મૂર્ખ બનવાની રમત’ની જગાએ માણસ બનવાની રમત રજૂ કરે છે; અને એ રમતમાં બધાને સાથે ભેગવીને તેમનામાં પરસ્પર વક્ષાદારીની ભાવના ખીલવે છે. તે ચળવળમાં સેવાનો આદર્શ હંમેશાં નજર સામે રાખવામાં આવે છે. એટલું જ નહીં પણ, તેને ખીબ અનેક નૈતિક આદર્શોની પેઠે એક આદર્શ જેવો કેરો રહેવા દેવાને બદલે કુશળ કામકાજમાં પરિણત કરવામાં આવે છે. તે ચળવળમાં ભૌતિક પદાર્થો સાથે સક્રિય પરિચય દ્વારા જ્ઞાન અને ડહાપણ શીખવવામાં આવે છે. વર્ષાઋતુના ભીના તથા ઘનઘોર દિવસો, મુશ્કેલીઓ, નડતરો, અને વિરોધોનો તે ચળવળમાં છૂટથી સામનો કરવામાં આવે છે; કારણ કે મુશ્કેલીઓનો માણસાઈથી સામનો કરવો, એ તે રમતનો આવશ્યક ભાગ છે. આ પ્રમાણે એક નૈતિક આદર્શની સેવામાં કાર્યકુશળ શિસ્ત હેઠળ ખેલાડીની ખેલદિલીની ભાવનાને યોજી દેવામાં આવે છે. યુવાન હૃદયને એ જોડાણ હંમેશ પ્રિય હોય છે. વક્ષાદારી, આવડત, અને મિલનસાર ખુશમિજબજ — આ છેલ્લી વસ્તુ જ્યાં જ્યાં સહકારની વાત હોય છે, ત્યાં ભારે અગત્યની છે — એ વસ્તુઓનું શિક્ષણ આપતી શાળા તરીકે એ ચળવળ

અવિધ્યના નાગરિકના ઘડતરમાં ભારે લાભદાયક નીવડવાને સરભાયેલી છે, એવું મને લાગે છે. તે ચળવળ છોકરાઓ ઉપરાંત છોકરીઓમાં પણ દાખલ કરવામાં આવી છે, એ વસ્તુ તે ચળવળનું જોમ તેમ જ તેના સિદ્ધાંતોની સંગીનતા સિદ્ધ કરે છે. તેની અસર કેળવણીસુધારની દિશામાં ક્યારનીય પડવા લાગી છે.

૧૮

સામાજિક ખેંચાતાણુ

‘ખેંચાતાણુ’ શબ્દથી જો છેડે જુદી દિશામાં ખેંચાતા દોરણની આકૃતિ કલ્પનામાં ખડી થાય છે; જેમ જેમ તે ખેંચાણુ વધે છે, તેમ તેમ તે દોરડું તૂટવાની અણી ઉપર આવતું જાય છે. તે શબ્દથી ખીજી જે વસ્તુ સૂચિત થાય છે, તે શાળ ઉપરના કાપડની. જ્યાં સુધી સૂતરના તારને જોરથી ખેંચાયેલા ન રાખવામાં આવે — પરંતુ એટલા જોરથી નહીં કે તે તૂટી જાય — ત્યાં સુધી કપડું વણી જ ન શકાય. કપડું એ ખેંચાણું જ પરિણામ છે એમ કોઈ કહે, તો પણ ખોટું નથી. વણુતી વખતે ખેંચાણુ કાયમ રાખવામાં આવ્યું ન હોત, તો કપડું વણાયું જ ન હોત.

‘ખેંચાતાણુ’ શબ્દ જ્યારે માનવજીવનને લગાડવામાં આવે છે, ત્યારે તે એક રૂપકની રીતે જ લગાડાય છે. ઉપર જણાવેલા તાંતણાના ખેંચાણુથી નીપજતા કપડાનું રૂપક સામાજિક જીવનનું અને સામાન્ય રીતે મનુષ્યજીવનનું સ્વરૂપ સમજવામાં કીમતી ઉદાહરણરૂપ થઈ પડે તેમ છે: જે વિરુદ્ધ દિશાઓમાં એકી સાથે ખેંચાયેલા રહે — છતાં એટલા જોરથી

નહીં કે જેથી બધા તાર જ તૂટી જાય — તો જ ખીજ તાર સાથે તેમને વણીને કપડું બનાવી શકાય.

લક્ષ્મણે વિશ્વના ધારક પરમ તત્ત્વને સંબોધીને ગાયું છે કે, ‘સાળ ઉપર કપડાની ભાત વણે, તેમ તું યુગોને વણે છે.’ એ શબ્દો આપણને યાદ કરાવે છે કે, આ વિશ્વના તાણા-વાણામાં પણ આપણે ખેંચાતાણુની એક એવી યેજના સાથે કામ લેવાનું છે કે, જેના જુદા જુદા અંશો વચ્ચેના વિરોધો — ખેંચાતાણુ — અંતે આખી રચનામાં સુકળ નિબળવનારા સહકારોરૂપે જ પરિણત થતા હોય છે. તેનો કોઈ તાંતણુ દીલો કે નિરુપયોગી નથી; અને ખેંચાતાણું જે બળ તેમને તોડી નાખનારું દેખાય છે, તેના વડે જ તેઓ સજીવ અર્થાત્ કાર્યકર રહે છે: તેવા સજીવ તંત્રમાંથી ખેંચાણુ દૂર કરવું, અથવા તેને તૂટી જાય તેટલી હદે લઈ જવું, એ બંને ક્રિયાઓની અસર સરખી જ થાય છે: આખી રચના ભાગી પડે છે. કારણ કે એ ખેંચાણુ એ જ તેનો આધાર-સ્તંભ છે.

આપણા જીવનવ્યાપારમાં આપણી ચેતનાને પણ એક પ્રકારની ખેંચાતાણુ કહીને વર્ણવી શકાય. કારણ કે, એક યા ખીજ જે કોઈ લક્ષ્ય ઉપર તે કેન્દ્રિત થઈ હોય છે, તેમાંથી તેને છૂટી પાડવા યા ખસેડવા માટે વિરોધી ખેંચાણુ સતત ચાલતું જ હોય છે. એક તરફ આપણે જે વસ્તુ કરવા લાગ્યા હોઈએ છીએ તે કરવાની અર્થાત્ આપણું પ્રયોજન સિદ્ધ કરવાની વૃત્તિ અથવા ઇચ્છાથી આપણે ખેંચાતા હોઈએ છીએ; પરંતુ તે દરમ્યાન બધો જ વખત વિરોધી બળોનો આખો સમુદાય આપણને તેનાથી દૂર ખેંચતો હોય છે. જેમ કે, આપણે જે કંઈ કરતા હોઈએ તે તરફ ખીજ લોકોની બેદરકારીનો જ મહાભાર; આપણા માર્ગમાં આડે આવતા

લોકોએ કરેલાં નડતરો; આપણા હેતુ સાથે અથડામણમાં આવતા બીજા હેતુઓનો દબાવ; આપણી શારીરિક નિર્બળતાઓ વગેરે. એમ આપણે હેતુ સિદ્ધ કરવાનો માર્ગ કદી 'સુગમ' હોતો નથી. આપણે સતત વિરોધી હેતુઓનો સામનો કરી, આપણું બળ દાખવતા રહેવું પડે છે; તથા વિરોધી બળો જે ખેંચાણુ ઊભું કરતાં હોય છે, તેને સહન કરવું પડે છે. એ વસ્તુનું ભાન આપણને બદલત, સક્રિય તથા અપજા રાખે છે.

એક જ ક્ષણે આ રીતે બે વિરોધી દિશાઓમાં ખેંચાવાનું આ ભાન ઘણા લોકોને અવનના એક સિદ્ધાંતરૂપ નથી લાગતું, પરંતુ એક અનિષ્ટરૂપ લાગે છે; તથા અહ્યા પુરુષે તેમાંથી જલદી છુટકારો મેળવવો જોઈએ એવું તેઓ માને છે. એ જાતની દૃષ્ટિને કારણે દુનિયામાં ઘણા નિરાશાવાદી અવન-સિદ્ધાંતો નીપજ્યા છે. એ જાતની ખેંચાતાણુમાં વેદનાનો અંશ અચૂક હોય છે, એ વાત સાચી છે; તથા સુખકર વેદનાઓ અનુભવવી એ વસ્તુને જ જેઓ અવનનું ધ્યેય માને છે, તેઓને એ જાતની ખેંચાતાણુનું કાયમીપણું નિરાશાવાદ તરફ ઘસડી પણ બાય. પરંતુ મેં આગળ જણાવ્યું છે તેમ, માણસની કુદરતી રચના ઉપરથી તો એમ જ સૂચિત થાય છે કે, આપણે જેટલા સુખ ભોગવવાને અર્થે સરબત્યા છીએ, તેટલા જ દુઃખ સહન કરી શકવાને માટે પણ સરબત્યા છીએ. હું તો તેથી પણ આગળ જઈ છું.

ઓક્સફર્ડના ડૉ. સ્ટ્રીટરે પોતાની 'વાસ્તવતા' ('રિયલિટી') નામની સુંદર ચોપડીમાં એવી માન્યતા રજૂ કરી છે કે, અવનની મૂળભૂત વસ્તુ સુખ નથી પણ દુઃખ છે. અને ડૉ. સ્ટ્રીટર કંઈ નિરાશાવાદી નથી. હું પોતે તો તે વસ્તુને જુદી રીતે મૂકું. ડૉ. સ્ટ્રીટરના શબ્દો કાયમ રાખીને કહું તો, 'અવનની મૂળભૂત વસ્તુ સુખ પણ નથી, તેમ જ દુઃખ પણ

નથી; પરંતુ બેની હાજરીથી ઝમી થતી સ્વેચ્છાતાણનું માન છે.' જે પ્રાણીઓ સ-વિચાર દશાએ પહોંચ્યાં છે, તે બધાંમાં સુખની લાગણી સાથે દુઃખનો અંશ મળેલો હોય જ છે — ભલે પછી તે એ સુખ ચાલ્યા જવાના ભય પૂરતો હોય; તેમ જ દુઃખની લાગણી સાથે અચૂક સુખનો અંશ પણ હોય છે — ભલે પછી તે એ દુઃખમાંથી છુટકારાની આશા પૂરતો હોય. વિક્ટર હ્યૂગોએ* કહ્યું છે કે, 'પૂરેપૂરા સુખી થવું એ તો ભયંકર વસ્તુ છે.' ભયંકર એટલા માટે કે, તમને તેની સાથે ભાન હોવાનું જ કે તે સ્થિતિ કામ્ય રહેવાની નથી: કાળરૂપી ઉંદર તેને કોતરી રહ્યો જ છે. અને પાસ્કલે* કહ્યું છે કે, પૂરેપૂરા દુઃખી થવાની ક્ષણ જ છુટકારાની આશાના ઉદયની ક્ષણ હોય છે. આપણું આત્મ-ભાન હંમેશાં સુખપૂર્ણ તેમ જ દુઃખપૂર્ણ હોય છે. તેને માત્ર સુખકર વેદનાઓના સ્વર્ગ દ્વારા નયું સુખપૂર્ણ કરવાના, કે દુઃખની સતત વેદનાઓના નરક દ્વારા નયું દુઃખપૂર્ણ કરવાના પ્રયત્નો નિષ્ફળ જ જશે. બંનેમાંથી માત્ર એકવાળું જીવન કલ્પી શકાતું જ નથી. જેમ પાણીની ઉત્પત્તિ માટે ઓક્સિજન અને હાઇડ્રોજનની મેળવણી જરૂરી છે, તેમ જીવનના ઘડતર માટે સુખ અને દુઃખની મેળવણી આવશ્યક છે.

એટલે, જોકે કેનન સ્ટ્રીટરની પેઠે હું એમ કહેવા તૈયાર નહીં જ થાઉં કે, દુઃખ એ જીવનની 'મૂળભૂત' વસ્તુ છે; તેમ જ તે સિદ્ધાંત ઉપરથી તે જે અનુમાનો તારવી કાઢે છે, તે પણ હું નહીં સ્વીકારું; તોપણ મને લાગે છે કે, દુઃખ એ આપણા જીવનની અંગભૂત વસ્તુ છે, એ ખીના ઉપર ભાર મૂકવા પૂરતા તે સાચા છે. જીવનને તમે જ્યાં જ્યાં તપાસશો — અરે તેની નીચેમાં નીચી કક્ષાએ પણ — ત્યાં તમને દેખાશે કે, તેનો જન્મ હંમેશાં વેદનાથી થયો હોય છે, તથા તેનું ધારણુ પણ અચૂક અંશે વેદના વડે જ થતું હોય છે.

અને તે વસ્તુ બે આપણા લૌતિક જીવનની બાબતમાં સાચી હોય, તો આપણાં કલ્પના, ખુદ્ધિ, તથા ભાવના અને નીતિના જીવનની બાબતમાં તો તે વધારે સાચી હોવી જોઈએ. ડૉ. ફેલીક્સ એડલર* કહે છે કે, મનુષ્યજાતિના બધા મહાન આદર્શો વેદનામાંથી જન્મ્યા છે. દુઃખ, નિષ્ફળતા, નિરાધારતા, મૃત્યુ વગેરેના અસંખ્ય પ્રકારોમાંથી એક યા બીજા પ્રકારે મનુષ્યના વીર આત્માની તાવણી થતાં તેના જવાબ રૂપે જ એ બધા આદર્શો પ્રગટેલા હોય છે. ન્યાય, સ્વાતંત્ર્ય, સર્વોદય, માનવજાતનો કુટુંબભાવ, વગેરે તમામ આદર્શોના મૂળમાં ભયંકર ખેંચાતાણુ રહેલી હોય છે. તે આદર્શો વેદનામાંથી જન્મ્યા હોય છે અને વેદના વડે જ ટકી રહેતા હોય છે. સમાજસેવાનો આદર્શ પોતે જ તેવી જાતનો છે. તેનું મૂળ સામાજિક જગતમાં અનુભવાતા વિરોધોમાં છે; અર્થાત્ તે વિરોધોનું દૃશ્ય ઉત્તમ સ્ત્રી-પુરુષોના હૃદયમાં જે વેદના ઉત્પન્ન કરે છે, તેમાં રહેલું છે. સમાજસેવાની ભાવના ભારે ખેંચાતાણુથી ભરેલી ભાવના છે. તે ભાવના, અનુભવમાં આવેલા વિરોધનો વીરતાભર્યો સામનો કરતી સામાજિક સંકલ્પશક્તિના પ્રતીકરૂપ છે. સમાજસેવાની શક્તિ તથા તેમાં રહેલી હિંમત તથા સર્જકતા, તેને જે વિદ્ધોનો સામનો કરવો પડે છે, તેમાંથી જન્મે છે; તેની પાછળ રહેલી ભલી લાગણીમાંથી નહીં.

મેં વાંચેલાં સુખાવતી નગરીનાં સર્વ શબ્દચિત્રોમાં — ખાસ કરીને વર્તમાનકાળમાં રજૂ કરવામાં આવતાં ચિત્રોમાં — આ અગત્યની ખીના તરફ દુર્લક્ષ કરવામાં આવેલું જોયું છે; અને એ જ તેમનો પ્રધાન દોષ મને લાગ્યો છે. આ શબ્દચિત્રોના લેખકોના ધ્યાનમાં એ વસ્તુ આવી લાગતી નથી કે, સમાજ જેમ જેમ ઉચ્ચ ભૂમિકાઓએ ચડતો જાય છે, તેમ તેમ સામુદાયિક જીવનને તે ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ ઉપર ટકાવી

રાખવામાં સહન કરવી પડતી સામાજિક ખેંચાતાણાનું પ્રમાણ પણ વધતું જાય છે. એ લોકો તો પોતાના આદર્શસમાજની કલ્પનાને એક એવા ઝરાઝર ગોઠવેલા ચંત્રરૂપે રજૂ કરે છે, કે જે ચાવી ભરેલા ઘડિયાળની માફક પોતાની મેળે જ ચાલ્યા કરે છે; જેથી તેના સભ્યોને તો જીવનની ખેંચાતાણાથી સહંતર મુક્ત એવું ગંભીરતા અને જવાબદારીઓ વિનાનું જીવન ચાલુ જીવ્યા કરવાનું રહે છે. તેઓના ખ્યાલમાં એ વસ્તુ નથી ચાવી લાગતી કે, માણસની બનાવટ જ એવા પ્રકારની છે કે, તેને એવી પરિસ્થિતિ હેઠળ જીવવું જ અશક્ય છે.

વચ્ચે વચ્ચે જેજવાબદાર હજવા જીવનના ગાળાઓ ન આવતા હોય તો આપણને બધાને જીવન અસહ્ય જ લાગે. પરંતુ જે તેવા જીવન સિવાય બીજું કશું જ આપણે માટે બાકી ન રહેતું હોય, તો તો તે જીવન અસહ્ય તો શું, પણ તેથીય વધારે મુશ્કેલ બની જાય. એ દિશામાં માનવપ્રગતિ જ સંભવિત નથી. જેમ જેમ પ્રગતિની ભૂમિકા ઊંચી બનતી જાય છે, તેમ તેમ ખેંચાતાણા પણ વધતી જાય છે. જેમ જેમ જીવનનાં મૂલ્યો મોટાં બનતાં જાય છે, તેમ તેમ તેમને ખોઈ બેસવાનો ભય પણ વધતો જાય છે, તથા તેમને સાચવી રાખવાની ફરજનું દબાણ પણ વધતું જાય છે. સમાજ પોતાના સભ્યોની જવાબદારી ઓછી કરીને આગળ પ્રગતિ ન કરી શકે; પરંતુ તે જવાબદારીનું ક્ષેત્ર વિસ્તારીને, તથા સમાજના બધા વર્ગોમાં તેનું ભાન ઊભું કરીને જ તેમ કરી શકે. ગરીબ કે તવંગર, હાથનું કામ કરનાર કે માથાનું કામ કરનાર, એમ બધાએ પોતાને સામુદાયિક હિતના જવાબદાર દ્રુષ્ટી ગણવું શીખવું જોઈએ; તથા સંસ્કૃતિના લાભોમાં જ નહીં, પરંતુ તેને જે જવાબદારીઓ વહન કરવાની છે તેમાં

પણ, તથા તેને જે સતત યુદ્ધ કર્યા કરવાનું છે, તેનાં જોખમોમાં પણ પોતાનો ભાગ સ્વીકારી લેવો જોઈએ. નાગરિકોનો તમામ સમુદાય — અમુક વર્ગ જ નહીં — સંસ્કૃતિને ટકાવી રાખવાની મજૂરીમાં તથા તેને તોડી પાડવા મથતાં બળોએ ઊભી કરેલી મોટી ખેંચાતાણીમાં પોતાને કાળે આવતો હિસ્સો ઉઠાવી લેવા તૈયાર હોય, ત્યારે જ ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ સંભાવત બને છે. આપણી નાગરિકતાનો અર્થ આપણે એટલો જ કરીએ કે, જે કોઈ સારી વસ્તુઓ મોજૂદ છે, તેમાં ભાગ મેળવવાનો હક આપણને તેનાથી પ્રાપ્ત થાય છે, તે આપણે માનવજાતિની પ્રગતિ શેકનારાં બળોનો પક્ષ લઈએ છીએ એમ નક્કી બાલુવું. પ્રગતિનો અર્થ જ એ છે કે, જે લોકોમાં પહેલાં જવાબદારીનું ભાન નહોતું, તેમનામાં તે ભાન ઊભું કરીને તેનો વિસ્તાર કરવો; તથા જેઓમાં તે પહેલેથી હતું, તેને વધુ ઊંડું બનાવવું.

હવે જો પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવે કે, આ સામાજિક ખેંચાતાણી કેવી રીતે ઊભી થાય છે, તથા તેમનું મૂળ શું છે, તો તેના જવાબમાં એક સુપ્રસિદ્ધ ચર્ચા તરફ ધ્યાન ખેંચ્યા સિવાય ખીજો કોઈ સારો માર્ગ હું જોતો નથી. તે ચર્ચા, સમાજજીવનમાં 'પ્રેમ' અને 'દ્વેષ' શો ભાગ ભજવે છે, તે બાબતને લગતી છે. આધુનિક લેખકોમાં મિ. ચેસ્ટર્ટને,* ચણતરની કમાનના જુદા જુદા અવયવોના નીચે પડવાના વલણથી જ આખી કમાન અધર ઊભી રહે છે, એ ઉપમા વડે એ બાબતનું એક સુંદર ઉદાહરણ આપણને પૂરું પાડ્યું છે.

'પ્રેમની શ્રેષ્ઠતા' એ માનવસમાજનો સર્વોત્તમ સિદ્ધાંત છે, એ વિષે ઘણા લેખકોએ ઘણું કહ્યું છે. આપણા 'સામાજિક પ્રશ્નો'નો 'ઉકેલ' પણ તે બળની મદદથી લાવવા બાબત ઘણું કહેવામાં આવ્યું છે: પ્રેમને સમાજમાં અબાધિત સામ્રાજ્ય

લોગવવા દો, એટલે તંત્ર બધા સામાજિક સંબંધો વ્યવસ્થિત થઈ જશે, માનવજાત સંગઠિત થઈ જશે, અને એકબીજા માટે ભલી લાગણી તથા શાંતિ આપી પૃથ્વી ઉપર ઇવાઈ રહેશે.

આ સિદ્ધાંતનો દાવો મોટો છે તથા તેનો હેતુ સારો છે. પરંતુ મારે કહી દેવું જોઈએ કે, પ્રેમનું અબાધિત સામ્રાજ્ય એ એક અશક્ય સ્વપ્ન છે. પ્રેમનો સ્વભાવ છે કે, તે કદી અબાધિત રહી શકતો નથી. તેનો પ્રવાહ કદી નિર્વિદ્ધ વહી નથી. જે પ્રેમ કાયમ રહે છે (અને કાયમ ન રહે તો તેની કિંમત પણ શી છે?) તે કદી વિદ્ધો વિનાનો પ્રેમ નથી હોતો; પરંતુ પોતાના માર્ગમાં જે કોઈ વિદ્ધ આવે, તેને ઝોળંગી જનાર પ્રેમ હોય છે. સાચો પ્રેમ જાણતો હોય છે કે, તેનો વિરોધ કરવામાં આવશે જ; પરંતુ તે તેની પરવા કરતો નથી. લગ્નની પ્રતિજ્ઞામાં પ્રેમી કહે છે: ‘મૃત્યુ સિવાય બીજું કશું જ તને અને મને જુદાં પાડી શકે, તો ઈશ્વર મને તેટલી અથવા તેથી પણ વધારે સજા કરશે.’ સામાજિક બળ તરીકે પણ પ્રેમ સતત પોતાના વિરોધીઓનો સામનો કર્યા કરે છે; અને આપણા સામાજિક જીવનમાં જે સ્થળે ખેંચાતાણ સૌથી વધુ પ્રબળ હોય છે, તે સ્થળે જ તે સૌથી વધુ જ્વલાંત બન્યો હોય છે. એક બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથમાં લખ્યું છે કે, પ્રેમ દ્વેષને હાંકી કાઢે છે. એ વાત સાચી છે. પરંતુ જે દ્વેષને હાંકી કાઢવામાં આવ્યો હોય છે, તે હંમેશાં અંદર પેસવાનો પ્રયત્ન કરતો બારણા આગળ જ ઊભો રહે છે. આપણે જો એમ માનતા હોઈએ કે, પ્રેમનું બળ એવું છે કે તેને જો આ જગતમાં પ્રવર્તાવવામાં આવે, તો તે સઘળા વિરોધોને હંમેશને માટે શાંત કરી દે, અને એક એવું દૃઢ સામ્રાજ્ય પ્રવર્તાવે કે જેની સામે હુમલો કરવાની કોઈ હિંમત ન કરી શકે, તો આપણે ભ્રમણામાં જ પડ્યા છીએ એમ કહેવું જોઈએ. કારણ કે, એ પ્રેમનું બળ

તો જગતમાં ક્યારનું પ્રવર્તવામાં આવ્યું છે; પરંતુ અત્યાર સુધી તેણે મેળવેલી જીવિતો તેનાં વિરોધી બળોનો સતત સામનો કર્યા વિના ટકાવી રાખી શકાય તેમ નથી, કે આગળ ધપાવી શકાય તેમ નથી.

એક લાગણી કે આવેગ તરીકે પ્રેમ બહુ ક્ષણિક વસ્તુ છે; અને તેનું બંધન પણ બહુ જ અદૃઢ હોય છે. તેના આવેગમય આંવણારોને કાળ ખોતરી ખાય છે. એ જાતના પ્રેમસંબંધ અકસ્માત વડે થતા આઘાતોથી વિશેષે વ્યસ્ત થઈ જાય છે. પ્રેમની પાસે પોતાની જાતની બહાર ખીનું કંઈ એવું હોવું જોઈએ કે જેનો તે આશરો લઈ શકે, તથા જેમાંથી તે પોતાનું બળ મેળવી શકે. નહીં તો તે હંમેશાં ભાગી પડવાની આણી ઉપર રહે છે. પ્રેમ ક્ષણ વાર દ્રેષને ભલે હાંકી કાઢે; પરંતુ ઘણી વાર એવું બને છે કે, થોડા વખત બાદ તે હાંકી કાઢેલા દ્રેષ વધુ તીવ્ર બની જાય છે, અથવા તો નવો જ બિલો થાય છે. દુઃખી નીવડેલાં કેટલાંય લોકોનો ઇતિહાસ એ વસ્તુની સાક્ષી પૂરશે. જે પ્રજાઓ વચ્ચે એક વખત મિત્રાચારીનો સંબંધ બંધાયો હોય છે, અથવા જે માણસો એક વાર મિત્ર બન્યા હોય છે, તેમની વચ્ચેનાં વેર જ સૌથી વધુ તીવ્ર હોય છે. માણસો વચ્ચે બિલા થતા ખરાબમાં ખરાબ વેરનું મૂળ તૂટી ગયેલી મિત્રતામાં કે અનિવાર્ય સંજોગો સાથેની અથડામણને લીધે ભાગી પડેલા પ્રેમમાં જ હોય છે. એ ખીનાએ કેટલાંય કરુણાંત નાટકોને વસ્તુ પૂરું પાડ્યું છે; અને જ્યારે તે નાટકોના છેલ્લા અંકને અંધારામાં ઘેરતા વેરાગ્નિની શરૂઆત તેમના પ્રથમ અંકને અજવાળતા પ્રેમરૂપે જ થઈ હોય છે, ત્યારે તો તે વસ્તુ ભારે હૃદયવેદક થઈ પડે છે.

દરેક દાખલામાં પ્રેમસંબંધ કાયમ રહે તે માટે બંને પક્ષની દષ્ટિ સમક્ષ કાયમ રહેવું કોઈ સહિયારું પ્રયોજન જોઈએ.

સેવાનું કોઈ એવું સહિયારું ક્ષેત્ર બંને પ્રેમીઓ વચ્ચે હોવું જોઈએ, કે જેમાં તે બંને એકસાથે લાગી શકે. તેમની ઉપર અને તેમનાથી પર એવું એ ત્રીજું કાંઈક જોઈએ, કે જેને સાથે મળીને અનુસરવામાં તેમનો એકબીજા પ્રત્યેનો રસ તથા એકબીજા પ્રત્યેની ભક્તિ કાયમ રહે તથા પુષ્ટ થાય. દંપતીના દાખલામાં એ ‘ત્રીજું કાંઈક’ તેમના સંબંધથી ઉત્પન્ન થયેલાં બાળક હોઈ શકે; મિત્રોના દાખલામાં એ ‘ત્રીજું કાંઈક’ બંનેનું સહિયારું કોઈ પ્રયોજન હોઈ શકે; કે જેને તે બંને સિદ્ધ કરવા માગતા હોય; સમગ્ર નાગરિકોના દાખલામાં એ ‘ત્રીજું કાંઈક’ તેઓ જે શહેર કે રાષ્ટ્રમાં રહેતા હોય તે અથવા તે માનવજાતિનો સંઘ જ હોઈ શકે. તે બધા ઉપરાંત કેટલાક એવા ઉચ્ચ હેતુઓ પણ છે કે જેમનો અર્થ ધર્મ-ભાવના જ આપણને આપી શકે, પરંતુ તેમને અભાવે સમાજનો સંગ્રહ કરનાર બળ તરીકે પ્રેમ ટકશે જ એ વિષે કશી ખાતરી ન સંભવી શકે. દરેક દાખલામાં, પ્રેમીઓના સંકલ્પો એકત્રિત કરનારું એ ‘ત્રીજું’ જ કાયમી સંબંધો બાંધે છે; અને અકસ્માતોના આંચકાઓમાંથી કે કાળના કાટમાંથી તેમનું રક્ષણ કરે છે. એવા ત્રીજા કોઈ હેતુ વિનાનો પ્રેમસંબંધ — એ માનવપ્રાણીઓની એકબીજા પ્રત્યેની કામના — તે એવી અસ્થિર વસ્તુ છે કે, તેના કાયમીપણા વિષે કશી જ ખાતરી રાખી ન શકાય. તેની પાછળ સહકારનું તત્ત્વ ન હોય, તે તે પવનના સહજ ફૂંકારાથી પણ બુઝાઈ જાય તેવી જ્યોતરૂપ જ રહે. ખ્રિસ્તી ધર્મની અસર હેઠળ ઊછરેલા ઘણા એવું માને છે કે, પ્રેમ એ સામાજિક કલ્યાણની આવીરૂપ છે; તેઓએ આ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

પ્રો. રોઈસ, કે જેમનાં લખાણમાંથી મેં બીજા સંબંધમાં આગળ ઉતારા ટાંક્યા છે, તે આ વસ્તુ ઉપર બહુ ભાર મૂકે

છે, અને તેને સામાજિક ફિલસૂફીના ધ્રુવતારારૂપ ગણે છે. તેમણે આપેલું એક ઉદાહરણ હું ટૂંકમાં અહીં કહી બાઉં. દેખીતું તો તે બહુ સામાન્ય છે, પરંતુ તેનું રહસ્ય બહુ ઊંડું છે. પ્રો. રોઇસ કહે છે, હું મારા મિત્રને ચાહતો હોઉં છું, તેથી જ જ્યારે મારે કંઈ અગત્યનું કહેવાનું હોય છે, ત્યારે તે સ્વાભાવિક રીતે મારે શ્રોતા અને એવી હું અપેક્ષા રાખું છું. અને તે જ કારણથી જ્યારે તેને કંઈક કહેવું હોય છે, ત્યારે હું તે સાંભળ્યા કરું એવી એ અપેક્ષા રાખે છે. આમાંથી મોડું યા વહેવું એવું બનવાનું કે, અમે બંને એકી વચ્ચે જ કંઈક કહેવા માગતા હોઈશું. એ રીતે અમે બંનેનાં પ્રયોજનો અથડામણમાં આવવાનાં અને બંનેમાં ચડલડાટ થવાનો. એ બાતની અથડામણ પ્રેમના માર્ગમાં ઠેર ઠેર ઊભી થાય છે; અને જ્યારે બંનેની સમક્ષ કોઈ ત્રીજું સામાન્ય ધ્યેય એવું ન હોય, કે જે તે અથડામણને સાંભળી લે, ત્યારે ધીમે ધીમે એ ચડલડાટ તીવ્ર બનતો જાય છે; અને અંતે બંને વચ્ચે વિચ્છેદ ઊભો થાય છે. માણસો કે પ્રજાઓ વચ્ચે નિકટ સંબંધને કારણે એક બાબુ જેમ એકબીજાને મદદ કરવાની સગવડ થાય છે, તેમ બીજી બાબુ એકબીજાની અથડામણમાં આવવાની શક્યતા પણ વધતી જાય છે. જે માણસો જ્યારે એકબીજાની સાથે ચાલવા માંડે, ત્યારે જ તેમને એકબીજાના માર્ગમાં આવવાના ઘણા પ્રસંગ આવે; પરંતુ તેઓ માર્ગલો જેટલા દૂર ચાલતા હોય, તો તેવા પ્રસંગ ભાગ્યે જ આવે. રાષ્ટ્રસઘે આ બાબત ઉપર દુર્લક્ષ કરવું જોઈ એ નહીં.

તો પછી પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે, પ્રેમ અને દ્વેષની બાબતમાં માણસનું કુદરતી વલણ શું હોય છે? માણસ સ્વભાવથી પોતાના પડોશીને ચાહવા ઇચ્છતો હોય છે, કે

ધિક્કારતો હોય છે? તેનું કુદરતી વલણ પડોશીને મદદગાર નીવડવાનું હોય, કે તેના માર્ગમાં નડતર ઊભું કરવાનું? તે પોતાના પાડોશીની હાજરીથી ખુશ થાય છે, કે તે દૂર રહે એમ ઇચ્છે છે?

સત્તરમા સૈકામાં થઈ ગયેલા થોમસ હોપ્સ* નામના ફિલસૂફનો દૃઢ અભિપ્રાય હતો કે, માણસની પોતાના પડોશી પ્રત્યેની કુદરતી લાગણી વિરોધની હોય છે; અર્થાત્ મિત્રાચારી-ભરી હોવાને બદલે દ્વેષભરી વધુ હોય છે. હોપ્સને મતે દ્વેષભાવ નૈસર્ગિક મનુષ્યના જીવનનો ત્રણ ચતુર્થાંશ લાગ રોકે છે; અને પ્રેમભાવ બાકીનો રહ્યો સઘો લાગ. હોપ્સને મતે રાજ્યવ્યવસ્થા પણ માણસોએ એટલા માટે ઊભી કરી છે કે, પોતાના એકબીજા પ્રત્યેના તીવ્ર અજીવમાને કારણે આવતાં માઠાં પરિણામોમાંથી બચી શકાય. એ સિદ્ધાંત બહુ આકર્ષક નથી; પરંતુ એટલું કબૂલ કરવું જોઈએ કે, પછીની રાજકીય વિચારસરણી ઉપર હોપ્સ પોતાની ઊંડી અસર મૂકતો ગયો છે. તે કહે છે:

“ન્યાય, નિષ્પક્ષપાતતા, નમ્રતા, દયા તેમ જ ‘બીજાઓ આપણી પ્રત્યે જેવી રીતે વર્તે’ એવું આપણે ઇચ્છતા હોઈએ, તેવું આપણે બીજા પ્રત્યે વર્તવું જોઈએ’, એ જાતના ‘કુદરત’ના નિયમોનું પાલન કરાવનાર કોઈ સત્તાનો ડર ન હોય, તો એમ ને એમ તો આપણી સ્વાભાવિક વૃત્તિઓ આપણને પક્ષપાત, અભિમાન, વેરની વસૂલાત વગેરે તરફ જ લઈ જાય . . . તરવારના ભંય વિનાના કરારો નર્યું થૂંક ઉરાડવા બરાબર છે; તેમની કશી કિંમત નથી.”

એક સૈકા બાદ ફ્રાંસમાં રૂસોએ* તેથી ઊલટો જ સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત કર્યો. તેના મત મુજબ માણસ સ્વભાવથી જ

પોતાના જાતિભાઈ એને ચાહનારો છે. તેને ઝઘડો કરવો ગમતો નથી; તેને સુખેજ જ ગમે છે. અર્થાત્ તે એક મિત્રાચારીભયુ અને શાંતિપ્રય પ્રાણી છે. અને તે તેવો જ રહ્યો હોત; પરંતુ કૃત્રિમ રીતે ઊભા કરવામાં આવેલા રાજ્યતંત્રે તેને કાયદાઓ કરી કરીને બગાડી નાખ્યો. આપમેળે તો તે પોતાના માનવબંધુઓને ચાહતો જ રહ્યો હોત, તથા તેમની સાથે શાંતિથી રહેતો હોત. પરંતુ રાજસત્તાની ભૂલભરેલી ડબલગીરીથી તે પોતાના જાતિભાઈઓને ધિક્કારતાં શીખે છે, તથા તેમની સાથે દુશ્મનાવટ રાખે છે. રૂસોના આ મતને હાલમાં પણ પ્રો. એલિયટ સ્મિથ અને મિ. ડબલ્યુ. જે. પેરીની શોધોનો ટેકો મળ્યો છે. તે લેખકોએ પ્રાચીન સમાજે બાબત એકઠા કરેલા પુરાવા ઉપરથી ભારપૂર્વક સિદ્ધ કર્યું છે કે, માણસ કુદરતી રીતે 'લડાયક પ્રાણી' નથી; પૃથ્વીની વિપરીત સંસ્કૃતિની અસર હેઠળ જ તે તેવો બન્યો છે. વૈચક્રિક રીતે માણસનું વલણ સુલેહસંપ તરફ જ હોય છે; પરંતુ રાજ્યતંત્ર જ લડાઈઓ ઊભી કરનાર સંસ્થા છે.

આ જાતના આ બે વિરોધી મતોનો વિરોધ દૂર કરવાનો કંઈ માર્ગ છે ખરો? એકને મતે માણસ સ્વભાવથી પોતાના પડોશીને ચાહનાર તથા તેની સાથે શાંતિમાં રહેવા ઇચ્છનાર પ્રાણી છે; અને બીજાને મતે તે સ્વભાવથી પોતાના પડોશીને ધિક્કારનાર તથા તેની સાથે ઝઘડો કર્યા કરનાર પ્રાણી છે.

રૂસોના મૃત્યુ પછી થોડાં વર્ષો બાદ ઇમેન્યુઅલ કૅન્ટે* એ બે મતોનો વિરોધ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. ઈ. સ. ૧૭૮૪ના એક ચોપાનિયામાં — અલબત્ત તે બહુ જાણીતું નથી — કૅન્ટે એવો સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો કે, સ્વભાવથી માણસ પોતાના પડોશીને ચાહે પણ છે, તેમ જ ધિક્કારે પણ છે. કૅન્ટના મત મુજબ માણસ એવું પ્રાણી છે કે જેને પોતાના

જાતિખંધુ વિના ચાલતું પણ નથી, તેમ જ તે તેને દેખ્યો પણ ગમતો નથી. ‘માણસ પાસેથી તેના સાથીદારોને દૂર કરો, તો તરત તેને આખી દુનિયા નિર્જન વગડા જેવી અસહ્ય લાગશે. પરંતુ તેને તેનો સાથીદાર આપો, એટલે મોડા યા વહેલા, કદાચ નર્યા અકસ્માતથી જ, તેઓ એકબીજાના માર્ગમાં અટવાવા લાગશે, તેમનાં પ્રયોજનો એકબીજા સાથે અથડામણમાં આવશે, અને તેઓ વચ્ચે કોઈ ને કોઈ પ્રકારનો ખૂનખાર ઝઘડો ઊભો થશે.’

પરંતુ કેન્ટ આવું વિધાન કરીને જ થોભતો નથી. તે એ કોયડાનો અર્થ એવી રીતે વિકસાવતો જાય છે કે, આપણા સમાજજીવનનું રહસ્ય સમજવામાં પણ તે આપણને અતિશય ઉપયોગી થઈ પડે. તે આ વસ્તુસ્થિતિને પોતાની વિચિત્ર શૈલીથી ‘માનવજાતિની સમાજવિરોધી સમાજિકતા’ કહે છે; અને તેના ઉપર બહુ ભાર મૂકે છે. સામાજિક પ્રાણીઓ તરીકે માણસો ભેગા મળી સમાજ રચવા માટે સ્વાભાવિક રીતે ઉત્સુક હોય છે. પરંતુ સમાજ રચાયો કે તરત જ તેમાંની વ્યક્તિઓ, પોતે નાખેલાં ખંધનો સામે તાણવાનું ભેર શરૂ કરે છે. આપણા સામાજિક જીવનની દરેક ભૂમિકાએ આપણે આ પ્રતિદ્વંદ્વિતા બેઈ શકીએ છીએ. એક બાજુ સમાજ પરસ્પર સહાય માટે સગવડો ઊભી કરે છે; પરંતુ તેમ કરવા જતાં જ તે એકબીજા સાથે અથડાવાના પ્રસંગ પણ ઊભા કરતો જાય છે. એમાં ધર્મ્યાં કે અદેખાઈનું પણ કારણ નથી. જે માણસ સમાજના નિકટ સંબંધોમાં રહે છે, તે જરૂર કોઈ ને કોઈ રીતે તેના પડોશીના માર્ગમાં આવવાનો. બહુ જ ગીચ અવરજવરના મથક આગળ આવેલી મોટરગાડી તે જ ઘડીએ ત્યાં આવી પહોંચેલી બીજી મોટરગાડીઓના માર્ગમાં વિદ્વંસ થવાની જ; કારણ કે આપણી સંખ્યા

ખહુ જ મોટી છે, તેમ જ આપણે બધા જ કયાંક ને કયાંક જતા જ હોઈએ છીએ.

પરિણામે સામાજિક ખેંચાતાણુ ઊભી થાય છે; અને જેમ જેમ સમાજ સંસ્કૃતિની ઉચ્ચ ભૂમિકાઓએ પ્રગતિ કરતો જાય છે, તેમ તેમ તે વધતી જાય છે. એક બાબુ આપણે ભારે સંગઠિત સામાજિક તંત્ર ઊભું કરીએ છીએ, કે જેમાં વ્યક્તિને સામાજિક શિસ્ત અને નિયંત્રણને તાબે થવું જ પડે; અને ખીણ બાબુ સમાજ પોતાની સંસ્કૃતિ તથા કેળવણીની પદ્ધતિઓ વડે પોતાના સભ્યોને ‘અતિ વિકસિત’ બનાવી મૂકવાને બનતું કર્યા કરે છે, કે જે વ્યક્તિઓ અતિ વિકસિત હોવાને કારણે જ પોતાનું ધાર્યું કરવાના વલણવાળી વધુ હોય છે. તેથી જે સામાજિક શિસ્ત તેમને સામાન્ય વ્યવસ્થામાં તાબેદાર એકમો તરીકે જ સ્થાન સ્વીકારવાની ફરજ પાડતું હોય છે, તેના તરફ તેઓ ખાસ વિરોધવૃત્તિવાળા બને છે. એ પ્રમાણે એક બાબુ અતિ વિકસિત વ્યક્તિના સ્વતંત્ર થવાના પ્રયત્નો, અને ખીણ બાબુ તેને સમાજની સામુદાયિક આજ્ઞાને તાબેદાર એકમ બનાવવાના પ્રયત્નો, એ બે વચ્ચે ઊભી થતી ખેંચાતાણુને જ આપણે ‘માનવજાતિની સમાજવિરોધી સામાજિકતા’ કહી શકીએ.

પહેલી નજરે તો એમ લાગે કે, આપણે આ જગાએ કેઈ અંધારી તથા ભયંકર જાળમાં ફસાયા છીએ. પરંતુ કેન્ટ તેથી પણ ઊંડી નજર ફેંકે છે. કેન્ટ કહે છે કે, આ બધી અથડામણો અને ખેંચાતાણો એ તો ‘માણસની ઉત્તમોત્તમ શક્તિઓ બહાર લાવવા માટે કુદરતે યોજેલાં સાધનો’ છે. એ ખેંચતાણોમાંથી જ આપણું સ્વાભાવિક આગસ દૂર કરવા આપણને પ્રેરનારી શક્તિ જન્મે છે. તે આપણી શોધક શક્તિઓને ઉત્તેજિત કરે છે, તથા આપણને આગળના ઉચ્ચ

પ્રદેશોમાં આપણો માર્ગ શોધતા કરી મૂકે છે. એ ખેંચાતાણો પ્રગતિમાન સમાજના પ્રેરકબળ-રૂપ છે. કેન્ટ કહે છે, 'માણસ તો આરામ અને મોજમાં પડી રહેવા ઇચ્છે છે; પરંતુ તેને શા માટે સર્જવામાં આવ્યો છે એ વસ્તુ કુદરત તેના કરતાં વધુ જાણતી હોવાથી, તેને પરિશ્રમ અને દુઃખપૂર્ણ ક્લેશો જ આપ્યા કરે છે, જેથી એ દુઃખોમાંથી પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાનો તે પ્રયત્ન કરે.'

એ ઉચ્ચ વિચાર તથા ઊંડી દૃષ્ટિની સાથે આ વ્યાખ્યાનો ઉચિત રીતે પૂરાં થઈ શકે. એ આપણને વિશ્વની આપણી નાગરિકતાની વિશાળ અક્ષટ ભૂમિકા સૂચવે છે, કે જેની અંદર આપણે જોયેલા મુદ્દા સમાય છે, અને જેની બહાર એ કાંઈ સમજતા નથી. કેન્ટના એ સિદ્ધાંતને એથી આગળ વિસ્તારવો એ આ વ્યાખ્યાનોની મર્યાદા બહાર જવા જેવું થાય. પરંતુ તે સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ, અત્યાર સુધી આપણે તારવેલા નિર્ણયો ટૂંકમાં તપાસી જઈએ.

માનવબંધુતા એટલે બધાએ મળીને સહિયારું સુખ ભોગવવું, એવો અર્થ વારંવાર કરવામાં આવે છે. અલબત્ત, તેનો એ અર્થ પણ થાય; પરંતુ માત્ર એટલો જ નહીં. માણસો, વર્ગો, અને પ્રજાઓ લાભની પેઠે નુકસાનમાં પણ ભાગ ઉઠાવવા, તથા સુખની પેઠે દુઃખમાં પણ સાથી થવા અત્યાર કરતાં વધારે પ્રમાણમાં તત્પરતા ન દેખાડે, તો માનવબંધુતા કે સામાજિક એકતા સિદ્ધ થવી શક્ય નથી. તેથી કરીને નાગરિકતાની કેળવણીએ ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવા શુભ તરીકે સામાજિક વીરતાના ગુણ ઉપર મેં આ વ્યાખ્યાનોમાં ખૂબ જ ભાર મૂક્યો છે.

સામુદાયિક — સર્વઆધારણ સંકલ્પશક્તિ એ હકીકત છે, એમ કહેનારા ફિલસૂફો સાથે હું સંમત છું. પણ ન્યારે

તેઓ એમ કહે છે કે, આવી ઇચ્છાશક્તિ હમિશ સંગીન અને સદા શાણી હોય છે, ત્યારે મારે તેમનાથી જુદા પડવું પડે છે. તે નબળી થાય, ગૂંચાઈ જાય, અસ્તવ્યસ્ત થાય, અને કાયર પણ બને. અને જ્યારે લોક આગળ ‘સુખ’ને જ એકમાત્ર ચિંતાના અને લક્ષના પાત્ર તરીકે ધર ધર કરવામાં આવે, ત્યારે તો એ ઇચ્છાશક્તિ અચૂક એવી થાય. સામાજિક ખેંચાતાણુનાં દુઃખો પુરુષાર્થભેર અંત સુધી સહવાનાં છે. એમ કરીને જ આપણે “આપણા દુઃખ-દરિયા” તરીકે જઈ શકીએ.

જીવનનું મૂલ્ય તેના સુખલોગોના પ્રમાણ ઉપરથી આંકવાને કારણે ઊભો થતો નૈતિક શક્તિનો હાસ આપણને અત્યારે લાગુ પડ્યો છે; અને તેની અસર સમાજના બધા વર્ગોમાં દેખી શકાય છે. આપણી આધુનિક સંસ્કૃતિને ‘રોગી’ ગણનારાઓ સાથે હું તેટલા પરતો સંમત થાઉં છું, પરંતુ તેથી વધારે નહીં. જનસમાજની સામુદાયિક સંકલ્પશક્તિને આજે મજબૂત કરવાની જરૂર છે. એટલી હદ સુધી મજબૂત કરવાની જરૂર છે કે, તીવ્ર ખેંચાતાણુ-ભરેલું જીવન આપણને ભાગી છૂટવા જેવું કે તિરસ્કારવા જેવું ન લાગે; પરંતુ ખુશીથી સ્વીકારવા જેવું તેમ જ આનંદથી ભેટવા જેવું લાગે. કારણ કે માણસ તેવા જીવન માટે જ સરજાયો છે, અને તેના સ્વભાવને તેવા જીવનથી જ પૂરેપૂરો સંતોષ મળી શકે તેમ છે. એ ફેરફાર જેટલે અંશે કેળવણીથી કે વિચારોના પ્રચારથી થઈ શકે તેમ છે, તેટલે અંશે તેને સિદ્ધ કરવા માટે ઉત્તમતાના આદર્શને જ આપણી સંસ્કૃતિના નિયામક આદર્શ તરીકે રજૂ કરવો જોઈ એ, તથા ‘સુખ’ને બદલે ઉત્તમતાને જ આપણા સંસ્કાર તેમ જ કેળવણીનું ધ્યેય બનાવવું જોઈ એ. એમ કરીએ તો જ લોકોની નીતિમત્તાનો મુખ્ય પ્રવાહ જગતના રોજિંદા કામકાજ તરફ

વળે, અને ત્યાં સુંદર શબ્દોમાં ખરચાઈ જવાને બદલે આપણી પાસે આપણું કામકાજ અને ધંધો પરિપૂર્ણતાથી અદા કરાવવામાં ખરચાય. એ જ ઔદ્યોગિક નીતિ છે; અને તેની જ મેં વકીલાત કરી છે.

જો આ સિદ્ધાંતો સ્વીકારવામાં આવે, તો આપણી સમાજસેવાની કલ્પનાને પણ સ્થિર ભૂમિકા મળે. સમાજ-સેવાનો અર્થ જો એવો જ કરીએ કે, તે તો કુરસદના સમયમાં કરવાનું કામ છે, કે આપણા ફાજલ પૈસા ખરચવાનો માર્ગ છે, તો આપણે તેનું સ્વરૂપ અધૂરું જ સમજીએ છીએ. તેમાં તે બધાનો સમાવેશ પણ જરૂર થાય છે; આપણા કુરસદના સમય ઉપર કે ફાજલ પૈસા ઉપર સમાજનો કાપદેસર હક છે જ. પરંતુ સમાજસેવાનું મૂળ, આપણે કામથી પરવારિતે જે કાંઈ કરીએ તે નથી, પરંતુ આપણે કામ કરતા હોઈએ ત્યારે જે કાંઈ કરીએ છીએ તે છે; તેમ જ કમાણી કરી લીધા બાદ જે ફાજલ પૈસા રહે તેમનો જે ઉપયોગ કરીએ તેમાં નથી, પરંતુ આપણી તમામ મિલકત આપણે જે કામકાજથી કમાયા હોઈએ તે કામકાજ જે હિતુથી કે ભાવનાથી આપણે કર્યું હોય, તેમાં રહેલું છે. એ કામ સારું કહી શકાય તેવું છે? તે સંનેગો દરમ્યાન શક્ય હોય તેટલું તેને મૂલ્યવાન બનાવવામાં આવ્યું છે? આપણે આપણા નાગરિક બંધુઓને તેમના પૈસાના બદલામાં સારી વસ્તુ કે કીમતી કારીગરી આપીએ છીએ? કે આપણે તેમની નિર્બળતા, તેમનું અજ્ઞાન કે તેમના ગમારપણાનો ગેરલાભ ઉઠાવીએ છીએ? જે વસ્તુ આપણે બનાવીએ છીએ અને વેચીએ છીએ, તેમાં આપણે કહીએ છીએ કે દેખાવ કરીએ છીએ તેટલી સેવા રહેલી હોય છે, કે પછી 'પૈસા પડાવી લેવા' માટે આપણે તેમાં ઉપર-ઉપરની જ ટાપટીપ કરી હોય છે? સમાજસેવા તેમ જ ઔદ્યોગિક

નીતિના આ મૂળભૂત પ્રશ્નો છે. પોતાના ઉમંગથી પોતાની કુરસદ કે પોતાના પૈસા બહાર હિતમાં મક્ત ખર્ચવારૂપી સમાજસેવા માટે પણ મારા મનમાં પ્રશંસા સિવાય બીજે કશો ભાવ નથી. એ બધાં કૃત્યો પણ સમાજસેવાના ઉમદા આદર્શોથી પ્રેરાયેલાં હોય છે, તેમ જ પહેલાંના જમાનામાં કદી ન દેખાઈ હોય તેવી સેવાની તમન્ના આપણને તે બધામાં જોવા મળે છે. સ્થાનિક સુધારાઈ કે પંચાયતના સખત કામ-કાજનો બેભે ઉઠાવવો, ઇસ્પિતાલોની વ્યવસ્થા કરવી, મજૂરોનાં કોટડાંની વેતરણુ કરવી, બાળકોની સંભાળ રાખવી, રોગો ઊભા થતા અટકાવવા, દાડડિયા, ગુનેગારો અને અવળે માર્ગે ચડેલી પતિત સ્ત્રીઓને સુધારવાં, વગેરે માનવહિતનાં કામોમાં સમય તેમ જ શક્તિ નિઃસ્વાર્થપણે ખર્ચતું, તથા સતત આવતી મુશ્કેલીઓ, નિષ્ફળતાઓ અને નિરાશાઓ સામે, ઇનામ કે પ્રશંસાની કાંઈ પણ આશા વિના, વીરતાથી ઝૂઝતું એ સ્ત્રીપુરુષોનું ટોણું દેખી, આપણે પ્રશંસા અને આશ્ચર્યની લાગણીથી દબાઈ જઈએ છીએ. આપણાં મોટાં શહેરોના સામાજિક જીવનમાં જનસેવાની ભાવનાનું જે પ્રબળ મોઝું ક્ષણે ક્ષણે ઊછળી રંઝું હોય છે, તે અનુભવ્યા વિના આપણાં શહેરો શું છે, તથા તે શાનાં પ્રતિનિધિ છે, એ વસ્તુ સમજી જ ન શકાય. આવી વસ્તુસ્થિતિ ઊભી કરી શકનાર સંસ્કૃતના ઉજ્જવળ ભાવી માટે સારામાં સારા શબ્દો પણ પૂરતા નથી.

પરંતુ આટલા મોટા પ્રમાણમાં સ્વાર્થત્યાગ તથા વીરતા દાખવીને હજારો સેવાભાવી સ્ત્રીપુરુષોને જેમનો સામનો કરવો પડે છે, તે બધાં અનિષ્ટો આવ્યાં છે ક્યાંથી ? તેમનું અંતિમ મૂળ શું છે ? હું તો તે પ્રશ્નનો એ જવાબ આપું કે, આપણે પેટી ખીણી જાતની વધુ સૂક્ષ્મ સમાજસેવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યા છીએ, તે જ તે બધાં અનિષ્ટોનું કારણ છે. એ બધાં 'સામાજિક

અનિષ્ટો,' શારીરિક-માનસિક-કે-નૈતિક સ્વરાબ કામકાજ દ્વારા સમાજનો જે દ્રોહ કરવામાં આવ્યો છે, તેની જ સાબિતીરૂપ છે. સમાજના દરેક નાગરિક કામદારે પોતાના રોજના કામકાજ દ્વારા પોતાના માનવબંધુઓની જે સેવા કરવાની છે, તે તેણે પૂરેપૂરી કે વફાદારીથી નથી બળવી; તે પોતાની એ પ્રાથમિક ફરજમાં ચૂક્યો છે; તેને જ કારણે આ બધાં અનિષ્ટો ઊભાં થયાં છે. તમે બીજાં કારણો પણ વિચારી શકો; પરંતુ આ મુખ્ય કારણ જે નહીં વિચારો, તો સામાજિક અનિષ્ટોનું અસ્તિત્વ તમે સમજી જ શકવાના નથી.

હું માનું છું કે, ભવિષ્યનો નીતિધર્મ જગતના રોજિંદા કામકાજ દ્વારા અદા થતી ફરજના પાયા ઉપર જ રચાશે. તે પાયા ઉપર જ કળા, નીતિ, અને ધર્મ પોતાની ઇમારતો ખડી કરશે. એક વાર તે ઇમારતો એ પાયા ઉપર ખડી થઈ, એટલે તેઓ દ્વારા શી શી સિદ્ધિઓ સાધી શકાશે, તેની કશી જ મર્યાદા ન ખાંધી શકાય. કારણ કે, તે વખતે તો કળા ઉદ્યોગ સાથે જોડાઈ હશે અને મજૂરી કેળવણી સાથે જોડાઈ હશે.

સારી રીતે કામકાજ કરવું — ઉમદા કામદારપણું — એ નિયમ વિશ્વ જેટલો ઊંડો છે. તેને આપણા જીવનનો નિયમ બનાવવાથી આપણે સમગ્ર વિશ્વના નાગરિક બની શકીએ છીએ એટલું જ નહીં, પણ 'યુગોને સાળ ઉપરના કપડાની જેમ' વલુનારા, તથા બુદ્ધા બુદ્ધા અવયવોના અનંત વિરોધો વડે સમગ્ર અવયવીમાં સુંદર સહકાર સાધનારા, તથા તાંતણાને તોડી નાખે તેવા દેખાતા ખેંચાણ વડે જ વિશ્વરૂપી કપડું સિદ્ધ કરનારા ઈશ્વરના પણ સાથીદારો બનીએ છીએ. વીર નાગરિકે પોતાનો 'સામાજિક દષ્ટિએ ઉપયોગી ધંધો' તે ક્ષેત્રમાં શોધવાનો છે; અને યાદ રાખવાનું છે કે, સુખ જેટલું

જ દુઃખ પણ જીવનનું આવશ્યક તત્ત્વ છે; સર્વોચ્ચની ઉપાસના કરવા જતાં તેથી હલકા સર્વનો વિરોધ પોતા ઉપર વહોરી લેવો પડે છે; તથા મિત્રાચારી કરવા જતાં જ વેર પણ ઊભાં થાય છે. કાળનાં સંતાન તરીકે આપણા સ્વભાવમાંથી જ આ બધી ખેંચાતાણા ઊભી થાય છે. તેથી જ કાળ-ભાવનાથી વિચાર કરવાની પદ્ધતિ આપણે સળંગ સ્વીકારી છે.

આપણે ઉપર ચર્ચેલા મુદ્દાઓ ઉપર આપણી માનવ-જાતિના કાળભાવનાવાળા જે જે સમર્થ વિચારકોએ પોતાના ડહાપણનો પ્રકાશ ફેંક્યો છે, તે સૌમાં એકમંડ બક્* જેવો મોટો વિચારક બીજો કોઈ હું જાણતો નથી. તેના કરતાં બીજા કોઈનું ઋણ મારા ઉપર વિશેષ નથી. આ વ્યાખ્યાનો તેના શબ્દોથી જ પૂરાં થશે. મેં જે કંઈ કહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, તે બધાના સારરૂપ એ શબ્દો છે :

‘તેથી, આપણા સ્વભાવમાં રહેલી દરેક જાતની ઉદાર અને પ્રામાણિક લાગણીઓને આપણા મનમાં કાળજીપૂર્વક ખીલવવાની છે, તથા તેમને પૂરેપૂરી વિકસિત તેમ જ સળગ બનાવવાની છે. જે વૃત્તિઓ ખાનગી જીવનમાં શોભે છે, તેમને સામુદાયિક જીવન ચલાવવામાં પણ ઉપયોગમાં લેવાની છે—અર્થાત્, સ્વદેશાભિમાની બનતી વખતે આપણે ભૂલવાનું નથી કે આપણે સદ્ગૃહસ્થ પણ છીએ. આપણે મિત્રાચારીઓ કરવાની છે અને વેર વહોરવાનાં છે—તે બંને આપણામાં પૂરજોસમાં હોય. પરંતુ પહેલાની બાબતમાં આપણે દૃઢ રહેવાનું છે, જ્યારે બીજાની બાબતમાં આપણે ઠીલા રહેવાનું છે. આપણે આપણા સિદ્ધાંતોને આપણી ફરજો અને આપણી પરિસ્થિતિ અનુસાર ઘડવાના છે. આપણે એવી ખાતરી રાખવાની છે કે, જે ગુણ આચરવો શક્ય નથી, તે વસ્તુતાંએ

પણ ગુણ નથી. કાંઈ પણ એમ ન લાગે કે જરાય ઉપયોગી પણ ન હોય તેવી રીતે આપણા દિવસો વેડફી નાખવા કરતાં, અસરકારક રીતે તથા અળપૂર્વક કામ કરવાને માર્ગે ભૂલ કરી એસવાનું જોખમ ખેડવું વધારે સારું છે. સામાજિક જીવન એ તાકાત અને જોમ માગનારી વસ્તુ છે. દુશ્મન સાથે મળી જનારાની પેઠે જ, પહોરાને વખતે ઊંઘનારો પણ પોતાની ફરજનું તેવું જ ઉલ્લંઘન કરે છે.’

ટિપ્પણ

પા. ૪: પ્લેટો—(ઈ. સ. પૂ. ૪૨૭-૩૪૭) ગ્રીસનો મહાન તત્ત્વજ્ઞાની અને વિચારક. તેના જીવનકાળ દરમ્યાન તેનો દેશ એક ગંભીર કટોકટીમાંથી પસાર થતો હતો; રાજકારણમાં ન્યાત્યાં અદફેલી, એશઆરામ, અને જ્ઠેર-જીલમનું રાજ્ય પ્રવર્ત્યું હતું. આ બધાથી ઘૂણા પામી, તેણે એક આદર્શ રાજ્યવ્યવસ્થાનું પોતાને મનભાવતું ચિત્ર પોતાના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ‘રિપબ્લિક’માં દોર્યું. તેમાં બધા લોકોને જીવનની જરૂરિયાતો પૂરતા પ્રમાણમાં મળી રહે, એવી વ્યવસ્થા તેણે વિચારી હતી; પરંતુ સમૂહિને ઘણાં અનિષ્ટો અને દુર્ગુણોનું મૂળ સમજી, કેઈ માણસ વધારે પડતો તવંગર ન બને તેની કાળજી રાખી હતી. લોકો અન્નવસ્ત્ર ઉત્પન્ન કરે, ઘેર ભેસી શાંતિ અને સદાચારથી તે બધું ભોગવે, કુટુંબ સાથે આનંદ કરે, દેવતાઓનું સ્તવન-કીર્તન કરે, એકબીજા સાથે હાથીમળીને રહે. કારીગરવર્ગ બધું કામકાજ કરે, સૈનિકવર્ગ બધાનું રક્ષણ કરે, અને શાસકવર્ગ બધાનું પાલન કરે. બધી વ્યવસ્થાનો આધાર એ નાના શાસકવર્ગ ઉપર હોવાથી, તે વર્ગની કેળવણી અને ઉછેરનું તેણે પોતાના પુસ્તકમાં વિગતભર્યું વર્ણન આપ્યું છે.

પ્લેટોના આ પુસ્તકે, પછીના સમયમાં, આ જાતનાં આદર્શ સમાજવ્યવસ્થાનાં ઘણાં કલ્પનાચિત્રોને પ્રેરણા આપી છે.

પા. ૪: એચ. જી. વેલ્સ—(૧૮૬૬-૧૯૪૬) ઇંગ્લંડનો વિખ્યાત નવલ-કથાકાર. શરૂઆતમાં થોડીક શૈમાન્યક નવલકથાઓ લખ્યા બાદ, ઈ. સ. ૧૯૦૦ થી ૧૯૦૮ સુધીમાં તેણે કેટલાક સામાજિક નિબંધો લખ્યા. તેમાં તેણે ભવિષ્યની સમાજવ્યવસ્થા વિષે પોતાના વિચારોનું નિરૂપણ કર્યું. પછીથી તેણે તે વિષયની કેટલીક નવલકથાઓ લખી, અને તે કારણે તેની પ્રસિદ્ધિ સારી પેઠે થઈ. ગત યુરોપીય મહાયુદ્ધ પછી તેણે જગતનાં ઇતિહાસની રૂપરેખા દોરતું સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તક લખ્યું. તે ઇંગ્લંડની ફેબિયન સોસાયટીનો સભાસદ રહ્યો હતો, અને ઈ. સ. ૧૯૨૨માં પાર્લમેન્ટના મન્હૂરપક્ષના ઉમેદવાર તરીકે ભક્ષા થયો હતો.

૧. એ સોસાયટીવાળાઓ બંધારણીય માર્ગોએ ધીરે ધીરે પ્રગતિ કરી, સમાજવાદ પ્રસ્થાપિત કરવાના મતના છે.

ભવિષ્યની સામાજિક વ્યવસ્થાનું પોતાનું કલ્પનાચિત્ર તેણે ‘મોડર્ન યુટોપિયા’ (ઈ. સ. ૧૯૦૫) નામના પોતાના પુસ્તકમાં દોર્યું છે. આખા વિશ્વનું માલિક એક વિશ્વ-રાજ્ય હોય, અને સ્થાનિક સરકારો તેના કકરાતી જમીનદાર તરીકે તેનો ભોગવટો ભોગવે. અન્ન, તેમ જ શક્તિના ઉત્પાદનનાં બધાં કેંદ્રોની માલકી વિશ્વ-રાજ્ય કે સ્થાનિક સરકારને હસ્તક જ રહે; તેઓ પટાદારો કે આડતિયાઓ દ્વારા તે બધાની વ્યવસ્થા કરે, એ જાતનું તે ચિત્ર છે.

પા. ૯ : ડેન્ટે — (ઈ. સ. ૧૨૬૫-૧૩૨૧) ઇટલીનો મહાકવિ. તે ફ્લોરન્સમાં જન્મ્યો હતો. તે નવ વર્ષનો થયો ત્યારે એક જલસામાં શરમાતો લપાતો ઊભો હતો, તેવામાં બિયેટ્રીસ નામે એક આઠ વર્ષની છોકરી તેની નજરે પડતાંની સાથે જ તેનું હૃદય ભેદાઈ ગયું. તે કહે છે: “હું સાચું કહું છું કે, તે ક્ષણે હૃદયના ગુપ્તમાં ગુપ્ત આરડામાં વિરાજતો મારો આત્મા એટલા નેરથી કંપવા લાગ્યો કે, તે મારી નાનામાં નાની નાડીઓમાં પણ નેરથી ઊછળતો દેખાઈ આવતો હતો. એ પ્રમાણે ભયંદર વેગથી ધ્રુવજો ધ્રુવજો તે બાલી ઊઠ્યો — ‘મારા કરતાં વધુ શક્તિશાળી આ ઈશ્વરને જો; તે આવીને મારા ઉપર રાજ્ય ચલાવશે.’”

બિયેટ્રીસને આ વાતની ખબર પણ ન હતી; અને તે તો થોડા વંખતમાં બીજને પરણી ગઈ; અને ૨૪ વર્ષની જુવાન વયે અકાળે મરણ પામી. પરંતુ તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, ડેન્ટે પોતાના જીવનના અતંત સુધી તેના પ્રત્યે પોતાનો પ્રેમ કાયમ રાખી શક્યો. તેણે બીજ એક સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યું અને તેનાથી તેને ચાર બાળકો અને ઘણા ઝઘડા પ્રાપ્ત થયા. કાળ તેનું સૌંદર્ય ભૂસી નાખી શકે, તથા તૃપ્ત થયેલી કામના કલ્પનાને ખૂટી કરી નાખે તે પહેલાં ગુજરી ગયેલી બિયેટ્રીસનો ચહેરો તે કદી ભૂલી શક્યો નહીં.

પછી તે રાજકારણમાં પડ્યો, પણ હાર્યો અને દેશનિકાલ થયો. તેની બધી મિલકત જપ્ત કરી લેવામાં આવી. ૧૫ વર્ષની ગરીબાઈ અને રખડપટ્ટી બાદ તેને જણાવવામાં આવ્યું કે, તે જો રાજ્યને દંડ ભરે, તથા મુક્ત કરેલા કેદી તરીકે કરવાનો અપમાનભર્યો પ્રાયશ્ચિત્તવિધિ સ્વીકારે, તો તેને ફરી નાગરિક તરીકેના હક તથા તેની મિલકત પાછાં આપવામાં આવે. પણ એક કવિ તરીકેના અભિમાનથી તેણે તેમ કરવા ના પાડી. એ ઉપરથી, તે જ્યાં પકડાય ત્યાં તેને જીવતો સળગાવી મૂકવાની સજા ફરમાવવામાં આવી. તે પકડાયો તો નહીં, પણ આધ્યાત્મિક રીતે તો તેને જીવતો સળગાવી મૂકવામાં આવ્યો એમ જ કહેવું જોઈએ. પોતાના મહાકાવ્યમાં નરકનું આટલું ઝીણવટભર્યું

વર્ણન તે કરી શક્યો, તેનું કારણ એ હતું કે, જીવતોજીવત તેને નરકના દરેક દુઃખનો અનુભવ આ પૃથ્વી ઉપર જ કરવો પડ્યો હતો. એક શહેરથી બીજા શહેર તે નાસભાગ કરતો રહ્યો; ન મળે કોઈ મિત્ર; અને દુશ્મનોનો પીછો તો સર્વત્ર ચાલુ જ હોય. કેટલીક વાર તે ભૂખે મરવાની આણી ઉપર આવી ગયો હતો.

આ અરસામાં ૪૫ વર્ષની ઉમરે, તેણે પોતાનું મહાકાવ્ય ‘ડિવાઈન કોમેડી’ લખવાનું શરૂ કર્યું. તેને કારણે જ ક્ષણે તે ગાંડપણ કે આત્મહત્યા-માંથી બચી ગયો. સત્યનું અનુસરણ, અને સૌંદર્યનું સર્જન—એના જેવી, માણસના હૃદયનો કાટરડો સાફ કરનાર બીજી કોઈ વસ્તુ નથી. આ કડવી દુનિયા તરફ કાવ્ય કે કથાના વસ્તુ તરીકે નેઈએ, તો અંતરનો ડંખ ચાલ્યો નય છે. કેન્ટોના કાવ્યનું વસ્તુ આવું છે: “જીવનની અધવચ” તે એક ગાઠ અરણ્યમાં અટવાઈ પડ્યો. વર્જલને અનુસરતો તે નરકના દરવાજા આવી પહોંચ્યો. તેના દરવાજા ઉપર લખ્યું હતું, “જેઓ અહીં દાખલ થાય, તેમણે સર્વ આશાઓ તજવી.” તેણે નરકકુંડમાં બધા ફિલસૂફોને ટોળે કરેલા ન્તેયા. એ ભયંકર વેદનાની જગાએથી વર્જલ સાથે તે શુક્રીકરણની ભૂમિ “પર્ગેટરી” માં ગયો, અને ત્યાંથી બિયેટ્રીસની દોરવણી હેઠળ સ્વર્ગમાં ગયો. આપણું માનવજીવન, તે પ્રમાણે, હંમેશાં એક ભયંકર નરકરૂપ છે—સિવાય કે ડહાપણ (વર્જલ) આપણી બધી દુષ્ટ વાસનાઓને ઘોઈ કાઢે, અને પ્રેમ (બિયેટ્રીસ) આપણને શાંતિ અને સુખને માર્ગે પહોંચાડે.

પા. ૧૦. કાલ્ડ માર્ક્સ : (ઈ. સ. ૧૮૧૮-૧૮૮૩) આધુનિક શાસ્ત્રીય સમાજવાદનો પિતા. તેનો જન્મ ટ્રેવૂઝ (રૂહાઈનલેંડ-જર્મની) માં થયો હતો. તેનો બાપ મૂળે ચહૂદી વણીલ હતો, અને પંછીથી ખિસ્તી થઈ ગયો હતો. માર્ક્સ પહેલેથી પ્રખર અભ્યાસી હતો. તેણે પ્રથમ ફાયદાનો, પછી ઇતિહાસનો, અને પછી ફિલસૂફીનો અભ્યાસ કર્યો. તેવીસ વર્ષની ઉમરે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય લઈ, તેણે પી. એચ. ડી.ની પદવી પ્રાપ્ત કરી. તેના આગળ પડતા વિચારોને કારણે બોન યુનિવર્સિટીએ તેને પોતાને ત્યાં નોકરીમાં રાખવા ના પાડી. પછી તેણે વર્તમાનપત્રોમાં લેખો લખવાનું શરૂ કર્યું. નૂના જમાનાના જરીપુરાણા ખ્યાલો ઉપર હલ્લો કરી, જર્મનીમાં આધ્યાત્મિક સ્વતંત્રતાની સ્થાપના અર્થે (તેના અર્થ પ્રમાણે ધર્મની બાબતમાં અનિયંત્રિતતા, અને રાજકારણી બાબતોમાં ઉદારમતવાદીપણું) તેણે જેહાદ શરૂ કરી. ઈ. સ. ૧૮૪૨માં ૨૪ વર્ષની વયે રૂહાઈન પ્રાંતોના એક ઉદારમતવાદી પત્રના તંત્રી તરીકે તે ચૂંટાયો. પણ

તંત્રીપણું હાથમાં આવતાં, તે વખતે પ્રાંતિક ધારાસભામાં અમુક આર્થિક બાબતો વિષે ચાલતી ચર્ચા વિષે તેને લખવાનું આવ્યું. તેને કારણે તેણે અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. પોતે જે બાબતમાં પડે, તેનો પૂરેપૂરો તલરૂપથી અભ્યાસ કર્યા વિના તેને ચેન પડે જ નહિ; એટલે તેણે વર્તમાનપત્રના કામમાંથી છૂટી મેળવી. ઈ. સ. ૧૮૪૩ અને ૧૮૪૪ના બે વર્ષના પોતાના માઠ અભ્યાસ બાદ, ૨૫-૨૬ વર્ષની ઉંમરે તે કટ્ટર સમાજવાદી થઈને બહાર પડ્યો.

ઈ. સ. ૧૮૪૩ના ઉનાળામાં તે એક ઊંચો સરકારી હોદ્દો ભોગવતા અંબલદારની પુત્રી વેરે પરણ્યો. માક્સના કસોટીભર્યા અસ્થિર દીર્ઘ જીવન દરમ્યાન તે તેના સૌથી વધુ વફાદાર સાથી તરીકે તેને વળગી રહી, અને માક્સના મૃત્યુ પહેલાં પંદર માસે મરી ગઈ.

ઈ. સ. ૧૮૪૩ના ઓક્ટોબરમાં પોતાની નવોઢા પત્નીને લઈ, માક્સ પારીસ ગયો. ત્યાં તેને ક્રાંતિકો-જર્મન-ધરબૂકનું તંત્રીપદ સંભાળવાનું હતું. તે કામને અંગે, તેમાં પ્રગટ થયેલા એક લેખ દ્વારા માક્સને ક્રેડીટ એન્જલ્સ (૧૮૨૦-૧૮૯૫) સાથે મિત્રતા થઈ. તે લેખમાં એન્જલ્સે પ્રચલિત આર્થિક વ્યવસ્થાનો ન્યાયની દૃષ્ટિએ વિરોધ કર્યો હતો. આ બે જણની કાયમી મિત્રતાની શરૂઆત આ રીતે થઈ. અહીં જ નોંધતા જઈએ કે, ખરા કટોકટીના સમયે દરમ્યાન એન્જલ્સની આર્થિક મદદ માક્સને ન મળ્યા કરી હોત, તો માક્સ પોતાનું અભ્યાસી જીવન ચાલુ રાખી શક્યો નહોત; તથા તેના અગ્નિવહારુ, અસહાય, અને તેમ છતાં ઉદામ અણનમ સ્વભાવને લીધે તે દેશેવટામાં જ નાશ પામ્યો હોત.

પરંતુ એ ધરબૂકનું કામ પણ લાંબું ન ચાલ્યું. પછીનો ધણો સમય માક્સે ઈંગ્લંડ તથા ફ્રાંસનું અર્થતંત્ર, સમાજવાદ, અને ઇતિહાસના અભ્યાસમાં ગાળ્યો. ઈ. સ. ૧૮૪૫માં પ્રશિયન સરકારની ભંભેરણીથી તેને પારીસમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યો, અને તે ઓસ્ટ્રિયામાં આવીને રહ્યો. ત્યાં તેણે પોતાનો સમય, એન્જલ્સે પૂરાં પાડેલાં અર્થશાસ્ત્ર ઉપરનાં પુસ્તકોના ઊંડા અભ્યાસમાં ગાળ્યો.

ઈ. સ. ૧૮૩૬થી બહારદેશ રહેતા જર્મન કામદારોએ સ્થાપેલા એક સંઘે પોતાના પારીસ અને ઓસ્ટ્રિયાના સભાસદો દ્વારા આ સમર્થ અભ્યાસીની કીર્તિ સાંભળીને તેને વિષે માહિતી મેળવવી શરૂ કરી. એ સંઘ પછીથી સામ્યવાદીઓના સંઘમાં ફેરવાઈ ગયો અને તેણે પોતાની પ્રથમ મહાસભા ૧૮૪૭ના ઉનાળામાં લંડન મુકામે ભરી. તેમાં એન્જલ્સ હાજર રહ્યો હતો. ૧૮૪૭ના ડિસેમ્બરની બીજી ષેઠકમાં માક્સ પણ આવ્યો. તેને તથા એન્જલ્સને એક નવો કાર્યક્રમ

ધડવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. તેમણે ધડેલો કાર્યક્રમ “ સામ્યવાદીઓનું નહરનામું ” (“ કોમ્યુનિસ્ટ મેનિફેસ્ટો ”) એ નામે પ્રસિદ્ધ છે.

તે નહરનામાના પાયામાં રહેલો મૂળભૂત સિદ્ધાંત આ પ્રમાણે છે : દરેક ઐતિહાસિક યુગમાં માલની ઉત્પત્તિ અને વિનિમયની પ્રચલિત પદ્ધતિ તથા તેને આધારે ઊભી થયેલી સામાજિક વ્યવસ્થાના પાયા ઉપર જ તે યુગનો રાજકીય કે આધ્યાત્મિક ઇતિહાસ રચાય છે, અથવા તેના વડે જ સમજ શકાય છે. તેથી કરીને માનવજાતિનો સમસ્ત ઇતિહાસ (ન્યારથી જમીનની સહિયારી માલકી ભોગવતો પ્રાચીન સમાજ નાશ પામ્યો ત્યારથી) બે વર્ગો વચ્ચેના ઋધડાઓનો જ ઇતિહાસ છે. એક બાજુ શોષક વર્ગ છે, અને બીજી બાજુ શોષિત વર્ગ છે; એક બાજુ શાસક વર્ગ છે, અને બીજી બાજુ શાસિત વર્ગ છે. આ વર્ગવિચ્છેદનો ઇતિહાસ, વિકાસની એક આગળ વધતી જતી ક્રમિક માળા જેવો છે; તેમાં અત્યારે એવી ભૂમિકા આવેલી છે, કે ન્યારે શોષિત તથા શાસિત વર્ગ, શોષક તથા શાસક વર્ગના હાથમાંથી પોતાની મુક્તિ, હાંમેશને માટે આખા સમાજને તમામ પ્રકારના શોષણ, જુલમ, વર્ગભેદ અને વર્ગવિચ્છેદમાંથી છોડવીને જ સાધી શકે.

નહરનામામાં મૂડીદાર વર્ગની ઉત્પત્તિ તથા ઇતિહાસનું વિગતવાર નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. સાથે સાથે માલ પેદા કરવા માટે જોઈતાં સાધનો ઉપર કાંઈ પણ માલકી વિનાના, તથા મૂડીદાર વર્ગે આપેલી રાજ ઉપર જ જીવનાર મન્દૂરવર્ગની ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિનો કનુણ ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. મૂડીદાર તથા મન્દૂરવર્ગનાં હિતો આ યત્રોદ્યોગી અર્થવ્યવસ્થા હેઠળ કેવાં એકબીજાથી છેક જ વિરોધી બનતાં બન્ય છે તે બતાવી, તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, છેવટે મન્દૂરવર્ગે સંગઠિત થતો થતો બંધી રાજ્યસત્તા અને અર્થોત્પાદનનાં સાધનોની બંધી માલકી પોતાના હાથમાં લઈ લેશે, ત્યારે જ તેના દુઃખનો અંત આવવાનો છે.

આ પ્રમાણે આખી વસ્તુસ્થિતિ અને તેના ઇતિહાસનું નિરૂપણ કરી, તે પ્રમાણે તાત્કાલિક અમલમાં મૂકવાનો કાર્યક્રમ પણ તે નહરનામામાં રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. તેને અત્તે કેવું ભવિષ્ય આવશે, કેવી સમાજવ્યવસ્થા સ્થપાશે, તેની રૂપરેખા પણ તે નહરનામામાં છે.

“ આમ ન્યારે વર્ગો વચ્ચેના ભેદો ઠળી જશે, અને ધનની ઉત્પત્તિ સંપૂર્ણપણે પ્રબલને હસ્તક આવી જશે, ત્યારે રાજ્યસત્તામાંથી રાજકીયપણું નીકળી જશે. કારણ કે, રાજ્યસત્તા એ તો, વસ્તુતાએ, એક વર્ગે બીજા વર્ગ

ઉપર બળબંધી કરવા સંગઠિત કરેલી સત્તાનું જ નામ છે. એક વાર તે રાજ્યસત્તા હાથમાં લઈ, મૂડીહીન વર્ગ નૂના મૂડીતંત્રનો બળબંધીથી નાશ કરી નાખશે, એટલે પછી, તે તંત્રની સાથે સાથે જ, વર્ગો વચ્ચેના વિરોધોનો પણ નાશ થઈ જશે, અને તેની એક વર્ગ તરીકેની સત્તા પણ આપોઆપ લય પામતી જશે. અને અતે એક એવો સમાજ ઊભો થશે કે જેમાં વ્યક્તિનો વિકાસ, સમષ્ટિના વિકાસની આવશ્યક શરતરૂપ બની ગયો હશે.”

આ જાહેરનામાની પ્રસિદ્ધિ બાદ, ટૂંક સમયમાં યુરોપમાં ઠેર ઠેર બળવા ફાટી નીકળ્યા. મુક્તિનો દિવસ પાસે હોવાની આશા જાણી સંકળ થવાની હોય તેમ લાગવા માંડ્યું. પરંતુ ટૂંક સમયમાં જ બધે એ બળવા કચરી નાખવામાં આવ્યા, અને વચગાળામાં તે જાણી પેલા જાહેરનામાની અસર કાયમને માટે બુસારી ગઈ હોય એમ જ લાગ્યું. એજદસે જોયું કે, આ રીતે છૂટાછવાયા બળવા કર્યો કરી અર્થ સરે તેમ નથી. તેથી તેણે ન્યૂઝ્લાંડમાં ભાગ લઈ, મનુરવર્ગે અધારણીય રીતે પોતપોતાના રાજ્યતંત્રમાં સત્તા ઉપર આવવાની વાત ઉપર ભાર મૂક્યો.

આ બધા બળવાઓ અને તેમને અતે સાંપડેલી નિરાશાઓએ માક્સના જીવનકામ ઉપર ભારે અસર કરી. ઐતિહ્યમ, પારીસ વગેરે ઠેકાણેથી દેશનિકાલ થતો થતો તે ઉપર ૧૮૪૬માં લંડન આવીને રહ્યો. ત્યાં શરૂઆતના થોડા મહિના તેણે તે બધા બળવાઓ વિષે પુસ્તક લખવામાં ગાળ્યા. પરંતુ પછી તેણે ભારે શ્રમ અને અભ્યાસપૂર્વક પોતાનું મહાન પુસ્તક ‘કેપીટલ’ લખવાનું શરૂ કર્યું.

તે અભ્યાસનાં વર્ષો દરમિયાન જ, ઈ. સ. ૧૮૬૩ અને ‘૬૪માં, જુદા જુદા દેશોના કામદાર વર્ગોને સંગઠિત કરવાના શરૂ થયેલા નવા પ્રયત્નોમાં તે પાછો આગળ પડ્યો. તે ચળવળને પરિણામે ૧૮૬૪ના મે માસની ૨૮મી તારીખે આંતરરાષ્ટ્રીય કામદાર વર્ગોનું મંડળ સ્થપાયું. ત્રણ વર્ષ બાદ તેના પુસ્તક ‘કેપીટલ’નો પ્રથમ ભાગ બહાર પડ્યો. તે અર્થ ઉપર જ માક્સની અર્થશાસ્ત્રી તરીકેની કીર્તિ નિર્ભર છે.

માક્સનું પછીનું જીવન ઉપર જણાવેલા આંતરરાષ્ટ્રીય મંડળ સાથે જ તદ્દપ અન્યું. તેનો તે પ્રથમ પ્રમુખ હતો. રાજસત્તા અધારણીય પગલાં દ્વારા કબજે કરી સામ્યવાદ સ્થાપવા ઇચ્છતા પક્ષનો તે આગેવાન હતો; તેની સામે ક્રાંતિના માર્ગોનો પક્ષકાર છુકેનીનનો પક્ષ હતો. માક્સની રીતિ-નીતિ ઉપર જ જર્મન તેમ જ વિશ્વવ્યાપી રાજકારણી સામ્યવાદી ચળવળનો પાયો

રચાયો છે. કેટલાક એમ કહે છે કે, સામ્યવાદી ચળવળને રાજકીય સ્વરૂપ આપ્યું એ માકર્સની તે ચળવળને મોટામાં મોટી ભેટ છે. કાર્લ માકર્સનો સમાજવાદ તેની પાછળ રહેલી તર્કયુક્તિની તેજસ્વિતા તથા જર્મનો ઉપરની તેની અસરને કારણે 'શાસ્ત્રીય સમાજવાદ' ગણાય છે.

માકર્સ ઈ. સ. ૧૮૮૩ના માર્ચની તા. ૧૭મીને શાનિવારે લંડનમાં મરણ પામ્યો.

પા. ૧૧: ડૉ. એન્જેલિકો : (ઈ. સ. ૧૩૮૧-૧૪૫૫) ઇટલીનો ધાર્મિક વિષયોનો વિખ્યાત ચિત્રકાર. તેનાં મોટા ભાગનાં ચિત્રો 'ફ્રેસ્કો'* છે. અને તેના ઉત્તમ નમૂનાઓ ફ્લોરેન્સમાં છે. તે બહુ પવિત્ર અને સંયમી જીવન ગાળતો; તેને પ્રતિષ્ઠા કે પદવીની દરકાર ન હતી; તથા તે ગરીબોનો મિત્ર હતો. કોઈએ તેને ગુસ્સે થયેલો કહી જોયો નથી. તે માત્ર ધાર્મિક વિષયોનાં જ ચિત્ર ચીતરતો, અને તેમાં સતત લવલીન રહેતો. ધોતે ચીતરેલા ચિત્ર ઉપર તે સુધારો-બ્યારો કરવા ફરી પીંછી નહોતો ફેરવતો. તેને એવી શ્રદ્ધા હતી કે, એ વસ્તુ જેવી ચીતરાવી જોઈએ એવી જ પ્રભુએ ચિતરાવી હશે. તે કહેતો કે, જેણે કાંઈરચના જીવનનું ચિત્રણ કરવું હોય, તેણે કાંઈરચનાં તદ્દાકાર થવું જોઈએ. એમ કહેવાય છે કે, ખરા દિલથી પ્રાર્થના કર્યા વિના તે પીંછી હાથમાં ઝાલતો નહીં, તથા જ્યારે ઈશુના કૂસારોહણને ચીતરતો ત્યારે તેની આંખોમાંથી ચોધાર આંસુ વહેતાં.

પા. ૧૪: કાર્લોઈલ : (ઈ. સ. ૧૭૯૫-૧૮૮૧) અંગ્રેજ નિબંધલેખક, ઇતિહાસકાર અને ફિલસૂફ. તેનો જન્મ સ્કોટલેન્ડના એક ગામડામાં થયો હતો. તેનો બાપ સામાન્ય ખેડૂત હતો. શરૂઆતમાં ગામડી નિશાળે ભણી, ઈ. સ. ૧૮૦૯માં કાર્લોઈલ એડિનબરોમાં જઈ યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થયો. ઈ. સ. ૧૮૪૧માં તેણે શિક્ષકના ધંધાથી શરૂઆત કરી. પણ તે કામ તેને માફક ન આવ્યું. સ્વભાવથી તે બહુ જલદ તથા સ્વતંત્રમિજલજ હતો. તેણે જર્મન સાહિત્યનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. તે એકબે વિદ્યાર્થીનું ટ્યુશન રાખતો, અને બાકીનો સમય અભ્યાસમાં ગાળતો. જર્મન વિચારસાહિત્યની તેના ઉપર ઊંડી અસર પડી, અને જર્મન વિચારનિધિનું પોતાના દેશમાં નિરૂપણ કરવાની તેને ઉત્કંઠા હતી. કાર્લોઈલને લાગતું કે માનવજાતને કોઈ ખાસ સંદેશ પોતાને આપવાનો છે; અને તેથી સાહિત્યપ્રવૃત્તિને આજીવિકાનું સાધન બનાવવામાં તે

* ભીંતના પ્લાસ્ટરમાં જ રંગ પૂરી ચીતરેલું ચિત્ર.

હીણપત માનતો. ઈ. સ. ૧૮૩૭માં તેનું સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તક ‘ક્રેચ્ય રેવોલ્યૂશન’ પ્રસિદ્ધ થયું. ત્યાં સુધી તેને પોતાનાથી સારી રિચિતિમાં ઊછરેલી, પરંતુ પ્રેમી પત્ની સાથે, ભારે મુશ્કેલીમાં વખત કાઢવો પડ્યો. ત્યાર બાદ તેની કીર્તિ જામી, અને તેની મુશ્કેલીઓ કાંઈક અંશે દૂર થઈ.

તેના જીવનકાળ દરમિયાન તેના દેશની સમાજસુધારણામાં તેનો ફાળો ઘણો મોટો છે. ૧૯મી સદીને એ સરખા ભાગમાં વહેંચી શકાય છે: પહેલાં પચાસ વર્ષ સામાજિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ખંડનાત્મક-નિષેધાત્મક હતાં; વ્યક્તિને મુક્ત કરવી એ તેનો મુદ્દાલેખ હતો; પ્રબલસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ, વેપારસ્વાતંત્ર્ય, હરીકાઈ, અને વ્યક્તિવાદ, એ તેનાં મુખ્ય ફળ છે. પછીનાં પચાસ વર્ષ સામાજિક દૃષ્ટિએ વિધાનાત્મક-રચનાત્મક હતાં. વ્યક્તિવાદની પરિપૂર્તિરૂપે સામાજિક સંગઠિતતા ઉપર તે દરમિયાન ભાર મુકાયો હતો; સંગઠન, સહકાર, ધનરો, કેંદ્રિતતા અને સમાજવાદ એ તેનાં મુખ્ય ફળ છે. કાર્લાઈલ પ્રથમ વિભાગનો છે, પરંતુ તેનામાં ખીબ વિભાગની પણ ઓછી અસર નથી. તે પોતે વ્યક્તિવાદી હતો; પણ તેનાં લખાણો અવ્યાકૃત અવસ્થાના સમાજવાદથી ભરપૂર છે. કાંઈ પણ અનિષ્ટ કે અનાચારની ટીકા કરવામાં તે જોન ધી ઍરિસ્ટર જેવો હતો. જગતમાં ઈશ્વરને પાછો લાવવાની જરૂર કેટલી બધી છે, તે શોધીને પોતાના જમાનાને તે જાહેર કરવું એ તેનું જીવનકાર્ય હતું. અને એ આખા સૈકામાં તે કામ તેના જેવું ખીબ કોઈએ પાર પાડ્યું નથી. “આપણે ઈશ્વરને ભૂલી ગયા છીએ,” એ જ કાર્લાઈલના પોકારનું આદિ તેમ જ અંત-વાક્ય હતું, પોતાના જમાનાના બધા દંભોનો પાર તેની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ પામી ગઈ હતી. અને તેણે જરા પણ રહેમદિલી બતાવ્યા વિના તેમને ઉઘાડા પાડ્યા છે. માંચિસ્ટરના નવા ઔદ્યોગિક અર્થશાસ્ત્રની તુચ્છતા, સ્વાર્થપરાયણતા, અને શમ્યતા તેણે બતાવી આપી. જે જે વાદળોએ ઈશ્વરને જગતથી ઢાંકી દીધા હતા, તે બધાંના તેણે ગોટેગોટ ઉરાડી દીધા. સૌથી વધારે તો, તેણે **માણસમાં** ઈશ્વર નીરખ્યો. “તું પણ માણસ છે!”, “ઈશ્વરનો પ્રાણ તારામાં રહેલો છે, આ જગતમાં તું તારા સ્વભાવનો સર્વાંગીણ વિકાસ કરવા અર્થે આવેલો છે, તારું શરીર તો દેવમંદિર છે,” એ તેના મંતવ્યનું ધ્રુવપદ છે.

પા. ૨૦ : રાષ્ટ્રસંઘ : ગત યુરોપીય મહાયુદ્ધ બાદ, વર્સાઈની સંધિની શરતો અનુસાર, ૧૯૨૦માં સ્થપાયેલું, જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રોનું મંડળ. તેનું મુખ્ય મથક સ્વિટ્ઝર્લેંડના જિનીવામાં હતું. પ્રમુખ વિલ્સને ૨૦૦ કરેલા ૧૪ મુદ્દાઓમાં આ સંઘ સ્થાપવાનો મુદ્દો ૧૪મો હતો. પરંતુ અમેરિકાની કોંગ્રેસે વર્સાઈની સંધિ

નામંદૂર રાખી, અને ૧૯૨૦માં સંઘમાં જોડાવાની પણ ના પાડી. કરાર અનુસાર આ સંઘમાં જોડાનારી પ્રબલ્યો એકબીજાની સ્વતંત્રતાને તથા એકબીજાના મુલકની અખંડિતતાને માન આપવા તથા તેના ઉપર હુમલો થાય તો રક્ષણ આપવા બંધાતી હતી. વળી કોઈ પણ ક્ષત્રિયને રાષ્ટ્રસંઘ આગળ કે પંચ સમક્ષ રહી કરવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી લડાઈ જાહેર ન કરવા બંધાતી હતી. જે રાષ્ટ્રસંઘ કે પંચ ૬ મહિનામાં એકમતીએ ચુકાદો ન આપે, તે પછી બીજા ત્રણ મહિના જવા દીધા બાદ, પક્ષો યુદ્ધ જાહેર કરી શકે. જે રાષ્ટ્ર કરારનો ભંગ કરી કોઈ દેશ ઉપર હુમલો કરે, તેની સામે અમુક પગલાં લેવામાં આવે.

રાષ્ટ્રસંઘની ઝેઠક દર વર્ષે જિનીવામાં મળે, અને દરેક રાષ્ટ્રને એક મત હોય, એમ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. સંઘની કારોબારી વર્ષમાં ત્રણ વાર મળે. ઇંગ્લંડ, ફ્રાંસ અને રશિયા તે કારોબારીના કાયમી સભ્યો રહે, પણ થોડા થોડા અરસા માટે ૧૨ બીજા સભ્યો ચૂંટવામાં આવે.

અમેરિકાએ આ સંઘમાં જોડાવા ન પાડવાથી શરૂઆતથી જ સંઘનું કામ સરાણે ન ચડ્યું. ઉપરાંત તેનું સંગઠન બહુ શિથિલ હતું, તથા તેનામાં પોતાની કશી કારોબારી શક્તિ હતી નહીં. તેમાં જોડાયેલાં રાષ્ટ્રો વ્યવહારમાં પોતાની સત્તા તથા રાષ્ટ્રીય નીતિને જતી કરવા રાજી ન હતાં. ૧૯૧૪-૧૯ના યુરોપીય યુદ્ધમાં હારેલા અને જીતેલાઓ વચ્ચેનો ભેદ પણ સંઘના કામમાં વિધનકર બનતો હતો. ૧૯૨૫માં જર્મની સંઘમાં જોડાયું, ત્યારે સ્થિતિ કાંઈક સુધરતી લાગી; પણ હિટલર સત્તા ઉપર આવતાં ૧૯૩૩માં પાછું જર્મની તેમાંથી છૂટું થઈ ગયું. જર્મન દેશભક્તો સંઘને હમેશાં મિત્રરાજ્યોનું જ તંત્ર કહીને વર્ણવતા. ૧૯૩૨માં જાપાને મંચૂરિયા ઉપર કરેલા આક્રમણ સામે સંઘે કાંઈ પગલું ન ભર્યું. ત્યારે તેણે જાપાનને વખોડવાનો ઠરાવ કર્યો, ત્યારે જાપાન તેમાંથી છૂટું પડી ગયું. ૧૯૩૪માં સોવિયેટ રશિયા સંઘમાં જોડાયું, ત્યારે જર્મની અને જાપાનનો બંધો વળી રહે તેમ લાગ્યું; પણ ૧૯૩૫ માં ઇટલીએ એથિસીનીયા ઉપર કરેલા આક્રમણ વખતે સંઘે ભરેલાં પગલાંનું ખરિણામ સંઘના પરાજયમાં આવ્યું. ઇટલી સંઘમાંથી જુદું પડી ગયું. સંઘે ઇટલી સામે માત્ર વ્યાપાર-નિરોધક પગલાં લીધાં, પણ લશ્કરી પગલાં લેવાની તૈયારી ન બતાવી. આ ફટકો સંઘની પ્રતિષ્ઠાને કારી નીવડ્યો; અને જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રો હવે નૂતની રીત પ્રમાણે પોતપોતાને મનગમતાં રાષ્ટ્રો સાથે જુદાં જુદાં મંડળ બાંધવા મંડી ગયાં. જર્મનીએ ૧૯૩૮માં ઓસ્ટ્રિયા અને હેકારલોવેકિયાને પોતાની અંદર ભેળવી દીધાં, તેનો સંઘે વિરોધ ન કર્યો; અને ત્યાર પછી બીજા વિશ્વયુદ્ધે

તો તે નામશેષ થઈ ગયો. હવે તેને સ્થાને 'યુનો' એટલે કે સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ નામે નવી સંસ્થા અસ્તિત્વમાં આવી છે.

પા. ૩૨ : બર્ટ્રાન્ડ રસેલ : (જન્મ ઈ. સ. ૧૮૭૨). ઇંગ્લંડના વિનીત વડાપ્રધાન લોર્ડ બેન રસેલનો પૌત્ર; અને અર્લ રસેલ ત્રીજો. ઇંગ્લંડનો પ્રસિદ્ધ ગણિતશાસ્ત્રી, ફિલસૂફ, કેળવણીકાર, સમાજવાદી અને લગ્નસુધારક. શરૂઆતથી જ તેને ધર્માનુભવની ગૂઢતા પ્રત્યે યીડ હતી. તે માનતો કે આ જગતનાં દુઃખો માટે ભાગે આ ધાર્મિક ગૂઢવાદને આભારી છે. તે માનતો કે એ વસ્તુ વિચારને વમળમાં નાખી દઈ, મૂઠ ખનાવી નાખનારી છે; નીતિશાસ્ત્રનો પ્રથમ નિયમ 'સૌથી વિચાર કરવો' એ હોવો જોઈએ. "આખી દુનિયા નાશ પામી નય તે સારું, પણ હું કે બીજા કોઈ માનવ પ્રાણી કોઈ નૂક ઉપર શ્રદ્ધા કરે એ ખોટું—એ વિચાર-ધર્મ છે; તેની ધીકતી જ્વાળાઓમાં જગતનો ઘણો કાટરડો અળી જશે."

વિચારની સ્પષ્ટતા માટેની તેની આ ઝંખના તેને ગણિતશાસ્ત્ર તરફ ખેંચી ગઈ. એ ખાનદાન શાસ્ત્રની ગંભીર ચોકસાઈથી તે રોમાંચિત થઈ ગયો. તે કહે છે: ગણિતશાસ્ત્રને યોગ્ય રીતે નીરખીએ, તો તેમાં સત્ય છે એટલું જ નહીં પણ સૌંદર્ય છે. જોકે, એ સૌંદર્ય શિલ્પકળાના સૌંદર્ય જેવું ઠંડું તથા કડોર છે."

ઉપરાંત ગણિતમાં વૈચક્ષિતક લાગણીવેડાને અવકાશ નથી, તથા તેનાં સત્યો પ્રત્યક્ષ છે, અને એ રીતે સનાતન તથા એકાંતેક છે. ફિલસૂફીએ પણ તે જ પ્રકારે ચોકસ કથનો કરીને ગણિતશાસ્ત્રની ચોકસતા અને સંપૂર્ણતાએ પહોંચવાનું લક્ષ રાખવું જોઈએ.

ખ્રિસ્તી ધર્મમાં રસેલને ધણું એવું જણાયું કે જે ગણિતશાસ્ત્રની પરિભાષામાં રહી ન કરી શકાય. તેથી તેણે તેના નીતિસિદ્ધાંતો સિવાયના ભાગનો સંદેહ ત્યાગ કર્યો. આ વિરોધોથી ભરેલા જગતમાં ઈશ્વરની કૃતિ જેવું શું છે? આ અધાં દેવ-દેવી અને સ્વર્ગ-નરકની ખાલિશ આશા-આકાંક્ષાઓમાં 'મુક્ત માણસ' કદી સંતોષ ન માની શકે. આ અધી દૈવી કહેવાતી પાશવિક શક્તિઓ કે જે માણસને હિંમત માત કર્યા કરે છે, અને તેણે ખાધેલ દરેક ધર-કે સંસ્કૃતિને તોડી નાખે છે, તેમને આપણે ખો પડવું? કે માણસમાં પોતામાં રહેલી સર્જક શક્તિઓ કે જે નિષ્ફળતાઓનો સામનો કરી, કળા-કૌશલ્ય વડે—બલે ક્ષણિક પણ ભવ્ય—સૌંદર્ય બહુ કરે છે, તેમને નમવું?

ત્યાર બાદ ગત યુરોપીય મહાયુદ્ધ આવ્યું. માનવજાતની એ મોટી પાગલતા નેઈ, તર્ક, ગણિત અને તાત્ત્વિક ચર્ચાઓમાં દટાઈ રહેલો રસેલ એકદમ છૂટેલી કમાનની પેઠે આગળ આવ્યો અને આ માનવસંહારની પાશવી લીલા ચલાવનાર પોતાના દેશના રાજકીય આગેવાનો ઉપર તૂટી પડ્યો. યુનિવર્સિટીમાંથી તેની નોકરી તો ગઈ જ, પણ તેને સમાજનિકાલ પણ કરવામાં આવ્યો અને દેશદ્રોહી બહેર કરવામાં આવ્યો.

આ બધાં યુદ્ધોનાં કારણોની શોધમાં તે તરત પડ્યો. તેને સમાજવાદમાં એવું આર્થિક તેમ જ રાજકીય પૃથક્કરણ મળી આવ્યું કે જે આ રોગનું ચોક્કસ નિદાન જ નહીં, પણ તેની ચિકિત્સાચ બતાવતું લાગ્યું.

બધી મિલકત અત્યાચાર અને ચોરીઓમાંથી જ આવેલી છે. જમીનની ખાનગી માલકીથી સમાજને કોઈ નતનો લાભ નથી. માણસોમાં જે અક્કલ હોય, તે તેઓ કાયદો કરી કાલે તે વસ્તુ રદ કરે. ખાનગી મિલકતનું રક્ષણ કરવા જ રાજ્યતંત્ર ઊભું થાય છે, અને મિલકત ભેગી કરવા માટે આદરવામાં આવતી કુટોને કાયદાકાનૂનથી મંજૂર રાખવામાં આવે છે. તે કાયદાઓનો અમલ પછી શસ્ત્રો તથા યુદ્ધો દ્વારા કરવામાં આવે છે. રાજ્યતંત્ર એ મહા અનિષ્ટ છે. તેની મોટા ભાગની સત્તા ધનના ઉત્પાદકો - મજૂરોની સહકારી મંડળીઓ લઈ લે, તેો સારું થાય.

આ ઉપરાંત લગ્નની બાબતમાં પણ આ લેખકે કેટલાક ઉદામ - ઉદ્દેશ વિચારો રજૂ કર્યા છે. સ્ત્રીપુરુષને નાનપણથી જ કામવિજ્ઞાન શીખવી દેવું નેઈએ, તેમને નસાવસ્થામાં એકબીજાના સંપર્કમાં વારંવાર લાવવાં નેઈએ, લગ્નગ્રંથીથી બંધાતા પહેલાં યુવાન - યુવતીએ અખતરાનાં લગ્ન કરવાં નેઈએ, ગર્ભ ન રહે ત્યાં સુધી સ્ત્રીપુરુષે કરેલા શરીરસંબંધને અંગત ક્રિયા ગણવી નેઈએ, ગર્ભાધાન થાય ત્યારે જ તે ક્રિયાને સામાજિક ગણી કાયદેસર લગ્ન માનવું નેઈએ, કોઈ પ્રકારે ગર્ભાધાન શેષી સ્ત્રીપુરુષ ભેગાં રહે તો તેને લગ્નબંધન ન ગણવું નેઈએ, ગર્ભાધાન થયા પછી કાયદેસર અનેલા લગ્નસંબંધ બાદ પણ સ્ત્રીપુરુષે લગ્નની ગાંઠને બહુ કડક રીતે ન ખેંચી બાંધવી નેઈએ, - એકબીજાનો થોડોધણો વ્યભિચારસંબંધ ચાલુ રહે તો તે સાંખી લેવો નેઈએ, જેથી બંનેને કેટલાક ઉપયોગી તથા અગત્યના માનવ સંબંધો બાંધવાની તક મળે, ઇં. આવા વિચારોથી ત્યાંનો સમાજ પણ અકળાયો. તેની સ્ત્રીએ તેનાથી છૂટાછેડા કર્યાં.

પા. ૩૨ : ડીન ઈન્જ : (જન્મ ઈ. સ. ૧૮૬૦). ઈ. સ. ૧૯૧૧ થી. સેન્ટ પૉલના વિખ્યાત દેવળના ડીન (એક વડા નિયામક અને અધિકારી).

ઈટન અને કેશ્ચિજના અભ્યાસ દરમ્યાન તેમની કારકિર્દી ખુબ જ વધવા લાગી હતી. ૧૮૮૪-૮૮ સુધી તે ઈટનમાં 'આસી૦ માર્ટર' નિમાયા હતા. ઈ. સ. ૧૮૮૬ થી ૧૯૦૪ સુધી તેમણે ઓક્સફર્ડની હર્ટફર્ડ કોલેજમાં 'ટ્યુટર' તરીકે કામ કર્યું હતું. ઈ. સ. ૧૮૯૩ થી ૧૯૧૦ સુધીમાં ઓક્સફર્ડ તથા કેશ્ચિજમાં તે વારંવાર ખાસ ઉપદેશક નિમાયા હતા. ઈ. સ. ૧૯૦૭-૧૯૧૧ સુધીમાં તે કેશ્ચિજમાં ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુના શિક્ષણના અધ્યાપક નિમાયા હતા. તેમણે 'સીઝરોના તંત્ર હેઠળનો સમાજ' (૧૮૮૬), 'ઈટન લેટિન વ્યાકરણ' (રોલીન્સની સાથે ૧૮૮૯), 'ખ્રિસ્તી ધર્માનુભવ' (૧૮૯૯), 'શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન' (૧૯૦૪) વગેરે પુસ્તકો લખ્યાં છે. ધર્માનુભવ ઉપરનાં તેમનાં પુસ્તકો ખાસ પ્રખ્યાત છે.

પા. ૩૩ : ઓસ્વલ્ડ રુપેન્ડર : (૧૮૮૦-૧૯૩૬) જર્મનીનો જાણીતો વિક્રાંત ફિલસૂફ. ૧૯૨૨માં પોતે લખેલ 'પશ્ચિમનો અધઃપાત' એ નામના પુસ્તકથી તેણે જર્મનીને તથા આખી પશ્ચિમી દુનિયાને ચમકાવી મૂકી. પોતાના તે પુસ્તકમાં સમગ્ર કાળ અને સમગ્ર પ્રદેશમાં ફેલાયેલી વિશ્વની સંસ્કૃતિઓના ઇતિહાસ ઉપરથી માનવનાતિનું વર્તમાન સમજવાનો અને ભવિષ્ય ભાખવાનો તેણે સમર્થ પ્રયત્ન કર્યો છે. એ પુસ્તક પ્રગટ થતાંવેંત જ એકલા જર્મનીમાં તેની લાખ ઉપર નક્કો ખપી ગઈ. પુસ્તકનું પ્રથમ પાનું ઉઘાડતાં જ લેખકના વિચારોની સમૃદ્ધિ, માહિતીની વિશાળતા, કલ્પનાનું પ્રગલ્ભ ઉદ્ભવ, નિર્ણયની નિશ્ચયામકતા, અને શૈલીનું પૌરુષ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે, તથા આપણને ચમકાવી મૂકે છે. આખાં સૈકાંઓનાં સૈકાંઓ આપણી આંખ આગળથી પસાર થતાં જાય છે, અને પૃથ્વીના ગોળા ઉપરની વિવિધ નતિઓ અને તેમની સંસ્કૃતિઓ હાથમાંના ધોરની પેઠે આપણે તપાસતા ચાલીએ છીએ. એક બાજુ આખા જગતના જ્ઞાનમાત્રનો તલરપશી અભ્યાસ, અને બીજી બાજુ તે બધાને આવરી લેતો સહજ સમન્વય આપણને મુગ્ધ કર્યા વિના રહેતો નથી.

લેખક કહે છે, ઇતિહાસ જે ફિલસૂફી પણ ન હોય, તે જાણવું કે, તેના લેખકે ખાલી ક્રીડા-શ્રમ કર્યો છે. મોટા ભાગનો ઇતિહાસ ભૂલભરેલો જ હોય છે. તે સ્થળ અને સમયના, કે ધર્મ અથવા રાજકારણના સંકુચિત દૃષ્ટિબિંદુથી લખાયેલો હોય છે, અને તેથી વાચકને એવું વ્યાપક દૃષ્ટિબિંદુ નથી આપી શકતો, કે જેથી ભૂતકાળનું જ્ઞાન વર્તમાનકાળને પ્રકાશિત કરે, અને ભવિષ્યકાળને ભાખી આપે. સમયની બાબતમાં આપણે 'પ્રાચીન', 'મધ્ય-યુગીન' અને 'અર્વાચીન' એવા ગમે તેમ પાડેલા ભેદો કાલ્પનિક, ભૂલભરેલા તથા ખોટા હોય છે: જેને આપણે પ્રાચીન સંસ્કૃતિ (જેમ કે, ગ્રીસની) કહેતા

હોઈએ છીએ, તે સમગ્રતાની દૃષ્ટિએ નેઈએ તેા મધ્યયુગીન અથવા પડતીના સમયની હોય છે. સ્થળની આબતમાં પણ, આપણે 'જગત'નો ઇતિહાસ મોટા ભાગે 'યુરોપ'માં જ સમાઈ જતો હોય છે. તે ઇતિહાસમાં હિંદુસ્તાનદેશ ઇચ્છેડે જત્યા પૂરતી, અને ચીનદેશ અફ્રીણના વેપાર પૂરતી અગ્રત્ય મેળવે છે. વિશાળ એશિયાખંડને 'જગત'ના પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસકારો માત્ર એકાદું પ્રકરણ કમને આપે છે.

સ્પેન્ડરના વક્તવ્યનું કેન્દ્રબિંદુ આ છે: જગતની વિવિધ સંસ્કૃતિઓ એક વૃક્ષ કે પુષ્પ જેવી વસ્તુઓ હોય છે. તેઓ ઊગે છે, મોટી થાય છે, પછી કરમાવા લાગે છે, અને અંતે ખરી પડે છે. તેમના વિકાસને તથા તેમના આયુષ્યને કુદરતી મર્યાદા હોય છે, જે દરમ્યાન તેમને જીવવું તથા મરવું પડે છે. તેમને પણ બાલ્ય, યૌવન, આધેડપણું અને વૃદ્ધાવસ્થા હોય છે. તેમને પણ કૂટવાનો વસંત કાળ, ફૂલવાનો શ્રીષ્ઠ કાળ, કરમાવાનો પાનખર કાળ, અને ખરી જવાનો શિશિર કાળ હોય છે. બધી સંસ્કૃતિઓમાં એ જાતના કાળો આપણે પારખી શકીએ છીએ, અને સર્વત્ર તે બધાનાં સરખાં જ લક્ષણો હોય છે.

જેમ કે, સંસ્કૃતિની વસંતઋતુ મુખ્યત્વે કૃષિ-પ્રધાન હોય; તેનો પાયો ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થા હોય. જુઓ ઇબ્નિખતનો ઈ. સ. પૂ. ૩૪૦૦-૩૦૦૦નો કાળ; ચીનમાં ઈ. સ. પૂ. ૧૭૦૦-૧૩૦૦નો કાળ; હિંદુસ્તાનમાં ઈ. સ. પૂ. ૧૩૦૦-૧૨૦૦નો કાળ; ગ્રીસરોમમાં ઈ. સ. પૂ. ૧૧૦૦-૮૦૦નો કાળ.] તે વિજયયાત્રાઓનો, સંસ્થાનોની વસાહતોનો, મહાકાવ્યોનો કાળ હોય છે.

શ્રીષ્ઠ આવતાં શહેરના વસવાટનો કાળ આવે છે. નેકે, હજુ મોટાં નગરો નથી બન્યાં હોતાં. તેઓ અહીં તહીં જનપદ ઉપર પ્રભુત્વ ભોગવતાં હોય છે; અને રાજકીય તંત્ર ઠકરાતી હોય છે. [ઇબ્નિખત ઈ. સ. પૂ. ૨૬૦૦-૨૪૦૦; ચીન ઈ. સ. પૂ. ૧૩૦૦-૮૦૦; હિંદુસ્તાન ઈ. સ. પૂ. ૧૦૦૦-૮૦૦; ગ્રીસરોમ ઈ. સ. પૂ. ૭૦૦-૫૦૦.]

પાનખર ઋતુનો કાળ એ પરિપક્વ અવસ્થાની પ્રથમ ઋતુ છે. અને તેના અંતભાગમાં તે કરમાવાની મોસમ બનતી જાય છે. ઠકરાતી વર્ગનું સ્થાન કેદ્રિત રાજ્યસત્તા લે છે, નગરો ઊભાં થાય છે, વેપારકળા વધે છે, તથા જ્ઞાનને પૂજતી તર્કબુદ્ધિ વિકાસ પામે છે; ધર્મ કરતાં વિજ્ઞાન અને ફિલસૂફીની બાલ-બાલા વધી જાય છે, અને નારિતકતા તથા ક્રાંતિનાં બીજં શોપાય છે. ઇબ્નિખત

ઈ. સ. પૂ. ૨૧૫૦-૧૮૦૦; ચીન ઈ. સ. પૂ. ૮૦૦-૫૦૦; હિંદ ઈ. સ. પૂ. ૮૦૦-૫૦૦; ગ્રીસરોમ ઈ. સ. પૂ. ૬૫૦-૩૦૦.]

છવટે શિશિર આવે છે. પ્રાચીન શ્રદ્ધા અને ધાર્મિકતા છિન્નભિન્ન થાય છે. પરંપરાથી આવેલી રૂઢિઓ અને નીતિના આચારો-ભાગી પડે છે. [ઈજિપ્ત ઈ. સ. પૂ. ૧૬૮૦-૧૫૮૦; ચીન ઈ. સ. પૂ. ૪૮૦-૨૩૦; હિંદ ઈ. સ. પૂ. ૨૬૪-૨૨૮ ઇ.સ.]

આ બધાં લક્ષણો સ્પેન્સર જીવનની બધી બાબતોમાં — સાહિત્ય-સંગીત — કળા-ધર્મ-નીતિ-ગણિત એમ જુદી જુદી અનેક બાબતોમાં — તપાસે છે, અને તે તે શૈલી, પદ્ધતિ, અને આચારનું લક્ષણ પકડવા પ્રયત્ન કરે છે. દરેક દાખલામાં સંસ્કૃતિના વિનાશ-કાળના અંતભાગમાં ‘સુધારો’ નામે ઓળખાતી જટિલ વિકૃતિ આવતી હોય છે. સ્પેન્સર પોતાની આ કરોટી યુરોપની આધુનિક સંસ્કૃતિને લગાડી જુએ છે, અને પશ્ચિમનો નજીક આવી રહેલો અધઃપાત ભાષે છે.

પા. ૩૭ : અધોગામી વાસ્તવવાદ : વ્યગમ્ય કે પર આત્મા એ જ પરમાર્થ છે, બાહ્ય દેખાતું જગત વસ્તુતાએ સાચું નથી, એ જાતના અધ્યાત્મવાદનો વિરોધપક્ષ તે વાસ્તવવાદ. તે બાહ્ય જગતની સત્યતામાં માને છે. આમ તત્ત્વજ્ઞાનનો સિદ્ધાંત હોવા ઉપરાંત, સાહિત્ય, કળા, નીતિ આચાર એ બધી બાબતોમાં પણ આદર્શવાદથી વિરુદ્ધ એવો વાસ્તવવાદ હોય છે. કહેવાતી પારમાર્થિકતા તરફ લક્ષ્ય ન રાખતાં, આપણી આસપાસ જીવન જેવું છે તેવું જ તેને સ્વીકારવું અને માણવું, એ જાતનો ભાર બધી બાબતોમાં તે મૂકે છે. એમાંથી વિકૃત થઈ, છવટે તે વાદ ઈદ્રિયગમ્ય તથા ઈદ્રિયભોગ્ય પદાર્થો અને ઔદિક જીવનમાં જ પારમાર્થિકતા તેમ જ પુરુષાર્થ માનનારો અધોગામી વાસ્તવવાદ બની રહે છે.

પા. ૩૮ : ડૉક્ટર બોન્સન : (ઈ. સ. ૧૭૦૯-૧૭૮૪). ઈજ્ઞાંનો મહાન કોષકાર અને લેખક. તે એક બુકસેલરનો પુત્ર હતો, તથા પદવી લીધા વિના જ ઓક્સફર્ડ છોડી ગયો હતો. લંડનમાં લેખક તરીકે પગભર થતા પહેલાં તેને ઘણો વખત દારિદ્ર્ય વેઠવું પડ્યું હતું. પણ અંતે, તેના ગાળામાં તે ઈજ્ઞાંનો સૌથી મોટો સાક્ષર ગણાયો. તેની ‘ડિક્શનરી’ ઈ. સ. ૧૭૫૫ માં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. ત્યાર પહેલાં તેણે બીબાં કેટલાંક પુસ્તકો (જેમ કે, ‘વેનીટી ઓફ હ્યુમન વાશીઝ’ ઇ.સ. ૧૭૫૬ માં પ્રગટ થયું, અને બે વર્ષ સુધી ‘સ્પેક્ટેટર’ની શૈલીમાં તેણે ‘ધી

આઈડલર' નામે નિબંધસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કર્યો. તેનું 'કવિઓનાં જીવનચરિત' પુસ્તક ૧૭૮૧ માં પ્રસિદ્ધ થયું. તેના જીવનકાળ દરમ્યાન તેને ખૂબ માન મળ્યું હતું. ૧૭૬૨ થી તેને વાર્ષિક ૩૦૦ પાઉંડનું પેન્શન મળતું હતું. મરણ બાદ તેને વેસ્ટમિન્સ્ટર એબીમાં દાટવામાં આવ્યો હતો, કે જ્યાં ઈંગ્લંડના નામીયા પુરુષોને દાટવામાં આવે છે. જેમ્સ બોસ્વેલે તેનું જીવનચરિત્ર લખ્યું છે. એ જીવનચરિત્રનું અંગ્રેજી ભાષામાં વિશિષ્ટ સ્થાન છે. બોસ્વેલ, બેન્સનના ચારિત્રનો આંતરિક અભ્યાસ કરવા, સ્કોટલેન્ડથી ઈંગ્લંડ આવીને બેન્સન સાથે ગાઠ સંપર્કમાં રહ્યો હતો.

પા. ૩૮ : ડીકન્સ : (ઈ. સ. ૧૮૧૨-૧૮૭૦) ૧૬મા સૈકાનો ઈંગ્લંડનો લોકપ્રિય નવલકથાકાર. તેનો પિતા એક સામાન્ય કારકુન હતો, અને તેના આઠ પુત્રોમાં ડીકન્સ બીજો હતો. તેનો પિતા મહા મુશ્કેલીએ ગુજરાન ચલાવતો. ડીકન્સને ખાસ કેળવણી તો શાની આપવામાં આવે? પણ તેના પિતા પાસે કેટલાક સારા લેખકોનો પુસ્તકસંગ્રહ હતો, તે ડીકન્સ વાંચતો. થોડા વખતમાં કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ બગડતી ગઈ, અને ડીકન્સને મળતી થોડીધણી કેળવણી પણ બંધ થઈ. કારણ, તેના પિતાને લેણદારોએ દેવાદારની જેલમાં નાંખ્યો. ડીકન્સની મા છોકરાં બણાવી કુટુંબનો નિર્વાહ કરવા પ્રયત્ન કરતી ડીકન્સને 'બ્લેકિંગ વેરહાઉસ'માં કામે લગાડવામાં આવ્યો. તે સમયના તેના અપમાનભર્યા જીવને ક્રમળા ડીકન્સના મન ઉપર ભારે અસર કરી, અને તેની નવલકથા 'ડેવીડ કોપરફીલ્ડ'માં તેના આ સમયના જીવનનો અચ્છો ચિતાર તેણે આપ્યો છે. ગરીબાઈ અને મુશ્કેલીઓનાં આ વર્ષોએ તેને તેની ભવિષ્યની નવલકથાઓ માટે શેરીઓ, કેદખાનું અને ગરીબોના હીન જીવનને લગતું તમામ વસ્તુ પૂરું પાડ્યું. ૧૮૨૪માં તેનો બાપ દેલું ભરપાઈ કરી શક્યો; ત્યાર બાદ ડીકન્સને બે વધુ વર્ષ નિશાળે જવાનું મળ્યું. ઈ. સ. ૧૮૨૭ માં તે એક સોલિસીટરની ઓફિસમાં દાખલ થયો અને ત્યાં એક વર્ષ રહ્યો.

તેની મહત્વકાંક્ષા ભારે હતી, અને તેનો ઉદ્યમ તેને અનુરૂપ હતો. તે ઓરિશ મ્યુઝિયમમાં ક્લાકો સુધી વાંચ્યા કરતો. તેની નિરીક્ષણ-શક્તિ પણ અદ્ભુત હતી. કોઈનાં વિવિધ પાત્રોનું રસિક નિરૂપણ એ બાબતનો સચોટ પુરાવો છે. તેના બાપની મુશ્કેલીઓ ચાહુ જ હતી. અતે ડીકન્સ એક છાપા તરફથી પાર્લમેન્ટનો રિપોર્ટ બન્યો. 'મન્યલી મેંગેઝીન'માં તેણે પોતાની સમકાલીન રીતભાત ઉપર 'સ્કેચીઝ' (રેખાચિત્રો) લખવા માંડ્યાં, અને ૧૮૩૬ તે 'સ્કેચીઝ બાય બોઝ' નામથી પ્રસિદ્ધ થયાં. ત્યારબાદ 'પિક્ચરિક પેપર્સ' લખાયાં. દર

મહિને તેના અંક માટે લોકો ગાંડાતૂર બની રાહ બેંચા કરતા. ત્યાર બાદ તેણે ‘ઓલીવર ટ્વીસ્ટ’ નામની નવલકથા શરૂ કરી. શરૂઆતથી જ તે અમુક પ્રયોજન લક્ષ્યમાં રાખીને નવલકથા લખતો; અને પોતાને જે વસ્તુ ઉપર ટીકા કરવી હોય, તેનું અદ્ભુત માર્મિક ચિત્રણ કરી, તેને ખલાસ કરી દેતો. ૧૮૪૨માં તે અમેરિકાની પ્રથમ મુસાફરીએ ગયો. તેણે તે જ વર્ષમાં ‘અમેરિકન નોટ્સ’ લખીને ત્યાંના લોકોની સારી પેઠે ખબર લીધી. ૧૮૪૪માં ‘માર્ટીન ચુઝલ્વીટ’ લખીને અમેરિકાની લોકશાહીની તેણે સારી પેઠે ઠેકડી ઉઠાવી. તે મુખ્યત્વે પોતાના યુગનો અને પોતાના દેશનો લેખક હતો.

પા. ૩૯: હાડી : (૧૮૪૦-૧૯૨૮) તે શિલ્પી તરીકે તાલીમ પામ્યો હતો અને તે કામ તેણે થોડો વખત કર્યું પણ ખરું. પરંતુ ૧૮૭૧માં પોતાની ‘ડેરપરેટ રેમિડીઝ’ નામની નવલકથાથી તે એકદમ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો. ત્યાર બાદ થોડે થોડે આંતરે તેણે એક પછી એક નેરદાર નવલકથાઓ લખી. તેની નવલકથાઓ તથા તેનું નાટક ‘ધી ડિનાસ્ટ’, વ્યક્તિ અને સર્વશક્તિમાન તેમ જ ઐદરકાર નસીબ વચ્ચે ચાલતી અસમાન લડાઈનું નિરૂપણ કરે છે. તેની એક નવલકથા ‘નૂડ ધી ઓપ્સ્કયોર’ સામે લોકોનો પુણ્યપ્રકોપ ઊછળ્યા બાદ તેણે નવલકથાઓ લખવાનું બંધ કર્યું અને કાવ્ય લખવાનું શરૂ કર્યું. તેમાં પણ તેણે સારી નામના મેળવી.

પા. ૫૮: એરિસ્ટોટલ : (ઈ. સ. પૂ. ૩૮૪-૩૨૧) ગ્રીસનો મહાન ફિલસૂફ. ૧૮મે વર્ષે (ઈ. સ. પૂ. ૩૬૭) તે પ્લેટોની પાસે ફિલસૂફી શીખવા એથેન્સ આવ્યો. પરંતુ તે વખતે પ્લેટો સાઈરેક્રઝ ગયો હતો; એટલે ઈ. સ. પૂ. ૩૬૪માં તે પાછો આવ્યો ત્યાં સુધી એરિસ્ટોટલે પોતાની મેળે અભ્યાસ કર્યો. વીસ વર્ષ સુધી તે પ્લેટોનો શિષ્ય રહ્યો. ગુરુ પોતાના શિષ્યની અનુપમ શક્તિ તરત પારખી ગયો. તે તેને પોતાની ‘શાળાની મૂર્ત બુદ્ધિ’ કહેતો. ઈ. સ. પૂ. ૩૪૭માં પ્લેટો ગુજરી ગયો, ત્યારે તે પોતાની શાળા પોતાના ભત્રીજાને સોંપતો ગયો. એરિસ્ટોટલ આથી એથેન્સ છોડી ચાલ્યો ગયો. પછીનાં થોડાં વર્ષ તે આમ તેમ ફર્યો અને પરણ્યો.

ઈ. સ. પૂ. ૩૪૨માં એરિસ્ટોટલને મેસિડોનિયાના રાજા ફિલિપે પોતાના ૧૪ વર્ષના પુત્ર એલેક્ઝાંડરને શીખવવા માટે બોલાવ્યો. તે ત્રણ વર્ષ ત્યાં રહ્યો. એલેક્ઝાંડર ગાદીએ આવતાં એરિસ્ટોટલ ઈ. સ. પૂ. ૩૩૫માં એથેન્સ આવ્યો, અને ત્યાં તેણે પોતાની શાળા કાઢી. તેમાં તેણે ૧૨ વર્ષ સુધી શીખવવાનું કામ કર્યું. ઈ. સ. પૂ. ૩૨૩ માં એલેક્ઝાંડર મરણ પામતાં, તેની પછી મેસિડોનિયાનો

વિશેષી પક્ષ પ્રબળ બન્યો, અને એરિસ્ટોટલને તેણે ગમે તે રીતે ગુનામાં સંડોવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પોતાની સોફિસ્ટીસ જેવી વલે ન થાય તે માટે ચેતીને એરિસ્ટોટલ એથેન્સ છોડી ચેલ્સીસ (Chalcis) ચાલ્યો ગયો, અને ત્યાં ઈ. સ. પૂ. ૩૨૨ માં મરણ પામ્યો.

એરિસ્ટોટલની પ્રતિભા સર્વતોમુખી હતો; અને પોતાના સમય સુધીના તમામ જ્ઞાનમંડારને વ્યવસ્થિત કરી, તેણે તેને વ્યવસ્થિત શાસ્ત્રોનું સ્વરૂપ આપ્યું, એ તેનું મુખ્ય અને મહત્વનું કામ ગણાય. મધ્યયુગમાં પ્રચલિત વર્ગીકરણને અનુસરીને કહીએ તો, તેણે તર્કશાસ્ત્ર, પ્રકૃતિવિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, નીતિશાસ્ત્ર, રાજનીતિ, અને સાહિત્ય એ બધા ઉપર પુસ્તકો લખી, તે તે શાસ્ત્રોનો પાથો નાખ્યો છે.

પા. ૬૦ : સ્ત્રોતાન : જુઓ આગળ પાન ૬૭ ઉપરનું ટિપ્પણુ ‘ઈડનનું જ્ઞાનવૃક્ષ.’

પા. ૬૦ : વિકાસવાદ : જુઓ આગળ પાન ૨૦૦ ઉપરનું ટિપ્પણુ.

પા. ૬૫ : ઇઝરાયેલનો વારસો, એરદ્રસ : નૂતના કાળથી ધાર્મિક સાહિત્ય તરીકે ચાલ્યા આવેલા, પરંતુ હિબ્રુ ધર્મગ્રંથ તરીકે માન્ય ન રખાયેલા કેટલાક ભાગોને ‘એપોક્રીફા’ કહે છે. બાઈબલના નૂતના કરાર તથા નવા કરાર બંનેને લગતું આવું સાહિત્ય છે. એ સાહિત્યનું ધર્મગ્રંથ જેટલું પ્રમાણ કે માહાત્મ્ય નથી; પરંતુ તેમાં ચઢ્ઢી નતિનું ધર્મજીવન અને તેમની વિચારસરણિ નોંધાયેલાં મળતાં હોવાથી, તે સાહિત્ય મહત્વનું તો ગણાય છે જ.

કયા ભાગને એપોક્રીફા ગણવો કે ન ગણવો તે બાબત ઘણા મતભેદ છે. ટ્રેન્ટની કાઉન્સિલે ઓગસ્ટાઈનના મત અનુસાર એરદ્રસ ગ્રંથ ૧ તથા ૨, અને મેનેસીસની પ્રાર્થના સિવાયના બધા ભાગોને શાસ્ત્રગ્રંથો જેટલું મહત્વ આપ્યું; પરંતુ પ્રોટેસ્ટન્ટો હિબ્રુ ધર્મગ્રંથોને જ પવિત્ર અને શાસ્ત્રગ્રંથ માને છે.

એરદ્રસ ગ્રંથ રેનો સમય ઈ. સ.ના પહેલા સૈકાના અંતિમ ભાગથી શરૂ થતો મનાય છે. તેમાં ૧૬ પ્રકરણો છે. તેમાં ૧, ૨, ૧૫, ૧૬ એ પ્રકરણો પ્રક્ષિપ્ત ગણાય છે. બાકીના ભાગમાં પેગંબર એઝરાએ જેથેલાં સાત દર્શ્યોની વાત છે. એઝરા પોતાના ધર્મબંધુઓની દુઃખી સ્થિતિ તથા પાપી કાર્યોનો વિજય નેઈ શોય કરે છે. એટલે, રોમન લોકોએ જેસુસાલેમનો નાશ કર્યો ત્યાર પછી થોડા વખત બાદ (ઈ. સ. ૮૧-૯૬) તે લખાયું હોવું નેઈએ. આખા ગ્રંથમાં ભારે વિષાદનો ભાવ છવાયેલો છે. ચઢ્ઢીઓને પરમેશ્વરે સદાચારી થવાની શરતે પોતાના પ્રિય ગણી, તેમને સર્વોત્તમ પ્રદેશને ભોગવનારા બનાવવાનું વચન આપ્યું હતું.

પરંતુ ચહ્મદીઓ વારંવાર તે કરાર તોડતા અને પરિણામે પરમેશ્વર તેમને તેમના સ્વર્ગીય મુલક (પેલેસ્ટાઈન) માંથી હાંકી કાઢી, તેમને દુઃખમાં નાખી, તેનું વેર લેતો. તેવે વખતે તેમનામાં પેગંબર ઊભા થતા, અને તેઓ લોકોને તેમનાં પાપ બતાવી, તેમનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવી, તેમને પરમેશ્વર સાથેનો તેમનો કરાર યાદ કરાવતા. લોકો સહાયારી થતાં પાછો તેમને તેમનો ગયેલો મુલક પાછો મળતો, અને તેઓની સમૃદ્ધિ તેમને પાછી પ્રાપ્ત થતી. ‘ઇઝરાયેલ’ એટલે ચહ્મદી કોમ.

પા. ૬૭ : ઈડનનું જ્ઞાનવૃક્ષ, સેતાન, આદ્ય માત-પિતા : બાઇબલમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિની કથા છે. ઈશ્વરે પૃથ્વી સરજી ને છઠ્ઠે દિવસે તેમાં પશુપંખી વગેરે ઉત્પન્ન કર્યાં. છેવટે મનુષ્યને સરજ્યો, અને તેને સૌ ઉપર પ્રભુત્વ આપ્યું.

પ્રભુ પોતાનું સર્જન જોઈને ખુશ થયો, અને જાહેર્યો, ‘આ બધું ઉમદા સર્જન છે.’

આ પ્રત્યક્ષ દુનિયા ઉપરાંત પરમેશ્વરે ફિરસ્તાઓની અપ્રત્યક્ષ દુનિયા સરજી. ફિરસ્તાઓ બલા અને સુખી હતા. પરંતુ તેઓ બધા એ સ્થિતિમાં રહ્યા નહીં. કારણ, તેમનામાં સ્વતંત્ર ઇચ્છાશક્તિ હોવાથી, તેમાંના ઘણા પરમેશ્વરની કૃપા ખોઈ જતા અને દુરાચારી બની ગયા. તેઓએ ઈશ્વર સામે પણ બળવો કર્યો. હુસીફર (સેતાન) તેમનો આગેવાન થયો. તેમણે કહ્યું, ‘આપણે એ સર્વોચ્ચ (પરમાત્મા) જેવા થઈશું, આપણે આપણું સિંહાસન તારાઓની પણ ઉપર સ્થાપીશું.’ પછી સ્વર્ગમાં ભારે વિગ્રહ જન્મ્યો. માર્કેલ અને બીજા ફિરસ્તાઓ ઈશ્વરને વફાદાર રહ્યા. તેમણે આ બળવાખોરો સામે યુદ્ધ આદર્યું. તેમને હરાવીને સ્વર્ગમાંથી ધક્કેલી મૂકવામાં આવ્યા. જેઓ વફાદાર રહ્યા તેમને સનાતન સુખ બક્ષવામાં આવ્યું, અને તેઓ સ્વર્ગમાં ઈશ્વરનું મુખ્યારવિંદ કાયમ જોઈ શકે છે.

જ્યારે ઈશ્વર માણસને સરજતો હતો ત્યારે તેણે કહ્યું, ‘હું માણસને મારી પ્રતિકૃતિરૂપ સરજીશ, અને તેને આખી પૃથ્વીમાં સૌ પ્રાણીઓ ઉપર પ્રભુત્વ આપીશ.’ પછી તેણે માટીમાંથી માણસ ઘડ્યો અને તેના નસકોરામાં શ્વાસ પૂર્યો. ઈશ્વરે મનુષ્યના હૃદયમાં પવિત્ર આત્મભાવ પૂર્યો, જેથી તે સહજ રીતે ઈશ્વરમય રહે. પછી ઈશ્વરે માણસ માટે ખાસ એવો એક સ્વર્ગીય બગીચો સરજ્યો. તેમાં બધી જાતનાં સુંદર વૃક્ષો હતાં અને તેમને સ્વાદુ ફળો જોડેલાં હતાં. તે બગીચાની મધ્યમાં જીવનવૃક્ષ હતું તથા સારા-ખોટાના વિવેકજ્ઞાનનું વૃક્ષ હતું.

ઈશ્વરે માણસને આ બગીચામાં મૂક્યા અને કહ્યું, ‘આ બગીચામાંથી દરેક ઝાડનું ફળ ખાજે, પણ આ સારા - ખોટાના વિવેકજ્ઞાનના વૃક્ષનું ફળ ન ખાઈશ. જે દિવસે તું તેને ખાઈશ, તે દિવસે તને મૃત્યુ વળગશે.’

પછી ઈશ્વરે આદમના સહચારી તરીકે તેની પાંસળીમાંથી સ્ત્રી બનાવી આપી. તેનું નામ ‘ઈવ. તે બંને માનવમાત્રનાં આદ્ય માતૃપિતા.

તે બગીચાનાં બધાં પ્રાણીઓમાં સાય બહુ હુચ્ચો હતો. તેથી આદમ અને ઈવના સુખની અદેખાઈ કરતા સેતાને તેમને લલચાવવા તેનો ઉપયોગ કરવાનું નક્કી કર્યું.

ઈવ કુતૂહલથી પેલા મનાઈ કરેલા ઝાડ પાસે ગઈ ત્યારે તેની નજીક તેણે સાય દીઠો. સાયે કહ્યું, ‘તું આ ઝાડનું ફળ કેમ નથી ખાતી?’ ઈવે કહ્યું, ‘પરમેશ્વરની મનાઈ છે. તે ખાઈએ તો મરી જવાય.’ સાયે કહ્યું, ‘નારે, મરી શાનું જવાય? ઊલટું તમારી આંખ ખૂલી જશે, અને તમે સાચું - ખોટું બાણનાર દેવ જેવાં થશો.’

ઈવે લલચાઈને તે ફળ ખાધું અને આદમને પણ ખવરાવ્યું. એ પ્રથમ અપરાધથી તેમનું શરીર અમર હતું તે મર્ત્ય બની ગયું, તેઓની આંખો પણ ઊધડી ગઈ, અને તેઓએ જોયું કે, પોતે નગ્ન હતાં. એટલે તરત શરમાઈને તેમણે લાજ ઢાંકવા પાંદડાં વીંટી લીધાં.

ઈશ્વરે પણ તે સૌને શાપ આપ્યો. સાયને કહ્યું, તું પેટે ચાલનારો બનીશ. ઈવને કહ્યું, તું હવે મહાકષ્ટે પ્રસવ કરી શકીશ, અને પતિની તાબિદાર બનીશ. આદમને કહ્યું, હવે તું પરસેવો ઉતારીને મનૂરી કરીશ, ત્યારે જ તારી રોજની રોટી મેળવી શકીશ. પછી ઈશ્વરે તે બેઠને સ્વર્ગના બગીચામાંથી મર્ત્યલોકમાં હાંકી કાઢ્યાં.

પા. ૬૯ : લિંકન : (૧૮૦૯-૬૫). અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યોનો ૧૬મો પ્રમુખ. સામાન્ય સ્થિતિનાં માતૃપિતાને ઘેર ઊછરી, સાધનોની કાંઈ સગવડ વિના જ, તેણે ભતમહેનતથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરી હતી; અને પ્રથમ પોતાના સંસ્થાનની ધારાસભામાં અને પછી આખા દેશની સેનેટમાં બેઠક મેળવી હતી. ત્યાર બાદ તે આખા દેશનો પ્રમુખ પણ ચૂંટાયો હતો.

તેના વખતમાં ઉત્તરનાં સંસ્થાનો વચ્ચે અને દક્ષિણનાં સંસ્થાનો વચ્ચે ગુલામી નાબૂદ કરવા બાબત ઝઘડો પડ્યો હતો, અને પરિણામે તેમની વચ્ચે આંતરવિગ્રહ નજરેા. લિંકન ગુલામીવિરોધી પક્ષનો આગેવાન હતો. તે વિગ્રહ દરમ્યાન અમેરિકા બીજાં વિદેશી રાજ્યોની ખટપટનું ભોગ ન થઈ પડ્યું,

તે લિંકનનાં અનુપમ ચારિત્ર્યબળ અને કુનેહથી જ. એ યુદ્ધમાં ઉત્તરનાં ગુલામી-વિરોધી સંસ્થાનો જત્યાં.

લિંકનને અમેરિકાના લોકશાહી સંયુક્ત બંધારણ પ્રત્યે બહુ મમતા હતી. અને દક્ષિણની એક સંગઠિત લઘુમતી માત્ર પોતાની સંપત્તિ અને સાધન-સામગ્રીને બળે ઉત્તરની વિશાળ બહુમતીને અવગણી, જોહુકર્મીથી પોતાનું ધાર્યું કરવાને કમર કર્યો, તે વસ્તુમાં લિંકનને જનતાના મૂળભૂત હકો ઉપર — લોકશાસન ઉપર આક્રમણ દેખાયું. અમેરિકાનું સંયુક્ત રાજ્ય એ તે સમયે દુનિયાભરમાં લોકશાસનનો પ્રથમ અખતરો હતો. આથી લિંકને એ બંધારણ ન તૂટે એ માટે તનતોડ પ્રયાસ કર્યા હતા. તેને એવો અવિચળ વિશ્વાસ હતો કે, એ બંધારણ વહેંચુંમોડું આખી દુનિયાના પીડિત અને દલિત લોકોના બંધવિમોચનનો અમર-પટો બનશે.

ઈ. સ. ૧૮૬૫ના એપ્રિલમાં યુદ્ધનો અંત આવ્યો, ૧૧મી એપ્રિલે તેણે પોતાનું છેલ્લું જીવન વ્યાખ્યાન કર્યું, અને ત્યાર પછી ત્રણ રાતો બાદ તેનું ખૂત થયું.

પાન ૭૧ : મેક્સા ચાર્ટર્સ : ઇંગ્લંડના જોન રાન્ડના જીવનમાં અને સ્વચ્છંદી રાજ્ય સામે ઇંગ્લંડના ઉમરાવોએ બળવો કર્યો, અને પ્રજાના અમુક હકો અને અધિકારોના તેમણે તૈયાર કરેલા કરારનામા ઉપર રાજ સહી કરવા કબૂલ ન થાય, તો તેની સામે યુદ્ધ કરવાનો તથા પોતાના સર્વસ્વનું ખલિદાન આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. છેવટે રાજ્યે જીત ૧૫, ૧૨૧૫માં તે કરારનામા ઉપર સહી કરી આપી.

તેના મુખ્ય મુદ્દાઓ આ પ્રમાણે છે :

જ્યાં સુધી અમીરો દેશના કાયદા અનુસાર ફેંસલો ન આપે, ત્યાં સુધી કોઈ પણ સ્વતંત્ર માણસને રાજ્યે કેદ ન પૂરવો કે તેને સજા ન કરવી; રાજ્યમાં બધે એક જ પ્રકારનાં તોલ-માપ રાખવાં; વિદેશી વેપારીઓને વેપારની છૂટ આપવી; અસામાન્ય વેરા-લાગા કાઉન્સિલની મંતૂરી વગર ન નાખવા; પરાપૂર્વથી આવેલી છૂટો ચાલુ રાખવી. આ કરારનામાને અંગ્રેજોની સ્વતંત્રતાનો પાયો ગણવામાં આવે છે, અને તેનો મૂળભૂત સિદ્ધાંત એ છે કે, રાજ્યે પણ દેશનો કાયદો પાળવો જોઈએ.

પા. ૭૧ : આમની સભા : ઇંગ્લંડ દેશનો રાજ્યવહીવટ પાર્લિમેંટ નામની સભા મારફત ચાલે છે. તે સભા પ્રજાવર્ગે અમુક પદ્ધતિએ ચૂંટેલી સભા છે. તે સભાના બે વિભાગ છે : આમ-લોકોના પ્રતિનિધિઓની સભા, અને ઉમરાવ-

લોકોના પ્રતિનિધિઓની સભા. પરંતુ રાજ્યતંત્ર ખરી રીતે તો આમની-સભાની મરજી અનુસાર જ ચાલે છે, એમ કહેવું જોઈએ. કારણ, ઉમરાવોની-સભા તો આમની-સભાએ પસાર કરેલા ધારાઓનો અમલ બહુ તો બે વર્ષ સુધી મોકૂફ રખાવી શકે, અને તે પણ નાણાંચવહારને લગતા ધારાઓ સિવાયના. આમની-સભામાં જે પક્ષની બહુમતી હોય તેના નાયકને રાજ વડો પ્રધાન નીમે, અને તે પોતાના પક્ષમાંથી બીજા વજરો ચૂંટી લે. રાજની સત્તા તો નામની જ છે.

ઈંગ્લંડ દેશ પણ યુરોપનાં બીજાં રાજ્યોની જેમ રાજની આપખુદ સત્તા-વાળો દેશ હતો. તથા રાજ, અમીર-ઉમરાવ, અને આમજનતા એવા તેના ત્રણ વર્ગ હતા. રાજની આપખુદ સત્તા કેવી રીતે ઓછી કરતાં કરતાં અંતે નાબૂદ કરવામાં આવી, અને આમજનતાની સત્તા છેવટે કેવી રીતે સર્વોપરી બની, એનો ઇતિહાસ બહુ લાંબો તથા રસિક છે. ઈ. સ. ૧૬૮૮ની ક્રાંતિ સુધીનો ઇતિહાસ એક અર્થમાં રાજ અને પ્રજા વચ્ચેના ઝગડાઓનો ઇતિહાસ છે. ત્યાર પછીનો ઇતિહાસ મતાધિકારમાં સુધારાવધારાનો ઇતિહાસ છે તથા પક્ષતંત્રની સાથે સાથે પ્રધાનોની જવાબદારીના સિદ્ધાંતના વિકાસનો ઇતિહાસ છે. સૌથી પહેલી પાર્લિમેન્ટની બેઠક સાર્થમન દ મોન્ટફોર્ટે ઈ. સ. ૧૨૬૫માં ખોલાવી હતી. રાજ હેત્રી ત્રીજાનો તે નજીકનો સગો હતો. એડવર્ડ ત્રીજાના સમયમાં આમની-સભા અને ઉમરાવોની-સભા એ બે વિભાગ પડ્યા હતા.

પા. ૭૧ : પ્રોટેસ્ટન્ટ સુધારો : ખ્રિસ્તી ધર્મતંત્રમાં વડો ધર્મગુરુ પોપ સર્વસત્તાધીશ હતો. ધીમે ધીમે તેણે તેની ધાર્મિક સત્તાનો રાજકીય અને આર્થિક બાબતોમાં દુરુપયોગ કરવા માંડ્યો; આથી ખ્રિસ્તી જગતમાં તેની સામે એક પ્રકારનો ખળભળાટ અને વિરોધ પેદા થયો. માર્ટિન લ્યૂથર નામનો ફિલસૂફી અને ધર્મનો એક જર્મન વિદ્યાર્થી (ઈ. સ. ૧૪૮૩-૧૫૪૬) અભ્યાસ માટે રોમ ગયો અને ત્યાં તેને પોપનું ચરિત્ર બહુ નજીકથી જોવા મળ્યું. તેનાથી તેને ભારે અસંતોષ થયો, અને તેણે ખ્રિસ્તી ધર્મનું મૂળ રહસ્ય સમજવા માટે બાઇબલનો બારીક અભ્યાસ શરૂ કર્યો. તેને તરત માલૂમ પડ્યું કે, પોપ અને તેના પાદરીઓ જે બાબતોનો ઉપદેશ આપતા તેમાંથી કેટલીકને બાઇબલનો ટેકો ન હતો. એ અરસામાં પોપે પૈસા કમાવા માટે માત્રી-પત્રો વેચવાનો ધંધો શરૂ કર્યો હતો. અમુક પૈસા પોપને આપે તો પોપ પાપોમાંથી માત્રી લખી આપે! પોપે જ્યારે જર્મનીમાં એ માત્રીપત્રો વેચવા પોતાના માણસ મોકલ્યા, ત્યારે લ્યૂથરે આગળ આવી લોકોને એ રીતે ભાળવાઈને પૈસા ન બગાડવાને સમજાવવા માંડ્યું. આમાંથી ધર્મસુધારની એક મોટી

ચળવળ શરૂ થઈ. દ્યૂથરને પોપે ધર્મખંડાર કર્યો. દ્યૂથરને ધણું સહન કરવું પડ્યું; પરંતુ અંતે તેનો મત વીજથી નીવડ્યો. અને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ કાયમનો બન્યો. (પ્રોટેસ્ટન્ટ એટલે પોપની સત્તા સામે વિરોધ ઉઠાવનાર.)

પા. ૭૧ : અંધારયુગ : યુરોપીય સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસનો ઈ. સ. ૫ મા થી ૧૫ મા સૈકા સુધીનો ગાળો સામાન્ય રીતે મધ્યયુગ અથવા તે અંધારયુગ ગણાય છે. જોકે ઈ. સ. ૧૦૦૦ થી પુનરુત્થાનના યુગ સુધીના ગાળાને આ નામથી વધારે ઉલ્લેખવામાં આવે છે. ઈ. સ. ૧૦૦૦ ના વર્ષ પહેલાંના ગાળાને મધ્યયુગનો પ્રારંભિક ભાગ ગણવામાં આવે છે, અને તે પછીના ગાળાને અંતિમ ભાગ ગણવામાં આવે છે. ઈ. સ. ૫૦૦ માં યુરોપ ઉપર જંગલીઓનાં ટોળાં ફરી વળ્યાં. શાર્લમેનના રાજ્યાભિષેકના સમયથી (ઈ. સ. ૮૦૦) ‘પવિત્ર રોમન સામ્રાજ્ય’નો મધ્યયુગીન ખ્યાલ શરૂ થયો; રાજસત્તા ધરાવનાર સમ્રાટ અને ધર્મસત્તા ધરાવનાર પોપ એ બે જ આખી દુનિયાના ધણીરાણી થઈ બેઠા. સમ્રાટ લૌકિક ખાખતોમાં સર્વસત્તાધીશ બની બેઠો, અને પોપ આધ્યાત્મિક ખાખતોમાં.

સામાન્ય રીતે મધ્યયુગના શરૂઆતના ભાગને, એટલે કે ઈ. સ. ૪૭૫ માં રોમન સામ્રાજ્યના પતનથી માંડી, પછીના ૭૦૦ વર્ષના ગાળાને પણ અંધારયુગ નામ આપવામાં આવે છે. જુઓ આ પછી પા. ૭૧ ઉપરનું ટિપ્પણ ‘જ્ઞાનના પુનરુત્થાનનો યુગ.’

પા. ૭૧ : જ્ઞાનના પુનરુત્થાનનો યુગ : યુરોપના અર્વાચીન સ્વરૂપને ઘડવાનો પ્રારંભ કરનારી અગત્યની હિલચાલના સમયને આ નામ આપવામાં આવે છે. ૧૪૫૩માં કોન્સ્ટાન્ટિનોપલ તુર્ક લોકોએ જીત્યું, એટલે ત્યાંના ગ્રીક પડિતો પોતાનાં પુસ્તકો લઈ ઇટલીના કિનારાઓ તરફ નાઠા. ત્યાં તેમનો સારો સત્કાર થયો. ત્યાંથી તેઓ આખા યુરોપમાં પસર્યા, અને લોકોને ગ્રીક ફિલસૂફી અને સાહિત્ય ભણાવવાને આજીવિકા ચલાવવા લાગ્યા. ખ્રિસ્તીઓ અંધારયુગ દરમ્યાન લોકોની દષ્ટિ ઉપર વ્યાપેલાં આવરણ તૂટવા લાગ્યાં, અને જ્ઞાન તથા સ્વતંત્ર વિચારના ખ્યાલો લોકોના દિલમાં જાગ્યેલા થયા. આ વસ્તુની અસર જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં — ધર્મ, કળા, સાહિત્ય, પ્રકૃતિવિજ્ઞાન, રાજકારણ અને નીતિનિયમો ઉપર પણ થઈ.

જુદા જુદા લેખકો જુદા જુદા દષ્ટિબિંદુથી તે યુગને વર્ણવે છે. “પરિસ્થિતિના નિયંત્રણમાંથી વ્યક્તિને મુક્ત કરનાર યુગ,” “સ્વમાનવાળા

સ્વાતંત્ર્યની પ્રાપ્તિનો યુગ”, “ તે યુગ કે જેમાં માનવ જાતિના આત્માએ સ્વભાવ તથા આત્મનિર્ણયની શક્તિ પ્રાપ્ત કર્યાં, કળા દ્વારા બાહ્ય જગત અને શરીરની સુંદરતા ઓળખી, બુદ્ધિને વિજ્ઞાનમાં મુક્ત કરી, ધર્મમાં અંતરાત્માને મુક્ત કર્યો, અને રાજકીય સ્વાતંત્ર્યનો સિદ્ધાંત સ્થાપિત કર્યો.” કેટલાક તેને વ્યક્તિવાદના વિજયનો યુગ કહે છે, મધ્યયુગમાં રૂઢિ અને રાજ્યસત્તા તથા ધર્મસત્તા પ્રત્યેની તાબેદારીની ભાવનાએ સંગઠન અને કેન્દ્રિતતા વધારી મૂક્યાં હતાં. આખું યુરોપ પોપ કે સમ્રાટ, અથવા પોપ અને સમ્રાટની સત્તા હેઠળ સંગઠિત થયેલા ખ્રિસ્તીસંઘની ભાવના સેવતું હતું. આ યુગ પછી બધું બદલાઈ ગયું. અને તેની અસર જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં પડી. લોકો અત્યાનંદ જીવનના આનંદ પ્રત્યે જાગી ઊઠ્યા, અને પરિણામે જે ઇહલૌકિકતાનું પૂર ઊછળ્યું, તે કોઈ કોઈ જગ્યાએ તો ભારે વિનાશક નીવડ્યું.

પા. ૧૦૨ : વરસાઈની સંધિ : ૧૯૧૪-૧૮ના પ્રથમ યુરોપીય મહાયુદ્ધને અંતે એક બાજુ ઇંગ્લેન્ડ-ફ્રાન્સ વગેરે મિત્ર-રાજ્યો, તથા બીજી બાજુ જર્મની અને તેના પક્ષનાં રાજ્યો વચ્ચે જે સંધિ ફ્રાન્સમાં વરસાઈ મુકામે થઈ, તે આ નામે ઓળખાય છે. એ સંધિપત્રનો શરૂઆતનો અર્ધો ભાગ રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપના બાબત છે. (નુઓ પા. ૨૦ ઉપરનું ટિપ્પણ.) અને બાકીના ભાગમાં, જર્મનીએ ક્યા ક્યા મુલકો ઉપરની રાજસત્તા જતી કરવાની, ક્યા ક્યા મુલકો સાથે સંબંધ નહીં બાંધવાનો, સાર્વત્રિક લશ્કર-તાલીમનો ત્યાગ કરવાનો, એક લાખ માણસનું જ લશ્કર રાખવાનું, નાનું નૌકાસૈન્ય રાખવાનું, લશ્કરી વિમાનો, સખમરીનો, મોટી તોપો અને ટેન્કો નહીં રાખવાનાં, શસ્ત્ર-સરંભનાં કારખાનાં તોડી નાખવાનાં, રૂઢા ઈનલેન્ડ પ્રાંત ૧૫ વર્ષ મિત્રરાજ્યોને તાબે રાખવાનો, સાર પ્રાંત ૧૯૩૫ સુધી આંતરરાષ્ટ્રીય હકૂમત તળે રાખવાનો અને પછી લોકમત લઈને તેનું ભાવી નક્કી કરવાનું, જર્મન નદીઓ આંતરરાષ્ટ્રીય હકૂમત નીચે મૂકવાની, જર્મન સંસ્થાનો મિત્રરાજ્યોએ વહેંચી લેવાનાં, યુદ્ધની તમામ જવાબદારી જર્મની ઉપર નાખી તેની પાસેથી સૌની નુકસાની ભરપાઈ કરી લેવાની, વગેરે બાબતો આવે છે.

આમાંથી નુકસાનીની રકમ ઓછી કરતાં કરતાં ૧૯૩૨માં સમૂજગી રદ કરવામાં આવી, અને રૂઢાઈનલેન્ડ ૧૯૩૦માં અકાળે ખાલી કરી દેવામાં આવ્યો. આ ફેરફારો વાટાઘાટોથી કરવામાં આવ્યા હતા. બાકીનું બધું હિટલરે સત્તા ઉપર આવ્યા પછી ધીમે ધીમે રદ કર્યું.

વરસાઈની સંધિના ઉલ્લેખની સાથે અલેક્ઝાંડરનો ઉલ્લેખ છે, તે મેસિડોનિયાનો પ્રખ્યાત સિકંદર છે (ઈ. સ. પૂ. ૩૫૬-૩૨૩). તે ઈરાન, સીરિયા, ફોનિસિયા, ઈજિપ્ત વગેરે જતનો જતનો હિંદુસ્તાન સુધી આવી પહોંચ્યો હતો.

પા. ૧૪૦ : આઘ માત-પિતા : જુઓ પાન ૬૭ ઉપર 'ઈડનનું જ્ઞાનવૃક્ષ.'

પા. ૧૪૧ : ઈશ્વરની દશ આજ્ઞાઓ : તે દશ આજ્ઞાઓ, મૂસા ન્યારે અહ્મદીઓને ઈજિપ્તની ગુલામીમાંથી છોડાવીને પેલેસ્ટાઈન તરફ લાવતો હતો ત્યારે, ત્રીજે મહિને સિનાઈ પર્વત ઉપર ઈશ્વરે તેને સંભળાવી હતી : —

૧. હું તમારો ઈશ્વર છું, તમારે ખીજ કોઈ મૂર્તિઓ બનાવવી નહીં કે પૂજવી નહીં. ૨. ઈશ્વરનું નામ વ્યર્થ લેવું નહિ. ૩. સાબાથને દિવસે આરામ કરવો. (અઠવાડિયાનો સાતમો દિવસ.) ૪. માત-પિતાને માન આપવું. ૫. હિંસા ન કરવી. ૬. વ્યભિચાર ન કરવો. ૭. ચોરી ન કરવી. ૮. પડોશી સામે ખોટી સાક્ષી ન પૂરવી. ૯. પડોશીની સ્ત્રી તરફ કુદૃષ્ટિ ન કરવી. ૧૦. પડોશીની મિલકત ઉપર બદદાનત ન કરવી. (નૂનો કરાર, 'એક્સોડસ' ૨૦.)

ઈશુએ પણ ઉપરની દશ આજ્ઞાઓ મંનૂર રાખી હતી. તે કહેતો કે, 'હું નૂની આજ્ઞાઓનો ઉચ્છેદ કરવા નથી આવ્યો, પણ તેમનાં રહસ્યો સમજવવા અને તેમનાં તત્ત્વોનું વિશેષ પૂર્ણતાથી પાલન કરાવવા આવ્યો છું. ન્યાં સુધી સ્વર્ગ અને પૃથ્વીનું અસ્તિત્વ છે, ત્યાં સુધી પ્રભુની આજ્ઞાઓના અમલમાંથી છૂટવું અશક્ય છે.'

પા. ૧૪૨ : ગિરિપ્રવચન : ઈશુખ્રિસ્તે એક પ્રસંગે આપેલો ઉપદેશ ગિરિપ્રવચનને નામે પ્રસિદ્ધ છે; તે સેન્ટ મેથ્યૂના ૫ મા પ્રકરણમાં આવે છે. એક પ્રસંગે લોકોને ભેગા થઈ ગયેલા જોઈ, તે પર્વત ઉપર ચડી ગયા, અને ત્યાં બેઠા. તેવામાં તેમના શિષ્યો ત્યાં આવ્યા. તેમને જોઈ તેમણે પોતાનું મોં ખોલી દીધું, અને પોતાના સિદ્ધાંતોનો જાણે નિચોડ હોય તેવો ઉપદેશ આપ્યો. તેમાં તેમણે, મોક્ષના અધિકારી કોણ છે, સ્વરાજ્યના અધિકારી કોણ છે, સુઠેવ શું, આભાસરૂપ સુખો, જગતના પ્રાણ કોણ, ઈશ્વરના અવિચલ નિયમો, અહિંસા, અવ્યભિચાર, વેરની સામે પ્રેમ, સમદૃષ્ટિ, અપકારનો બદલો ઉપકાર, નિર્મલસરતા, શિષ્ય ગુરુની સમાન કેમ કરીને થાય, સ્વદોષોનો ત્યાગ, મન અને કર્મનો સંબંધ, સત્ શિષ્યનું લક્ષણ, અદ્ભુતિત્વ, પ્રાર્થના એટલે શું, પ્રાર્થના, ઉપવાસ, ઈશ્વર અને સેતાન, શ્રદ્ધાનો મહિમા, પ્રભુના ધામનો માર્ગ, વગેરે બાબતો ઉપર વિવરણ કર્યું અને તેમનું રહસ્ય સમજાવ્યું. એ ભાગ શ્રી. કિશોરલાલભાઈ મશરૂવાળા કૃત 'ઈશુ ખ્રિસ્ત'માં સરળ ભાષામાં આપેલો છે, તે જોવા જોવો છે.

પા. ૧૪૨ : કોન્ટ્રાઈન : (ઈ. સ. ૨૮૮?—૩૩૭) રોમનો બાદશાહ. ઈ. સ. ના પ્રારંભથી પ્રાચીન ગ્રીક રોમન દેવપૂજનો ધર્મ અને નવો આવેલો ખ્રિસ્તી ધર્મ એ બંને રોમન સામ્રાજ્યમાં સામસામે આખડવા લાગ્યા. આદિ ખ્રિસ્તીઓ તેમની શ્રદ્ધા અને શુદ્ધ બલિદાનને જોરે માગ મુકાવતા આવતા હતા. એમની આ સહનશક્તિ અને બલિદાનનો ઇતિહાસ રોમાંચક છે. એ ઝંખડાના ઇતિહાસનો અંત કોન્ટ્રાઈનના સમયમાં એ રીતે આવ્યો કે, તેણે ખ્રિસ્તીધર્મ સ્વીકાર્યો. તે તેણે કઈ સાલમાં સ્વીકાર્યો એ નથી જાણવા મળતું, પણ તેના જીવનના અંતભાગમાં એ બન્યું હશે એમ ઇતિહાસ પરથી લાગે છે. આ બાદશાહ રોમની રાજગાદી કોસ્ટંટિનોપલ નામનું નવું ગામ વસાવી ત્યાં લઈ ગયો.

પા. ૧૪૨ : મધ્યયુગ : જુઓ આગળ પા. ૭૧ ઉપરનું ટિપ્પણુ 'અધારયુગ'.

પા. ૧૪૩ : હોપ્સ : (ઈ. સ. ૧૫૮૮—૧૬૭૯) અંગ્રેજ ફિલસૂફ. તે પાદરીનો પુત્ર હતો તથા ઓક્સફર્ડની કેળવણી પામ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૬૧૦—૧૬૩૭ દરમ્યાન ત્રણેક વખત ખાનગી શિક્ષક તરીકે તે ફ્રાંસ ઇટલી વગેરે દેશોમાં જઈ આવ્યો હતો. તે થોડો વખત પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ (પછીથી રાજા ચાર્લ્સ ૨) નો ગણિતશિક્ષક નિમાયો હતો. રાજા તથા પછીથી પણ તે હોપ્સ પ્રત્યે બહુ માનભાવ રાખતો હતો. હોપ્સનાં પુસ્તકોએ યુરોપમાં, કોઈ પણ બાબત અંધશ્રદ્ધાથી માનતા પહેલાં જાતે તપાસ કરી જોવાની અથવા કોઈ પણ બાબત વિષે પ્રશ્ન ઉઠાવવાની વૃત્તિને અસાધારણ પ્રેરણા આપી છે. તેને અંગ્રેજ રાજનીતિશાસ્ત્રનો સ્થાપક તેમ જ અંગ્રેજ માનસશાસ્ત્રનો પિતા કહેવામાં આવે છે. સાહિત્યમાં પણ એક વિશિષ્ટ શૈલીકાર તરીકે તેની નામના છે. પોતાના દેશની માતૃભાષામાં ગહન વિચારો ઉતારી શકાય છે એમ તે માનતો હતો. તે કહેતો કે ફિલસૂફીનું લક્ષ સામાજિક હોતું જોઈએ; અને ઈશ્વરને લગતી યા પારલૌકિક વસ્તુઓને લગતી બાબતોને તેમાં સ્થાન ન હોતું જોઈએ. અધા રાજ્યતંત્રનો પાયો બળ છે, અને અસરકારક નીવડવા માટે દરેક રાજ્યતંત્રે સર્વસત્તાધીશ બનવું જોઈએ, એમ તે માનતો. વળી, આધ્યાત્મિક બાબતોએ હંમેશાં લૌકિક બાબતોને માગ આપવો જોઈએ, અને લોકોએ વગર આનાકાનીએ રાજ તથા તેના પ્રધાનોએ માન્ય રાખેલા કાયદાઓ તેમ જ શ્રદ્ધાવિધિ સ્વીકારી લેવાં જોઈએ, એવું તે કહેતો.

પા. ૧૪૩ : રૂસો : (ઈ. સ. ૧૭૧૨—૭૮) ફ્રેંચ લેખક અને ફિલસૂફ. તે જિનીવામાં એક ધડિયાળીને ત્યાં જન્મ્યો હતો. નાનપણમાં જ અનાથ

બની તે ગામઠી નિશાળની થોડીધણી કેળવણી પામ્યો હતો. તેની એક પ્રેમી બાઈ મેડમ દે વોરન્સે તેને પોતાના આશરા હેઠળ લીધા બાદ, ટ્યૂરીનની પાઠશાળા તૈયાર કરતી શાળામાં તેને દાખલ કર્યો હતો. પણ તેને પાઠશાળા થવાનું ગમતું ન હતું, એટલે તેને ત્યાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યો. પછીનાં દશ વર્ષ પણ મેડમ દે વોરન્સે જ તેને પાલ્યોપાળ્યો. ઈ. સ. ૧૭૪૦માં તે ત્યાંથી છૂટો થયો અને જુદા જુદા ધંધા કરતો અંતે મેડમ દે એપીનના એળખાણમાં આવ્યો. તે તેની કાયમી મિત્ર નીવડી. તેને ઘેર રહી તેણે ૧૭૫૯માં પોતાનું એક પુસ્તક પ્રગટ કર્યું. ૧૭૬૨માં પ્રસિદ્ધ થયેલા તેના બીજા ગ્રંથ 'એમિલે'માં તેણે કેળવણી-વિષયે પોતાનો નવો સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો. પછી તેણે ધર્મ અને નીતિ તરફ પોતાનું લક્ષ્ય દોડાવ્યું. 'સામાજિક કરાર' નામે તેના પુસ્તકે તે મોટી હોહા મચાવી મૂકી. તેમાં તેણે કેટલાક સુધારકોએ નિરૂપેલા મતનું સમર્થન કર્યું કે, શરૂઆતમાં બધાં માણસો સ્વતંત્ર હતાં, અને રાજકીય દૃષ્ટિએ સમાન તથા સારાં હતાં. સ્વાભાવિક દશામાં તેઓ તેવાં જ રહે છે. આમ કુદરતી હકથી બધાં માણસો સરખાં હોઈ, કોઈ બીજાના સમાન હક ઉપર તરાપ મારી શકે નહીં. તેથી કોઈ માણસ આજીવિકાનાં સર્વસાધારણ સાધનો — જેવાં કે જમીન તથા તેમાંથી ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓ — તેમના કોઈ પણ અંશ ઉપર બીજા બધા માણસોની સંમતિ વિના માલકી-હક કરી શકે નહીં. તે સિવાયની બધી કહેવાતી મિલકત બજાબજારીથી પડાવી લીધેલી વસ્તુ કહેવાય. રાજકીય હકો પણ એવા સામાજિક કરાર ઉપર જ બીજા થયેલા છે : બજાબજારીથી જીતીને મેળવેલો કહેવાતો હક એ હક જ નથી; જે કોઈ મિલકત બજાબજારીથી પડાવવામાં આવી છે, તેને બજાબજારીથી પાછી લઈ લેવી એમાં અધર્મ નથી. રાજ્ય પ્રજા વચ્ચે પણ આવો સંમતિમૂલક કરાર હોવો જોઈએ, અને રાજ્યકારભાર પ્રજાની સંમતિથી ચાલવો જોઈએ.

ફ્રેંચ રાજ્યક્રાંતિ જગાવવામાં રસોના આ પુસ્તકનો નાનોરસૂનો ફાળો ન હતો. ૧૭૬૩માં તે ડેવીડ હ્યુમના નિમંત્રણથી ઇંગ્લંડ રહેવા આવ્યો હતો, પણ પછી તેની સાથે અગ્રહીને ૧૭૭૦માં ફ્રાંસ પાછો ફર્યો.

ખા. ૧૪૩ : કૅન્ટ : (ઈ. સ. ૧૭૨૪-૧૮૦૪) જર્મનીનો મહાન ફિલસૂફ અને તત્ત્વવિવેચક. તે કોનીગ્સબર્ગમાં જન્મ્યો હતો તથા ભણ્યો હતો. ગણિત, ધર્મશાસ્ત્ર, ફિલસૂફી એ તેના ખાસ વિષયો હતા. ભણતરનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં પિતા મરી જવાથી ખાનગી શિક્ષક તરીકે કામ કરતાં કરતાં જીવનનિર્વાહ કરીને તેને ભણવું પડ્યું. ૧૭૫૫માં તે પીએચ. ડી. ની પદવી લઈને બહાર

પડ્યો. કેટલાંય વર્ષ કોલેજમાં વ્યાખ્યાતા, મદદનીશ, ગ્રંથપાલ વગેરેનું કામ કર્યા પછી ઈ. સ. ૧૭૭૦માં તે અધ્યાપક નિમાયો. તે ત્યાં તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર જ નહીં, પણ પ્રકૃતિવિજ્ઞાન, ભૂગોળ, પ્રાણીશાસ્ત્ર, ભૌતિકશાસ્ત્ર, અને ગણિત ઉપર પણ વ્યાખ્યાનો આપતો. વ્યાખ્યાતા તરીકે તે બહુ સફળ નીવડ્યો હતો. તત્ત્વજ્ઞ તરીકેની તેની કીર્તિ, તેણે પછીના ભાગમાં (૧૭૮૧-૧૭૯૦) લખેલાં ધર્મ, નીતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકો ઉપર નિર્ભર છે. ૧૭૯૭માં તબિયત બગડતાં તે રાજનામું આપી છૂટો થયો.

પ્રત્યક્ષવાદી ફિલસૂફી સામે આદર્શવાદી ફિલસૂફી રચી કરીને, યુરોપીય ફિલસૂફીના આગળ વિકાસ માટે બંધ થતું જતું દ્વાર તેણે ખુલ્લું કર્યું. એ વસ્તુ તેને યુરોપના સમકાલીન ફિલસૂફોમાં મહત્ત્વનું સ્થાન અર્પે છે. આ પુસ્તકમાં તે તેના રાજકીય સિદ્ધાંતોની બાબતનો ઉલ્લેખ છે.

ક્રેડરિક વિલિયમ રને ગાદીએ આવ્યાને ત્રણ વર્ષ થયાં અને ફ્રાંસમાં રાજ્યક્રાંતિ થઈ. તે ક્રાંતિએ આખા યુરોપનાં રાજસિંહાસનો ડોલાવી મૂક્યાં. તે વખતે પ્રશિયાની યુનિવર્સિટીઓના મોટા ભાગના પ્રોફેસરો તેા રાજશાહીનું જ સમર્થન કરવા મંડી ગયા હતા; પરંતુ કેન્ટે ક્રેંચ પ્રબલકીય ક્રાંતિને આનંદથી વધાવી લીધી હતી અને આંખમાં આંસુ સાથે પોતાના મિત્રને કહ્યું હતું, “હવે હું સામિયનની પેઠે પરમાત્માને કહી શકીશ કે, ‘હવે તારો દાસ શાંતિથી મરે તોપણ વાંધો નથી.’”

તેણે ૧૭૮૪માં પોતાના રાજકીય સિદ્ધાંતો નિરૂપતું એક પુસ્તક લખ્યું હતું. તેમાં તે જણાવે છે કે, વિરોધ અને વિગ્રહ એ તો જીવનની ગુપ્ત શક્તિઓને વિકસાવવાનો કુદરતનો અનોખો માર્ગ છે. વિગ્રહ પ્રગતિનો અનિવાર્ય સહચર છે. માણસબંધ જીવતી રહે અને સડવા ન લાગે તે માટે વ્યક્તિવાદ અને હરીફાઈ જેવા થોડા અસામાજિક ગુણોના મિશ્રણની જરૂર છે. તેવા ગુણો વિના માણસ શાંતિ-સંતોષ અને પરસ્પર પ્રેમની જિંદગી કદાચ ગાળે, પણ તેની બંધી શક્તિઓ જીંદગી દુઃખ રહી સડવા લાગી જાય. માણસને તો સલાહસંપ નેઈએ છે; પણ તેને માટે શું વધારે સારું છે, તે કુદરત જાણે છે.

પરંતુ માણસો તરત નેઈ જાય છે કે, જીવનકલાહને અમુક મર્યાદામાં તો લાવી જ મૂકવો નેઈએ; અને તેને નિયમો, રૂઢિઓ અને કાયદાઓ દ્વારા નિયંત્રિત કરવો નેઈએ. એ રીતે સમાજવ્યવસ્થા ઊભી થતી જાય છે. પરંતુ ત્યાર બાદ માણસની પેલી અસામાજિકતા, વ્યક્તિની પેઠે એક સમાજને બીજા

સમાજ સાથે વિરોધમાં લાગે છે. બધા માનવસમાજને મળીને એક વ્યવસ્થિત સમાજ સ્થપાય, એ માનવજાતિના ઇતિહાસનું અતિમ પગલું છે.

કેન્ટ એકહથ્થુ રાજશાહીનો વિરોધી હતો. તે કહેતો કે, બધી લડાઈઓમાં લડવું પડે છે તો આમજનતાને, પરંતુ લૂંટનો ભાગ નય છે થોડાક લોકોના ખિસ્સામાં. જેમને લડવું પડે છે, તેઓને જ જે લડાઈ કરવી કે નહીં એ નક્કી કરવાનું હોય, તો ઇતિહાસ કદી લોહીને અક્ષરે ન લખાય. ક્રૈંચ રાજ્યક્રાંતિને મળેલી તાત્કાલિક સફળતાથી તેનામાં એવી શ્રદ્ધા લક્ષી થઈ હતી કે, થોડા વખતમાં યુરોપમાં બધે પ્રજનસત્તાક રાજ્યો સ્થપાઈ જશે; અને ગુલામી તથા શોષણ વિનાનાં અને શાંતિ જળવવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞાવાળાં પ્રજનસત્તાક તંત્રોના પાયા ઉપર આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થા સ્થપાશે.

પા. ૧૪૩: હેગલ : (ઈ. સ. ૧૭૭૦-૧૮૩૧). તે જમાનાના ચાર મહાન જર્મન આદર્શવાદી ફિલસૂફોમાંનો છેલ્લો. (બાકીના ત્રણ તે કેન્ટ, ફીશ, શેલિંગ.) તે ટુબીંગન યુનિવર્સિટીમાં ભણ્યો હતો. ૧૭૯૩માં તેણે ટુબીંગન છોડ્યું ત્યાર બાદ તે શિક્ષક તરીકે આજ્ઞવિકા ચલાવતો હતો. ૧૮૦૧માં તેણે ફીશ અને શેલિંગની ફિલસૂફીઓ ઉપર તુલનાત્મક અને વિવેચનાત્મક નિબંધ લખ્યો. તે જ વર્ષે તે જેના યુનિવર્સિટીમાં અધ્યાપક નિમાયો. પરંતુ આ ગાળામાં નેપોલિયન પ્રશિયા તરફ ધસતો આવતો હતો અને ૧૮૦૬ના જેનાના યુદ્ધને પરિણામે યુનિવર્સિટી તે વખત પૂરતી તો વિખેરી દેવામાં આવી. આ સમય દરમ્યાન હેગલ એક વર્તમાનપત્રનો તંત્રી બન્યો. પરંતુ ટૂંક સમયમાં તે નુરેનબર્ગમાં શિક્ષક બન્યો. ત્યાંના વસવાટનાં ૯ વર્ષ દરમ્યાન તેના મુખ્ય ગ્રંથો પ્રગટ થયા. ૧૮૧૬માં તે હીડલબર્ગમાં અધ્યાપક નિમાયો. ત્યાં તેણે પોતાનો મહાન ગ્રંથ 'એનસાઇક્લોપીડિયા ઓફ ધી ફિલોસોફીકલ સાયન્સીસ' લખ્યો. બે વર્ષ બાદ તે બર્લિનની નવી યુનિવર્સિટીમાં અધ્યાપક નિમાયો. અને ૧૩ વર્ષ બાદ તે મૃત્યુ પામ્યો ત્યાં સુધી તે જ પદે રહ્યો. જર્મનીની સમકાલીન ફિલસૂફીનું તે પ્રેરક બળ ગણાતો.

તેના તત્ત્વવાદ વિષે અહીં આપણે ખાસ લેવાદેવા નથી. આપણે ઉલ્લેખ તેના સામાજિક-રાજકીય સિદ્ધાંતોને લગતો છે. તેના જીવનનાં શરૂઆતનાં વર્ષોથી જ તેણે સામાજિક પ્રશ્નો તરફ ધ્યાન દોડાવ્યું હતું, અને ૧૭૯૭માં સ્ટુટગાર્ટના અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો ઉપર ટીકા લખી હતી. ત્યાર બાદ તેણે વર્ટેનબર્ગ અને જર્મનીનાં રાજ્યબંધારણો ઉપર નાનાં પુસ્તકો લખ્યાં હતાં. તેમાં તેણે તેમની ટીકા કરી હતી, અને નેપોલિયનની પ્રતિજ્ઞાનાં વખાણ કર્યાં હતાં.

ક્રેંચ રાજ્યક્રાંતિના દિવસોમાં તે જીવતો હોવાથી, સ્થિર નિશ્ચલ સત્યનો ખ્યાલ છોડી, ઈશ્વર સુધ્ધાં દરેક વસ્તુને સનાતન પ્રક્રિયા રૂપ માની, સમાજને તે વ્યક્તિ-કુટુંબ-શહેર-રાષ્ટ્ર-વિશ્વ એમ ઊંચા ઊંચા એકમો દ્વારા વિકાસ પામતો કલ્પે છે. એ દરેક એકમ નીચલાને નષ્ટ નથી કરતો, પણ તેના સ્વત્વને પરિપૂર્ણ કરવા દ્વારા આગળ ચાલે છે.

પા. ૧૪૩: દ્રીશકે : (ઈ. સ. ૧૮૩૪-૯૬). જર્મન ઇતિહાસકાર. તેણે ૧૯મા સૈકાના જર્મનીનો ઇતિહાસ લખ્યો છે. જીવાનીમાં તે પ્રગતિવાદી પક્ષમાં જોડાયો હતો, પણ તે જેમ જેમ આગેડ થતો ગયો, તેમ તેમ તેના રાજકીય વિચારો બદલાઈને સ્થિતિચુસ્ત થતા ગયા. તે ધણાં વર્ષ દરમ્યાન ‘રાઇશ્ટેંગ’ (જર્મન પાર્લિમેન્ટ)નો સભ્ય રહ્યો હતો. પછીના ભાગમાં તે બૃહદ્-જર્મનીનો પક્ષકાર બન્યો હતો અને કટ્ટર રાષ્ટ્રવાદી બની ગયો હતો. તેનાં લખાણો એકત્રિત રૂપે ૧૯૦૭માં લીપઝીગ મુકામે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં છે.

પા. ૧૪૩: રોબર્ટ એવન : ઇંગ્લંડનો અનોખો સામ્યવાદી. તે ઉત્તર વેલ્સમાં ૧૭૭૧માં જન્મ્યો હતો. ૧૦ વર્ષની વયે તેને એક કાપડિયાને ત્યાં નોકરીએ મૂકવામાં આવ્યો હતો, પણ ૧૯મે વર્ષે તે મેંચેસ્ટરની એક મોટી મિલનો મેનેજર બન્યો. ૧૮૦૦માં તેણે પોતાના ભાગીદારો સાથે મળીને ન્યૂ લેનાર્ક મિલ ખરીદી લીધી. તે પોતાની આત્મકથામાં તે મિલકત ખરીદતી વખતે ત્યાં પ્રવર્તતી દુર્દશાનો ચિતાર આપે છે: સ્ત્રીઓ અને બાળકોને એવી પરિસ્થિતિમાં કામ કરવું પડતું કે જેથી તેમનાં મન અને ચારિત્ર્ય ભ્રષ્ટ થઈ જાય. આખી વસ્તીમાં વ્યસન, અજ્ઞાન, અનીતિ અને ગંદકી વ્યાપી રહ્યાં હતાં. એવન એમ માનતો કે, ચારિત્ર્યના ઘડતરમાં આત્મબળની પરિસ્થિતિની અસર જ મુખ્ય હોય છે. તેથી તેણે તે સિદ્ધાંત અનુસાર કામ કરવાનું શરૂ કર્યું. દારૂની બંદી ટાળવા માટે તેણે એવાં આરામગૃહો ઊભાં કર્યાં કે જ્યાં મનુષ્યોને આનંદ સાથે લાભ પણ પ્રાપ્ત થાય; અનીતિ દૂર કરવા વ્યાખ્યાનમાળાઓ શરૂ કરવામાં આવી; તથા કામદારોમાં સ્વમાનની ભાવના ઉત્તેજિત થાય તેવાં પગલાં લેવામાં આવ્યાં. નાનાં બાળકોને કામે લેવાનું અંધ કરવામાં આવ્યું; મનુષ્યોનાં ઘર સુધારવામાં આવ્યાં; યોગ્યો ખોરાકી માલ મૂળ કિંમતે વેચવાની ગોડવણ કરવામાં આવી; બાળકોની શાળાઓ ઉઘાડવામાં આવી; અને વૃદ્ધાવસ્થા તથા માંદગી માટેના વીમાઓ ઉતરાવવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી.

તેણે પોતાના પ્રથમ પુસ્તકમાં (ઈ. સ. ૧૮૧૩) પોતાનો સિદ્ધાંત યથાસ્થિત રહી કહ્યો છે કે, સંનિગોની અસર ચારિત્ર્ય ધરવામાં ઘણી છે, અને તેથી ઉત્તમ ભૌતિક, નૈતિક અને સામાજિક વાતાવરણ ઊભું કરવાની ખાસ જરૂર છે.

ઈ. સ. ૧૮૧૫માં તેણે કારખાનાંમાં મહૂરીના કલાકો ઘટાડવાની, બાળકોને કામે ન લેવા બાબતની, અને મહૂરીની તંદુરસ્તી જળવાય અને તેમને કેળવણી મળે એવી વ્યવસ્થા થાય, તે વિષેનો કાયદો પસાર કરાવવાની ઝુમ્બશ ઉપાડી. તે કાયદો ૧૮૧૯માં પસાર પણ થયો.

ઈ. સ. ૧૮૧૭માં તેણે પોતાનો પ્રસિદ્ધ અહેવાલ તૈયાર કર્યો અને ગરીબો માટેના કાયદા તપાસવા બેઠેલી આમની સભાની કમિટી આગળ રહી કહ્યો. તેમાં તેણે દર્શાવ્યું કે, દુઃખ દૂર કરવાનો એકમાત્ર કાયમી ઉપાય હોય, તે તે યત્રને ગૌણ કરી, મનુષ્યો એકલા મળી પગલાં લે એ છે. ગરીબોના નિવારણ માટે તેણે સહકારી સમાજોની ભલામણ કરી છે.

ઈ. સ. ૧૮૨૫માં તેણે અમેરિકામાં ૩૦,૦૦૦ એકર જમીન ખરીદી. ત્યાં તેણે બધા વર્ગોના ૯૦૦ માણસો એકલા કર્યા અને સમાનતા તથા સહિયારી મિલકતને ધોરણે એક સમાજ સ્થાપ્યો. ત્યાર બાદ ઈસ્ટમાં આવી તેણે પોતાના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. જીવનના છેવટના વર્ષમાં (ઈ. સ. ૧૮૫૮) જગતના બધા રાજ્યોને તેણે એક ખુલ્લો કાગળ લખ્યો હતો.

પા. ૧૪૩ : ઈશુભક્ત સમાજવાદીઓ : ઈશુ ખ્રિસ્તે ઉપદેશોના બે મુખ્ય સિદ્ધાંતો — આત્મભોગ અને માનવબંધુત્વ અનુસાર વર્તવાથી જ છેવટે માનવપ્રાણીઓ ઔદિક સુખશાંતિ અને સાચો વિકાસ પ્રાપ્ત કરી શકશે, એમ માનનારી કેટલીક વ્યક્તિઓ અને સમૂહોને આ નામ લાગુ પાડવામાં આવે છે. આ સમૂહોમાંના કેટલાક તીવ્રપણે ઈશુભક્ત તેમ જ તીવ્રપણે સમાજવાદી હતા; કેટલાક તીવ્રપણે ઈશુભક્ત પણ મધ્યમપણે સમાજવાદી હતા; ત્યારે કેટલાકને (ખાસ કરીને જર્મની અને ઑસ્ટ્રિયામાં) હેતુ મુખ્યત્વે ચૂદ્દીવિરોધી હતા અને ઈશુભક્ત કે સમાજવાદી ઓછા હતા.

સૌથી પહેલો આ નામે ઓળખનાર દ લમેનાઈ (De Lamennais) હતો. તે ફ્રેંચ કેથોલિક પાદરી હતો, અને યુસ્તપણે ધર્મિષ્ઠ હતો. તેણે રાજ્યોના વિરોધમાં ધર્મતંત્ર અને જનસમુદાય વચ્ચે મેળ સાંધવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કારણ, રાજ્યોને તે લોકો ઉપર જીલમ કરનારા માનતો હતો. ખ્રિસ્તી ધર્મતંત્ર આર્થિક તેમ જ ધાર્મિક બાબતોનું કેંદ્ર અને તેવી તેની ધૃષ્ટા હતી.

પરંતુ તેના કરતાં વધુ મહત્વની એવી આ ભતની ઈશુભક્ત સમાજવાદી-એની ચળવળ તો ગયા સંકાની મધ્યમાં ક્રેડીક ડેનીસન મોરીસ અને ચાર્લ્સ કિંગ્સ્લીના અનુયાયીપણા હેઠળ શરૂ થયેલી ચળવળ હતી. તેમની ચળવળનો મુખ્ય મુદ્દો એ હતો કે, આધુનિક પાશ્ચાત્ય જગતમાં જે કાંઈ સારું કહી શકાય તેવું છે, તે ઈશુખ્રિસ્તે ઉપદેશોના નીતિશાસ્ત્રનું પરિણામ છે. તેથી ઈશુએ ઉપદેશોના નીતિધર્મનો સાર્વાત્રિક અને વ્યવહારુ અમલ ફરી સ્થાપિત કરવામાં આવે, તો અધોગતિને માર્ગે વળેલા નવો જમાનો ખચી શકે અને ફરી સુખશાંતિ જગતમાં સ્થપાય. ઈશુનો સાચો અનુયાયી અત્યારના મૂડીવાદી તંત્રને ટેકો ન આપી શકે, એ તેમની વિચારસરણિનું ધ્રુવપદ છે.

પા. ૧૪૩ : રસ્કીન : (ઈ. સ. ૧૮૧૯-૧૯૦૦) તેનો જન્મ લંડનમાં એક તવંગર દારૂના વેપારીને ત્યાં થયો હતો. તેને ઘરમાં તેમ જ ઓક્સફર્ડમાં કેળવણી મળી હતી. પછી તેણે ચિત્રકળાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ૧૮૪૬ થી ૧૮૫૩ સુધીમાં તેણે કળા અને શિલ્પ બાબતમાં પોતાનાં ત્રણ મુખ્ય પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં. ૧૮૬૯માં તે ઓક્સફર્ડમાં લલિતકળાઓનો અધ્યાપક નિમાયો. તબિયતને કારણે ત્યાંથી રાજીનામું આપ્યા પછી તે બ્રંટવુડ કેનિસ્ટનમાં નિવૃત્ત જીવન ગાળતો રહ્યો. આર્થિક વિષય ઉપર તેનું પ્રથમ પુસ્તક ‘અન-ટુ-ધીસ-લાસ્ટ’ છે. તે તથા ‘મનરવા પુલવેરીસ’ (૧૮૬૨-૩), ‘કાઉન ઓફ વાઇલ્ડ ઓવીવ’ અને કામદારોને પત્રો (ફોર્સ ક્લેવીગેરા ૧૮૭૧-૮૪) મળીને તેનાં આર્થિક બાબતોને લગતાં મુખ્ય પુસ્તકો છે. તેને તથા કાર્લાઈલને આધુનિક અંગ્રેજ સમાજવાદી ચળવળના પિતા કહી શકાય. તેના સામાજિક સિદ્ધાંતનું રહસ્ય તેના પોતાના એક નાના વાક્યમાં મૂકી શકાય : “જીવન સમાન બીજ કોઈ સંપત્તિ નથી.” — અર્થાત્ પ્રેમ, આનંદ અને વિમૂતિપૂત્તની સર્વ ભાવનાઓવાળું જીવન એ જ મનુષ્યની ખરી સંપત્તિ છે.

તેના આ સિદ્ધાંતમાંથી તેનું બાકીનું ધણું વક્રાવ્ય નીકળે છે. જે ઉત્તમ જીવન એ જ સાચું ધન હોય, તો જે દેશમાં ઉમદા તથા સુખી માનવ પ્રાણી-ઓ સૌથી વધારે હોય, તે દેશ જ સૌથી વધુ તવંગર ગણાય. તથા તે માણસ જ સૌથી વધુ સમૃદ્ધિમાન ગણાય કે જે પોતાના જીવનને પરિપૂર્ણ બાનાવ્યા બાદ બીજાઓના જીવન ઉપર પણ વૈયક્તિક રીતે તેમ જ પોતાની સમૃદ્ધિ વડે સૌથી વધારે ઉન્નતિકારક અસર પાડતો હોય.

વળી જે જીવન એ જ સંપત્તિ હોય, તો જે કોઈ માણસ ઉત્પાદક ઉદ્યોગમાં જીવનનો હિસ્સો ખર્ચતો હોય, તેને જ સંપત્તિનો હિસ્સો મળવો જોઈએ;

અર્થાત્ માત્ર જડ મૂઢી વાપરવા દેવા બદલ મળતું વ્યાજ એ ખોટી વસ્તુ છે. જે લોકોએ જાતે કાંઈ ઉદ્યોગ કર્યો હોય, જેમણે પોતાનું જીવન તેમા રેડ્યું હોય, તેમને જ તે ઉદ્યોગમાંથી ઉત્પન્ન થતી સંપત્તિમાં હિસ્સો મળવો જોઈએ.

રસ્કીન બંધી બાબતોમાં સમાજવાદી ન હોતો. તે રાજકીય ચળવળ દ્વારા સુધારો કરવાની તરફેણમાં ન હતો. તેણે પોતાના સિદ્ધાંતને પ્રત્યક્ષ આચારમાં મૂકવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. સેન્ટ ન્યૂજર્નનું સહકારી મંડળ એ તેના ઉપદેશનું અનિવાર્ય પરિણામ હતું. તે ગીલ્ડ માટે ખરીદવામાં આવેલી જમીનમાં (કે જે ખરીદવામાં રસ્કીનનો ફાળો મોટો હતો) એક ખેતીપ્રધાન સમાજ રસ્કીનના 'લોઝ ઓફ લાઈફ' પુસ્તક અનુસાર સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. આ ઉપરાંત રસ્કીને પોતાનો વીસ લાખનો વારસો ઓક્ટોવિયા હીલને આદર્શ રહેઠાણો માટેના પ્રયોગોમાં મદદ માટે ખર્ચવા આપ્યો હતો.

પા. ૧૪૩ : વિલિયમ મોરીસ : (ઈ. સ. ૧૮૩૪-૧૮૯૬) ઇંગ્લેંડનો કવિ તથા સમાજવાદી. તેણે ઓક્સફર્ડમાં કેળવણી લીધી હતી. તેણે ચિત્રકામનો પણ અભ્યાસ કર્યો હતો તથા એક શિલ્પી સાથે કામકાજ કર્યું હતું. ૧૮૬૩ થી તે મુખ્યત્વે ધરના કળામય રાચરચીલાના, હીંતાના સુશોભિત કાગળોના, રંગીન કાચના અને શાણગારની તેવી બીજી ચીજોના ધર્ધે લાગ્યો. ત્યાર બાદ તેણે 'મર્ટન એબી' નજીક એક આદર્શ કારખાનું કાઢ્યું, અને સાચી કળાની રીત અનુસાર છાપકામ કરવા માટે એક છાપખાનું પણ શરૂ કર્યું. સાહિત્ય-ક્ષેત્રમાં તેણે શરૂઆતથી જ જુદાં જુદાં સામયિકોમાં લખતા રહીને પ્રવેશ કર્યો હતો; અને પછીનાં ૨૦ વર્ષો દરમિયાન તે તેણે અંગ્રેજ સાક્ષરોમાં અગ્રગણ્ય પદ પ્રાપ્ત કર્યું; ખાસ કરીને કવિતાની બાબતમાં. ત્યાર બાદ તેના જીવને એકાએક પલટો ખાધો. તે કહે છે, ૧૮૭૭ સુધી તે તે 'ખાલી દિવસનો આજસુ ગાનાર' હતો. પરંતુ પ્રચલિત વાણિજ્યવૃત્તિના કપરા અનુભવે તથા તેને પરિણામે આવેલી આધુનિક કળાની અવનતિથી તે સમાજવાદ તરફ વળ્યો. ૧૮૮૫ માં સોશિયાલીસ્ટ-લીગ સ્થાપવામાં કારણમૂત બન્યો. અને ત્યારથી માંડી તેણે સમાજવાદ માટે હાડવૂટ પ્રયત્ન આદર્યો. તે 'કોમન વીલ' નામે પત્રનો તંત્રી બન્યો. ૧૮૯૨માં 'ન્યૂઝ ફ્રોમ નો વેર' નામનું સમાજવાદી કળાપ્રધાન સુખાવતી નગરીનું કલ્પનાચિત્ર તેણે પ્રસિદ્ધ કર્યું, અને ૧૮૯૪માં બીજા એક લેખકના સહકારમાં 'સમાજવાદ, તેનો ઊગમ અને પરિણામ' નામનું પુસ્તક લખ્યું. પોતાના મૃત્યુ સુધી તેણે કવિ, કળાકાર અને સમાજવાદી તરીકે ખૂબ પ્રમાણમાં કામ આપ્યું.

પા. ૧૮૪ : ફેલીક્સ એડલર : (૧૮૫૧-૧૯૩૭) અમેરિકાનો કેળવણીકાર. તેનો જન્મ જર્મનીમાં એક યહૂદીને ત્યાં થયો હતો. તેનો પિતા ૧૮૫૭માં અમેરિકામાં આવી વસ્યો. એડલર ૧૮૫૭માં કોલમ્બિયામાં ગ્રેજ્યુએટ અન્યો. ૧૮૭૪માં તે કોર્નેલ યુનિવર્સિટીમાં હિબ્રુ અને પૌર્વાત્ય સાહિત્યનો પ્રોફેસર અન્યો. ૧૮૭૬માં ન્યૂયોર્કમાં તેણે 'સોસાયટી ફોર એથિકલ કલ્ચર' સ્થાપી. ૧૯૦૨માં તે કોલમ્બિયા યુનિવર્સિટીમાં રાજકીય અને સામાજિક નીતિ-શાસ્ત્રનો પ્રોફેસર અન્યો. તેના મુખ્ય ગ્રંથો આ છે: "લાઈફ એન્ડ ડેસ્ટીની" (૧૯૦૩), "રિલીજિયન ઓફ ડ્યુદી" (૧૯૦૫).

પા. ૧૯૮ : મેન્ડેલ : પશુ, પંખી, વનસ્પતિ આદિમાં વંશપરંપરા કઈ કઈ વાતો ઊતરી શકે, તે લક્ષમાં લઈ તેમના ઉછેરનું શાસ્ત્ર ઊભું કરનાર શોધક. તેનો જન્મ ઑસ્ટ્રિયામાં ૧૮૨૨માં થયો હતો. વિયેનાની યુનિવર્સિટીની પદવી લઈ તે મહાં નેડાયો, અને ખ્રિસ્તી મહંત અન્યો. તે કામગીરી બળવતાં બળવતાં તેણે પોતાની શોધને લગતાં નિરીક્ષણો કર્યાં. તે ૬૨ વર્ષની ઉંમરે ઈ. સ. ૧૮૮૪ માં ગુજરી ગયો. મેન્ડેલ મહાની શાળામાં પ્રકૃતિવિજ્ઞાન શીખવતો અને સમકાલીન પ્રાણીવિજ્ઞાનનો પૂરો માહિતગાર હતો. પોતાના બગીચામાં તે વટાણાની જુદી જુદી જાતો ઉછેરવામાં ધણો વખત ગાળતો, અને પોતે ઉગાડેલા દશ જાતના જીવો છાડવાઓની વિશેષતાઓની તેણે ખારીક નોંધો રાખી હતી. એ બધાં નિરીક્ષણો કરતાં કરતાં તેને દેખાતું ગયું કે, માતાપિતાની વિશેષતાઓ સંતાનોમાં ઊતરવા-ન-ઊતરવાના ચોક્કસ કુદરતી નિયમો હોવા જોઈએ. અને તે નિયમો તેણે વિશાળ નિરીક્ષણ ઉપરથી તારવવા પ્રયત્ન કર્યો. તે ઉપરથી ઊભા થયેલા શાસ્ત્રે, વનસ્પતિ પશુ પંખી વગેરેની જુદી જુદી જાતોના ઉછેરમાં, તથા તેમાં સુધારા-વધારા કરવામાં ધણો અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે.

પા. ૨૦૦ : વિકાસવાદ : ડાર્વિને જુદાં જુદાં પ્રાણીઓના શારીરિક અંધારણના નિરીક્ષણ ઉપરથી આ વાદ સ્થાપિત કર્યો છે. ડાર્વિનનું કહેવું છે કે, પ્રાણીઓની જુદી જુદી જાતો તથા વર્ગો મૂળ બહુ થોડાં સાદાં સ્વરૂપોમાંથી પરિસ્થિતિના ફેરફાર મુજબ, કુદરતની વિલામણીના નિયમ હેઠળ ક્રમે ક્રમે વિકાસ પામ્યાં છે. (જુઓ આગળ 'ડાર્વિન' પા. ૨૦૪ ઉપરનું ટિપ્પણુ પણ.)

પા. ૨૦૧ : વિક્ટોરિયા ક્રોસ : મુલકી લશ્કર અને નૌકાસૈન્યમાં વિશેષ પ્રકારની બહાદુરી બતાવનારને આ ચાંદ એનાયત કરવામાં આવે છે. એની સ્થાપના ૧૮૫૬માં થઈ હતી. ગયા યુરોપીય મહાયુદ્ધ (૧૯૧૪-૧૮) દરમ્યાન ૫૭૦ જેટલા આવા ચાંદ આપવામાં આવ્યા હતા. નોન-કમિશન્ડ

ઓફિસર તથા સિપાઈને આ ચાંદ સાથે વર્ષે ૧૦ પાઉન્ડનું પેન્શન મળે છે; અને તે ઉપરની દરેક સળી દીઠ બીજા પાંચ પાઉન્ડ મળે છે.

પા. ૨૦૪ : ડાર્વિન : (ઈ. સ. ૧૮૦૯-૧૮૮૨) પ્રખ્યાત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી. તેણે પોતાના 'ઓરીજન ઓફ સ્પીશીઝ' (ઈ. સ. ૧૮૫૯) નામના પુસ્તકમાં પહેલી વાર પોતાનો વિકાસવાદનો સિદ્ધાંત સ્પષ્ટતાથી અને વિસ્તારથી રજૂ કર્યો. તે પુસ્તકને તે સમયના વૈજ્ઞાનિકાએ સારો આવકાર આપ્યો હતો, પણ ધર્મપંડિતોએ તેનો સારી પેઠે વિરોધ કર્યો હતો. ૧૮૭૧ માં ડાર્વિને 'ડિસેન્ટ ઓફ મેન' નામનું બીજું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું અને તેમાં પોતાનો વાદ આગળ ચલાવ્યો. તેને વેસ્ટ મિન્સ્ટર એળીમાં દટાવાનું બહુમાન મળ્યું છે.

પા. ૨૨૧ : મેથ્યુ આર્નોલ્ડ : (ઈ. સ. ૧૮૨૨-૧૮૮૮) રજબીના પ્રસિદ્ધ હેડમાસ્ટર થોમસ આર્નોલ્ડનો પુત્ર. કવિ તથા વિવેચક તરીકે તેણે ખૂબ નામના મેળવી છે. ૧૮૫૭ માં તેને ઓક્સફર્ડમાં કવિતાનો અધ્યાપક નીમવામાં આવ્યો હતો. ૧૮૪૩ માં તેણે ત્યાં જ 'ન્યુડિગેટ ઈનામ' મેળવ્યું હતું, અને ૧૮૪૫ માં તે ઓરિયેલ કોલેજનો ફેલો નિમાયો હતો. થોડાં વર્ષ તેણે કેળવણીના સરકારી નિરીક્ષક તરીકે કામ કર્યું હતું. 'માધુર્ય' અને 'પ્રકાશ'ના સિદ્ધાંતોના પ્રતિપાદક તરીકે તથા તેની સુંદર કવિતાઓ દ્વારા તેણે વિક્ટોરિયન યુગના સાક્ષરોમાં ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

પા. ૨૨૨ : એમર્સન : (ઈ. સ. ૧૮૦૩-૧૮૮૨) અમેરિકાનો સુવિખ્યાત નિબંધકાર, વ્યાખ્યાતા, કવિ અને ફિલસૂફ. તે હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમાં કેળવણી પામ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૮૩૩માં તે યુરોપની મુસાફરીએ ગયો અને ત્યાં લેન્ડોર, કાર્લ્સફલ વગેરેને મળ્યો. તે પછીને વર્ષે તેણે વ્યાખ્યાતા અને લેખક તરીકે પ્રવૃત્તિ આરંભી. તેના ફિલસૂફીના સિદ્ધાંતો ઉપર જર્મન આદર્શવાદીઓ જેવા કે હેગલ, ફીશ, શેલિંગ વગેરેની ખૂબ અસર છે. માનવઆત્મા સ્વભાવે પરમાત્મા છે, અને એક જ પરમાત્મા આ સર્વમાં વ્યાપેલો છે, અથવા આ સર્વ રૂપે પ્રકટેલો છે, એવો અદ્વૈતવાદ એના સિદ્ધાંતનું કેન્દ્રબિંદુ છે સામાન્ય ફિલસૂફી જેવી દલીલોની તર્કસંગતતા તેનામાં નથી; પોતાના મનમાં કોઈ વિચાર જેમ સ્ફુરે તેમ તે કહી નાખે; અને તેથી જ કદાચ તેનાં પુસ્તકો તાજગીભર્યાં અને પ્રાણપ્રેરક બન્યાં છે. તેનું લખાણ કાવ્યમય છે; તથા તે કવિ હોવા છતાં, તેની ખરી ખૂબી તેના ગ્રંથ ગ્રંથોમાં પ્રગટ થતી હોઈ, તેને ઉચ્ચ કોટીનો ગ્રંથકવિ કહેવો વધુ યોગ્ય છે. તેના વિચારોની ગહનતા, વ્યાપકતા, અને

સુંદરતા, તથા તેના અંશોમાં વ્યાપી રહેલ ઉમદા આશાવાદને કારણે તે અતિ લોકપ્રિય તથા સુવિખ્યાત લેખક નીવડ્યો છે.

પા. ૨૨૩, ૨૨૪ : કેટન લોક : મિનોઅન લોક : ક્રીટ ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં ગ્રીસની દક્ષિણ-પૂર્વમાં આવેલો મોટો ટાપુ છે. ૧૯૧૧માં ત્યાંની વસ્તી ૩,૫૩,૨૦૬ હતી. ત્યાંના લોકોની ભાષા ગ્રીક છે. તેમાં મુખ્ય શહેર ત્રણેક છે, અને તે બધાં ઉત્તર કિનારે આવેલાં છે. બેકે અત્યારે તે ત્રણેક શહેર સિવાય બીજાં કોઈ શહેર કાંઈ અગત્યનાં નથી, તોપણ કવિ હોમરના જન્મનામાં ક્રીટમાં સૌએક સમૃદ્ધિમાન શહેરો હતાં એમ કહેવાય છે, અને તેમનાં ખરેખર આજે પણ શોધખોળખાતાને ભારે રસનો વિષય છે.

૧૦મા સૈકામાં કરવામાં આવેલી વિસ્તૃત શોધખોળોને કારણે પૂર્વ-ઐતિહાસિક ગ્રીક સંસ્કૃતિ સમજવામાં ભારે મદદ મળી છે. એ સંસ્કૃતિને 'માઇસેનિયન' નામ આપવામાં આવ્યું છે. હવે તો એવું સિદ્ધ થયું છે કે, એ સંસ્કૃતિ પણ ક્રીટમાં એક બહુ આગળ વધેલી પૂર્વ સંસ્કૃતિનું અંતિમ તથા અધોગત રૂપ છે. એ પૂર્વ સંસ્કૃતિનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦નો અંતભાગ ગણાય છે. તેને હવે 'એગિયન' નામ આપવામાં આવ્યું છે. મુખ્યત્વે સર આર્થર ઇવાન્સે કરેલી એ શોધખોળોની પહેલાં, ઓરિયન ચડાઈ પહેલાંના ગ્રીક ઇતિહાસને, ઇતકથાઓ અને પૌરાણિક કથાઓનું વેરાન જ માનવામાં આવતું હતું. ૧૯૦૫માં ઇવાન્સે ક્રીટના પ્રાચીન રાજ મિનોસની રાજધાની ગણાતા કનોસસનાં ખરેખરમાંથી એક મોટો મહેલ ખોદી કાઢ્યો. તે છ એકર જેટલો વિસ્તૃત હતો. તેમાં ગટરની યોજના છેક છેલ્લી આધુનિક પદ્ધતિની હતી. તેમાંનાં ફ્રેસ્કો ચિત્રોમાં આવતો પહેરવેશ, તેમાં મળી આવેલાં વાસણકૃસણ, દેવમંદિર, વગેરે ઘણાં આશ્ચર્યજનક છે. આ મહાન સંસ્કૃતિનો મધ્યાહ્નકાળ ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦૦-૨૦૦૦ ગણાય છે. તેના પ્રારંભિક મિનોઅન^૧, મધ્ય મિનોઅન, અને અંતિમ મિનોઅન એવા ત્રણ યુગો પાડવામાં આવે છે. સમુદ્ર દ્વારા આવેલી કોઈ આફતે આ મહાન સંસ્કૃતિને નાશોષ કરી નાખી એમ મનાય છે. ફરી એક વાર તે સંસ્કૃતિ ઊભી થઈ પણ ખરી, પણ ઓરિયન ચડાઈના ફટકાએ તેને સુવાડી દીધી, તે ફરી ઊભી થઈ શકી નહીં.

૧. ક્રીટના મિનોસ રાજના નામ ઉપરથી ક્રીટની ચડતીના પ્રાચીન કાળને આ નામ આપવામાં આવે છે.

પા. ૨૨૩ : આર્થર ઇવાન્સ : (૧૮૫૧-૧૯૪૧) અંગ્રેજ પુરાતત્ત્વ-સંશોધક. તેનો પિતા સર જોન ઇવાન્સ પણ પુરાતત્ત્વ-સંશોધક હતો. તેણે હેરો અને ઓક્સફર્ડમાં કેળવણી લીધી હતી. અને ૧૮૮૪થી તે એશમોલિયન મ્યુઝિયમનો સંરક્ષક નિભાવ્યો હતો. તેણે બાલ્કન દ્વીપકલ્પ અને ક્રીટમાં પુરાતત્ત્વને લગતી વિસ્તૃત શોધખોળો કરી હતી, અને ફિનીશિયન લોકોના સમય પહેલાંની લિપિ શોધી કાઢી હતી. તેણે ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે.

પા. ૨૨૪ : બાલ્ઝાક : (ઈ. સ. ૧૭૯૯-૧૮૫૦) એક મહાન ફ્રેંચ નવલકથાકાર. તેણે ૮૦ ઉપર નવલકથાઓ લખી છે. તેનાં પુસ્તકોમાં તેણે ફ્રેંચ લોકોના જીવનની દરેક બાબતનું વફાદાર નિરૂપણ કરેલું છે, અને પાત્રલેખનમાં તેની સરસાઈ કોઈ નથી કરી શક્યું.

પા. ૨૨૪ : વેલાસ્કોવેલ : (ઈ. સ. ૧૫૯૯-૧૬૬૦) સ્પેનનો સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર. તેણે કુદરતનાં દરિયાનાં તેમ જ ધાર્મિક, ઐતિહાસિક તેમ જ પ્રાચીન સાહિત્યના વિષયોનાં ચિત્રો ચીતર્યાં છે. પરંતુ માણસની મુખાકૃતિ ચીતરવામાં તે એકો ગણાતો હતો.

પા. ૨૨૭ : એન્ડીઝ પર્વત પરનું કાર્નિવલનું બાવલું : દક્ષિણ અમેરિકામાં આર્જેન્ટાઈન અને ચીલીનાં બે રાજ્યો વચ્ચે આવેલા એન્ડીઝ પર્વત ઉપરનાં કેટલાંક સરોવરોની હદ નક્કી કરવાની તકરારમાં તે બંને રાજ્યો લડવાની આજી ઉપર આવી પહોંચ્યાં. ઈ. સ. ૧૯૦૦ના ઉનાળામાં તો લડાઈ બહાર કરવાનું પણ નક્કી થઈ ગયું. તેવામાં એપ્રિલ મહિનાના ઈરટરના તહેવારો આવ્યા. એ તહેવારો, ઈશુખ્રિસ્ત કોસ ઉપર મૃત્યુ પામ્યા પછી પુનર્જીવન પામ્યા તેના આનંદના દિવસો મનાય છે. તે દિવસોમાં બંને રાજ્યોની ખ્રિસ્તી પ્રજાઓ ઈશુને નામે દેવળોમાં પ્રાર્થના કરવા ઊભરાવા લાગી. તે તકનો લાભ લઈ, આર્જેન્ટાઈનના મોટા પાદરીએ પોતાના મુખ્ય દેવળમાં શાંતિપાઠ યોધતું પ્રવચન આપ્યું અને તેનો સૂર ઝીલી લઈ ચીલીના મોટા પાદરીએ પણ શાંતિબોધક કામ પોતાના દેશમાં ઉપાડ્યું. શરૂઆતમાં તો લોકોએ તે તરફ ધ્યાન ન આપ્યું. પણ પછી વડા પાદરીઓની ધગશથી લોકોનો હૃદયપલટો થયો અને બંને રાજ્યોના પ્રમુખોએ તકરારી પ્રશ્નનો ઉકેલ આણવા ફરી સંદેશા શરૂ કર્યા, અને ઇંગ્લંડના રાજને લવાદ નીમવાનું નક્કી કર્યું. આ રીતે તે તકરારનો શાંતિથી નિવેડો આવ્યો. પ્રજા આ નિવેડાથી બહુ રાજ થઈ, તથા ભવિષ્યમાં પણ કોઈ બાબત ઉપર મતભેદ થાય, તો લડવાની જગલી રીતને બદલે તટસ્થ પંચ કે લવાદ મારફત તોડ કાઢવાનો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો. આ

યાદગાર બનાવવું સંભારણું ભવિષ્યની પ્રબલને રહે તે માટે બેડ દેશોની ખ્રિસ્તી બહેનોએ ઈશુનું પ્રચંડ બાવલું એન્ડીઝ પર્વતના ઊંચામાં ઊંચે શિખરે ઊભું કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેઓ ગાળીને એ બાવલું તૈયાર કરવામાં આવ્યું, અને બંને દેશોના સૈનિકોએ મળી મહા પ્રયત્ને તે બાવલું ઊંચામાં ઊંચે શિખરે ચડાવ્યું. બંને દેશની પ્રબલે તે દિવસે તહેવાર પાળ્યો અને હળીમળીને ઉત્ખણી કરી. તે બાવલા નીચે કોતરેલું છે : “ આર્જેન્ટાઈન અને ચીલીની પ્રબલોએ શાંતિ નળવવાની એ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, તે પ્રતિજ્ઞા તૂટે તે પહેલાં આ પર્વતો માટીમાં મળી જશે.”

પા. ૨૨૮ : વિક્ટર ચેરબુલીઝ : (ઈ. સ. ૧૮૨૬-૬૬) જિનીવાના પ્રસિદ્ધ પ્રોફેસર આંદ્રે ચેરબુલીઝનો પુત્ર. તે તેની રસિક નવલકથાઓને કારણે ન્ખણીતો છે. તે જિનીવામાં જન્મ્યો હતો, અને પારીસ, બોન, અને બર્લિનમાં જઈને ફિલસૂફી, ભાષાશાસ્ત્ર, અને ગણિતવિદ્યામાં પારંગત થયો હતો. પહેલાં તેણે શિક્ષકનું કામ હાથ લીધું હતું, પણ પછી તેણે લખવાનું કામ હાથમાં લીધું. નવલકથાઓ ઉપરાંત તેણે ખીન વિવિધ વિષયો ઉપર વિચારપ્રેરક નિબંધો લખ્યા છે. તેણે રાજકીય તેમ જ ખીન ગંભીર વિષયો ઉપર પણ લેખો લખ્યા છે. ખીન દેશોમાં તેનાં લખાણો બહુ લોકપ્રિય નીવડ્યાં છે.

પા. ૨૨૮ : ‘સામાજિક કરાર’ : જુઓ પા. ૧૪૩ ઉપરનું ટિપ્પણ ‘રૂસો.’ રૂસોનું આ પ્રસિદ્ધ પુસ્તક છે. તેમાં તે જણાવે છે કે, લોકો પહેલાં ‘કુદરતી દશામાં’ રહેતા હતા; એટલે કે તેમનામાં કાયદાકાનૂનનાં નિયંત્રણ ન હતાં. પછી તે લોકોએ પરસ્પરનું હિત વિચારી એક સમાજવ્યવસ્થા રચી, અને તેનાં નિયમનિયંત્રણ સ્વીકારવા કરાર કર્યો.

પા. ૨૩૧ : વિલિયમ મોરીસ, ‘ન્યૂઝ ક્રોમ નોવેર’ : જુઓ પા. ૧૪૩ ઉપરનું તે મથાળાનું ટિપ્પણ.

પા. ૨૩૬ : રુકાઉટની ચળવળ : આ ચળવળ લેક્ઠ જનમ સર આર. બેડન-પોવેલે શરૂ કરી હતી. તેમનો હેતુ “ તમામ વર્ગના છોકરાઓને સર્વાંગ-સંપૂર્ણ મનુષ્ય બનાવવાનો છે.” એ ચળવળ ભારે જોસ તથા સફળતાપૂર્વક વિકસાવવામાં આવી છે, અને ધીમે ધીમે છોકરીઓમાં પણ દાખલ કરવામાં છે.

પા. ૨૪૦ : વિક્ટર હ્યૂગો : (ઈ. સ. ૧૮૦૨-૮૫) મહાન ફ્રેંચ લેખક. તે નેપોલિયનના લશ્કરના એક અમલદાર — જનરલ હ્યૂગોનો પુત્ર થાય. તેના બાપની નોકરીને કારણે તેના કુટુંબને હેરફેર બહુ કરવી પડતી. તેણે પારીસ (૧૮૦૬-૧૧, ૧૮૧૩-૫) અને માડ્રીડ (૧૮૧૨)માં કેળવણી લીધી

હતી. તેની કવિત્વશક્તિ બહુ પહેલેથી જાણી આવી હતી. ૧૮૧૬થી તેણે લખવાની શરૂઆત કરી, અને ૧૮૨૨માં તેણે સિદ્ધહસ્ત લેખક તરીકેની પોતાની કીર્તિ સ્થાપિત કરી દીધી. ૧૮૨૮માં તેણે નાટક લખવાનો પ્રથમ પ્રયત્ન કર્યો. તે નાટક 'ક્રોમવેલ'ની તેણે લખેલી પ્રસ્તાવનાને નવી 'રોમેટિક' શાખાના (રોમાંચક શૈલી અને વસ્તુની તરફેણ કરનાર લેખકોના) બહારનામારૂપ ગણવામાં આવે છે. બૂની પરંપરાઓની આડખીલી વગર, લેખકના પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની તરફેણ એ શાખા કરતી હતી. ૧૮૩૦માં તેણે 'હરનાની' નામે નાટક લખ્યું. તેની શૈલી ક્રેંચ રંગમૂમિની પરંપરાઓથી છેક જ ઊલટી જનારી છે. તેમાં બૂના નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમો વેગળે મૂકવામાં આવ્યા છે. 'ક્લાસીકલ' (પ્રાચીન પરંપરાને વળગી રહેનારા — ધીરોદાત) શાખાવાળાઓ અને રોમાંચક શાખાવાળાઓ વચ્ચે એ નાટક બારે લાંબા ઝગડાનો વિષય બન્યું.

૧૮૩૧માં 'નોત્ર હેમ દ પારિસ' એ નવલકથા વડે તેણે ગદ્ય રોમાંચક કથાઓના ક્ષેત્રમાં પણ ક્રાંતિ મચાવી મૂકી.

પછીનાં થોડાં વર્ષ હરનાનીની શૈલીમાં કેટલાંક નાટકો લખવામાં તેણે ગાળ્યાં. એ બધાં નાટકોમાં ભાષા ઉપર અપૂર્વ કાબૂ, ભાવનિરૂપણની બાબતમાં સિદ્ધહસ્તતા, અને કલ્પનાની ક્ષણદ્રુપતા બારેબાર દેખાઈ આવે છે. દરમ્યાન કેટલીક સુંદર કવિતાઓનાં પુસ્તકો પણ તેણે પ્રગટ કર્યાં હતાં.

આ અરસામાં તેના રાજકીય વિચારોમાં બારે ક્રાંતિ મચી રહી હતી. ૧૮૩૦ પહેલાં તે તે કટ્ટર બંધારણવાદી હતો; હૂઈ ફ્રીલીપના રાજ્યકાળમાં તે બંધારણીય રાજભક્ત હતો. પછી તે કટ્ટર વિનીત બન્યો, અને અંતે ૧૮૪૮માં ધારાસભામાં સભ્ય તરીકે ચૂંટાતાં તે પ્રજાસત્તાકવાદી બની ગયો. ૧૮૫૨ની રાજક્રાંતિ બાદ, હૂઈ નેપોલિયનનો વિરોધ કરવા બદલ તેને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યો. આ અરસામાં તેનું લેખનકાર્ય છાપાં તથા નાની પુસ્તિકાઓ પૂરતું મર્યાદિત રહ્યું. પણ થોડા જ વખત બાદ તેણે દેશનિકાલ રહ્યાં રહ્યાં જ પાછી ગંભીર સાહિત્યપ્રવૃત્તિ શરૂ કરી.

૧૮૬૨માં "લા મિઝરેપ્લા" નામની રોમાંચક નવલકથા તેણે લખી. તેમાં આધુનિક જીવનનાં કેટલાંક અંગોનું સૂક્ષ્મ નિરૂપણ છે. ૧૮૭૦ ની ક્રાંતિ બાદ હૂંગે ક્રાંસ પાછો ફર્યો, અને ફરીથી રાજકારણમાં પડ્યો. વયગાળામાં એક વખત તેને બ્રસેલ્સ જવું પડ્યું, અને ત્યાંથી સામ્યવાદીઓની તરફેણમાં ભાષણ આપવા બદલ દેશનિકાલ થઈ, તે પાછો ક્રાંસ આવ્યોને રહ્યો.

ક્રેંચ સાહિત્યમાં તેનું સ્થાન અગત્યનું છે. લેખક તરીકેની તેની શક્તિઓ અદ્ભુત કહી શકાય તેવી હતી.

પા. ૨૪૦ : પારકલ : (ઈ. સ. ૧૬૨૩-૧૬૬૨) વિખ્યાત ક્રેંચ ગણિતશાસ્ત્રી, અને ભક્તિલેખક. ૧૨ વર્ષની વયે તેણે પોતાની બંને યુક્લીડના પહેલા પુસ્તકનો ૩૨મા સિદ્ધાંત સુધીનો ભાગ શોધી કાઢ્યો હતો; એટલું જ નહીં પણ, 'કોનિક સેક્શન્સ' વિષે એક ચોપડી લખી હતી, જેને ડેકાર્ટ અને લાઇબ્નીઝ જેવાઓએ વખાણી હતી, તથા જે એ વિષયના અત્યારના અભ્યાસના પાયારૂપ નીવડી હતી. ૧૬ વર્ષની ઉંમરે તે તે મહાશક્તિશાળી પુરુષ નીવડશે એવી બધાને આશા બધાઈ ગઈ હતી. અને એ આશા પૂરેપૂરી સફળ નીવડી. હવાનું વજન નક્કી કરવું, હવાના દબાણ ઉપરથી ઊંચાઈ નક્કી કરવી, હાયડ્રોસ્ટેટિક પ્રેસ શોધી કાઢવું, ગણતરી કરવાનું ચંત્ર શોધવું, ગણિતમાં 'પ્રોબેબિલીટી'નો સિદ્ધાંત અને 'ડિક્રેશિયલ કેલ્ક્યુલસ' શોધી કાઢવાં, વગેરે કામો તેણે કર્યાં છે. ૧૬૫૪માં તે વરસાઈ નજીકના એક મઠમાં જોડાયો. પારકલ માનતો કે ખ્રિસ્તીધર્મ તેા સૌથી મોટા અને સૌથી હીન વચ્ચે સાંકળ જેવો છે; કૃસારોહણનું તે જ રહસ્ય છે. કેટલાક ટીકાકારોએ પારકલને નિરાશાવાદી કહ્યો છે. નીટ્શે તેને 'એકમાત્ર તર્કસંગત ખ્રિસ્તી' તરીકે ઓળખતો.

પા. ૨૪૧ : ફેલીક્સ એડલર : જુઓ પા. ૧૮૪ ઉપરનું ટિપ્પણુ.

પા. ૨૪૩ : એસ્ટર્ટન : (૧૮૭૪-૧૯૩૬) અંગ્રેજ લેખક. ૧૮૯૧ સુધી કેન્સિંગ્ટનમાં તેમણે કેળવણી લીધી અને પછી કળાનું શિક્ષણ લેવા સ્લેડ સ્કૂલમાં તે જોડાયા. તેમણે થોડા વખતમાં જ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. શરૂઆતમાં તે 'બુકમેન અને સ્પીકર' માટે કળાની ચોપડીઓની સમાલોચનાનું કામ કરતા, અને એક પ્રકાશકના કાર્યાલયમાં કામ કરતા. ૧૯૦૦માં તેમણે નિશ્ચિતપણે સાહિત્યપ્રવૃત્તિને જ પોતાના જીવનકાર્ય તરીકે સ્વીકારી; અને ત્યાર પછી જુદાં જુદાં છાપાં સામાયિકો વગેરેમાં લખવાનું શરૂ કર્યું. તેમણે સામાજિક પ્રશ્નો, કળા, રાજકારણ વગેરે જુદા જુદા વિષયો ઉપર તીખાં તમતમાં, વેધક, અને તેમ છતાં ઊંડા વિચાર અને ઊંડી સમજથી ભરેલાં લખાણો કર્યાં છે.

પા. ૨૪૮ : હોપ્સ : જુઓ પા. ૧૪૩ ઉપરનું ટિપ્પણુ.

પા. ૨૪૮ : રૂસો : જુઓ પા. ૧૪૩ ઉપરનું ટિપ્પણુ.

પા. ૨૪૯ : કેન્ટ : જુઓ પા. ૧૪૩ ઉપરનું ટિપ્પણુ.

પા. ૨૫૭ : બર્ક : (ઈ. સ. ૧૭૨૯-૯૭) અંગ્રેજ રાજકારણી. તેની શરૂઆતની જિંદગી વિષે બહુ ઓછી માહિતી મળે છે. તેની ચોક્કસ જન્મતારીખ

પણ મળતી નથી. તે ડબ્લીનમાં જન્મ્યો હતો. તેનો પિતા ત્યાં વક્રીલ તરીકે કામકાજ કરતો હતો. તેનો પિતા પ્રોટેસ્ટન્ટ-પંથી હતો, પણ તેની માતા રોમન-કેથલિક હતી, અને તેનો શરૂઆતનો શાળાશિક્ષક ક્વેકર સંપ્રદાયનો હતો. આની અસર એ થઈ કે, બર્ક પહેલેથી જ ધાર્મિક બાબતોમાં ઉદારમતવાદી બન્યો. ૧૭૪૮માં ટ્રિનિટી કોલેજની પદવી લઈને બે વર્ષ બાદ તે લંડનમાં કાયદાનો અભ્યાસ કરવા આવ્યો; પરંતુ કાયદાશાસ્ત્રી થવાને બદલે સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં પડવાનું તેનું વલણ વધતું ગયું. ૧૭૫૫માં તેના પિતાએ તેના આ ભતતના ઠચુપચુ-પણાથી ત્રાસી, તેને ખર્ચની રકમ મોકલવાની બંધ કરી. આથી પોતાની આજીવિકા ચલાવવાનો બિાને તેના ઉપર આવી પડ્યો. ૧૭૫૬માં તેણે પોતાનું પ્રથમ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું; તે પુસ્તકે સાહિત્યક્ષેત્રમાં તરત ધ્યાન ખેંચ્યું અને તે જ વર્ષે બહાર પડેલા તેના બીજા પુસ્તકે તે તેની કીર્તિ બંધી કક્ષાએ સ્થાપિત કરી દીધી. ૧૭૫૬ના અંતમાં તે પરણ્યો, અને તેને બે પુત્ર થયા. ૧૭૫૬ સુધીમાં તેના રાજકારણી વિચારો બંધાઈ ચૂક્યા, અને તેનું મન કલ્પના-ક્ષેત્રને છોડી, તેના જમાનાના રાજકીય અને આર્થિક પ્રશ્નોના ઉકેલ તરફ વળ્યું. ૧૭૬૫માં તે વેન્ડોવર તરફથી પાર્લામેન્ટના સભ્ય તરીકે ચૂંટાયો, અને ત્યારથી તેની સીધી રાજકીય પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ. તેણે પોતાનું પ્રથમ વ્યાખ્યાન અમેરિકાના પ્રશ્નો બાબત કર્યું, અને તેમાં તેણે પોતાના પક્ષ કરતાં જુદા જ વિચારો રજૂ કર્યા. કુશળ વક્તા તરીકે તેની કીર્તિ તરત જામી ગઈ; અને પાર્લામેન્ટનો તે સૌથી વધુ શક્તિશાળી વક્તા ગણાવા લાગ્યો. ૧૭૬૬માં રોકિંગહામનું પ્રધાનમંડળ બિથલી ગયું, ત્યાર પછી બીજા પ્રધાનમંડળ હેકળ એક હોદ્દો તેને આપવામાં આવ્યો; પણ પોતાના પક્ષ પ્રત્યેની વફાદારીના તીવ્ર ખ્યાલોને કારણે તેણે તે સ્વીકારવા ના પાડી. ૧૭૭૦માં તેણે વર્તમાન અસતોષો વિષે એક પુસ્તક લખ્યું. તેમાં તેણે લોકોની ફરિયાદોનું અચ્છું નિરૂપણ કર્યું; તથા સાબિત કર્યું કે, વાંક લોકોનો નથી પણ રાજ્યતંત્રનો છે. ૧૭૭૨માં તે ક્રાંસ જઈ આવ્યો, અને ૧૭૭૪ થી તેનું ફોક્સ સાથેનું સુપ્રસિદ્ધ જોડાણ શરૂ થયું. તેણે હિંદુસ્તાનના પ્રશ્નો તરફ ધ્યાન આપવા માંડ્યું, અને ફોક્સનું ઇટિયાબિલ ઘડવામાં તે મોટે ભાગે જવાબદાર હતો. પીટના પ્રધાનપદ દરમ્યાન બર્કે હેરિટગ્સ સામે મુકદ્દમાની શુભિશ ચલાવી. ૧૭૮૮માં બર્કે તે બાબતનું પોતાનું સુપ્રસિદ્ધ વ્યાખ્યાન કર્યું. જોકે, ૧૭૯૫માં હેરિટગ્સ નિર્દોષ છૂટી ગયો. ૧૭૯૯માં ક્રંચ ક્રાંતિ ફાટી નીકળી. તેને વિષે બર્કેનો અભિપ્રાય સારો ન હતો, અને તે તેણે તે વિષેના પોતાના ‘રિફ્લેક્શન્સ’ પુસ્તકમાં

જણાવ્યો છે. કાયદો અને વ્યવસ્થાની સામે પશુઓના ટાળા જેવું આમ-જનતાનું ટાળું બંડ પોકારે, તેમાં તેને અનિષ્ટ જ દેખાયું. તેના જવાબમાં પેઈને 'રાઈટ્સ ઓફ મેન' નામની ચોપડી લખી. બેકે, ઇંગ્લંડના તથા યુરોપના અન્ય રાજ્યોએ તેા બર્કને ધન્યવાદ જ આપ્યા. તેના મિત્ર ફોક્સના વિચારો આ બાબતમાં જુદા હતા, એથી બર્ક તેના પક્ષમાંથી ફટા થઈ ગયો. તેણે કહ્યું, "મારો મિત્ર મને પ્રિય છે, પણ મારો દેશપ્રેમ મને તેથી પણ વધુ પ્રિય છે." પોતાના પછીના જીવનમાં તેણે ક્રાંતિના સિદ્ધાંતોનો વિરોધ સતત કર્યા કર્યો. તેના ઉપર ફોક્સ અને શેરીડને બારે પ્રહારો કર્યા. ૧૭૯૫માં બર્ક પાર્લમેન્ટમાંથી નિવૃત્ત થયો; તેના એકમાત્ર જીવતા રહેલા પુત્રના મૃત્યુથી આ અરસામાં તેને બારે આઘાત થયો, અને તે બિન્સફિલ્ડ ચાલ્યો આવ્યો. ૧૭૯૭માં તેની માંદગીએ ગંભીર સ્વરૂપ પકડ્યું અને જીલ્લાઈની હમી તારીખે તે મરણ પામ્યો. તેને વેસ્ટમન્સ્ટર એબીમાં દાટવાની સૂચના આવી હતી, પણ તેણે પોતે બિન્સફિલ્ડમાં જ દટાવાનું પહેલેથી પસંદ કરેલું હોવાથી તેને ત્યાં જ દાટવામાં આવ્યો.

સૂચિ

અધ્યાપક, હિંદી (નો ઉલ્લેખ) ૯૧
 અમેરિકા ૧૫૭, ૧૬૩, ૧૬૬, ૧૮૪, ૨૨૪;
 -વાસી ૧૨૧; -નો રોગ (પુસ્તક) ૩૩
 અર્થશાસ્ત્ર, આધુનિક ૧૧૦
 અલેક્ઝાંડર ૧૦૨
 અધારયુગ ૭૧
 આજીવિકા (જુઓ નિર્વાહ) ૩૩
 આટલાંટિક ૩૩
 'આદર્શ સમાજવ્યવસ્થા' ૧૬૪
 આદ્ય માત-પિતા ૧૪૦
 આધ્યાત્મિક - વિ૦ ભૌતિક ૨૧૧;
 -સંસ્કૃતિનું મૂળ, રોજિંદું કામકાજ
 ૨૧૪, ૨૧૯, ૨૨૦
 આમની સભા ૭૧
 આર્નેસ્ટાઈન ૨૨૬
 આર્નોલ્ડ, મેથ્યુ ૨૨૧
 આશાવાદી ૪૨
 આંખ (જુઓ ચક્ષુરિદ્રિય) ૧૬, ૧૨૨
 ઇઝરાયેલ -નો વારસો ૬૫
 ઇટલી ૩૪, ૧૨૧
 ઇડન (નું જ્ઞાનવૃક્ષ, બગીચો) ૬૭, ૧૩૯
 ઇતિહાસ ૧૭
 ઇવાન્સ, આર્થર ૨૨૩
 ઈંગ્લેંડ ૩૩, ૧૫૪, ૧૯૪
 ઈજ, ડીન ૩૨
 ઈશુભક્ત સમાજવાદી ૧૪૩
 ઈશ્વરની દરા આજ્ઞાઓ ૧૪૧
 'ઉકેલ' (શબ્દનો વપરાશ) ૭૨
 ઉત્પત્તિ (જથાબંધ, યાંત્રિક) -તેનું
 ભાવી ૧૩૧
 ઉત્પત્તિ - પ્રકરણ ૧૧૨
 ઉદ્યોગ, કુદરત અને કળાનો આધાર ૧૩૯
 ઉદ્યોગો -નો વહીવટ ૧૮૧ ઇ૦

ઉન્નતાંશયંત્ર ૧૪૬
 ઓડલર, ફેલીક્સ ૧૮૪, ૨૪૧
 એન્ડ્રીઝ પર્વત ૨૨૭
 એમર્સન ૨૨૨
 એસ્પેટોટલ ૫૮, ૮૧, ૧૧૮, ૧૪૨-૩
 એરડ્રસ ૬૫
 એન્લેલિકો, ક્રા ૧૧
 ઐતિહાસિક વિચારપદ્ધતિ ૧૭
 ઓકસફર્ડ (નો ઉલ્લેખ) ૨૩૯
 ઓવન, રોબર્ટ ૧૪૩
 ઔદ્યોગિક નીતિ ૧૪૦, ૧૪૭, ૧૫૦, ૨૫૫
 ઔદ્યોગિક પરિસ્થિતિ (આધુનિક) ૧૩૬
 ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિ ૧૩૮, ૧૫૧, ૧૭૦,
 ૧૮૮, ૨૦૮, ૨૧૮
 કેદ -અને જથો ૨૧૮
 કરારો -નું કાયમીપણું ૨૨૬-૭
 કળા -અને વિજ્ઞાન ૮૯; -અને વીરતા ૮૪
 કામદાર ૧૦૩, ૧૩૪, ૧૪૭, ૧૯૨, ૧૯૬
 કાયદા -નો વળગાડ ૧૮૨
 કાયમીપણું -સામાજિક સખધોનું ૨૩૦;
 (-ટકાઉપણું) ૯
 કાર્લાઈલ ૧૪, ૭૦, ૮૦, ૧૪૩, ૨૧૪
 કાળપદ્ધતિ (જુઓ કાળભાવના)
 કાળભાવના ૫, ૧૬-૮, ૨૦, ૪૪, ૭૪,
 ૧૦૨, ૧૧૬, ૧૫૬, ૧૯૦, ૧૯૨,
 ૨૧૯, ૨૫૭
 કુદરત ૭૯, ૮૮, ૧૭૦
 કુશળતા ૪૭, ૮૧ ઇ૦, ૮૬, ૯૭, ૧૧૧,
 ૧૩૦, ૧૮૧, ૨૦૯, ૨૧૬; -અને
 મન્દૂર ચળવળ ૯૦; -અને જીવન-
 નિર્વાહની મન્દૂરી ૧૩૩; -અને
 યાંત્રિક ઉદ્યોગો ૯૦; -ની વહોંચણી
 ૯૩; -રમતગમતમાં ૯૯
 કૃતરો -સમર્થ ભવિષ્યવેત્તા ૮
 કેન્ટ ૧૪૩, ૨૪૯

કેળવણી ૪૯-૫૧, ૬૪, ૬૯, ૮૫, ૮૭,
૯૦; -નું સાધન મનૂરી ૯૩, ૯૫;
-નાગરિકની ૧૦૮, ૧૧૦-૧;
-કુરસદના ઉપયોગની ૧૧૬, ૧૧૮;
-ની આડકતરી પદ્ધતિ ૧૯૭, ૨૧૦

કોન્સ્ટિટ્યુશન ૧૪૨

કોર્પોરેશન ૧૪૬

‘કોયડો’ (શબ્દનો વપરાશ) ૭૨
કાઇસ્ટ, -નું બાવલું (એન્ડીઝ પર્વત
ઉપરનું) ૨૨૭

કેટન (લોકોનો ઉલ્લેખ) ૨૨૩

ક્યેચાતાણ ૨૩૭

ગદ્ય ૧૮

ગિરિપ્રવચન ૧૪૧

ગુણ -અને જથ્થો ૧૯૦, ૧૯૨

ગુણવિકાસ -અને કક્ષવિકાસ ૧૯૦

ગ્લાસગો ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૭૦, ૨૨૪

ઘર -અને આજની સંસ્કૃતિ ૧૨૪

ધ્રાણેન્દ્રિય ૮

દ્યુરિન્દ્રિય ૧૫, ૧૬ (નુઓ આંખ)

ચીલી ૨૨૭

ચેરબુલીઝ, વિકટર ૨૨૮

ચેસ્ટર્ટન ૨૪૩

જયાબંધ ઉત્પત્તિ ૧૩૦

જથ્થો -અને ગુણ ૧૯૦, ૧૯૨

જર્મન પ્રોફેસર (નો ઉલ્લેખ) ૨૮

જર્મની (નો ઉલ્લેખ) ૮, ૧૪૩

જવાબદારી ૧૬૬; -નો ખ્યાલ ૧૬૦-૧;

-નો હક ૧૬૨, ૧૬૪-૭

જિનીવા ૧૭૯

જોન્સન ૩૮, ૧૮૬

ઝીમર્ન ૩૫

ટકાઉપણું (નુઓ કાયમીપણું)

ટીશકે ૧૪૩

ટોની ૩૨

ટ્રસ્ટી ૨૨, ૫૧, ૧૫૦

ટ્રસ્ટીપણું ૨૪, ૪૭, ૧૪૭ ઇ૦, ૧૬૬,
૧૮૧, ૨૧૦, ૨૧૬; -અને વાંધો ૧૭૪
ઇ૦; -નો દાખલો ૧૮૯

ઉર્વિન ૨૦૪

ડીકન્સ ૩૮

ડેન્ટે ૯

તાકલાહી બાંધકામ ૧૪, ૯૯, ૧૪૫, ૨૨૪

દશ આજ્ઞાઓ, ઈશ્વરની ૧૪૧

દુઃખ ૬૨; -જીવનની મૂળમૂલ વસ્તુ? ૨૩૯

‘દુશ્યો દેખવાનો ધંધો’ ૧૨૧, ૧૩૯

દૃષ્ટિઓ ૧૮, ૧૯

ધંધાદારી મતાધિકાર ૧૮૪

ધાતુનાં પતરાં (નો દાખલો) ૨૧૦

નવી તંત્રચના

નવી સામાજિક વ્યવસ્થા } ૪, ૧૦,
૧૩, ૨૩, ૨૯, ૩૦, ૪૪, ૪૯, ૬૩

નાગરિકતા ૭૭, ૧૦૩, ૧૦૬, ૧૩૧, ૧૪૮,
૧૬૧; -નો અર્થ ટ્રસ્ટીપણું ૧૪૭;

-ની ત્રણ બાબતો ૧૬૮; -નાં
ત્રણ તત્વ ૧૮૧; -તેના હકો ૧૫૨;

-તેની કુરબો ૧૫૧

નાગરિક ધર્મ -નું ત્રિમુખી ધ્યેય ૩૮ ઇ૦;

-નાં મૂળતત્વ ૧૬૬

નાણાંવ્યવહાર -અને પ્રબળકીય સરકારો
૧૮૭

નિરાશાવાદી ૨૩૯

નિર્વાહના માર્ગ -અને સંસ્કૃતિ ૧૩૨-૩

નિષેધવાદ ૪૧

નીતિધર્મ -ભવિષ્યનો ૨૫૬; -નું
ઔદ્યોગિક સ્વરૂપ ૧૩૧ ઇ૦

નીતિશિક્ષણ ૧૭૭, ૧૯૬-૭

નેતાગીરી ૭૦

નેપોલિયન ૧૦૨, ૧૮૬

‘નૈતિક આદર્શની પ્રગતિ’ ૬૧

‘ન્યૂઝ ક્રોમ નોવેર’ ૨૩૧

ન્યૂયોર્ક (નો ઉલ્લેખ) ૧૮૪

‘ખડકાર’ (શબ્દનો વપરાશ) ૭૭

પદ્ય ૧૮

પરિસ્થિતિ ૨૦૦ ઇ૦

પાસ્કલ ૨૪૦

પુનરુત્થાનનો યુગ (નો ઉલ્લેખ) ૭૧

પેગંબરનું આગમન ૭૩

પ્રગતિ —અને સહીસલામતી ૫૯

પ્રત્નસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ (લોકશાહી)

—અને નાણાંવ્યવહાર ૧૮૭; —અને

રોગમીમાંસક દૃષ્ટિબિંદુ ૩૪; —અને

સુખવાદ ૬૩; —સાચું સ્વરાજ્ય કચારે

બને ૬૭; —ભાષણિયાનું રાજ્ય

બનવાનો ભય ૬૯; —અને વીરતા

૮૨; —અને મતાધિકારનો વિસ્તાર

૧૦૮; —વિષે ભાષણિયાની કલ્પના

૧૫૭; —અને ઉદ્યોગોનો વહીવટ ૧૮૧

‘પ્રયોગ’ (શબ્દનો વપરાશ) ૭૭

પ્રેમ ૭૯; —અને દ્વેષ ૨૪૩; —ની શ્રેષ્ઠતા

૨૪૩; —ક્ષણિક વસ્તુ કાયમી શી

રીતે બને? ૨૪૫; —વિષે રોઈસ

૨૪૬; —વિષે હોપ્સ ૨૪૮; —વિષે

રૂસો ૨૪૮; —વિષે કેંટ ૨૪૯

પ્રોટેસ્ટન્ટ સુધારો ૭૧

પ્રૌઢ શિક્ષણ ૧૨૮

પ્લેટો ૪, ૮૧, ૧૪૨, ૧૪૩

ફેરબનો હક ૧૫૯, ૧૬૨

ફિરસ્તો (નું દષ્ટાંત) ૧૧

કુરસદ ૧૧, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૧૦, ૧૧૯,

૧૫૨; —ની કેળવણી ૧૧૬, ૧૧૮;

—નો ઉપયોગ ૧૧૭ ઇ૦; —નિરંકુશ

૧૧૩, ૧૧૭, ૧૫૮

‘કુરસદ પક્ષ’ ૧૨૫, ૧૩૫

ફેસિઅમ (સંહિત્રિવાદ) ૨૮

ફ્રેન્ચ (લોકોનો ઉલ્લેખ) ૧૭૯

બર્ક ૨૫૭

બાઈબલ ૭૩, ૧૧૨; —ની દશ આજ્ઞા ૪૧

બાલ્ગ્રાક ૨૨૪

બુદ્ધિ (ની એક વ્યાખ્યા) ૨૨૭

બોસવેલ ૧૮૬

બૌદ્ધધર્મ —પ્રેમની શક્તિ વિષે ૨૪૪

ભાષણિયો ૪, ૧૪, ૬૪, ૬૯, ૮૨, ૮૪, ૧૫૭

ભૌતિક —અને આધ્યાત્મિક ૨૧૧, ૨૨૦;

—તત્ત્વ એટલે શું ૨૧૩; —તત્ત્વની

વિશિષ્ટતા ૨૧૫; —તત્ત્વનું દૂરટીપણું

૨૨૧; —વાદ ૨૧૧, ૨૧૮

મનૂર —અને સૈનિક ૧૦૧; —હિલચાલ

૨૮; —હિલચાલ, કેળવણીની કે

રાજકીય? ૯૫

મનૂરપક્ષ (વર્ગ) ૧૩૪; —અને કુશળતાનો

હક ૯૦; —અને ગુણ અથવા

જથ્થો ૧૯૦

મનૂર મહાજન ૧૪

મનૂરી —મનુષ્યની કેળવણીનું સાધન

૯૩, ૯૫; —બધાં શ્રેયોનું મૂળ ૧૧૦;

માનવધર્મ ૯૪; —અને સંસ્કૃતિ

૧૩૨; —નો અણગમો ૧૦૩ ઇ૦;

—શાપ કે વરદાન ૧૧૮; —ની કિંમત

૯૪; —જડ, યાંત્રિક ૧૧૯, ૧૩૦,

૧૫૨; —અને કુશળતા ૧૩૩;

—ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક વસ્તુ-
ઓ માટેની ૨૨૦

મતાધિકાર —પ્રાદેશિક કે ધંધાવારી

૧૮૪; —અને નાગરિકતા ૧૦૭;

—નો વિસ્તાર ૧૦૮, ૧૬૮

મધ્યયુગ ૧૪૨

માનવજાતિમદ ૧૭૦

માનવજાતિનો સંઘ ૨૪૬
 માનવપ્રેમ ૨૩૨ (જુઓ પ્રેમ)
 માનવસંસ્કૃતિ -અને શૈક્ષિત્વ કામકાજ
 ૨૧૪; ૨૧૬; ૨૨૦
 મિનોઅન લોક(નો ઉલ્લેખ) ૨૨૪
 મુસાફરી -નો ઉપયોગ ૧૨૧-૩
 માક્સ ૧૦, ૧૨, ૧૭, ૨૦૪
 મેગ્નાચાર્ટા ૭૧; -બીજો ૧૨૭
 મેન્ડેલ ૧૯૮
 મોરીસ વિલિયમ ૧૪૩, ૨૩૧
 યંત્રવિજ્ઞાન, યંત્રશાસ્ત્ર ૬, ૭, ૧૨, ૭૪, ૭૮
 યંત્રોદ્યોગ -અને કુશળતા ૬૦; -વાદ ૨૬,
 ૯૩, ૯૭; -અને લશ્કરશાહી ૧૦૧
 યંત્રોદ્યોગી સંસ્કૃતિ -ની વિશેષતા ૫૩;
 -નું ભાની ૯૯
 યાંત્રિક ઉત્પત્તિ ૧૩૧
 યુદ્ધ ૭૮, ૧૦૨; -ના પાઠો ૭૯; -અને
 વીમો ૧૭૬
 'યુરોપનો રોગ' (પુસ્તક) ૩૩
 યુરોપીય મહાયુદ્ધ(નું દૃષ્ટાંત) ૬૦
 રચનાત્મકતાના ભાવના ૨૫
 રચનાત્મક નાગરિકધર્મ ૧૪, ૨૫, ૪૦,
 ૪૧, ૫૧; -અને કુશળતા ૧૦૦;
 -નું મુખ્ય કામ ૧૮૦; -નું અંતિમ
 ધ્યેય ૨૦૬; -નો ઝોક કેળવણીની
 પદ્ધતિ તરફ ૪૯; -ની દૃષ્ટિએ
 નાગરિકતાનો અર્થ ૧૦૩
 રમતગમતની કુશળતા ૯૯
 રસેલ બર્ટ્રાન્ડ ૩૨, ૧૧૩, ૧૧૮, ૧૫૮
 રસ્કિન ૧૪૩
 રાજકીયનીતિ -વિં ઔદ્યોગિકનીતિ
 ૧૪૦
 રાષ્ટ્રસંઘ ૨૦, ૫૫, ૧૫૩, ૧૭૯, ૨૨૮
 'રિપબ્લિક' (અર્થનો ઉલ્લેખ) ૧૪૨

રસો ૧૪૩, ૨૨૮, ૨૪૮
 રોઇસ, નેસિયા ૧૭૧ ૬૦, ૧૮૧,
 ૧૮૮, ૧૯૬, ૨૪૬; -આંતરરાષ્ટ્રીય
 નીતિનિયમના શિક્ષણ વિષે ૧૭૭
 રોગમીમાંસક દૃષ્ટિબિંદુ ૩૧, ૩૩-૫,
 ૩૭, ૩૯, ૨૧૭
 રોટરડેમ ૧૮૬
 લશ્કરશાહી ૧૦૧
 લશ્કરનીતિ -વિં ઔદ્યોગિકનીતિ ૧૫૦
 લિંકન ૬૯
 લુસીફર ૮૫
 'લેખર લીડર' ૧૧૨, ૧૧૮
 લોકશાહી(જુઓ પ્રજાસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ)
 વ્યક્તૃત્વ ૭૦
 વધારેમાં વધારેનું સુખ કે કુશળતા ૧૦૦
 'વકાદારીની ફિલસૂફી' (નો ઉલ્લેખ) ૧૭૧
 વરસાઈની સંધિ ૧૦૨
 વહેંચણી (માલની કે કુશળતાની?) ૯૩
 વાસ્તવવાદ ૩૭
 વિકાસવાદનો સિદ્ધાંત ૬૦, ૨૦૦
 વિક્ટોરિયા ક્રોસ ૨૦૧
 વિજ્ઞાન ૪૮, ૯૭; -અને ધર્મ ૮૮;
 -નો સાચો ઉપયોગ ૮૮
 વિષુવવૃત્તની રેખાનો દાખલો ૧૯૨
 વીમો ૪૬, ૧૭૩; -અને યુદ્ધ ૧૭૫
 વીરતા ૫૭; -અને કુશળતા ૮૩; -અને
 કળા ૮૪
 વીંકલરીડ, આનોર્લડ ૧૬૪
 વેલાસ્કોવેઝ ૨૨૪
 વેલ્સ (એચ. જી.) ૪
 વૈજ્ઞાનિક (ટૂટ્ટી તરીકે) ૧૫૪; -આવડત
 ૧૮૧, ૨૧૬; -પદ્ધતિ (સામાજિક
 સંગઠનની) ૪૮

શાબ્દોના સાચા અર્થ ૬૫ ઇં

શરીરની કેળવણી ૧૯૭

સમાજશક્તિ ૧૫

સમાજ - વિષે યાંત્રિક ખ્યાલ ૩૦; -વિષે
રોગમીમાંસક દષ્ટિબિંદુ ૩૧; -એટલે
૧૦૪

સમાજસુધાર - રાજકીય તંત્રની મદદથી
૧૩૪; -કાળભાવનાની રીતે ૪૪

સમાજવ્યવસ્થા, આદર્શ ૧૬૪

સમાજવાદ (લૂથિયો) ૮૨

સમાજશાસ્ત્ર ૬૫

સમાજસેવા ૨૫૪

સહકાર ૨૨૬ ઇં; -એટલે ૨૨૯, ૨૩૪;
-કુરસદના ક્ષેત્રમાં ૧૦૫

સહીસલામતી -અને પ્રગતિ ૫૯

સંગીત ૧૮

સંપત્તિ, ઔદ્યોગિક (નો પાચો) ૯૦

સંહિતિવાદ (ફ્રેસીઝમ) ૨૮

સંહિતિવાદી ૩૪

સંસ્કાર (સંસ્કૃતિ) -વિષે મેથ્યુ આર્નોલ્ડ
૨૨૧

સંસ્કૃતિ -અને આજીવિકા ૧૩૨; -અને
સહીસલામતી ૫૮; -નું સંગઠન -
એકતા ૬૨, ૨૨૯, ૨૩૪

સંગઠન, વૈજ્ઞાનિક ૪૮

સાહિયત્રેલનું દેવળ ૧૪૮

'સામાજિક કરાર' (પુસ્તક) ૨૨૮

સામાજિક ખેંચાતાણ ૨૩૭ ઇં; -નું
મૂળ ૨૪૩

સામાજિક રોગમીમાંસા ૨૩ ઇં

સામાજિક વીરતા ૫૫ ઇં

સામુદાયિક સંકલ્પશક્તિ ૨૫૨

સુખ ૬૨, ૭૨, ૮૨, ૮૩, ૨૩૯, ૨૫૬;

-ની શોધનો પંથ ૭૪; -કેળવણીનું
ધ્યેય હોય? ૨૫૩; -જીવનની મૂળ-
ભૂત વસ્તુ? ૨૩૯; -ની વહોંચણી
૧૬૫; -ગળથું ૧૬૬

સુખવાદ ૬૩

સુખાવતી ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૨૪૧

સેતાન ૬૦, ૮૪ (જુઓ હુસીફર)

સૈનિક -અને મનુષ્ય ૧૦૧

સ્કાકોટની ચળવળ ૨૩૬

સ્પીન્મેન, ચાર્લ્સ પ્રોટિયસ ૧૬૩

સ્પિટવુડન વ્યાખ્યાનમાળા ૧૫૬, ૧૬૯

સ્પ્રીટર, ડો. કેનન ૨૩૯

સ્થળપદ્ધતિ } ૬, ૧૦-૩, ૧૬, ૧૮, ૧૯,
સ્થળભાવના } ૨૦, ૪૩, ૭૪, ૧૦૨, ૧૨૨, ૨૧૯; -ને

કાળભાવનાથી જુદી પાડવાનાં
લક્ષણ ૧૫; -અને સમાજસુધાર
૪૪; -અને કદવિકાસ ૧૯૦

સ્પેન્સર ૩૩, ૩૯

સ્પેન્સર હર્બર્ટ ૬૦

સ્વરાજ -નો અર્થ ૬૭; -ની લાય-
કાતની કસોટી ૬૮

હકો અને ફરજો ૭૮, ૧૫૬ ઇં, ૨૧૭;
-કુરસદસમયનાં ૧૦૩; -ઔદ્યોગિક
નાગરિકતાનાં ૧૫૧-૩

હાર્ડી ૩૯, ૧૯૫

હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટી ૧૭૧

હિંદુસ્તાન ૧૪૬

હુસેનઅલી ૧૪૬, ૧૪૯, ૧૬૪

હંગલ ૧૪૩

હોપ્સ ૧૪૩, ૨૪૮

હોલેન્ડ (નો ઉલ્લેખ) ૧૮૬

હૂગો, વિક્ટર ૨૪૦

મનુષ્યની સર્વાંગીણ કેળવણી

આચાર્ય એલ. પી. જૅક્સ કૃત

સમર્થ વિચારક આચાર્ય એલ. પી. જૅક્સના 'ધી એજ્યુકેશન ઓફ ધી હોલ મેન' નામના, અરૂઢ સ્વતંત્ર વિધાનોથી ભરેલા અને વિચારની નવી જ દિશા બતાવનારા પુસ્તકનો અનુવાદ. એમાં સમગ્ર મનુષ્યને રચનારી કેળવણીની રૂપ-રેખા દોરવામાં આવી છે. શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂવાળાની પ્રસ્તાવના સહિત.

રૂ. ૧-૪-૦

